

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia

Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

NyK

104. kötet

2007

Főszerkesztő

HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztők

CSÚCS SÁNDOR

KOMLÓSY ANDRÁS

Szerkesztőbizottság

BÁNRETI ZOLTÁN

BERTA ÁRPÁD

KASSAI ILONA

KERESZTES LÁSZLÓ

MATICSÁK SÁNDOR

RÉDEI KÁROLY

SIPŐCZ KATALIN

Technikai szerkesztő

SZEVERÉNYI SÁNDOR

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. osztálya támogatásával

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

104. kötet

Budapest, 2007

TARTALOM

Honti László: A birtoklás kifejezésének eszközei az uráli nyelvekben szinkrón és diakrón szempontból [Expressions of possession in Uralic: synchronic and diachronic aspects]	7
Havas Ferenc: Az uráli nyelvek genitívuszáról – tipológiai megközelítésben [On the genitive in Uralic languages – a typological approach]	57
Csúcs Sándor: Permi–magyar nyelvtörténeti párhuzamok [Diachronic parallels between Permian and Hungarian]	86
É. Kiss Katalin: Kísérlet a konfigurációs és a nem-konfigurációs magyar mondattani jelenségek közti ellentmondás feloldására [An attempt at resolving the contradiction between configurational vs. non-configurational phenomena in Hungarian syntax]	124

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Rédei Károly: Belső és külső innovációk a votják nyelvben (Adalékok a Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolataihoz) [Internal and external innovations in Votyak (On areal contact in the Volga–Kama region)]	153
Fejes László: A szurguti hanti fonémarendszer néhány kérdéséről [On some issues of the Surgut Khanty phonological system]	169
Ruttkay-Miklán Eszter: A színjai hanti rokonsági terminológia [Kinship terms in Sinia Khanty]	181
Agyagási Klára – Róna-Tas András: A <i>jász</i> népnév etimológiájához [On the etymology of the Hungarian ethnonym <i>jász</i>]	213
Tóth Csilla: Kollektivitás és disztributivitás vizsgálata a magyar statikus helyhatározóragok és névutók körében [Collectivity and distributivity in Hungarian locative suffixes and postpositions]	222

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Csécsy Magda (Szépe György)	243
Eugen Helimski (Wagner-Nagy Beáta)	247
Erelt, Mati (ed.): Estonian Language (Bereczki Gábor)	251
Napolskikh, Vladimir – Siikala, Anna-Leena – Hoppál, Mihály (eds): Khanty Mythology (Csepregi Márta)	264
Tamás Ildikó: Tűzön át, vízen át. A sarkvidéki lappok énekhagyományja. (G. Bogár Edit) [Through fire and water. The singing tradition of the Arctic Saami]	271
Lehetett volna... Csepregi Márta – Masonen, Virpi (szerk.): Grammatika és kontextus. új szempontok az uráli nyelvek kutatásában (Fejes László) [Grammar and Context. New Developments on Uralic Languages]	276

Hoffmann István (szerk.): Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye (Juhász Dezső) [A Dictionary of Early Hungarian Toponyms 1000–1350. Abaúj–Csongrád County]	292
Kiefer Ferenc: Aspektus és akciómínőség, különös tekintettel a magyar nyelvre (Szilárd Balázs) [Aspect and Aktionsart with Special Respect to Hungarian]	298
Kicsi Sándor András: Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép (Kiefer Ferenc) [Zoltán Gombocz 1877–1935. Biography and Oeuvre]	313
Péter Mihály: Nyelv, stílus, költői beszéd. Válogatott tanulmányok (Szikszainé Nagy Irma) [Language, Style, Poetic Speech. Selected Papers]	316
Klaudy Kinga (szerk.): Papp Ferenc olvasókönyv. Papp Ferenc válogatott tanulmányai (É. Kiss Katalin) [A Ferenc Papp Reader. Selected Papers]	324

СОДРЕЖАНИЕ

Хонти Ласло: Способы выражения обладания в уральских языках с точки зрения синхронии и диахронии	7
Хаваш Ференц: О генитиве уральских языков в типологическом приближении	57
Чуч Шандор: Пермско-венгерские исторические языковые параллели	86
Е. Киш Каталин: Попытка разрешения конфликта конфигуративных и неконфигуративных явлений венгерского синтаксиса.....	124
 НЕБОЛЬШИЕ СООБЩЕНИЯ	
Редеи Карой: Внутренние и внешние инновации удмуртского языка (К вопросу об ареальных связях языков Волго-Камского региона)	153
Фейеш Ласло: Некоторые вопросы системы фонем языка сургутских ханты	169
Руткаи-Миклиан Эстер: Терминология родства сыньских ханты	181
Адьягаши Клара – Рона-Таш Андраш: О происхождении этнонима яс	213
Тот Чилла: Коллективность и дистрибутивность в статических местных падежах и послелогах венгерского языка	222
 ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ	
Чечи Магда (Сепе, Дёрдь)	243
Евгений Хелимский (Вагнер-Надь, Беата)	247
Эрельт, Мати (под ред.) Estonian Language (Берецки, Габор)	251
Напольских, Владимир – Сникала, Анна-Лена – Хоппал, Михай (под ред.): Khanty Mythology (Чепреги, Марта)	264
Тамаш Ильдико: Сквозь огонь и воду. Песенная традиция полярных саами. (Г. Богар, Эдит)	271
Могло бы... Чепреги Марта – Масонен, Вирпи (ред.-сост.): Грамматика и контекст. Новые взгляды в изучении уральских языков (Фейеш, Ласло)	276
Хофманн Иштван (ред.-сост.): Словарь ранней венгерской топонимики. 1000–1350 гг. Том 1. Комитат Абауй—Чонград (Юхас, Дежё)	292
Кифер Ференц: Аспект и способы действия, с особым акцентом на венгерский язык (Силард, Балаж)	298
Кичи Шандор Андраш: Гомбоц Золтан 1877—1935. Биография, карьера. (Кифер, Ференц)	313
Петер Михай: Язык, стиль, поэтическая речь. Избранные статьи (Сиксаине Надь, Ирма)	316
Клауди Кинга (ред.-сост.): Папп Ференц. Хрестоматия. Избранные статьи (Е. Киш, Каталин)	324

HONTI LÁSZLÓ

A birtoklás kifejezésének eszközei az uráli nyelvekben szinkrón és diakrón szempontból*

This paper investigates the forms of expression, the morphological constructions and the diachronic emergence of habitive (or existential-possessive: 'somebody has something') and possessive nominal ('somebody's something') constructions in Uralic. The former manifests itself in complete sentences, the latter often in phrases. 1. In Uralic languages two types of sentence-level constructions are used for the expression of possessive relation: (a) the possession is the subject and the possessor is a nominal expression with case marking, which can be either adverbial (lative, locative or ablative) or grammatical (nominative, genitive or dative), or a postposition with a locative function follows the possessor. (b) the word denoting the possession is the object of a verb meaning 'have'. 2. In possessive nominal phrases the possessor is either marked for nominative or for genitive (or just possibly locative, or is followed by a locative postposition), the possession is either suffixed with a person marker or not. In Uralic – much like in Indo-European – there is no original verb 'to have', these languages mostly use habitive constructions involving the verb '(not) to be' to this day. In possessive constructions, unless they involve a pronominal possessor, most Uralic languages mark the possessive relation (also) on the word denoting the possession with the 3Sg person marker (this is compulsory in Hungarian, but not in Balto-Finnic or Saami, and in the rest of the family this marking is optional). The Uralic construction in which the possession is (also) marked, and which several scholars refer to with the term *izafet* borrowed from Turkic linguistics, used to be attributed to contact with Turkic languages. The present paper argues that it is an internal development probably datable to the Proto-Uralic period. Habitive constructions involving the verb 'to be' used to be explained from contact with Indo-European, *izafet* constructions from contact with Turkic. This paper gives a survey of the relevant Uralic constructions and estimates the probability of the effect of Uralic-Indo-European and Uralic-Turkic contact; it is argued that these constructions emerged independently in the three families.

Bevezetés

Az alábbiakban a 'valakinek van valamije' és a 'valaki(nek a) valamije' jelentésű habitív vagy predikatív és a birtokviszonyt kifejező birtokos jelzős uráli

* A Magyar Tudományos Akadémián 2004. december 6-án tartott, „Urali birtokos szerkezetek” című székfoglaló előadás átdolgozott és bővített változata.

szerkezetekkel foglalkozom. Ilyenek pl. a m. (*a fiúnak*) *könyve van*, ill. *a fiú könyve ~ a fiúnak a könyve*.

1. Az uráli nyelvekben két szerkezetípus szolgál a birtoklás mondatértékű kifejezésére:

a) a birtokszó az alany, és a birtokost jelölő névszó esetragos, az esetrag lehet vagy adverbialis (lativusi, locativusi vagy ablativusi), vagy grammatikai (nominativusi, genitivusi vagy dativusi), vagy localisi funkciójú névutó követi a birtokost; továbbá

α) a birtokszó vagy kap birtokos személyjelet, vagy nem;

β) a mondatban vagy van igei állítmány, vagy jelen időben (esetleg) nincs;

b) a birtokszó 'habere' jelentésű ige tárgyi bővítményeként áll.

Ezekben belül több altípus is van (l. pl. Angere 1956: 159–161, Bartens 1996: 58–59, Winkler 2003). E típusok egyike sem kizárólagos a nyelvcsalád tagjaiban, bár valamelyikük rendszerint domináns.

2. A birtokviszonyt birtokos jelzős szerkezet fejezi ki, amelyben a birtokos jelző vagy nominativusban lévő, vagy genitivusragos (az osztjákban olykor locativusragos; az osztjákban, a vogulban és egyes szelkup nyelvjáráásokban névutós) névszó, s a birtokszón vagy van birtokos személyjel, vagy nincs. Azt a szerkezetet, amelyben a birtokos jelző nem személyes névmás és a birtokszó személyjelet kap (tehát a birtokviszony ezen mindenképpen jelölve van), több kutató is – a török nyelvek ugyanilyen szerkezeteinek megnevezésére alkalmazott (végsősoron az arab nyelvészeti szakirodalomból származó) – *izafet* terminus technicusszal illeti; a továbbiakban ezt birtokos személyjellel jelölt szerkezetnek nevezem.

A birtokviszonyt kifejező szerkezetek az alkotó elemeik közti kohézióra utaló nevet is kaptak: „közvetett szerkezet” és „közvetlen szerkezet” (Kangasmaa-Minn 1966b: 22–23, 1993: 46), „laza kapcsolat, szerkezet” és „szoros viszony, kapcsolat” (Balogh 2000: 451), illetve „külső szerkezet” és „belső szerkezet” (Nikolaeva 2002: 273–274).¹ Az előbbieket a habitív szerkezetet, az utóbbiak –

¹ Nikolaeva (2002: 273) a külső birtokviszony következő értelmezését fogadja el: „We take core instances of external possession (EP) to be constructions in which a semantic possessor-possessum relation is expressed by coding the possessor (PR) as a core grammatical relation of the verb and in a constituent separate from that which contains the possessum (PM)” (Payne – Barshi 1999: 3; még vö. König 2001: 973). A habeco-szerkezetekben külső possessív viszonyról van szó, hiszen a birtokos és a birtok nem szükségszerűen állnak szorosan egymás mellett, vö. pl. fi. *pojalla on kirja* 'a fiúnak könyve van', de nem alkotnak megbonthatatlan egységet akkor sem, ha a birtokos és a birtok egymás mellett vannak, vö. pl. m. *a fiúnak könyve van ~ a fiúnak van könyve ~ a fiúnak könyvük van ~ a fiúnak van könyvük*; de közvetlen, szoros, belső a birtokviszony a következő mondatokban: *a fiúk könyve új, a fiúk könyvük [nyelvjárási!] új* (még vö. Nikolaeva 2002: 276). Ehhez még vö. „One much studied area within the grammar of possession is that of

legalábbis Kangasmaa-Minn és Balogh adatai szerint – a birtokos szerkezetet hivatottak jelölni.

Némely finnugor nyelvnek a habitív szerkezetét szomszédos indogermán nyelvek hasonló szerkezeteivel hozták összefüggésbe, míg a birtokos személy-jellel jelölt, főnévi birtokos jelzőjű szerkezet esetében egyes kutatók a (ma vagy egykor) szomszédos török nyelvek hatását vélték felfedezni.

1. Az uráli habitív szerkezetek

Az uráli nyelvek sajátosságai közt szokás számon tartani, hogy általában nem használnak 'habere' igét, hanem valamilyen adverbialis esetragos névszóval vagy névutóval és 'esse', 'non esse' igével vagy tagadó partikulával fejezik ki a birtoklást vagy annak hiányát, de nem teljesen ismeretlen a 'habere' igés szerkezet sem; a kétféle szerkezet közül az egyik domináns.

Az uráli habitív szerkezetek sokak érdeklődését felkeltették, és így a kérdésnek elég bőséges irodalma van. Többen (Angere 1956, N. Sebestyén 1957, Itkonen 1966: 309–310, Erdődi – Kispál 1973: 58, Bartens 1996, Winkler 2003) megkísérelték tipizálni e szerkezeteket.

Kangasmaa-Minn (1993: 53) négy csoportba sorolta be a finnugor nyelvek habitív szerkezeteit:

(a) A finn(ségi)ben a birtokos jelölésére az igei állítmány szemantikájától függően használhatók a genitivusin kívül egyéb casusragok is: ha a birtok statikus állapotáról van szó, a genitivuson kívül adessivus is használható (ez utóbbi a gyakoribb), pl. fi. *minun on nälkä* 'éhes vagyok' ~ *minulla on nälkä* 'ua.'. A finnségi és a lapp olyan nyelvek, amelyekben világosan elkülönül egymástól a

external possessors or possessor ascension. Such labels cover the cases where the Possessor is not expressed in the same noun phrase as the Possessum, viz. as agentival dependent of the Possessum as in (17):

(17) *She slapped Tom's face.*

but is instead realised as an argument of the verb:

(18) *She slapped Tom in the face.*

What we have is in a sense something in between predicative and attributivepossession: the external possessive construction shares with predicative possession the feature that the possessive link between Possessor and Possessum is conveyed by a verb; but it shares with attributive possession the feature that the possessive link is not asserted by a verb, but presupposed. The effect of the external construction is thus a promotion of the Possessor, which instead of being realised as a dependent of the Possessum becomes a primary clause member, cf. the label 'possessor ascension'" (Herslund – Baron 2001: 14–15; én ritkítottam, H. L.).

birtokos jelzős és a habitív szerkezet (vö. Kangasmaa-Minn 1993: 47–49), pl. fi. *poja-n kirja* 'a fiú könyve', fi. *poja-lla on kirja* 'a fiúnak könyve van'.

(b) A volgai nyelvek ugyanazokat az esetragokat alkalmazzák a birtokos jelző és a birtokos jelölésére. A két szerkezet a mordvinban olykor egybe is esik. Kangasmaa-Minn (1971: 258) szerint a mordvin birtokos szerkezetéről némelykor csak a kontextus alapján lehet eldönteni, vajon habitív vagy birtokos jelzős-e, ha nincs igei állítmány, pl. *ata-ńt kolmo tejter-ende* 'az apának három lánya van' ~ 'az apa három lánya' (Kangasmaa-Minn 1971: 258).

(c) Az ősi genitívusraggal nem rendelkező permi nyelvek és a magyar localisi (eredetű) esetragot kapcsolnak a birtokoshoz.

(d) Az obi-ugor nyelvek gyakrabban használnak 'habere', mint 'esse' igés szerkezetet (Kangasmaa-Minn 1993: 53; még vö. Huumo 1995: 60–61).

(e) Kangasmaa-Minn csoportosítását kiegészítem a szamojéd nyelvekkel, amelyek legtöbbször 'van, létezik', illetve 'nincs, nem létezik' igét használnak a habitív szerkezetben. Az északi szamojédban inkább nominatívusi a birtokos, a birtokon jobbra nincsen személyjel, míg a déli szamojéd többször jelzi morfológiailag mindkét névszón a kapcsolatot.

Részben Kangasmaa-Minn (1993: 53) tipizálása alapján táblázatosan bemutatom, miképpen van megformálva a birtokos

	az 'esse' igés habitív szerkezetben	és a birtokos jelzős szerkezetben
finnségi	/ elemű esetragok, genitívus	genitívus
lapp	statikus localisi esetek	genitívus
mordvin	genitívus	genitívus
cseremiszi	genitívus ²	nominatívus, genitívus
permi	/ elemű esetragok, nominatívus	/ elemű esetragok, nominatívus
obi-ugor	nominatívus, locatívus (osztják), datívus-latívus (vogul), locatívusi névutó	nominatívus, locatívus (osztják), locatívusi névutó
magyar	datívus (> „genitívus”)	nominatívus, datívus (> „genitívus”)
északi szam.	nominatívus, genitívus (locatívus a jurákban?)	genitívus
déli szam.	nominatívus, genitívus, locatívusi névutó (szelkup)	genitívus, locatívusi névutó (szelkup)

² Inaba (1996) szerint a mezei cseremiszi *dene* '-nál/-nél stb.' névutó is előfordul kvázihabitív szerkezetben a birtokos jelölőjeként (l. 1.2.2.).

A habitív mondatokban az egzisztenciális igei állítmányon és az alanyon kívül általában van még birtokos is (az önálló lexemával kifejezett birtokos, ha a kontextusból kiderül, egyes nyelvekben opcionális, továbbá nem kötelező a jelen idejű egzisztenciális igei állítmány több nyelvben). Ha személyes névmási birtokos esetén a birtokszóhoz birtokos személyjel csatlakozik, akkor a névmás kitétele több nyelvben nem kötelező. Az explicit módon kifejezett birtokos gyakran genitivusban áll; az obi-ugor nyelveknek nincs genitivusuk, ezért vagy nominativust, vagy locativusi esetragot, vagy locativusi névutót használnak; ez utóbbi két megoldás ismeretes több más uráli nyelvben is. A volgai és a permi nyelvekben más szerkezet is járja: a birtokszón nem feltétlenül van birtokos személyjel, de a birtokosnak ez esetben genitivusragosnak kell lennie. A finn-ségiben és a lappban a birtokos (a finnségi nyelvekben legalább történetileg) localisi esetben van, s a birtokszón nincs személyjel; e csoporton belül a kurlandi lív és a déli lapp kivételt képeznek: a déli lappban a birtokos genitivusban van, a kurlandi lívben pedig *n* ragot kap, ám a salisi lívben ugyanazt a localisi esetet, az adessivust használják, mint a többi finnségi nyelvben (Bartens 1996: 58–59).

Példák a fentiekre:³

(a) A finnségi vagy genitivus-, vagy dativus-, vagy adessivusraggal jelöli a birtokost, pl. fi. *minu-lla*[Adess] *on lapsi-Ø* 'nekem gyerelem van', *poja-lla*[Adess] *on nälkä-Ø* 'a fiú éhes (tkp. kb. a fiúnak éhsége van)' ~ *poja-n*[Gen] *on nälkä-Ø* 'ua.', lív *mi'n niõrimis tidär-æn*[Dat] *um brüdganä-Ø* 'meine jüngste Tochter hat einen Bräutigam' (Kettunen 1938: XLI). A finnségi genitivusi(-dativusi) *-n* az alapnyelvi **-n* genitivus- és **-ñ* dativusrag egybe-esésével jött létre. – A létigés habitív mondatok szerkezete: finnségi „Nomen-Gen/Dat/Adess + Verbum + Nomen”.

(b) Az északi lapp locativus-, a déli genitivus-, a keleti inessivus-elativusraggal jelöli a birtokost, pl. N *joga-s lea boares namma-Ø* 'der Fluß hat einen alten Namen' (Bartens 1989: 58), *dâm q'l'bma-st leggji q'l'bmâ bardne-Ø* 'ennek az embernek három fia van [= volt]' (Lakó 1986: 132), *mü-st*[Loc] *læ manna-Ø* 'ich habe ein Kind' (Bartens 1996: 59, 1. j.), *mü-st*[Loc] *dâk gâl læk buorek bædnâgâk-Ø* (Sammallahti 1972) 'nekem bizony jó kutyáim vannak', S *Laara-n*[Gen] (*lea*) *bienje-Ø* 'Lars har hund el. en hund; Larsnak kutyája van' (Bergsland 1982: 53),⁴ *muw*[Gen] *mana-Ø* 'ich habe ein Kind' (Bartens 1996:

³ A továbbiakban a nominativus „Nom” rövidítése helyett és a birtokos személyjel hiányának szimbólumaként is Ø-t írok, illetve a casusokat rövidítve jelölöm: Gen, Dat és Adv (helyviszonyt kifejező, nyelvenként különböző adverbialis esetek, pl. Adess); a Postp névutóra utal. A következőkben legtöbbször az UEW (vö. UEW 1: XXIII–XXIV) által alkalmazott transzkripció szerint közlöm a nyelvi adatokat; főleg akkor nem így járok el, ha idézetbe ágyazva vannak. – Általában a magyar és a finn adatok kivételével közlöm a példák lelőhelyét is.

⁴ Ezért az adatért Keresztes Lászlónak tartozom köszönettel.

59, 1. j.), *reäve-n*[Gen] (~ *riebie-n*[Gen]) *aaĵ biesjie-Ø* 'der Fuchs hat auch eine(n) Fuchshöhle/Bau' (Hasselbrink 1981: 323, 1985: 1072), Kld *tenvuaeike sine-n*[Iness-Elat] *jev lai mudda peRt-Ø* 'weil [deswegen] sie kein anderes Haus hatten [ihnen nicht war anderes Haus]' (Szabó 1966: 34, 35), T *tāla-st*[Iness-Elat] *lej šurr č'əzaj-Ø* 'az óriásnak nagy nyája volt' (Genetz 1879: 68, 83). – A létigés habeo-mondatok szerkezete északon: „Nomen-Loc + Verbum + Nomen-Ø”, délen: „Nomen-Gen + (Verbum +) Nomen-Ø”, keleten: „Nomen-Iness-Elat + Verbum + Nomen-Ø”.

(c) A volgai finnugor nyelvek az alapnyelvi *-n genitivus- és *-ń dativusrag egybeesése révén létrejött genitivusraggal jelölik a birtokost, pl. md. *a'ā-nit*[GenDet] *kolmo teĵter-enze* 'der Vater hat drei Töchter' (Kangasmaa-Minn 1971: 258), E *erža-ń*[Gen] *uli suka-zo* 'ein Erzane hat einen Hund', E *uli mazi avakš-ost* 'sie haben ein schönes Huhn' (Bartens 1996: 58–59), M *moń*[Gen] *ulit vadra kniga-n* 'ich habe gute Bücher' (Angere 1956: 160), (*erāst atat babat kafənest,*) *fkā čora-sna* '(es lebten ein Alter und eine Alte zusammen,) einen Sohn haben sie' (Angere 1956: 160), cser. *mari-n*[Gen] *ulmaš imhá-že* 'the man had a horse' (Kangasmaa-Minn 1984: 120), *māń-ən*[Gen] *u kniyä-Ø ulā* 'ich habe ein neues Buch', (*nun-ən*[Gen]) *ikšəwə-št uke* 'sie haben kein Kind' (Bartens 1996: 59). – A létigés habeo-mondat szerkezete: mord. „(Nomen-Gen +) (Verbum +) Nomen-Px”, cser. „(Nomen-Gen +) (Verbum +) Nomen-Px”.

(d) Az ősi genitivusraggal nem rendelkező permi nyelvek localisi (eredetű) esetragot kapcsolnak a birtokos jelzőhöz, pl. votj. *odig ad'ami-len*[Gen] *vi'em kij pij-ez* 'ein Mensch hatte zwei Söhne' (Angere 1956: 160), (*mjin-am*[Gen]) *ni-l-e van* 'ich habe eine Tochter' (Bartens 1996: 59), zürj. *joma-len*[Gen] (*em*) *kij nij-Ø* 'a boszorkánynak két leánya van' (Rédei 1978: 96), *ni-len*[Gen] *em kujim pi-Ø* 'nekik három fiuk van', *joma-len*[Gen] *pi-is abu* 'der Zauberer hat keinen Sohn' (Bartens 1996: 59) (a permi nyelvekben ez a helyzet főnévi birtokos esetén, de a személyes névmások genitivusa nem tartalmaz adessivusragból keletkezett genitivusragot, vö. pl. votj. *mon* 'я': *mjinam* Gen, zürj. *me* 'я': *menam*, *meam* Gen; vö. Csúcs 2005: 229–231). – A létigés habeo-mondat szerkezete: votj. „Nomen-Gen + (Verbum +) Nomen-Px”, zürj. „Nomen-Gen + (Verbum +) Nomen(-Px)”.

(e) Az obi-ugor nyelvekben a gyakoribb birtoklásigés szerkezet mellett előfordul a létigés szerkezet is, amelyben a birtokos, ha ki van téve, vagy nominativusban van, vagy névutós szerkezettel van kifejezve, ill. az osztjákban locativusragot is kaphat a birtokos, pl. osztj. Vj *jəγəm-nə*[Loc] *loy-Ø wälwāl* 'mein Vater hat ein Pferd' (Karjalainen – Vértes 1964: 152), *mən-nə*[Loc] *wäy-Ø ěntim* ~ *mä-Ø wäy-am ěntim* 'ich habe kein Geld' (Karjalainen – Vértes 1964: 163), Sav *χuj pəĵət-nə*[PostpLoc] *wäy-Ø ut* 'der Mann hat Geld', *χuj-nə*[Loc] *wäy-Ø ut* 'ua.' (Karjalainen – Vértes 1964: 66, 67), vog. T *näjār-Ø püw-ī ālās* 'der Kaiser

hatte einen Sohn' (WV 3: 156), *püw-ān āl* 'sie haben einen Sohn' (WV 3: 195), *jükā pāl-t*[PostpLoc] *āwī-t'ī ālas* 'die Frau hatte eine Tochter' (WV 3: 198), *P noājər pāl-t*[PostpLoc] *āk püw-∅* 'der Kaiser (hatte) einen Sohn' (WV 3: 118), So *taw pāl-t-e*[PostpLocPxSg3] *nomt-∅ mośsa* 'er hat wenig Sinn, wenig Pläne' (WV 2: 135). A vogulból ismert néhány olyan adat, amelyekben a birtokost dativus-lativus jelöli: *É n a η é n at-ke sāl, jol alilēmēn* 'ha nem sajnálok [tkp. ha nincs sajnálatod], öljük meg őt' (Munkácsi 1892–1921: 85), *K nē-sēr jol tētē ā š n é* 'mi haszna van ennek a dolognak? (что-за пользя в этом деле?)' (Munkácsi 1894: 192, Munkácsi – Kálmán 1986: 169). – A létigés habeo-mondat szerkezete: oszjtj. „Nomen-∅/Loc/Postp + Nomen-∅/Px + Verbum/ParticulaNeg”, vog. „Nomen-∅/Dat/Postp + Nomen-∅/Px + (Verbum/) ParticulaNeg”.

(f) Az ősi genitivusraggal ugyancsak nem rendelkező magyar szintén localisi (eredetű) esetragot kapcsol a birtokos jelzőhöz, pl. *jó lov-am van*, eredetileg: 'az én jó lovam megvan, létezik' (így: Fokos 1960: 106), *a fiú-nak*['Gen'] *könyv-e van*, *a fiúk-nak*['Gen'] *könyv-ük van*, *az apá-nak*['Gen'] *ház-a van*, *az apá-nak*['Gen'] *nincs ház-a*. – A létigés habeo-mondat szerkezete: „(Nomen-„Gen” +) Nomen-Px + Verbum/ParticulaNeg”.

(g) A szamojéd nyelvekben főleg létigés habeo-szerkezet használatos. Az ilyenben a birtokost kifejező személyes névmás és főnév rendszerint nominativusban van (a jurákban lehet genitivusban is, a kamaszban csak genitivusban, egyes szelkup nyelvjárásokban viszont locativusraggal vagy locativusi funkciójú névutóval van ellátva a birtokos), a birtokszó pedig megkapja a megfelelő birtokos személyragot (Kim 1990: 102). Az északi szamojéd nyelvekben „mutató névmás + létige” összeolvadásából létrejött 'van, létezik' ige (is) használatos a habeo-szerkezetekben: jur. *tañās* 'da sein, existieren', jen. *tonēā(s)* '(vorhanden) sein; быть, иметься', tvg. *taiša* 'ott, itt van'.

(α) Jurák. Nem kötelező a nominativusi vagy genitivus-, esetleg locativusragos birtokost az alany részeként kitenni, állítmányként vagy a *tañās* 'da sein, existieren', vagy a *ñaes* 'ua.', vagy a *jankos* 'nicht dasein, nicht vorhanden sein' ige használatos (jelen időben a pozitív létige hiányozhat is), a birtokszón nem kötelező a birtokos személyére utaló elem kitétele, pl. *ñarka semja-da taña* 'neki nagy családja van', *śudbe-∅ śi ŋw neñu-da ñäewī* 'az óriásnak hét lánya volt', *mañ-∅ xibār-tāw janķū* 'senkim sincsen (én valakim-mind hiányzik)' (Hajdú 1968: 74), *mañ-∅ ñamc-∅ janķū* 'az én enni(valóm) hiányzik' (Hajdú 1968: 53) = 'nekem nincs enni(valóm)', *nebe-da janķū* 'у него нет матери' (Kim 1990: 102), (2) a „locativusragos birtokos + birtokos személyjel nélküli birtokszó” alanyként, állítmányként a *tañās* 'van, létezik' ige szerepel, pl. *njū-die nju-∅ danjuwa* 'der Sohn ihres Sohnes ist vorhanden' (így: Castrén – Lehtisalo 1940: 150), *nebe-da tañā* 'anyja van', *jān_ter-χa ñat*[LocPl] *ñob* 'ñarka tādebe-∅ tañewī 'a föld lakóinak egy nagy sámánjuk volt' (Hajdú 1968: 74; erre a szer-

kezetre csak ezt az egy adatot ismerem!⁵). (Vö. *ḡārka* 'groß', *semja* 'семья', *śudbe* 'Riese', *śi žw* 'sieben', *neņu* 'Tochter', *nu* 'Sohn', *nebe* 'Mutter', *jān t'er* ~ *ja* 'мур (яндур) 'мир' < *jān* 'Land, Erde' + *tir* 'Wolke', *ḡob?* 'ein', *tādebe* 'Zauberer, Schaman', *mañ* 'ich', *ḡibāri* 'человек; кто-либо', *-tāw* predestináló PxSg1, *ḡatc* 'essen', *-da* PxSg3, *-die* GenPxSg3, *-to?* PxPl3; Castrén 1855/1974: 22, 280, Lehtisalo 1956: 16, 38, 86, 249, 266, 312, 318, 321, 448, 456, 457–458, 477, 512, N. Sebestyén 1958: 290, Tereščenko 1965: 545, 765, 820, Hajdú 1968: 74).⁶ – A létigés habeo-mondat szerkezete: (1) „(Nomen-∅/Gen +) Nomen-Px + Verbum”, (2) „Nomen-Loc + Nomen-∅ + Verbum”.

(β) Jenyiszeji. A birtokos nominativusban van (ha egyáltalán ki van téve), a birtokszó felveszi a megfelelő birtokos személyjelet, s ezt követi a létige vagy a tagadó létige: *kutuj te? poñde?* *śidi būnkéyu-da edayi?* 'у некоторых оленеводов по две собаки бывает', *ese-j dagu* 'у меня нет отца' (Kim 1990: 102), *mod-∅ ne-j toneā* 'ich habe eine Frau' (Mikola 1967: 61, 63). (Vö. *koddoj* 'некоторые', *teḡa* 'Rentier', *poñida* 'Hirt', *te? poñde?* 'оленовод', *śize* 'zwei', *bunḡ* 'Hund', *eś* 'sein', *būnkéyuḡa* 'kutyák (Du)', *edayix* 'vannak (Du)', *mod* 'ich', *ne* 'Frau; женщина, жена', *toneā(ś)* '(vorhanden) sein; быть, иметься', *ese* 'Vater', *-j* PxSg1, *dagoś* 'es gibt nicht, nicht vorhanden sein; не быть, не иметься' -*yu* Du, *-da* PsSg3; Tereščenko 1966c: 444, Mikola 1995: 45, 54, 77, 79, 95, 122, 148, 161, 206, 212, 221). – A létigés habeo-mondat szerkezete: „Nomen-∅ + Nomen-Px + Verbum”.

(γ) Tavgi. Az *isa* 'sein' a *taiśa* 'ott, itt van' és a birtokszón lévő birtokos személyjel fejezi ki a birtoklást (a birtokost, amely nominativusban áll, igen ritkán tesz ki), pl. *kūmā-ma eitū* 'ich habe ein Messer' (Angere 1956: 161), *kobtua-ti taiśūā* 'volt egy lányuk', *bad'a-nū* " (ḡ: -*mū*"; H. L.) *d'aḡku* 'nincs pénzünk' (Wagner-Nagy 2002: 152, 155) (vö. *kūmaa* 'kés', *isa* 'van', *kobtua* 'lány, lány vkinek', *taiśa* 'ott, itt van', *basa* 'pénz, vas', *d'aḡgujśa* 'hiányzik, nincs', *-ma* PxSg1, *-ti* PxDu3, *-mū* PxPl1; Angere 1956: 161, Wagner-Nagy 2002: 82, 152, 155, 156, 280, 281, 282). – A létigés habeo-mondat szerkezete: „(Nomen-∅ +) Nomen-Px + Verbum”.

(δ) Szelkup. A (Taz) *eqo* 'van' és a *č'aḡkiḡo* 'hiányzik, nincs' igék fejezik ki a birtoklást, illetve annak hiányát. A habeo-szerkezeteknek két típusuk van: (1) a nominativusi birtokos jelenléte nem kötelező, a birtokszó a megfelelő birtokos személyjellel van ellátva, pl. *nāḡar āt-am eḡa* 'три оленя у меня есть' (Kim 1981: 91), *temña-m taḡgwa* 'у меня нет брата' (Kim 1986: 57), pl. *man-∅ man-ma ek* 'у меня есть дом', *mi-∅ man-wut taḡga* 'у нас нет дома' (Kim 1981: 92), hasonló a helyzet, ha főnév a birtokos, pl. *im-∅ orep-ta kol' ek* 'у моего

⁵ Lehet, hogy ez a jurák mondat kvázihabitív típusba tartozik, l. a 1.2.2. pontban!

⁶ Mivel a szamojéd adatok nem mindig könnyen hozzáférhetők, az értelmezést megkönnyítendő mellékelek szó- és suffixumjegyzéket a példaanyaghoz.

сына имеется много силы' (Kim 1981: 92), (2) a birtokosként álló genitivusragos főnév vagy személyes névmás délen *-nan*,⁷ északon *miqit* locativusi névutóval egészül ki, a birtokszón általában van birtokos személyjel, de el is maradhat, pl. *tendj-nan*[PostpLoc] *ira-l eŋ?* 'у тебя муж есть?' (Kim 1981: 92), *eraga-nan*[PostpLoc] *jezan i-t* 'у старика был сын' (Kim 1981: 93), *iman miŋjn*[PostpLoc] *ira-ti cāŋŋimpa* 'у женщины мужа не было' (Kim 1981: 92), ehhez vö. *ātä-l man-miqüt*[PostpLoc] *eŋa* 'dein Rentier ist bei mir' (Erdélyi 1969: 30). (Vö. *eqo* 'sein', *čāŋkiŋo* 'fehlen', *nāqir* 'drei', *timña* 'Bruder', *man* 'ich; mein', *ātä* 'Rentier', *māt* 'Zelt, Hütte', *ija* 'Kind, Sohn', *or* 'Kraft', *orip* 'sehr', *kočči* 'viel', *me* 'wir (beide, viele)', *tendj* 'du-Gen', *ira* 'der Alte, Onkel, *-nan* locativusi névutó, *ima* 'Frau', *miqit*, *miŋjn* locativusi névutó, *-ma* PxSg1, *-l* PxSg2, *-ti* PxSg3, *-wut* PxPl1; Prokof'eva 1966: 404, Hajdú 1968: 138, Erdélyi 1969: 24, 41, 48, 105, 123, 126, 129, 149, 170, 266). – A létigés habeo-mondat szerkezete: „(Nomen-Ø +) Nomen-Px + Verbum”, „Nomen-Postp + Nomen(-Px) + Verbum”.

(ε) Kamasz. A rendelkezésemre álló kevés adat arra mutat, hogy a birtokos, amelynek jelenléte nem kötelező, genitivusban van, a birtokszó felveszi a megfelelő birtokos személyjelet, és a mondat állítmánya a létige. Pl. *urāž²-n*[Gen] *šide nūka-t i ʔbi* 'Urāž² hatte zwei Frauen' (Donner – Joki 1944: 93), *man*[Gen] *nūkā-m iŋe* 'ich habe ein Weib' (Donner – Joki 1944: 163), *būze-n*[Gen] *nāyur kobdo-t i bi* 'der Alte hatte drei Töchter' (Donner – Joki 1944: 163). (Vö. *urāž* 'Menschen, die früher in Sibirien lebten (besonders in Märchen) (Name)', *šide* 'zwei', *man* 'ich-Nom/Gen', *nūke* 'Weib, Ehefrau', *igem* 'sein', *būze* 'Mann, Greis', *nāyur* 'drei', *-m* PxSg1, *-t* PxSg3; Donner – Joki 1944: 13, 22, 37, 42, 47, 64, 81, 93, 142, 196). – A létigés habeo-mondat szerkezete: „(Nomen-Gen +) Nomen-Px + Verbum”.

Az uráli nyelvekben leggyakoribb habitív szerkezet a lat. *mihi liber est* 'nekem könyvem van' típusú, amelyben a birtokos megformálására morfológiailag különféle megoldásokat alkalmaznak, és amelyek sematikusán így ábrázolhatók: „Nomen-Ø/Gen/Adv/Postp + Nomen-Ø/Px”. Különbséget mutatnak a nyelvek abban a tekintetben, (nyelvtörténetileg értelmezve) milyen genitivust használnak, illetve milyen adverbialisi (= helyviszonyt kifejező) esetragot alkalmaznak; a birtokszó a finnségi-lapp nyelvcsoporthoz nem vesz fel birtokos személyjelet, míg a magyarban mindig, a többi nyelvben mindkét megoldás lehetséges.

Az uráli nyelvek többsége csak egyfajta szerkezetet használ rendszeresen, amelyben a birtokos morfológiája nem tükrözi, hogy valami (a) éppen a birtokába kerül, (b) éppen a birtokában ott van, (c) vagy éppen kikerül a birtokából; ha valami éppen valaki birtokába kerül vagy kikerül valaki birtokából, létige

⁷ Az 1. és 2. személyű névmásokhoz csatlakozva délen a morfémahatáron az *-nn-* szekvencia megrövidül: pl. *man* 'én' + *nan* > *manan*; *tan* 'te' + *nan* > *tanan*; *tebən* 'ti Du/Pl' + *nan* > *tebənan*.

helyett megfelelő szemantikájú mozgásige az állítmány. A finnségi nyelvek – ha nem is következetesen – tükröztetik e viszonyt. Az állítmány szemantikáját, a mozgásirányt nem tükrözött Kangasmaa-Minn (l. pl. 1984: 120) nyomán statikusnak, a másikat dinamikusnak nevezem.

1.1. Az uráli nyelvek statikus habitív szerkezetei

Mivel tehát az uráli nyelvekben nincsen az alapszólóból örökölt 'habere' ige, a birtoklás tényét vagy annak hiányát a 'esse', illetve 'non esse' igével vagy tagadó partikulával, a birtokost az azt jelölő névszónak többnyire esetragos alakjával, a birtokot pedig gyakran birtokos személyjeles névszóval fejezik ki (Fokos 1960: 106, 1961: 68, Angere 1956: 159). A példákat l. az 1. pontban.

1.2. Az uráli nyelvek dinamikus habitív szerkezetei

1.2.1. Ha a birtoklás kezdetéről van szó, akkora finnben a „dativus > genitivus” mellett lehetséges az allativus is, pl. *minun on nälkä ~ minun tulee nälkä ~ minulle tulee nälkä*, és ha a birtoklásnak vége szakad, ablativus is használható, pl. *minulta häviää nälkä*. Ez azért alakult ki, mert a (ma már jobbra csak) genitivusi *n*-hez nem kapcsolható az ige szemantikájából fakadó mozgásirány, ezt csak az adverbialisi esetragok fejezhetik ki (Kangasmaa-Minn 1966a: 43–45, 1972: 33–34, 1973: 75, 1984: 120, 1993: 47, 1999: 26–28, még vö. Huumo 1995: 57–58, 65–68). A dinamikus habitív szerkezetek megítélése annyiból problémát jelenthet, hogy a birtokszó által jelölt tárgy, fogalom stb. mozgása összefügghet a tényleges helyváltozással (vö. Alhoniemi 1975: 12, 14, 16).

1.2.2. Kvázihabitív szerkezetek

1.2.2.1. Némely finnugor nyelvekben van példa a „statikus ↔ dinamikus” ideiglenes birtoklást kifejező habitív szerkezeti oppozícióra a 'kéz' jelentésű főnév adverbialisi rago (alkalmi) névutói használatával.

Mordvin *E moñ ketse ul'i* 'ich habe' *M moñ ketsən ul'i* 'ich habe, ich bin im Besitz von...': *E mon sajjja sonze kecte t'e kiiñškañt'* 'ich bekam von ihm dieses Buch', *sävəms pandəmda jarmakt jalgañ käd'stə* 'lainata rahaa ystävältä' (*E ketse* 'bei; in jds. Obhut', *kecte*, *M käfte* 'von – her; aus jds. Obhut' < *E ked'*, *M käd'* 'Hand, Arm') (MdWb 2: 672, 675, 676, Saarinen levélbéli közlése, még vö. Inaba 1996, Wälchli 2000: 216–218). – Keresztes (levélbéli közlés) arra hívta fel a figyelmemet, hogy e mordvin névutóval alkotott szerkezetek nem lehetnek habitív funkciójúak, mert a szótárakban található „példamondatokból csak a 'vkinél van' jelentés derül ki. Habeo-szerkezetre nincs példa”, vö. *ked's* '-hoz, -hez, -höz': *veše sašt moñ k.* 'mindenki megérkezett hozzám', *ked'se* '-nál, -nél': *moñ k. kuvat' ašt'ěšt'* 'sokáig voltak nálam', *ked'ste* '-tól, -től': *veše tušt moñ k.* 'mindenki elment tőlem' (Mészáros – Širmankina 1999: 120, még vö. Gheno 1975: 49, 1976: 48). A Paasonen-féle szótárból idézett 'ich habe..., ich bin im Besitz von...' jelentések nyilvánvalóan nem pontosak. Itkonen következő megjegyzése adhat magyarázatot a kvázihabitív funkcióra – mutatis mutandis:

„...jos lause *hänellä on kirja* muutetaan asuun *kirja on hänellä*, niin se saa kokonaan toisen merkityksen. Juuri viimeksi mainitun lauseen merkityksestä nykyinen *habere*-ilmauksen vastine lieneekin kehittynyt, ts. adessiivi ei ole aluksi ilmaissut omistajaa, vaan sitä, jonka huostassa jokin (tilapäisesti) on. Sellaisessa lausetyypissä kuin *meillä on vieraita* omaamisen ja luona- t. huostassaolon merkitykset tuntuvat vielä yhtyvän” (Itkonen 1966: 310–311).

Hasonló jelenség van a votjákban is szintén a ’kéz’ szóval (vö. Bartens 1999: 118–121): *mon kija m nomir no evel* ’в моих руках (у меня) ничего нет’, *ton kija d so* ’в твоих руках (у тебя) он’, *mi kija m i kik kniga* ’в наших руках (у нас) две книги’, *ti kija d i – kwiñ* ’в ваших руках (у вас) – три’ (Vahrušev 1970: 104), de csak statikus birtoklást sugalló adatokat találtam.

A ’kéz’ jelentésű lexéma élőlényt, főleg embert jelentő birtokos esetében a finnben, az észben (Ojutkangas 1998, 2000) és a magyarban is jelölheti dinamikus habitív szerkezetben a birtokost, ha a közlés célja az ideiglenes birtoklás kifejezése, vö. „The fact that the possessive usage (clearly grammatical in Estonian and frequent but idiomatic in Finnish) of *käsi* is widely documented from all areal dialects of both languages can lead us ... to the conclusion that in addition to Indo-European influences the grammaticalisation of *käsi* is also motivated by original language-internal factors... I further assume that the development of *käsi* has been independent in both Finnish and Estonian, with a common ground in the metaphoric field of the word’s meaning, however. The most important basis for the development is the physical necessity of the hand for the human being..., which makes the words denoting it a typologically extremely rich source for metaphoric expressions of human concepts, skill, power, and possession, among others” (Ojutkangas 2000: 152). Pl. é. *vanamees andis kübara koera k ä t t e* ’the old man gave his hat to the dog’ (Ojutkangas 2000: 147), *siis on pilet k ä e s* ’then she has the ticket’ (Ojutkangas 2000: 142), *sõbra k ä e s t tuli mulle kiri* ’I got a letter from a friend’ (Ojutkangas 2000: 146), fi. *kiitoksia kirjastasi, joka jo toista viikkoa sitten tuli k ä s i i n i* ’thank you for the letter of yours that I already received over a week ago’ (Ojutkangas 2000: 146), *monopoli on vaarallinen ase yksityisen k ä d e s s ä* ’a monopólium veszélyes fegyver a magánember kezében’, *aloite luisui hyökkäjäjän k ä d e s t ä* ’a kezdeményezés kicsúszott a támadó kezéből’ (Sadeniemi 1970: 699).

Még vö. m. *kezébe kerül a hatalom, kezében van a hatalom, kicsúszik a kezéből a hatalom*.

Hasonló kifejezések más nyelvekben is jól ismertek, vö. n. *es fällt mir in die Hände, ich habe es in den Händen, ich gebe es aus den Händen*, an. *he fell into the hands of bandits*, ol. *la città rimase in mano ai Turchi* ’a város a törökök kezén maradt’, or. *выдать на руки, наложить руку на что-л.*

Nyilván arról lehet szó, hogy a 'kéz' szóból kialakult névutó a konkrét localisi viszony mellett átvitt értelmű elemként alkalmilag ideiglenes birtokost jelölő funkciót is elláthat (és talán ekként való grammatikalizálódása is lehetséges).

1.2.2.2. Egyéb eszközök is előfordulnak alkalmilag a kvázihabitív viszony kifejezésére.

Inaba szerint a mezei cseremisiz *dene* '-nál/-nél, -val/-vel stb.' névutó is előfordul ideiglenes, nem tényleges birtoklást kifejező habitív szerkezetben a birtokos jelölőjeként: *Окса яшлык Иуда д е н е улмаш* (Inaba 1996 és levélbeli közlés) 'az erszény Júdásnál vala' (János evangéliuma 13:29). Hasonló, comitativusi szerkezetek más nyelvekben is előfordulnak, pl.

mongol	<i>χür</i>	<i>daχa-tai</i>			
	man.nom	fur-	com		
	'the man has a fur'				
portugál	<i>o</i>	<i>menino</i>	<i>esta</i>	<i>com</i>	<i>fome</i>
	the	child	is	with	hunger
	'the child is hungry' (Heine 1997: 108).				

Heine ezt – helyesen – nem birtoklást, hanem valakihez v. valamihez való tartozást kifejező szerkezetnek nevezi (Heine 1997: 55); ez utóbbira vö. fi. *kirja on pojan*, m. *a könyv a fiúé* (tehát a m. -é birtokjel is ezt fejezi ki, ennek történeti hátteréhez vö. Honti 1997: 88–89).

A jur. *jān t'er-χa ŋar?*[LocPI] *ŋob? ŋārka tādebe-ø tañewī* 'a föld lakóinak egy nagy sámánjuk volt' (Hajdú 1968: 74) mondat is esetleg a kvázihabitív szerkezetet képviseli (még vö. 1. [g] [α]).

1.3. A birtokos alaktana a habitív és a birtokos szerkezetben

1.3.1. Az 'esse' igés uráli habitív szerkezetek birtokosának morfológiája

Mivel az uráli nyelveknek nincs ősi 'habere' igéjük, biztosra vehető, hogy adverbialisi eszközökkel alkotott habitív szerkezet volt már az alapnyelvben is (Ravila 1965: 62, Lakó 1991: 28), ez pedig „Nomen-(ø)/Dat + Nomen(-Px)” lehetett.

A finnségi, a mordvin, a cseremisiz és a szamojéd használja rendszeresen habitív szerkezetekben az uráli alapnyelvi *-*n* dativus-lativusrag folytatóit a birtokos jelző jelölésére, míg a magyar az újabb keletű dativusragot kezdte el alkalmazni ugyane célból, egyéb localisi esetragokat vagy locativusi névutót pedig a finnségi – a kurlandi lív kivételével – (allativust, adessivust és ablativust), a lapp (locativust), a magyar dativus (possessivust), a legtöbb szamojéd nyelv genitivust is, a többiek nominativust, továbbá a permi (az adessivusi eredetű genitivust, ablativust és olykor dativust), az osztják (igen ritkán

locativust és locativusi névutót), a vogul és a szelkup (locativusi névutót), a jurák talán locativust is használ.

Nikolaeva (2002: 275, 4. jegyzet) úgy tudja az általa feldolgozott általános nyelvészeti szakirodalom alapján, hogy az európai uráli nyelvek közül csak a finnégi használ locativusi esetragot a külső birtokos megjelölésére, vagyis a habeo-szerkezetben is. Ez az állítás azonban nem felel meg a tényeknek, hiszen a lapp is ilyen, valamint a ma genitivusragként elkönyvelt permi (votj. *-len*, zürj. *-len*) morféma is eredetileg adessivusrag volt, a Finnországban kiadott régebbi permi nyelvi chrestomathiák is még így is tartották számon (l. Uotila 1938: 46, Fuchs in: Wichmann 1954: 135, még vö. Serebrennikov 1963: 53).

1.3.1.1. Az ősi *-*n*-*n* dativusragos szerkezetek

Mivel a finnégi legközelebbi rokonaiban, egyes lapp nyelvjárásokban, a mordvinban és a cseremiszenben is genitivusi alakú a habitív szerkezetben a birtokos, valószínű, hogy a *pojalla on nälkä* 'a fiú éhes' szerkezet mellett használatos *pojan on nälkä* 'id.' a korábbi kifejezésmód kövülete (Itkonen 1966: 310, még vö. 268). A mai finnégi nyelvek közül már csak a lívben van dativusi esetrag, amelynek funkcióját Kettunen (1938: XLI) szerint a lett befolyásolhatta. Némelykor azonban még most is őrzi a finnégi rag egykori dativusi szerepét régies finn kifejezésekben, fi. *jumalan kiitos* 'Gott sei Dank', *anna kättä köyhän miehen* 'gib dem armen Mann die Hand'. Az *-n* dativusragnak hangtörténetileg el kellett volna tűnnie a finnből, de funkciója megmentette (Kangasmaa-Minn 1993: 47), míg a többi finnégi nyelvben a jobbára a habitív szerkezetben használatos, eredetileg lativusi-dativusi funkciójú *-n* azért kezdett visszaszorulni, mert a finnségiben zavaró volt, hogy több *n* elemű morféma is használatos, illetőleg használatos volt. Ezek pedig a genitivusi *-n*, az accusativusi *-n* (< *-*m*), a dativusi-lativusi *-n*, az instructivisi *-n*, a dualisi személyes névmások *-*n* végződése, a birtoktöbbsesítő *-*n*- a birtokos személyjeles paradigmában és az *-n* főnévképző (vö. Ravila 1941: 75–80, Itkonen 1966: 267, Laanest 1982: 169–171, Korhonen 1991: 167, Leskinen 1991: 28–29, Huumo 1995: 70, még vö. Hajdú 1981: 138, 1987: 223).

Biztos, hogy ez a (possessiv) dativusi *-n* az ősfinn dativusragra megy vissza, amelynek eredetére voltaképpen három magyarázat létezik (Laanest 1982: 169–171):

(a) a finnugor alapnyelvi *-*n* lativusragból jött létre,

(b) a finnugor alapnyelvi *-*na*/*-*nä* locativusragra megy vissza, amelynek egyik folytatója az essivusrag, ennek azonban hangtörténeti akadályja van.

(c) Összetartozhat a md. E *-neñ* dativusraggal (pl. *kudo-neñ* 'dem Haus'), de ezen rag etimológiája nincs megnyugtatóan tisztázva, bár lehet, hogy *-*nd'eñ* alakra megy vissza, vö. mord. M *-nd'i*. E mordvin morféma tartalmazhatja az ősi *-*n* dativusragot, és így voltaképpen az első, az (a) pont alatti magyarázatot

tekintem helyes megoldásnak. E. Itkonen egyetemi előadásain azt tanította, hogy az E *-neñ* ragisméltléssel keletkeztetett (Keresztes levélbéli közlése); Keresztes szerint (szintén levélbéli közlés) a reduplikáció azért jöhetett létre, mert a genitivus **n* ragja *n*-nyé lett, és így a dativusszal esett volna egybe; hasonló módon keletkeztetett a feltételes mód nyelvjárási *-neñ* jele is, vö. *vanañeñan* 'wenn ich schaue' (Bereczki 1988: 328). Az *nd'* elemű mordvin rag eredetére vonatkozóan egy másik magyarázatot is találtam Budenz (1877: 32), Posti (1937: 289) és Bubrih (1953: 43, 56–57, 207; hasonlóan Serebrennikov 1963: 18–19) írásaiban; Posti szavaival: „... tämä muodostus on syntynyt siten, että genetiivissä olevaan substantiiviin on liittynyt postpositio: *modańd'i* < gen. sg. *modań* + postpos. **tejsj* (**tejsj* kuuluu yhteen mordvan *t'e*-vartalon kanssa, joka esiintyy esim. mordM muodossa *t'ejs* 'in die Nähe, zu' ja on suomen *tyvi* sanan vastine; **tejsj* muodon lopussa *-j* < *-ń*,⁸ joka on latiivinen aines)” (Posti 1937: 289). Az ősi **-ń* lativusrag egyébként régen kikopott a használatból, csak adverbiumokban és névutókban maradt fenn (Bubrih is idéz ilyeneket), illetve a mai erza *-neñ*, *-neñ* dativusrag alkotóeleme (Serebrennikov 1967: 36).

A finn-permi nyelvek tehát arra utalnak, hogy igenis volt egykoron dativuslativusi **-ń* (egyések szerint **-n* hangalakú) rag (vö. Posti 1937: 289, Bubrih 1953: 43, 56–57, 207, Serebrennikov 1963: 18–19, 65, 84, 1967: 36, Hajdú 1987: 223).

1.3.1.2. Újabb kori dativusragokkal alakult habitív szerkezetek

Néhány más uráli nyelvben fiatalabb dativuslativusragok is használatosak a habitív szerkezetekben. Kangasmaa-Minn (1969: 39) fél tucat olyan cseremiszi mondatot talált, amelyekben *-lan/-län* dativusrag jelöli a birtokost a habitív mondatban, amelyeknek a fele bibliai tárgyú fordításokból való. Nyilván nem teljesen elszigetelt jelenségről lehet szó, hiszen Beke még néhány további is közöl: *kuruk-lan üšak ulo* 'a hegynek árnyéka van', *kuku-lan šadañam būdalš(-at) ulo* 'a kakukknak búzavetője van' (Beke 1911: 213). Egyébként ezen összetett cseremiszi rag nazálisa is a finnugor kori **-ń* lativusra megy vissza (Bereczki 1988: 342).

Nikolaeva (2002: 277) szerint azonban a magyar az egyetlen olyan finnugor nyelv, amely dativust használ a külső birtokviszonyban a birtokos jelölésére, illetve esteleges kivételként a lívet említette meg (2002: 277, 6. jegyzet; erről ugyanígy, tévesen Haspelmath 2001: 1498 is), de tudnia kellett volna a fi. *minun on nälkä* 'éhes vagyok' szerkezetéről is. Nikolaeva szerint kétségeket ébreszt Benkőnek (1979: 57) a magyar dativusi birtokos kialakulását magyarázó feltevésének helyességét illetően az, hogy csak a magyarban van a dativusnak külső

⁸ Ezen *ń* [= *ŋ*] lativusi funkciójú ősi elem, de nem uráli vagy finnugor kori **ŋ*, hanem **k* folytatója (Keresztes 1992: 258, még vö. Keresztes 1987: 136–137).

birtokosi használata, és ezért ő is ahhoz a nem újkeletű véleményhez csatlakozik, amelynek értelmében a magyar dativusragos birtokost tartalmazó habeo-szerkezet idegen hatással lenne magyarázható (Nikolaeva 2002: 283–284, tudománytörténeti előzménye: Simonyi 1914: 153–154).⁹ A magyar birtokosnak a dativusi *-nak/-nek* végződésel történő jelölése azonban egyértelműen belső fejlemény, amely ragnak funkcionálisan dativus possessivus volt az előzménye, s a ház teteje szerkezet megelőzte a háznak a teteje létrejöttét (Benkő 1979: 57, 1988: 24–25, ez utóbbihoz vö. von Gabain 1950: 97). Számos nyelvben előfordulnak olyan szerkezetek, amelyekben a dativus funkcionálisan igen közel áll a genitivushoz. A dativusnak genitivusszá történt átértékelődési folyamatáról Korompay (1991: 301–302) szól részletesen (ehhez még vö. Itkonen 1966: 268, Havers 1911: 1–2). A dativusnak a birtokviszony kifejezésére való alkalmasságát a magyar legközelebbi rokonai, az osztják és a vogul is egyértelműen igazolják (l. 1.3.1.3.).

A magyar dativus possessivus kialakulásáról is eléggé ellentmondásosan vélekedik Nikolaeva: „the Dative possessor construction in Hungarian is a likely result of the convergence with European languages and therefore is relatively recent. It emerged after the Hungarian Conquest, first probably in the written language influenced by the Latin texts, although we cannot exclude the influence of the neighboring languages on spoken Hungarian either” (Nikolaeva 2002: 283), sőt: „Hungarian copied the morphology of the neighboring languages” (Nikolaeva 2002: 284). Ezzel kapcsolatos észrevételeim:

(a) A szerzőnek abból a feltevéséből, hogy a magyar dativus possessivus kialakulása az „európai”(?!) nyelvekkel való konvergenciának volna köszönhető, még nem következhet, hogy a magyarban meglehetősen fiatal jelenségről lenne szó (vö. Korompay 1991: 301–302).

(b) Nikolaeva megfogalmazásának alapján nem tudom eldönteni, a szerző szerint vajon konvergencia révén vagy idegen nyelvi hatásként alakult-e ki a magyar dativus possessivus, mert a kettő nem ugyanaz...

⁹ Székely szerint „...megjegyezhetjük, hogy Simonyinak a *-nek* rag szláv eredetére vonatkozó véleménye sem tartható” (Székely 2005: 59). Székelynek abban igaza van, hogy a kérdéses magyar ragot nem lehet a szlávból eredzetetni, de megjegyezhetem, Simonyi ilyen képtelenséget nem is állított. Amit viszont állított, azt idézem: „A dativusnak birtokos jelzőül való használata (a »dativus genitivalis«, mint Verseghy nevezi) a finnugor nyelvek közül, úgy látszik, csak a magyarban fordul elő, itt pedig valószínűleg szláv eredetű, mert viszont a szláv nyelvekben ez a használat egészen általános... már a HB.-ben előfordul a *-nek*-ragos birtokos, noha ez a rag akkor még félig-meddig névutó volt, mert hiszen nem illeszkedett... Kétségtelen, hogy ez a használat a honfoglalást követő században keletkezett az akkori erős szláv hatás következtében” (Simonyi 1914: 153; én emeltem ki: H. L.).

Továbbá számos egyéb nyelvben is fordulnak elő olyan szerkezetek, amelyekben a dativus funkcionálisan igen közel áll a genitivushoz.

1.3.1.3. Az obi-ugor nyelvek vallomása

E nyelvekben a személyes névmás dativusának birtokos névmásként van szerepe a birtokos jelölésében, igaz, nem a habitív és nem a birtokos jelzős szerkezetben, hanem állítmányként. Pl. osztják

(a) *mānem* 'nekem, enyém': „Тами ма шукем! – лунас Айвой. – Ма нанг киньсена ар рунтисдум! – Антэ, ма нэм! – ушл Кервой. 'Это моя крошка! – говорит Мышонок. – Я больше тебя работал! – Нет, моя! – кричит Снегирь. Манэм – личное местоимение 1-го лица ед. числа в форме датива, т. е. при буквальном переводе не 'моя', а 'мне'” (Kolpakova 1997: 52, 2000: 134–135).

(b) *nanen* 'neked, tiéd', *luvel* 'neki, övé', de: *nanilan* 'tied', *ninilan*: 'tietek (du. 2)': *tam lan̄ki muj nanen muj luvel* 'эта белка или т в о я, или е г о?'; *tam lan̄ket muj nanilan muj ninilan* 'эти белки или т в о и, или в а ш и (вас дв. ч.)?' (Steinitz 1980: 36–37).

(c) *mānem* 'nekem, enyém', *mānew* 'nekünk, miénk' (Schmidt Éva gyűjtéséből való az alábbi dialógus): „*χōj ewi tām? χōj pūt̄ilka? χōj pūt̄ilka?? a-a? m ā n e m. m ā η e w – šī lōp̄al.* (A gazdasszony a kislányhoz:) – 'Kinek a lánya ez? Kinek az üvege? Kinek az üvege?? Ha-a? Az e n y é m. (Majd a kislány alig hallható válaszát interpretálva:) – A m i é n k – (azt) mondja.'” (Schmidt 1988: 319–320).

A vogulban is az osztjákban találhatóhoz hasonló a helyzet, hiszen ugyancsak a személyes névmások dativusi-lativusi alakja szerepel birtokos névmásként, vö. *É ānəm* 'engem, nekem, enyém', *tawe* 'őt, neki, övé', *mēm̄mēm̄* 'minket, nekünk, miénk (Du. 1.)', *mānaw* 'minket, nekünk, miénk (Pl. 1.)': *nēp̄ak ā n ə m* 'бумага моя', *pisal' tawe* 'ружье его', *koləy mēm̄nēm̄* 'дома (дв.) наши (дв.)', *salit mānaw* 'олени наши' (Lyskova 1986: 130). Ezt a funkciót jól érzékelteti a következő déli vogul péda is: TJ *ām (ān) wan̄kā kirt kāləŋ. kāšəm ā sows* 'ich hatte keine Lust, in dem Brunnen zu sterben', 'm i r kam [eigt. wurde] nicht meine Lust... zu sterben' (WV 3: 174, 252). „Az *emā•n* 'én' az -n névmásképzővel bővült ragtalan alak, amely egyben dativusi (lativusi) alak is, s benne az -n névmásképző és az -n lativusrag egybeolvadt' (Beke 1959: 86); tehát a mondat kétféleképpen értelmezhető attól függően, hogy nominativusi vagy dativusi névmás van-e benne: 'nem volt én kedvem...' és 'nekem nem volt kedvem...'. Egyébként a vogulban egybeesett a személyes névmások accusativusa és dativusa-lativusa (l. Liimola 1944: 20–22, 28–39).

Ezen obi-ugor példákkal kapcsolatban vö. m. *Kinek harapta meg a kezét a kutya? – Nekem!*

Munkácsi vogul anyagában is előfordul dativusi-lativusi raggal ellátott birtokos a habeo-szerkezetben: *K nē-sēr jol tētē ä š n ē* 'mi haszna van ennek a dolognak? (что-за польза в этом деле?)' (Munkácsi 1894: 192, Munkácsi – Kálmán 1986: 169), sőt Beke (1905: 99) Munkácsi északi vogul anyagából is idéz ilyent: *É n a η ē n at-ke sāl, jol alilēmēn* 'ha nem sajnálok [tkp. ha nincs sajnálatod], öljük meg őt' (Munkácsi 1892–1921: 85). A *naŋēn at-ke sāl*... is közvetett, laza, külső birtokos szerkezet, amelyben a birtokos dativusi-lativusi raggal van jelölve.

1.3.1.4. A jurák vallomása

Egy jurák „belső” possessív szerkezetben is dativus van: *ña-kan meŋi-da* 'упряжные олени моего старшего брата (букв. брата-моего упряжные-его)' (Kim 1986: 55, 1990: 101), amelyben Kim a *ňakan* szóalakot genitivusnak minősíti, de ez csak egyes szám birtokos személyjeles dativus lehet (vö. Hajdú 1968: 43–44, Tereščenko 1966a: 381).

1.3.2. A permi nyelvekben is megnyilvánul alkalmilag a „statikus ↔ dinamikus” oppozíció, de nem a habitív, hanem a birtokos jelzős szerkezetben. Ha határozott a birtokos, akkor az

(a) vagy genitívusban áll nem accusativusi birtokszó esetén (statikus habitív szerkezet), pl. votj. *odig ad'ami-len vīlem kīk pij-ez* 'ein Mensch hatte zwei Söhne' (Angere 1956: 160), zürj. *joma-len (em) kīk niŋ-Ø* 'a boszorkánynak két leánya van' (Rédei 1978: 96),

(b) vagy az ablatívus ragját veszi fel accusativusi birtokszó esetén, s ilyenkor más valakinek a cselekvési körébe kerül, „elidegenül” (dinamikus habitív szerkezet), pl. votj. *tiŋloburdoos-leš čukna kīržam-zes so nokīži no ug vuneti* 'она никак не забывает утренне пение птиц' (Vahrušev 1970: 87), zürj. *ažža čoj-liš pal'to-se* 'вижу пальто сестры' (Bubrih 1949: 44), *kīvzi niŋkaes-liš šīslemse* 'слушал я пение этих девушек' (Lytkin 1962: 185) (Kangasmaa-Minn 1984: 121). Bartens (2000: 95) szerint a zürjében a *-šan* egressivusragot is használják ablatívusi funkcióban, de forrásaimban erre nem találtam példát.

Az ópermiben a genitívus (< adessívus) és az ablatívus elkülönülése a birtokviszonyban még nem volt ilyen nyilvánvaló (Lytkin 1955: 140–141).

(c) Továbbá úgy tűnik, hogy a zürjében a datívusnak is lehet a birtokbavétel kifejezésében szerepe, pl. *je'ena carovna-lī vož-as jurse puktis* 'den Kopf legte er der Zarewna Helene in den Schoß' (Fokos 1957: 175, 176 és 4. jegyzet, még l. Rédei 1962: 203).

1.3.3. Az 'esse' igés habitív szerkezetek az indogermánban

A latinban a birtoklást kifejező datívus possessívus áll az 'esse' ige mellett, ha a birtok van hangsúlyozva, pl. *mi hi liber est* 'n e k e m könyvem van', ha viszont a birtokos van kiemelve, akkor genitívus possessívus használatos, pl. *patris est domus* 'az a pá é a ház' (Nagy et al. 2001: 124, Hittrich –

Kliment é. n. 125). Havers szerint ez a „dativus sympatheticus” egyes indogermán nyelvekben (a szanszkritban, a görögben) a névmásokra, főleg a személyes névmásokra korlátozódik, a főnevek ugyanis a birtokviszonynak nem ezt a formáját kedvelik, de a latin népnyelvben, a germánban és a balti-szláv nyelvekben a főnévre is áterjedt (Havers 1911: 319 és jegyzet; l. még Miklosich 1868–1874: 611, Havers 1911: 317–319, Beke 1925: 112, Royen 1929: 902, Benveniste 1960: 122–123, Anderson 1978: 54, Ramat 1986, Lass 1997: 266–267, Rocchi 2003: 197–200), némelyekben (a románban, az albánban, a bolgárban, az újjörögben) a genitivus és a dativus egybeesett (Miklosich 1868–1874: 605 kk., 611, Simonyi 1914: 140, Sandfeld 1930: 185–195). – A héberben is dativusban áll a birtokos (Givón 1976: 59).

Az indogermán nyelvek egy részében a lat. *mihi liber est* 'nekem könyvem van' szerkezetnek megfelelően a habitív és a birtokos szerkezet szintén megformálható dativusi birtokossal, pl. n. nyj. *er ist ein Vetter zu mir* (Havers 1911: 4), még vö. *dem Vater sein Sohn* (~ *des Vaters sein Sohn*), *wem sein Hut* 'wessen Hut', hol. *de vader zijn zoon*, ang. *server to his master* (Miklosich 1868–1874: 611), óang. *him on þæt heafod* 'to him on the head (= on his head)' (Lass 1997: 267), fr. *ce livre est à moi* (~ *j'ai un livre*), *le cheval à mon père* (Benveniste 1960: 122–123), ol. *descrivere fondo a tutto l'universo* (Miklosich 1868–1874: 611) 'leírni az egész világ lényegét', or. *ему шесть лет, доктор ему осмотрил горло* (Nikolaeva 2002: 281), lett *kas tev ir?* 'ki/mi van n e k e d?' (Nītiņa 1998: 153). Hogy az európai nyelvektől mennyire nem idegen a dativus possessivus, mutatják a Plautustól származó szállóige fordításai: lt. *lupus est homo homini* > an. *man is a wolf to man* ~ n. *der Mensch ist dem Menschen ein Wolf* ~ ol. *l'uomo è un lupo per l'altro uomo*, or. *человек человеку волк* ~ m. *ember (az) embernek farkasa*, még vö. fi. *ihminen on ihmisen susi* ~ é. *inimene on inimesele hunt*.

1.4. Az uráli habitív szerkezetekben használatos intranszitiv igék

Ezek mindig vagy pozitív, vagy negatív létigék, tehát 'van, létezik', ill. 'nincs, nem létezik'. Ez utóbbiak alkalmazása a szamojéd nyelvekre jellemző.

A pozitív létige a finnugor nyelvekben rendszerint a FU **wole-* 'sein, werden' (UEW 1: 580–581) folytatója, a szamojéd nyelvágban pedig az **â-* 'sein' (Janhunen 1977: 16–17) leszármazottai. A zürjénben az U **elä-* 'leben' (UEW 1: 73) egy derivátuma is a létige szuppletív alakjává lett (l. alább).

A szamojéd 'nincs, nem létezik' igék az összamojéd **jänkz-* 'nicht dasein, fehlen' (Janhunen 1977: 40–41) alakra megy vissza.

A finnségi nyelvek létigéjének egyes számú 3. személyű alakja, a fi., kar., lúd, vót, é. *on*, lúd, ve. *om*, lív *um*, *u'm*, *om* 'van' és a fi. *oma* 'eigen; Eigentum' stb. ősfinn előzményének folytatója, s elképzelhető a szakirodalmi állásfoglalás.

lások értelmében, hogy a FU **wole-* (> fi. *ole-*) 'sein, werden' nagyon régi deverbális nomenje (l. SKES 2: 430–431, Itkonen 1968: 500, UEW 2: 717, SSA 2: 265). A vepsze létige e. sz. 3. személyű alakja: *om*, a t. sz. 3. személyűé pedig: *oma(d)* (Zajceva 1981: 254). Az *om* (~ fi. *on*) 'van', *oma(d)* (~ fi. *ovat*) 'vannak' valószínűleg nem közvetlenül a **wole-* létige származékai. Több finnugor nyelvben, nyelvcsoporthoz olyan 3. személyű alakjai vannak a létigének, amelyek valójában deverbális nomenek, és nem is feltétlenül a létige származékai (vö. Winkler 2003: 203).

A megfelelő mordvin igealak, az *ul'i* jelentése ugyancsak 'ist' és főnévként 'Eigentum' (MdWb 4: 2449).

A permi nyelvekben kétféle 3. személyű igealak is van: votj. *vañ* 'sein' (mindkét szám minden személyében használatos), zürj. *em*, *vijjm* 'ist, es gibt' (nyelvjárásonként vagy csak az egyik, vagy csak a másik használatos), és ezek csak nyomatékos állítmányként fordulhatnak elő (Rédei 1967: 164), de egyúttal 'Besitz, Eigentum' jelentésű főnevek is (Bartens 1996: 70). A zürj. *vijjm* (~ *viljm*: *olem-v. tirjis vijjm* 'sein Eigentum ist reichlich, groß'), *olem* 'Leben' (WUo 183, 339) ugyancsak az ősi **wole-* létige (> zürj. *vil-*, *vel-* ~ votj. *vil-* ~ fi. *ole-* ~ m. *val-*, *vol-*) -*m* képzős származéka, míg a zürj. *em* a 'sein' szuppletív alakja, vö. *e.-bur* 'Vermögen', *bur* 'das Gute' (WUo 20, 41) ~ votj. *vañ* (töve: *vañm-*): *v.-bur* 'Eigentum', *bur* 'recht, gut' (WUoK 28, 295–296, 307) az **elä-* 'leben' (> zürj. *ol-* ~ votj. *ulj-* ~ fi. *elä-* ~ m. *él-*) ugyanilyen derivátuma (Rédei 1967).

A m. *van* 'ist' a *vagyon* 'Vermögen' (< *val-* ~ *vol-* 'sein') deverbális nomenből lett szófajváltással finit igei alak (EwUng 2: 1596, 1604, még vö. Abaffy 1991: 128–129).

Ehhez vö. középtörök *bār* 'ist vorhanden' = *bār* 'Eigentum, Habe' (Räsänen 1969: 62, még vö. Joki 1952: 83).

Az északi szamojéd nyelvekben létrejött egy új létige is a **t̃* 'dieser, der, jener' mutató névmás (Janhunen 1977: 144–145) és az **ā-* 'sein' létige (Janhunen 1977: 16–17) összetételéből: jur. *tañās* 'van, létezik' (Hajdú 1968: 115), jen. *tonāas* '(vorhanden) sein; быть, иметься' (Mikola 1995: 221), tavgi *taisa* 'ott, itt van' (Wagner-Nagy 2002: 154).¹⁰

1.4.1. Az igei állítmány alaktana a finn habitív szerkezetben

A finnségiben a habitív szerkezetekben az igei állítmány akkor is egyes számú 3. személyben van, ha a birtok többes számú, vö. pl. *pojalla on kirja* ~ *pojalla on kirjat* (**pojalla ovat kirjat*). Ennek magyarázata: „inkongruenssi selitty puhujan vaikeudesta ennakoida regressiiviseksi kääntynytä tavallisesti progressiivistista

¹⁰ Hasonló szemléleten alapuló létigés képződményt ismerek néhány indogermán nyelvben is: ang. *there is...*, *there are...*, hol. *er is...*, *er zijn...*, ol. *c'è...*, *ci sono...*, valamint a ma már ritkább n. *dasein* (Clark 1978: 117), pl. *diese Dinge s i n d nur dazu d a, daß...*

kongruenssia kun sanajärjestys ei ole tunnusmerkitön: tämä johtaa perustavan yks. 3. persoonan käyttöön” (Hakulinen – Karlsson 1979: 257, még vö. Hakulinen et al. 2004: 1227). Az állítmány ilyenkor mindig egyes számú, mégha az alany többes számú is, mivel nem aktív cselekvő. Ezzel szemben a lapp habítív szerkezetben van kongruencia az alany és az állítmány között.

Példák a fentiekre:

fi. *minu-lla on lapsi-Ø* 'ich habe ein Kind', liv liv *mi'n nuõrimis tidâr-æn*[Dat] *um brüðganâ-Ø* 'meine jüngste Tochter hat einen Bräutigam' (Kettunen 1938: XLI),

lp. *N mü-st læ manna-Ø* 'ich habe ein Kind' (Bartens 1996: 59, 1. j.), *mü-st dâk gâl læk buorek bædnâgâk-Ø* (Sammallahti 1972) 'nekem bizony jó kutyáim vannak', lp. *S muw*[Gen] *mana-Ø* 'ich habe ein Kind' (Bartens 1996: 59, 1. j.), *reäve-n*[Gen] (~ *riebie-n*[Gen]) *aaj biesjie-Ø* 'der Fuchs hat auch eine(n) Fuchshöhle/Bau' (Hasselbrink 1981: 323, 1985: 1072), *Laara-n*[Gen] (*lea*) *bienje-Ø* 'Lars har hund el. en hund; Larsnak kutyája van', *staalo-en lin golme baernieh-Ø* 'stalo har/hadde tre sønner; az óriásnak három fia volt' (Bergsland 1982: 53), lp. *K tambe mine-ñ li škola-Ø* 'там у нас есть школа' (Kert 1961: 90, 91), *sine-ñ lijjen kolm niñd-Ø* 'у них было три дочери' (Kert 1961: 79, 80).

A finnben azonban nem mindig volt így, vö. „Omistusrakenteille on vanhastaan ollut tyypillistä, että niissä kieliopillinen subjekti on predikaatin jäljessä ja predikaatti on yksikön 3. persoonassa, kuten Agricolan esimerkeissä *ketuilla on loolat, ia Taiuan linnuilla on pesät...* Vanhassa kirjakielessä näkyy jonkin verran pyrkimystä predikaatin lukukongruenssiin, esim. Agricolan *Ketuilla lolat ouat* ja Soronilaisen *Ketuilla owat luolat*, mutta 1800-luvun lauseopeissa omistusrakenteen predikaatin muodoksi on yksiselitteisesti määritelty yksikkö” (Häkkinen 1994: 332). Bibliafordításokban azonban a többes számú állítmány még a 19. században is előfordult, vö. *heillä oliwat hiukset* (1873) ~ *heille olit hiuxet* (Agricola), *heillä olit hiuxet* (1642) (l. Inaba 1996). Azt hiszem, a finn szerkezetben az egyes számú létige használata inkább későbbi fejlemény, s a szórványosan előforduló, a többes számú birtokkal, azaz az alannal kongruáló többes számú létige inkább a korábbi állapot hírmondója lehet. A mai vepszében az a helyzet, mint a finnben: „В в[епском] я[зыке] отсутствует глагол со значением 'иметь', поэтому предложения, замещающие habeo-конструкции, строятся следующим образом: обладатель, выраженный именем или местоимением в адессиве + форма 3 л. ед. числа или мн. числа глагола *uuda* 'быть' + имя, обозначающее предмет обладания (*hänou om koir* 'у него есть собака', *lehmau oma sarved* 'у коровы есть рога')” (Zajceva 1993: 47).

1.5. Az uráli habitív szerkezetekben használatos tranzitív igék

A finnugor nyelvekben létrejöttek 'habere' jelentésű igék, ezek forrása gyakran 'tart; halten' jelentésű ige volt.

A finnségiben is van tranzitív igés habitív szerkezet is, pl. fi. *omistaa* 'besitzen, haben': *poika omistaa kirjan*[Acc] 'der Junge besitzt ein Buch' (Angere 1956: 159).

A lapp is ismer tranzitív igés (lp. N *âdnet*, L *atnēt*, S *utnedh* 'gebrauchen, verwenden; halten') szerkezetet, pl. N *âně gier'dávâšvuodá!* 'habe Geduld mit mir!', *Laara bïenjem*[Acc] *âtna* 'Lars has a dog' (Angere 1956: 159, Itkonen 1966: 309–310, Hasselbrink 1985: 1374–1375, Bartens 1989: 57–58, 2000: 122, Lakó 1991: 28, Sammallahti 1998: 98).

A cseremiszből a tranzitív ige a *kućem* 'fassen; halten; besitzen', pl. *ćódra-m*[Acc] *kućem* 'ich habe einen Wald' (Beke 1998: 1086, Pusztay 2003: 272).

Az obi-ugor nyelvekben gyakori a 'habere' ige, vö. osztj. VVj *tāja- ~ tōj-*, Sur Irt Kaz stb. *tāj-* 'besitzen, haben; halten': Vj *lōy tājawāl lōy* 'hänellä on hevosiä' (KT 969); vog. T *ǵńs-*, N *ōńs-* stb. 'haben': T *šalkhân-mā-∅ äńčđst* 'répaföldjük volt' (VNGy 4: 356), N *luw ǵńsí* 'er hat ein Pferd' (WV 2: 127). Ezen igék eredeti jelentése is bizonyosan 'halten, tragen' volt, vö. osztj. Trj *imi néyrəm tōj* 'vaimo synnytti lapsen' (KT 969), Trj *tājəm*, Irt Kaz *tājəm* 'getragen, gebraucht (Kleidungsstück, Werkzeug u. a.)' (DEWOS 1400–1401), vog. T *šupú kháltérəm nartım äńčiu* 'keresztül rajta híd van vetve (vetve tartatik)' (VNGy 4: 352), *īsant ǵńsən ämānmī!* 'gedenke meiner! = behalte mich in deinem Sinn!' (WV 3: 156, 250), *nawəwsəm kül kirt ǵńsəŋ*. 'man fing an, mich in der Stube zu halten' (WV 3: 192), LM *kwän-äńči* 'kihord (gyereket); austragen (ein Kind)' (MK 386).

A mai magyarban 'habere' jelentésben a *bír* 'besitzen, innehaben', a *birtokol* 'id.' és a *rendelkezik vmivel* 'besitzen etw., verfügen über etw.' igék használatosak, de a *tart* igének is van 'besitzen etw.' jelentése, pl. *lovat tart*.

A jurákban a *muet*, *meć* 'haben, halten' (Lehtisalo 1956: 260, Tereščenko 1965: 272) ige is előfordul habitív szerkezetben, pl. *kolχoswa? tī mexŋa* 'a kolhozunknak rénjei vannak', *tiki χāsawada māl? ser? χāptō memī* 'ennek az embernek csupa fehér rénökre volt (rénökröket tartott)' (Pusztay 2000: 83; *muet*, *meć* 'haben, halten' < **mę-* 'nehmen; sein, werden', *kolχos* 'kolhoz', *-wa?* Pxp11, *tī* 'rénszarvas', *tiki* 'der dort, der', *χāsawa* 'Mann', *māl* 'ganz', *ser?* 'weiß', *χāpt* 'Rentierochs'; Lehtisalo 1956: 172, 173, 251, 410, 511, Tereščenko 1965: 156, 272, 678, 880, Janhunen 1977: 91).

A tavgiban ugyanilyen szerepű a *honsj* 'birtokol; иметь' és a *ŋudasa* 'birtokol' ige (Tereščenko 1979: 258, Wagner-Nagy 2002: 154, 279), pl. *bənsəgəj nij hontigəj* 'mindkettejüknek van feleségük (tkp. mindkettejük birtokol feleséget)' (Pusztay 2000: 83), *mənə səd'əamtj" ŋudatum* 'én birtokolom az

utatokat' (Wagner-Nagy 2002: 154; vö. *bənsə* 'minden(ki)', *-gəj* Du3, *nj* 'nő, asszony', *-j* PlAcc, *mənə* 'én', *sədʔə* 'út', *-gəj* dualis jele, *-mtj*" Pxl2Acc, *ɲuda-* 'birtokol', *-tu-* imperfektív igékhez kapcsolódó koaffixum, *-m* Sg1; Tereščenko 1966b: 423, 427, Wagner-Nagy 2002: 82, 93, 284).

A szelkupban a *weriqo* 'halten' igének van 'haben' jelentése is, vö. *kapitalistit muntik wlast' weratit* 'die Kapitalisten haben jede Macht' (Erdélyi 1969: 294), *man ukón aatam wueresam tiè aatam tjanga* 'я прежде держал оленей (букв. олень-мой), теперь оленей у меня (букв. олень-мой) нет' (Kim 1981: 91) (vö. *kapitalist* 'Kapitalist', *muntik* 'ganz, völlig', *wlast'* 'Macht', *weriqo* 'halten; haben; enthalten', *man* 'ich; mein', *ukon* 'früher', *ti* 'jetzt', *aat* 'Rentier', *čəŋkiqo* 'fehlen'; Erdélyi 1969: 85, 123, 144, 234, 265, 282, 294, 297).

Az indogermán nyelvcsalád újlatin csoportjának némely tagjában is 'halten' > 'haben' változásnak lehetünk tanúi. Az ibériai újlatin nyelvekben a legnyilvánvalóbb ez a fejlemény: spanyolban és a portugálban a lat. *habere* folytatójának funkcióit legalább részben a (lat. *tenere* 'halten' >) sp. *tener* és a port. *ter* vette át, vö. pl. sp. *tengo un libro* 'I have (etymologically 'hold') a book' (Herslund 1999: 415), port. *o menino tem fome* 'the child has hunger' (Heine 1997: 108), míg a portugálban a *ter* még a segédigei funkciókat is ellátja (Renzi – Andreose 2003: 224); Meyer-Lüble (1935: 715) szerint ugyanez megtörtént a délolaszban, a szárdban és a katalánban is.

1.6. Esetleges uráli–indogermán kölcsönhatások a habitív szerkezetekben

A dativussal (vagy localisi prepozícióval, illetve posztpozícióval) kifejezett habitív vagy birtokos jelzős szerkezettel kapcsolatban finnugor–indogermán viszonylatban egymással homlokegyenest ellentétes vélemények és indokolhatatlan elképzelések láttak napvilágot.

(a) A lett és az orosz szerkezet történeti háttérében némelyek finnugor substratumot vagy adstratumot sejtenek (Misteli 1893: 74, Veenker 1967: 117–119, Kiparsky 1969: 15–16, Erdődi – Sz. Kispál 1973: 59, Stolz 1991: 73–74, Suhonen 1993: 161), mások viszont tagadják ezt (Birnbbaum 1997: 28, Winkler 2003: 203). Winkler – szerintem helyesen – tévesnek tekinti azt a feltevést, hogy az orosz habitív szerkezet finnségi substratumként magyarázható, de felteszi a kérdést, vajon a finnségi habitív szerkezet (fi. *minulla on...*) nem orosz eredetű-e. A kérdésre további vizsgálatok elvégzéséig nem kíván választ adni (Winkler 2003: 205).

(b) A lív dativus funkciójára a lett hatással lehetett (így: Kettunen 1938: XLI, Winkler 2003: 201).

(c) Osztják: „Itt a személyes névmás locativusát a birtokos kifejezésére használják. Az osztják szerkezet tehát feltehetően orosz befolyást mutat” (Winkler 2003: 201). Azt kell Winkler feltevéséhez hozzáfűznöm, hogy – amint

az 1. pontban közölt példaanyagban látható – nemcsak személyes névmási birtokos kaphat locativusragot az osztjákban, hanem főnévi is.

(d) Winkler (2003: 201) és Riese (1990: 178) szerint a vogul névutós szerkezet orosz hatásra keletkezhetett. Bartens (1996: 63) érvét, mely szerint a vogulban azért nem lehet orosz hatás eredménye a locativusos habitív szerkezet, mert az osztjákban megvan a megfelelője (locativusragos vagy locativusi névutós birtokosként), Winkler okkal elutasítja, de abban feltétlenül igaza van Bartensnak, hogy e tekintetben szükségtelen orosz befolyással számolnunk.

(e) Orosz befolyás eredménye lehet a szelkup szerkezet esetében is a névutós szintagma, a szelkup tehát a régebbi 'mein Rentier ist' szerkezethez az orosz *у меня*-nak megfelelő kifejezést illeszt hozzá, melynél a birtokos személyjel megmarad (Winkler 2003: 201).

Az (a), (c), (d) és (e) pontok alapján nem értem, vajon Winkler miért nem minősítette orosz eredetűnek a lapp locativusragos és a permi adessivusragos birtokos jelzős szerkezetet is...

Kortlandt írja L'Hermitte (1978) könyvének ismertetésében az orosz *у меня есть...* 'nekem van...' habitív szerkezetéről: „... the author rejects the explanations in terms of inheritance or internal development in favour of the Fenno-Ugric substratum theory. This theory is also supported by two other types of evidence. First, it is a known fact that the original Fenno-Ugric population of the entire area north of the line Riga–Smolensk–Saratov has become russified at a relatively recent stage. The tribes of the Merja and the Muroma, who lived to the north and to the east of Moscow, were assimilated in the 10th through 15th centuries, while the Fennic tribes around Leningrad and the Mordvins south of Gorky have been in the process of losing their identity up to the present day. Second, other characteristics which set Russian apart from the other Slavic languages can also be attributed to Fenno-Ugric influence, e.g. *cokanie...*, *akanie...*, the rise of an inessive (second locative), certain types of syntactic construction, and the loss of grammatical gender in the plural. The similarity of the nominal sentence in Russian and Mordvin and the fact that the construction spread from central Russia to the west and then to the south forces us to conclude that it is of Fenno-Ugric origin. This conclusion is hardly open to doubt since the publication of L'Hermitte's monograph” (Kortlandt 1979: 290–291). Csak a kérdéses szerkezetnél maradván én viszont úgy látom, hogy a birtokost helyviszonyt kifejező esetraggal vagy locativusi névutóval jelölő uráli habitív szerkezetek és az előljárós birtokost tartalmazó orosz habitív szerkezet közötti hasonlóság alapján minden egyes esetben vagy „orosz > uráli”, vagy „uráli > orosz” hatással számolhatnánk. De mivel azok a nyelvek, amelyekben nincs 'habere' ige, rendszerint locativusi viszonyt mutató szerkezettel fejezik ki a mondatértékű birtoklást (l. pl. Rocchi 2003: 196; ez persze az obi-ugor nyelv-

vekre is érvényes, hiszen ezek 'habere' igéje kései, és még ma is őrzí az eredeti 'halten' jelentést), szerintem az uráli nyelvek és az orosz ilyen szerkezetei egymástól függetlenek. Eredetileg az indogermán nyelvekben, illetve ősökben sem volt 'habere' ige, hanem a birtokost jelölő névszó dativusával és az 'esse' igével alkották meg a habitív szerkezetet (Gamkrelidze – Ivanov 1984: 288–289, további irodalommal).

2. Birtokos személyjellel jelölt birtokos szerkezetek az uráliban

A birtokos jelzős szerkezetekből az uráli nyelvek összesen négy típust ismernek (e tipizáláshoz vö. Fokos-Fuchs 1962: 74). Ezek pedig a következők:

(a) Morfológiailag a szerkezet egyik tagján sincs jelölve a birtokviszony; ide gyakran a szóösszetételek és az összetételszerű szókapcsolatok tartoznak, pl. m. *ház-tető*.

(b) Csak a birtokos jelzőn van birtokviszonyt kifejező morféma (esetrag), pl. fi. *talo-n katto-Ø* 'a ház teteje' (= m. *ház-nak tető).

(c) Csak a birtokszón van jelölve a birtokviszony, mégpedig birtokos személyjellel, pl. m. *a ház-Ø tete-je*.

(d) Mind a birtokos jelzőn, mind a jelzett szón van birtokviszonyt kifejező morféma, esetrag, pl. m. *a ház-nak a tete-je*.

Ismereteim szerint az *izafet* nem közismert fogalom. Mivel nyelvcsaládkban a török nyelvekbeli viszonyokra hivatkozva operálnak ezzel a fogalommal, én is elsősorban azokra a meghatározásokra vagyok tekintettel, amelyek főleg a török nyelvek viszonyait tárgyalva értelmezik, bár megpróbálok meg tudni valamit az iráni *izafetről* is, amelynek nyomán e fogalom meghonosodott a turkológiában.

2.1. Az *izafet* értelmezése a turkológiában

2.1.1. E fogalom legrészletesebb definíciójára a Jarceva szerkesztette enciklopédia megfelelő szócikkében bukkantam rá, amelynek nagy részét idézni is érdemesnek látom: „ИЗАФЭТ (от араб. аль-идāфату – добавление) – термин, обозначающий определенные типы атрибутивных конструкций в нек-ых иранских и тюркских языках... В тюркологии »И.« обозначает именные определит. сочетания, оба члена к-ых выражены существительными. Выделяется 3 типа И.: для первого характерно отсутствие морфологич. показателей связи компонентов (напр., азерб. *дәмир гапы* 'железные ворота', букв. 'железо ворота'), для второго – наличие при определяемом и аффикса принадлежности 3-го л. (напр. тур. *türk dil-i* 'турецкий язык'), для третьего – аффикс принадлежности 3-го л. при определяемом и аффикс род. п. при определении (напр., туркм. *ат-иң өлмүм-и* 'смерть коня'). Типы

И. различаются не только оформлением, но и характером семантико-синтаксич. отношений между компонентами: определение в И₁ характеризует определяемое по материалу, форме, полу, профессии и т. п., в И₂ оно выражает неопредел. родовое понятие и значение его приближается к значению рус. относит. прилагательных; И₃ выражает отношения принадлежности в широком смысле. Распределение функций между типами И. в разных тюркских языках не совпадает; в одном и том же языке разл. его типы могут употребляться как синтаксич. синонимы” (Jarceva 1990: 172). E definíció szerint tehát a török nyelvek azon jelzői szókapcsolatait illehetjük *izafet* névvel, amelyek morfológiailag jelöletlen, csak szemantikailag definiált, összetételszerű jelzős szerkezetet (1. típus) és morfológiailag jelölt birtokviszonyt fejeznek ki, s az lehet csak az egyik vagy akár mind-két tagon jelölve (2. és 3. típus).

2.1.2. A török nyelvekben jelentkező esetragos és esetragtalan birtokos szerkezetéről Menges (1968) is szólt röviden, amit még rövidebben foglalok össze. Ha a genitivusban álló *rectum* nem determinált, azaz határozatlan, akkor nincsen rajta rag, hanem ún. *casus indefinitus*-ban áll (ugyanígy Birturk – Fong 2001: 2). De az ún. *rectum-regens* szerkezet – amelynek a neve a személtisztikai grammatikáírásban *status constructus* (avagy *idāfāt*) – szigorúan megköveteli a regensi funkció jelölését oly módon, hogy a birtokos szerkezetben (szükség szerint vagy egyes, vagy többes szám 3. személyű) birtokos személyjel (Px) csatlakozik a regenshez, amelyben világosan felismerhető – Menges (1968: 109–110) szavaival: – a generikus és az individuális, pl. oszm. *äv-∅ qapu-su* 'the door of the house', *äv-iy qapu-su* 'the door of a house', ill. – Birturk – Fong (2001: 2) megfogalmazásában: – a határozatlan és a határozott különbségtétele, pl. tö. *bahçe-∅ kapı-sı* ('garden gate-POSS') 'garden gate', *bahçe-nin kapı-sı* ('garden-GEN gate-POSS') 'the gate of garden'. – Róna-Tas András volt szíves e dolgozat egy korábbi változatát elolvasni, s levélben felhívta a figyelmemet arra, hogy az *äv-iy qapu-su* a 'ház' határozottságát tükrözi, míg az *äv-∅ qapu-su* a 'kapu'-ét.

Ezek szerint tehát az *izafet* „Nomen-∅/Gen + Nomen-PxSg3/PxPl3” struktúrájú, vagyis az idézett enciklopédia első értelmezése Menges felfogása szerint nem fér bele az *izafet* fogalmába.

2.1.3. Comrie (1981) a török nyelvek birtokos szerkezeteinek négy típusáról tud, de ha jól értem szavait, a „Nomen-Gen + Nomen-Px3” típusra, vagyis az (a)-ra korlátozva értelmezi az *izafet*-et:

(a) A törökségi nyelvekben a birtokos szerkezetben a birtokos genitivusban áll, a szerkezet fő tagján pedig birtokos személyjel van, amely kongruál a birtokossal, pl. tat. *kamilä-neŋ ul-ə* 'Kamilä's son', szó szerint: 'Kamilä-Gen son-PxSg3'; „The same construction is used with first and second person possessors,

when it is desired to lay emphasis on the possessor e. g. *min-em kitab-am* 'my book', literally 'I-GEN book- ISG'.¹¹ Of course, if there is no stress on the expression referring to the possessor, then the suffix alone will suffice, i.e. *kitab-am* 'my book'. In addition to this basic construction, traditionally called the *izafet*, there are three further constructions that are found in Turkic languages" (Comrie 1981: 78):

(b) Meglehetősen ritka, amikor a birtokos genitivusban áll, de a birtokszón nincs birtokos személyjel, ez az 1. és a 2. személyű személyes névmási birtokosra korlátozódik, pl. beszélt nyelvi tatár *min-em kitap-∅* 'my book'.

(c) A következő típus, amelyben a névszók egyikén sincs jelölve a birtokviszony, igen ritka, főleg olyankor jelentkezik, amikor a jelző arra utal, hogy valami valamiből van csinálva, pl. tat. *altan-∅ kalgan-∅* 'golden feather-grass'.

(d) A leggyakoribb szerkezet: „the adjunct noun takes no suffix, but the head noun takes the appropriate possessive suffix”, pl. tat. *tukaj-∅ sigar-lär-e* 'Tukaj's poems' (Comrie 1981: 78).

2.1.4. Összefoglalva: A Jarceva szerkesztette kötet szerint a török *izafet* olyan jelzős szerkezet, amelynek tagjai főnevek, s ezek mindegyike lehet morfológiailag jelöletlen vagy jelölt (ez utóbbi esetben genitivusraggal, ill. 3. sz. birtokos személyjellel), ill. csak az egyik főnév jelölt (a birtokszó 3. sz. birtokos személyjellel). Menges szavai megengedik azt az értelmezést is, hogy az olyan birtokos szerkezet is *izafet*, amelyben genitivusragos személyes névmás a birtokos. Comrie értelmezésében az olyan jelzős szerkezet minősül *izafet*nek, amelyben a birtokos genitivusragos, a birtokszó megkapja a megfelelő személyjelet, de az olyan, 1. és 2. személyű birtokosra utaló szerkezet is, amelyből hiányzik a személyes névmási birtokos, de a birtokszón rajta van a megfelelő személyrag. E nézeteket az uráli nyelvekre adaptálva pl. a finnben a *rautatiet, puutalo* (Jarceva), az *isän poika* (Jarceva), a fi. *minun poikani* (Menges), a *poikani* (Comrie), a magyarban a *vasút, faház* (Jarceva), az *apának a fia* és a *fiam* (Comrie) *izafet* lenne, de a fi. *rautatiet, puutalo* és az *isän poika*, a m. *vasút, faház, az apa fia* és az *én fiam* már nem (Comrie). Menges nem minősíti a fi. *rautatiet, puutalo* és a m. *vasút, faház* -féle szerkezetet.

2.2. Az iráni nyelvekben a számomra hozzáférhető szakirodalom szerint az a jelzős szerkezet *izafet*, amelyben a szerkezet főtagja partikulával van jelölve.

2.2.1. „В иранистике термин »И.« обозначает соединение определяемого с постпозитивным определением при помощи энклит. показателя, присоединяемого к определяемому и восходящего к относит. местоимению 'кото-

¹¹ „Itt a megtévesztő az, hogy ez érvényes a 3. személyű birtokosra is. Vagyis az 1. és 2. személy nem áll szemben a harmadikkal: ótörök *evim* 'házam', *eviy* 'házad', *evi* 'háza', és persze a többes számban is, *evimiz* 'házunk', *evijiz* 'házatok', *evleri(n)/evin* 'házuk'" (Róna-Tas levélbéli közlése).

рый'. В перс., тадж. и ряде других языков показатель неизменяем, напр. тадж. -и: *китоб-и хуб* 'хорошая книга', *китобоҳ-и хуб* 'хорошие книги'" (Jarceva 1990: 172, még vö. Haider – Zwanziger 1984: 137). „Modern Persian *ezāfe* is a term employed by grammarians to describe a variety of constructions in this language that consist of a noun followed by an enclitic particle *-i* followed by a noun, or adjective, or adverb, or infinitive, or a pronoun. These adjuncts are interpreted as attributive... *āb-i garm* (adj.) (water-*i* hot) 'hot water'... *kitāb-i ḥasan* (pr. noun) (book-*i* Ḥasan) 'Ḥasan's book'..." (Haider – Zwanziger 1984: 160). Maga a jelenség eredetileg az arabból ismert.

2.2.2. Egy nemrég megjelent turkológiai tanulmánykötetben több helyütt is van szó utalásszerűen a török izafet jelenségéről, amelyet perzsa hatásnak tulajdonítanak. „Persian-type nominal phrases... The Persian nominal phrase has the basic structure head + modifier. Whether the modifier is a noun or an adjective, the relationship between it and the head is signalled by the suffixation of a so-called *izāfat* (izafet) marker to the head noun... Nominal phrases constructed on the Persian model took Turkish suffixes, as required, attached to the right-most item, which was more often than not an adjective. They could also be incorporated within a Turkish genitive-possessive construction, as shown in the following nineteenth-century example: *devlet-i alīyemizin bidāyet-i zuhūrundan beri* 'since the beginning of the emergence of our exalted state'" (Kerslake 1998: 200–201) (vö. *devlet-i* 'állam(i)' *alīyemizin* 'felemel-kedésünknek a...' , *bidāyet-i* 'kezdet(i)' *zuhūrundan* 'megjelenés', *beri* 'óta').

2.2.3. Az izafet lényegét az általam tanulmányozott irodalom alapján nem sikerült a magam számára megnyugtatóan tisztáznom, ezért Vásáry István turkológustól kértem segítséget. A tőle kapott levélbeli információt az alábbiakban részben saját szavaimmal, de idézőjelbe téve foglalom össze:

„Az *izāfat* eredendően az arab nyelvtan fogalma, melyet a perzsák az iszlám felvétele után átvettek (akárcsak az egész arab nyelvtan kategóriáit) és a törökök ugyancsak. Már a perzsában is mást jelentett, és a törökben is mást. Az arab *izāfa/izāfat* szó jelentése 'csatolás, kapcsolás, hozzáfűzés', grammatikai terminus technikusként a birtokos szerkezetet vagy status constructust jelölte. Két szónak olyan kapcsolatáról van itt szó, amelyben az első szót a második határozza meg közelebből. Az első neve *al-muzáf* 'a csatolt, a kapcsolt', a másodiké *al-muzáf ilayhi* 'a főnév, amelyhez az első szó kapcsolódik'. A második szó genitivusban van. Az *izāfat*-kapcsolat olyan erős, hogy a birtok (*muzáf*) jelzője (*muzáf ilayhi*) csak a birtok után állhat, pl. *binu'l-maliki* 'a király lánya'. – A perzsában az *izāfa* terminust szintén alapvetően a birtokos szerkezetre használták, de sok másra is, így a jelzős szerkezetre is. Bár az arab terminust átvették, de tulajdonképpen a perzsa birtokos szerkezet teljesen más, mivel itt a birtokot követi egy *-i*, s a birtokos nincs genitivusban, pl. *dukhtar-i malik* 'a

király lánya'. A perzsa grammatikákban részletesen ki vannak dolgozva a különböző *izáfa*-szerkezetek. – A törökök a 11. század után arab és perzsa minták alapján elkezdtek a különböző török nyelveket leírni, s az arab-perzsa *izáfet* terminust (ez a szó mai törökországi török kiejtése) használták a birtokos szerkezetek jelölésére, de a törökben a birtokos szerkezet, akárcsak a finnugorban, egészen más, mint az arabban vagy perzsában. Már az oszmánli kor végén (az első világháborút megelőző időszakban) készült nyelvtanokban is, és különösen amióta a törökországi törökök megismerték a modern európai tudományosságot, az *izáfet* terminust alapvetően a török irodalmi nyelvben is használt perzsa *izáfetszerkezetekre* alkalmazzák, és az eredeti török birtokos szerkezetet már – nagyon helyesen – nem jelölik ezzel a szóval (én emeltem ki; H. L.). – A török nyelvekben 'az apa- $\emptyset$ fi-a', 'az apa-nak a fi-a' történetileg teljesen független az arab-perzsa *izáfettől*, egyszerűen csak átvitték a terminus technicust erre a szerkezetre, noha a perzsára sem igaz, hogy a főtag tükrözné a birtokviszonyt. – Tehát az *izáfet* terminus technicus használata a török birtokos szerkezetre a mai leíró török nyelvtanokban nem helyénvaló, s így nem egyéb, mint az arab-perzsa grammatikai hagyomány makacs továbbélésének jele" (az arab *izafetről* részletesebben l. Elkady 2001: 135–140).

2.3. Az „izafet” értelmezése az uralisztikában

Csak az utóbbi évtizedek uralisztikai kutatásában találkozni az *izafet* terminussal, értelmezése itt sem egységes. A továbbiakban leginkább csak az előző pontban idézett nézetek szerint *izafetnek* minősülő szerkezetekkel foglalkozom, mert ezek kapcsán merült fel az uralisztikában a gondolat, hogy azon uráli nyelvekben, amelyek ismerik az ilyen birtokos jelzős szerkezetet (vagyis azt, amelyben a nem személyes névmási birtokos birtokszava 3. személyű birtokos személyjelet kap), a velük érintkező török nyelvek hatására honosodott meg.

2.3.1. Ismereteim szerint a birtokviszonyt a főtagon is jelölt birtokos szerkezetről nyilatkozó magyar kutatók közül csak Bereczki fogalmazta meg, mit is ért rajta: „In den finnougri-schen Sprachen, auf die die Turksprachen einwirkten, findet sich überall die sogenannte »izafet«-Struktur, d. h. im Possessivsyntagma muß der Besitz mit dem Possessivsuffix der 3. P. Sg. versehen werden" (Bereczki 1992: 72). Sem Beke, sem Rédei nem értelmezte az *izafetet*, dolgozataik példaanyagából azonban látható, hogy ők is a „birtokos jelzői főnév- $\emptyset$ /Gen + birtokszó-Px3" szerkezetet minősítették ilyennek. Bereczki (1983b: 65, 1984: 308), aki a magyarok közül a legtöbbet foglalkozott ezzel a kérdéssel, a volgai és a permi nyelveket, valamint a magyart említi olyanként, amelyek alkalmazzák az „izafet” szerkesztésmódot, vagyis amikor legalább a birtokszó tükrözi morfológiailag a birtokviszonyt névszói (de nem személyes névmási) birtokost tartalmazó possessiv szerkezetben; de megjegyzi, hogy a magyar kivé-

telével e nyelvek az eredeti finnugor, tehát a birtokos személyjel nélküli szerkezetet is alkalmazzák (Bereczki 1984: 308, 1992: 72, 1993: 512).

2.3.2. Vahrušev (1970: 80–81) szerint elsőként Pozdeeva (1949: 3) használta a votjával kapcsolatban (de, azt hiszem, talán egyáltalán az uráli nyelvészetben is) az *izafet* terminust. Van, aki szerint a votják „izafet”-ben a birtokos jelzőnek genitivusban kell állnia, és a birtokszónak birtokos személyjelet kell tartalmaznia (így Alatyrev 1970: 11). Vahrušev azonban (ugyancsak a votják esetében) mintha nem látszana ilyen szigorúnak, ti. *izafet*nek nevezi mindazon szerkezet-típusokat, amelyekben a szerkezetnek legalább az egyik tagján, a birtokos jelzőn tükröződik a birtokviszony (Vahrušev 1970: 78–79). Végül megjegyzi, hogy a mindkét tagján jelölt szerkezetet nevezik a turkológusok „török *izafet*”-nek avagy a „harmadik típusú *izafet*”-nek (Vahrušev 1970: 95; ehhez vö. Jarceva 1990: 172, Majzel’ 1957).

2.3.3. A szelkup nyelvjárások birtokos szerkezeteiről szólva Kim lényegében csak azt a szerkezetet minősíti így, amelyben a birtokszó jelölt: „Конструкции со вторым компонентом в посессивной форме передают взаимную неразрывную связь между посессором и объектом посессивности и близки по своему строению к *изафетным* сочетаниям в тюркских языках...” (Kim 1990: 101).

E rész lezárásaképpen megfogalmazom, mely uráli nyelvi szerkezet tekinthető „*izafet*”-nek: az olyan birtokos jelzős szerkezet, amelynek birtokosa (jelzője) főnév vagy nem személyes névmás, és birtokszava (a jelzett szó) főnév, továbbá legalább a főtagon (vagyis a birtokszón) morfológiailag (3. személyű birtokos személyjellel kifejezve) tükröződik a birtokviszony. A birtokos jelző is tartalmazhat a birtokviszonyra utaló morfémát, mégpedig genitivusragot vagy annak funkcionálisan megfelelő (legalább történetileg) adverbialis *casus*ragot. Így nem tartozik az „*izafet*” kategóriájába az a szerkezet, amelyben csak a birtokos jelző tartalmaz az ilyen viszonyt kifejező morfémát, tehát pl. a fi. *talo-n katto-Ø* 'a ház teteje' nem az „*izafet*” képviselője, a m. *a ház-Ø tete-je* és *a ház-nak a tete-je* viszont igen. Tehát az uráli nyelvekben a „Nomen-Ø/Gen/Adv + Nomen-Px3” szerkezetet tekinthetjük „*izafet*”-nek, ha a birtokos nem személyes névmás, s ez a Jarceva-féle csoportosításban a 2. és a 3. típusnak felel meg (Jarceva 1990: 172).

2.3.4. Most pedig vegyük szemügyre, mi a helyzet az egyes uráli nyelvekben vagy nyelvcsoportokban. – Az alábbiakban az „*izafetes*” példákat „(a)”, a nem „*izafeteseket*” „(b)” pont alatt sorolom fel.

2.3.4.1. Volgai nyelvek

2.3.4.1.1. (a) Ha a mordvinban a főnévi birtokos jelző személynév vagy a determinatív ragozás, vagy a birtokos személyjelezés genitivusragjával van ellátva, akkor a birtokszó tartalmaz birtokos személyjelet (Feoktistov 1963: 32–58,

Bartens 1999: 105), pl. E *kudo-nok prá-zt*, M *kudə-ńkə-ń prá-snə* 'a házunk tetője' (Keresztes 1990: 75), E *lejter-em vajgele-ze* (~ -st), M *št'ire-žen vajgel-ec* (~ -nza) 'gölos(a) dödheri (moej) [...hangja ~ ...hangjuk]', E *lomań-t'ńeń tev-est*, M *loma-t'ńeń tev-sna* 'dela (ix) lüdej (etix) [...dolguk]' (Cygankin 1980: 192–194), E *mokšo-ń kardaz-zo* 'der Hof des Mokscha' (Bereczki 1984: 308). – (b) Az is lehetséges, hogy a genitivusragos birtokost birtokos személyjel nélküli birtokszó követi, pl. E *kiska-ń selme-Ø* 'glaz sobaki', *kolhoz-on mašina-Ø* 'mašina kolhoza', *ćora-ń vajgel-Ø* 'gölos mužčiny', *soks-en ki-Ø* 'suksen jăljet' (Cygankin 1978: 38–39; ehhez még vö. Feoktistov 1963: 42–46, Bartens 1999: 105, 172). Ezen -ń elem azonban történetileg azonos a genitivus ragjával: „Varsinkin ainetta, materiaa ilmaisevista substantiiveista johdetaan *ń* -aineiksella adjektiivivi. Mutta myös muunlaisia absoluuttisia (siis ei vertailua sallivia) adjektiiveja muodostuu tätä johdinta käyttäen. Esim. E *keven*, M *keven* 'kivinen' < *kev* 'kivi', E *ošon*, M *ošən* 'kaupunkilainen' < *oš* 'kaupunki'” (vö. Bartens 1999: 111).

2.3.4.1.2. (a) A cseremiszbén „Általában véve a birtokviszonyban a genitivusban álló birtokos után következik a harmadik személyű birtokraggal ellátott birtok”, pl. *kol-an lem-ža* 'a hal leveše', *lepeńa-n šuldər-žo* 'a lepke szárnya', *kek-an jal-ža* 'a madár lába' (Beke 1911: 183), *wätə-n marə-žə* 'der Ehemann der Frau', *ača-n ergə-že* 'the father's son' (Bereczki 1984: 308), *revolucijə-n jük-ša dene* 'gölosom revolucii' (Pengitov 1961: 49–50), *joča-vlak-ən uj kniga-št* 'a gyerekek új könyve (...könyvük)', *ačamət-ən kuyu pört-vlak-əšt* (*pört-əšt-vlak*) 'az apámék nagy házai (...házai)';¹² de hiányozhat is a birtokos személyjel. – (b) Ha a birtokos genitivusban van, akkor Kangasmaa-Minn szerint a birtokszón lehet birtokos személyjel, de hiányozhat is, pl. *Šakar-ən kiđə-šte-Ø* 'in Šakars Hand' (Alhoniemi 1993: 50), *tudə-n surt(-šo)* 'his house', *šorək-an jol(-žo)* 'the sheep's leg', még vö. *üstel-Ø jol-Ø* 'the table leg' (Kangasmaa-Minn 1984: 121–122), *awam-Ø pələš-Ø* 'anyám füle', *toləžə-n erge-Ø* 'a hold fia' (Beke 1911: 184).

2.3.4.2. Permi nyelvek

2.3.4.2.1. (a) Ha a votjában a főnévi birtokos birtokviszony jelölésére alkalmas esetraggal van ellátva, akkor a birtokszó gyakran tartalmaz birtokos személyjelet (vö. Vahrušev 1970: 87, 99), amely csak bizonyos szűk szemantikai kategóriába tartozó főnevek esetében maradhat el, mégpedig főleg azoknál, amelyek az ember valamilyen szerves tartozékait (rokonságának tagjait, testi és lelki alkotóelemeit, társadalmi csoportjait) jelölik (Vahrušev 1970: 100–101, Bartens 1999: 119). E votják szerkezetben „определение обозначает признак по принадлежности, свойственный для определенного предмета, обла-

¹² E két utóbbi adatért Margarita Kuznecováknak tartozom köszönettel.

датель принадлежности как бы особо выделяется” (Vahrušev 1970: 85). Ha a birtokviszony a birtokszón birtokos személyjellel jelölve van, a birtokos általában csak akkor lehet nominativusban, ha az névmás. Pl. *korka-len lipet-ez* ’крыша дома’ (Perevoščikov 1962: 80), *kolhoz-len muzjem-ez* ’земля колхозная’ (Vahrušev 1970: 85), *pinaljos-len diš-sj* ’a gyerekek ruhája [... ruhájuk]’ (Csúcs 1990: 35). – (b) *Ko’la-len mljkid-Ø* ’настроение Николая’ (Vahrušev 1970: 86).

2.3.4.2.2. (a) Ha a zürjénben a főnévi birtokos birtokviszony jelölésére alkalmas esetraggal van ellátva, akkor nyelvjárásonként eltérő mértékben teszik ki a birtokos személyjelet (Sel’kov 1967: 51, Bartens 1999: 95, 118–119); gyakori a birtokos személyjel nélküli birtokszó akkor is, ha genitivusi főnév a birtokos (Bartens 1999: 93, 95, 118–119). A genitivusragos birtokos jelző fókuszban van (Lytkin 1955: 140–141). Ha a birtokviszony a birtokszón birtokos személyjellel jelölve van, akkor a főnévi birtokos rendszerint nominativusban áll (Fokos-Fuchs 1962: 74). Pl. *kat’e-Ø žugi-as* ’in Kätchens Schlinge’ (Fokos-Fuchs 1962: 74), de: *saldajos-len jurjas-is* ’a katonák feje’ (Berezcki 1983b: 214) – (b) *vengerskej narod-len prazdnik-Ø* ’праздник венгерского народа’ (Serebrennikov 1955: 12–13).

2.3.4.3. Obi-ugor nyelvek

2.3.4.3.1. Ha az osztjákban főnév a birtokos, akkor az legtöbbszörre jelöletlen (nem lévén genitivusa), a jelzett szó azonban olykor felveszi a 3. sz. birtokos személyjelet.

(a) Ha egyáltalán jelölve van a birtokviszony, akkor az legtöbbszörre csak a birtokszón lévő 3. személyű birtokos személyjellel történik, amely a birtokost állítja fókuszba (az északi osztjákra vö. Nikolaeva 1999: 367), ha azonban a birtok többes számú, rendszerint az abszolút paradigma számjele és nem a birtokos paradigma számjele jelöli ezt, tehát a birtokszó nem tartalmaz birtokos személyjelet, pl. Vj *rät-Ø oγ-äl* ’az öregember feje’ (Honti 1982: 155), Tra *törəm-Ø äj päγ-äl* ’az isten kisebbik fia’, Sal *ämpam-Ø sěj-ät* ’a kutyám hangja’ (Honti 1984: 90), DN *t’aras-Ø wäχ-ät* ’das Geld des Kaufmannes’ (Karjalainen – Vértes 1964: 17), Šer *ma wošem-Ø ij šup-ät* ’városom egyik fele’, Kaz *məjpər-Ø pänt-äl-a* ’a medve nyomára’, *χänti χe-Ø, χänti ne-Ø wəläps-äl* ’az osztják férfi(ak) és az osztják nő(k) élete’, Kaz *ašəm-Ø jaj-l-ał* ’apám bátyjai’ (Honti 1984: 90). Az *n* elemű locativusrag szerepelhet ritkán genitivusi funkcióban, tehát a (főnévi vagy névmási) birtokos jelző lehet locativusragos; ilyenkor a főnévi birtokos jelző birtokszaván lehet birtokos személyjel, de ekkor sem kötelező, míg a személyes névmási birtokos jelző birtokszaván van – mint mindig –, pl. Vj *mä ät’im-nə sem-Ø-öγ* ’bátyámnak a szeméből’ (Honti 1982:

137), DN *t̄aras-na-t*¹³ *wāχ-ət* 'das Geld des Kaufmannes' (Karjalainen – Vértes 1964: 17), Vj *jöy-an-pə köt-əl* 'az ő keze is' (Honti 1982: 155), Tra *t̄aras-nə jēŋk-Ø-a* 'a tenger vizébe' (Honti 1978: 136, 138). — (b) Tra *kār-Ø sōya-t(!)*, *nāwi-t(!)* 'a rének bőre, húsa (tkp. a rén bőrök, húsök)', Sal *petuχ-Ø pōjtaŋk-ət(!)* 'a kakas szárnyai', Kaz *ašəm-Ø jaj-ət(!)* 'apám bátyjai' (Honti 1984: 90). Sokkal gyakoribb az az eset, amikor a főnévi birtokos jelzős szerkezetben a főtag nem kap birtokos személyjelet, pl. Vj *ni-Ø potiŋka-Ø* 'a nő cipője', Tra *kōrəŋ wājəy-Ø wālta tāyəj-Ø-a* 'a jávorszarvas lakhelyére', Šer *wōš-Ø kattəŋ-Ø-a* 'a város kikötőjéhez', Kaz *məjpər-Ø jōš-Ø* 'a medve útja' (Honti 1984: 90).

2.3.4.3.2. A vogulban csak a nominatívusi (tehát alapalakban lévő) névszó szerepelhet birtokos jelzőként; a szerkezet fő tagja csak akkor vesz fel birtokos személyjelet, ha a birtokos ki van emelve, fókuszba van állítva (Rombandeeva 1973: 64), pl. (a) *lū-Ø puŋk-ä* 'a ló feje' (Fokos 1960: 106), É *χār-ōjka-Ø puki-te* 'der Bauch des Renstiers', *ūlpā-Ø talχ-e* 'der Wipfel der Zirbelkiefer' (Kálmán 1976: 65). – (b) É *ātam-Ø wil't-Ø* 'лицо отца' (Rombandeeva 1973: 64).

2.3.4.4. A magyar irodalmi nyelvben kötelező jelleggel kap a főnévi és a nem személyes névmási birtokos jelzős szerkezet főtagja is, azaz a birtokszó egyes számú 3. személyű személyjelet, pl. (a) *az apa-Ø ház-a ~ az apá-nak a ház-a, a ház-Ø tete-je ~ a ház-nak a tete-je, an-nak a ház-a*. Nyelvjárásokban azonban többes számú (főnévi és névmási) birtokos esetén is megjelenhet a többes számú birtokos személyjel a birtokszón, pl. *az ōk házok, a Péterék házok ~ a Péterék házuk, a grófoknak lovuk*¹⁴ (Steuer 1901: 45, Szerkesztőség 1901: 45; még vö. pl. Szilágyi 1908: 365).

2.3.4.5. Szamojéd nyelvek

A szamojéd birtokos szerkezetekre vonatkozóan csak gyér utalásokat találtam a szakirodalomban. Ezek szerint e nyelvekben a possessív szerkezetben a birtokos jelző állhat genitívusban, ez fejez ki tényleges possessiót. Ha a birtokos jelzőnek nominatívusi az alakja, akkor az valamilyen tulajdonságot (pl. szint, méretet) jelöl (Tereščenko 1956: 63, 1962: 83, 1967: 236). Azonban meg kell jegyezni, hogy a genitívusrag eltűnőben van az északi szamojédból (l. Joki 1971: 1–4). „Конструкции со вторым компонентом в посессивной форме передают взаимную наразрывную связь между посессором и объектом посессивности и близки по своему строению к изафетным сочетаниям в тюркских

¹³ A *t̄aras-na-t* 'des Kaufmannes' -*na-t* eleme a locativus *nə* ragjából és az abszolút paradigma *t* többesjeléből áll (erről a kérdésről l. Fokos-Fuchs 1967: 3, még vö. Karjalainen – Vértes 1964: 265–267 és Honti 1992: 264, 1993: 136–137).

¹⁴ Többes számú főnévi birtokos esetén a magyaron kívül többes számú 3. személyű birtokos jelet tartalmazó birtokra néhány további uráli nyelvben találtam adatokat: mordvin (2.3.4.1.1.), cseremisiz (2.3.4.1.2.), votják (2.3.4.2.1.) és jurák (2.3.4.5.1.) – gyaníthatólag nem megy ritkaságszámba az ilyen szerkezet.

языках” (Kim 1990: 101). На a birtokviszony a birtokszón (is) tükröződik: „...изафетные сочетания имеют существительные отличия от притяжательных же словосочетаний, построенных на основе несогласованной определительной связи. При их помощи выражаются не просто принадлежностные отношения, а особо конкретизированные, логически подчеркнутые” (Tereščenko 1973: 45, még vö. 42). A birtokos személyjel nélküli és a birtokos személyjeles (tehát az „izafet”-nek minősülő) szerkezet közti különbségről Tereščenko (1973: 42–44) ad rövid tájékoztatást.

2.3.4.5.1. (a) A jurákban legtöbbször akkor járul birtokos személyjel a birtokhoz, ha az nominativusban, accusativusban vagy genitivusban van (Tereščenko 1973: 42) vagy éppen dativusban, pl. *matʔ heneč-aʔ šid'e ma-toʔ* 'hat férfinak van két sátra [...sátruk]' (Hajdú 1968: 74) [valójában elliptikus habeo-mondat, amelynek szó szerinti jelentése 'hat embernek két sátra' (Salminen levélbeli közlése)], *na-kan meŋi-da* 'упряжные олени моего старшего брата (букв. брата-моего упряжные-его)' (Kim 1990: 101; ehhez a példához l. még 9. jegyzet) – (b) *ħaeradrʔ-∅ ina-∅* 'луч солнца' (Vahrušev 1970: 96–97), *pa-ħ hadeħ-∅* 'смола дерева' (Tereščenko 1962: 83). (Vö. *matʔ* 'sechs, heneč 'Mensch', *šid'e* 'zwei', *maʔ* 'Zelt', *-toʔ* PхP13, *ny* 'дерево', *ħapād* 'дом', *ħādīʔ* 'Harz', *ħaep* '∅' 'солнце', *inya* 'ремень, веревка, вожжа', *ny* 'брат, сестра', *məta* 'употребляемый [> олень]', *-kan* PхSg1Dat,¹⁵ *-da* PхSg3, *-ħ* Gen; Lehtisalo 1956: 177, 249, 266, 318, 448, Tereščenko 1965: 145, 272, 335, 508, 721, 746, Hajdú 1968: 42).

2.3.4.5.2. Jenyiszeji: (a) (ritkább típus:) *keđer-ʔ koba-da* 'шкура дикого оленя', *ty-ʔ hobā-da* 'шкура оленя' (Tereščenko 1973: 42) ~ (b) *abā-ń page-∅* 'паница моей старшей сестры' (Kim 1990: 101). (Vö. *oba* 'ältere Schwester', *page* 'Kleid, Panitz', *keze* 'wildes Rentier', *koba* 'Haut, Pelz, Fell', *tea* 'Rentier', *-ʔ* Gen, *-da*, PхSg3, *-ń* PхSg1Gen; Mikola 1995: 83, 117, 120, 179).

2.3.4.5.3. Tavgi: (a) „В изафетных конструкциях нганасанского языка наблюдается изменение структуры – посессор употребляется не в форме генитива, а в форме номинатива” (Kim 1990: 101, még vö. Tereščenko 1973: 42), pl. *ninimə-∅ koru-tu* 'дом моего старшего брата (букв. старший брат-мой дом-его), ez azonban valószínűleg annak köszönhető, hogy a tavgiban a genitivus visszaszorulóban van – (b) bizonyos esetekben azonban még találkozni a ragjával (l. Tereščenko 1979: 76–77, még vö. Joki 1971: 1–4), *desj-na baŋ-∅* 'собака моего отца' (Kim 1990: 101). A Tereščenko által közölt birtokos szerkezetekben a birtokszó szinte mindig birtokos személyjel nélkül szerepel, pl. *ni-∅ ŋojbuo-∅* 'голова женщины' (Tereščenko 1979: 76, még vö. 77–78). (Vö.

¹⁵ Kim (1986: 55) a *ńakan* szóalakot genitivusnak minősíti, de ez csak e. sz. birtokos személyjeles dativus lehet (vö. Hajdú 1968: 43–44, Tereščenko 1966a: 381).

ninij 'старший брат', *-mə* PxSg1, *koru* 'Haus', *d'esij* 'отец', *bâj* 'Hund', *bé* 'Weib', *~aewúá* 'Kopf', *-tu(?)*, *-zi* PxSg3,¹⁶ *-nə* PxSg1Gen; Castrén 1855/1974: 43, 49, 68, 86, Tereščenko 1966b: 423, Helimskij 1994: 127, Wagner-Nagy 2002: 82)

2.3.4.5.4. Kamasz: (a) *koptu-n dugan-de* 'die Verwandten des Mädchens' (Künnap 1971: 58, Kim 1990: 101), *kudā(j)-∅ nie-t* 'Gottes Tochter' (Donner – Joki 1944: 132), *jaχšā īne-n ulu-t* 'a good horse's head (in fact: a good horse's his-head)' (Künnap 2004: 145) – (b) *di ne-∅ bajkâ-∅-bə* 'dieses Weibes Hals' (Donner – Joki 1944: 132), *tōru īne-n tōru kunda-∅* 'die braune Mähne des braunen Pferdes' (Donner – Joki 1944: 132, 133). (Vö. *koptə* 'Mädchen', *tugan* 'Vetter, Kusine; Verwandte', *jaχšā* 'gut', *īne* 'Pferd', *ulu* 'Kopf', *kudaj* 'Gott', *nī* 'Sohn, Knabe, Junge', *di* 'er', *ne* 'Weib, Frau', *bajkâ* 'Nacken, Genick', *tōru* 'braun', *kundu* 'Mähne', *-n* Gen, *-t*, *-də*, *-de* PxSg3, *-bə* nyomatékosító partikula; Donner – Joki 1944: 7, 13, 22, 33, 34, 44, 48, 73, 74, 129, 138, 189, 195.)

2.3.4.5.5. „В селькупском языке почти каждый диалект занимает особое положение в отношении изафетных конструкций. Язык тазовских и енисейских селькупов наиболее »скуп« на изафет. В остальных диалектах изафетные конструкции применяются шире, а у чумьлькупов и шёшкупов наблюдается преимущественное использование посессора, оформленного локативным формантом *-нан*, ср.:” (a) *oppo-n ūbiqu-n-dī* 'муж сестры (букв. сестры муж-ее)', *nehāndī-nan i-dī* 'сын твоей сестры' (Kim 1990: 102, még vö. Kuznecova et al. 1980: 187) – (b) *āsā-nī māt-∅* 'чум моего отца' (Kim 1990: 101), (Vö. *apá* 'ältere Schwester', *teb* 'Mann', *tibel-gum* 'Mannsperson', *nehā* 'Schwester', *ij* 'Kind, Sohn', *esj* 'Vater', *māt*, *māt* 'Zelt', *-n* Gen, *-nan* agglutinálódóban lévő névutó, *-dī*, *-tī* PxSg3; Castrén – Lehtisalo 1960: 9, Hajdú 1968: 138, Erdélyi 1969: 35, 41, 126, 141.)

2.4. Az uráli nyelvekben tehát a főnévi és nem személyes névmási birtokos jelzöböl és a birtokos személyjeles birtokból álló szerkezet az alábbi séma szerint formálódik meg: „Nomen-Nom/Gen/Dat/Loc/Postp_{Loc} + Nomen-PxSg3/PxPl3”. Az előzőekben többször is volt szó arról, hogy – a magyar kivételével – a birtokos szerkezetben nem kötelező a birtokszón a birtokos megjelölése birtokos személyjellel. Ha ez megtörténik („izafet”), akkor annak topikalizáló funkciója van; az izafetet alternative alkalmazó uráli nyelvek közül a következőkről mondták ezt ki expressis verbis: a mordvinról Keresztes (1990: 75), a votjákról Vahrušev (1970: 85), a zürjénről Serebrennikov (1955: 12–13), az osztjákról Nikolaeva (1999: 367), a vogulról Rombandeeva (1973: 64), a szamojédról

¹⁶ Kim (1986: 55, 1990: 101) szerint az e. sz. 3. sz. birtokos személyjel hangalakja *-tu*, egyéb forrásaim viszont határozottan *-zi* formában adják meg ugyanezt (pl. Tereščenko 1966a: 423, 1966b: 96). Ezek allomorfofok, amely a fokváltakozástól és a magánhangzó-harmóniától függnnek (Szeverényi Sándor levélbeli közlése).

Tereščenko (1973: 42) és Kim (1990: 101); Lytkin (1955: 140–141) szerint a zürjénben a birtokos akkor van hangsúlyozva, ha genitivusragos.

3. Indogermán „izafet”

Kuriuzómként kell megemlítenem, hogy (az európai indogermán nyelvek közül) a germánban és az újlatinban sem teljesen ismeretlen az uráli és a török nyelvek izafet szerkezetére emlékeztető possessiv szintagma. Az általam áttanulmányozott szakirodalom mindössze két ilyen indogermán nyelvcsopotról tud, de talán egyebükt is előfordulhat, mégha csak periferikusan is, pl. n. *der Mutter ihr Kind* 'das Kind der Mutter', *wem sein Hut* 'wessen Hut', *dem Vater sein Haus* ~ *des Vaters sein Haus* ~ hol. *de vader zijn huis* 'id.' (Royen 1929: 902, Tauli 1966: 16, Ramat 1986: 586–587, Ágel 1993, Rocchi 2003: 198–199); az olaszban főleg személyes névmási birtokossal fordul elő, pl. (13. századi firenzei adatok): *la sua electione di lui* (Giusti s. a.) 'az ő választása', de van példa a főnévi birtokossal is (Giampaolo Salvi levélbeli közlése): *per lo suo libro di Torigiano* (Giusti s. a.) 'Torigiano könyve miatt', *della mia sopravvesta il suo colore* 'a köntösömnek az ő színe' (Fogarasi 1991: 176).

A germánban a szintagma első helyét elfoglaló birtokos topikalizálva van (Ramat 1986: 587). Az első olasz adat „birtokos + birtok” sorrendje csak szórendi változat, és a régi szövegekben többnyire személyes névmás a birtokos (Salvi levélbeli közlése). A németben a birtokos dativusban van (történetileg a hollandban is), az olaszban pedig genitivusi a forma (*della, di*), s a birtokszó mindhárom nyelvben egyes számú 3. személyű birtokos névmási jelzővel van ellátva. Tehát pontosan megfelelnek az uráli nyelvek „izafetes” szerkezeteinek azzal a különbséggel, hogy nem birtokos személyjellel, hanem birtokos névmással utalnak (vissza) a birtokosra.

Egyébként Wintschalek (1993: 102–103) már felismerte, hogy a magyar, a törökségi nyelvek és a német ugyanazon eszközökkel hoznak létre izafetféle szerkezetet.

4. Az „uráli izafet” kialakulása

Ennek a kérdésnek nincs ugyan nagy irodalma, de mégis legalább háromféle nézetre bukkanhatunk benne. Vannak, akik (Hajdú, Benkó) alapnyelvi eredetűként valószínűsítik, más (Fokos) belső fejleménynek tekinti, megint mások (Beke, Bereczki, Rédei) a török nyelvekkel kialakult kapcsolatokra vezetik

vissza legalábbis a volgai és a permi nyelvcsoporthoz, valamint a magyarban. A szamojéd nyelvekkel kapcsolatban nem találok az eredetet feszegető feltevésekkel.

A genitívust ismerő permi és volgai nyelvekben is állhat a birtokos jelző nominatívusban, míg az ugor nyelvekben eredetileg is ez (volt) a helyzet. Az én feltevésem szerint belső (akár uráli alapnyelvi kori) szükségszerűség is hozzájárulhatott az „izafet” kialakulásához: a possessív viszony tagjai közti szintaktikai kapcsolatot morfológiailag lehetőleg adekvát módon kellett jelölni, ami lehetett vagy a birtokos jelzőn lévő genitívusrag (ha volt), vagy a birtokviszony jelölésére alkalmas egyéb elem (adverbialisí esetrág vagy névutó), vagy a jelzett szóhoz (a birtokszóhoz) csatolt birtokos személyjel. Ám nemcsak esetrágos névszó állhatott birtokos jelzőként, hanem ragtalan (nominatívusi) főnév is, és ilyenkor szükségessé válhatott a birtokos hangsúlyozása, topicalizálása, amelynek egyik eszköze a birtokos megnevezése, a másik az anaforikus funkciójú birtokos személyjel kitétele, ezért az izafetszerkezet akár alapnyelvi kori is lehet, amint erre Hajdú világosan utalt: „Die unbezeichnete bzw. mit Px kombinierte Possessivkonstruktion war jedoch ebenfalls gebräuchlich. Diese zweierlei Konstruktionsweisen konnten in der gleichen Art nebeneinander existieren, wie sie es heute in mehreren verwandten Sprachen tun. Bei einem Teil der verwandten Sprachen blieb diese Doppelheit erhalten, während in einem anderen Teil das Genitivsuffix **-n* außer Gebrauch kam. Dieses Verschwinden in mehreren verwandten Sprachen läßt sich sicherlich auch dadurch erklären, daß das Genitivsuffix **-n* mit den Nachfolgern anderer grundsprachlicher Suffixe formal zusammenfiel (z. B. mit dem Lat.-Dat.-Suffix bzw. dem Suffix des Lok. I).¹⁷ Diese Sprachen vermieden das funktionelle Durcheinander, das sich aus der morphologischen Überbelastung ergab, indem sie die unbezeichnete bzw. mit Px kombinierte Possessivkonstruktion allgemein gebrauchten und später sekundär auch sonstige Suffixe im Funktionsbereich des Genitiv anwendeten (dagegen blieb in anderen Sprachen – wie z. B. im Finnischen – die Genitivendung infolge des formalen Zusammenfalls des Genitivsuffixes PU **-n* und des Lativ-Dativsuffixes **-ń* zum Schaden des Dativsuffixes erhalten)” (Hajdú 1987: 222–223, ehhez még vö. Benkő 1979: 57, 1988: 24–25).

Az ugor alapnyelvben – legalábbis felbomlása idején – nem lehetett genitívus, így esetrággal nem volt egyértelművé tehető, melyik elem a birtok és melyik a birtokos jelző a birtokos szerkezetben. Ilyen esetben az ugor nyelvek a birtokszóhoz járuló e. sz. 3. sz. birtokos személyjellel tehetőek és tehetőek egyértelművé a szerkezet tagjai közti szintaktikai viszonyt, a magyarban kötelező érvényesül, pl. (a) *fiú láb-a* (vö. Kulonen 1989: 44–45). Az ugor nyelvek azért

¹⁷ Vö. 1.3.1.1. pont.

alakíthatták ki vagy őrizhették meg az „izafet”-et, mert az uráli alapnyelvből örökölt genitivusrag eltűnt, és szükség volt a birtokos szerkezetekben, legalábbis bizonyos, félreértésekre alkalmat adó esetekben a grammatikai viszony tükröztetésére, a birtokos kiemelésére, topikalizálására. Ezt elősegíthette a személyes névmási birtokos jelzős szerkezet analógiája is, Fokos szavaival: „Az ő háza féle szerkezetek mintájára alakultak... az *apám háza* féle szerkezetek” (Fokos 1939: 16). Az ugor, a permi és a volgai nyelvek „izafet”-jét Beke a volgai török nyelvek hatásával magyarázta (1914–1915: 21–27), Bereczki is ezt tette a permi és a volgai nyelvek vonatkozásában (1983a: 214, 1992: 72, 1993: 512), míg a magyar esetében valamikor lehetségesnek vélte azt is, hogy ez „belső fejlődés eredménye is lehet” (1983b: 65). Rédei (1980: 86) szerint e szerkezet a cseremisben csuvas, a votjákban pedig tatár eredetű; ennek a nézetnek a hátterében csak az állhat, hogy e finnugor és török nyelvek ismerik ezeket, s e két-két nyelv beszélői többé-kevésbé szimbiózisban élnek. A permi és a volgai finnugor nyelvekben is állhat a birtokos jelző nominativusban, vagyis nem csak genitivusban, így itt belső szükségszerűség is hozzájárulhatott e szerkezet kialakulásához.

A finnugor nyelvek egy részében jelentkező „izafet” török eredete melletti érvként az szolgál, hogy a törökséggel kapcsolatba nem került finnségi és lapp nem ismeri (Beke 1914–1915: 21). Így persze – ha nem fogadom el a török hatásnak ebben is állítólagosan kizárólagos szerepét – arra a kérdésre is választ kellene találnom, a nyelvcsalád legnyugatibb tagjaiban miért nem találkozunk vele. Ennek magyarázatát én a genitivusrag megőrzésében vélem felfedezni, amely körülmény talán elégséges, de nem szükségszerű oka annak, hogy e szerkezet a legnyugatibb csoportban ismeretlen (azaz eltűnt vagy nem alakult ki). A többi uráli nyelvben sem teljesen általános az „izafet”, az egyetlen kivétel a magyar, de éppen ez az az uráli nyelv, amely a legrövidebb ideig volt kapcsolatban török nyelvekkel. Akár uráli alapnyelvi eredetű, akár az egyes nyelvcsoportok vagy nyelvek életében jelent meg, merő véletlennek mégsem merném minősíteni, hogy éppen ezekben a nyelvekben ismeretes, mégpedig azért nem, mert az intenzív törökségi kapcsolatok stimulálóan hathattak vagy az eredeti „izafet” megőrzésére, vagy a belső szükségszerűség által kiváltott fejlődési tendencia megerősödésére. Tehát nem utasítom el az uráli–törökségi kapcsolatok esetleges szerepét, de nem is látom őket döntőnek. Én inkább arra hajlok, hogy az uráli nyelvek „izafet”-je belső változások eredménye, sőt sokkal inkább talán uráli alapnyelvi kori lehet, nem pedig idegen minta átvétele.

5. Összegzés

5.1. Az uráli „Nom-Dat + Nom-PxSg3/PxPl3”¹⁸ és „PronPers-Dat + Nom-Px” habitív szerkezetek történeti háttérének, eredetkérdésének vizsgálata során több alkalommal is felmerült, hogy esetleg a szomszédos indogermán nyelvek játszottak ebben szerepet, miként az ellentétes irányú hatás lehetősége is szóba került (l. 1.6.). Úgy tűnik azonban, hogy a 'habere' ige csak viszonylag későn jelent meg mind az indogermán, mind az uráli nyelvekben, s eredetileg 'esse' igés szerkezeteket alkalmaztak, ezért a két nyelvcsalád e szerkezeteit egymástól függetlennek kell tartanunk.

5.2. Az előzőekben többször is volt arról szó, hogy az uráli nyelvekben – a magyar kivételével – a birtokos szerkezetben nem kötelező a birtokszón a birtokos jelölése birtokos személyjellel, ha ez megtörténik, akkor annak topicalizáló funkciója van (l. 2.4.). Mivel a magyarban kötelező a birtokos személyjel kitétele, mondhatni, következetesebb a török nyelveknél a birtokos illetén való jelölésében, vagyis a magyar a tökéletes „izafetes” nyelv. Az is az uráli nyelvek spontán fejleménye mellett szól, hogy nem mindegyikük él vagy ezer éve török nyelvek szoros szomszédságában (a magyar esetében ez az oroszországi uráli népeknek török nyelvűek szomszédságában eltöltött időszakhoz képest csak villanásnyi epizód volt). Ebből a szempontból az is figyelmet érdemel, hogy olyan európai indogermán nyelvekben is találkozunk „izafet”-re emlékeztető szerkezettel, amelyeknek nem voltak török kapcsolataik; ilyenek a germán nyelvek és az olasz. Az uráli nyelvek nagy részének vannak ugyan törökségi szomszédai, de azoknak az „izafet” megőrzésében vagy kialakulásában legfeljebb impulzusadó mellékszerepük lehetett. A finnségiben és a lappban nem őrződött meg (vagy nem következett be) az ily módon való topicalizálás, bár kétségtelenül megőrződhetett (vagy bekövetkezhetett) volna, ehelyett – legalábbis a finnben – a genitivusragos birtokos rendszerint nagyobb nyomatékot kap. Az *izafet* terminus technicus valójában az uralisztikában a birtokviszonyjelölésnek egyik típusát hivatott megnevezni, amelyben a főnévi és nem személyes névmási birtokos birtokosán (is) jelölve van e viszony; feleslegesnek gondolom az alkalmazását, mert e terminus alapvetően mást jelent az arab grammatikai hagyományban, megint mást a perzsában (az irániban), továbbá „az *izáfet* terminus technicus használata a török birtokos szerkezetre a mai leíró török nyelvtanokban nem helyénvaló” (Vásáry levélbéli közlése), ill. „az *izáfet* semmilyen formában nem alkalmazható és nem is alkalmazandó az uralisztikában” (Róna-Tas levélbéli közlése).

¹⁸ Itt Nom (nomen) = substantivum.

5.3. Az utóbbi években egyre inkább érdekelték az uráli nyelveknek a szomszédaikkal fenntartott kapcsolatai, az előző generációkhoz tartozó kutatóknak és kortárs kollégáinknak ilyen témájú munkái. Gyakran tapasztaltam azt, ha azonos vagy hasonló szintaktikai szerkezetek találhatók egymással rokonságban nem álló nyelvekben, akkor azokat az érintkező nyelvek egyikében a másiknak a hatásával magyarázzák, rendszerint anélkül, hogy latolgatnák a belső, spontán fejlődés lehetőségét. Megfigyeléseim szerint legtöbbször csak akkor találunk szomszédos nyelvekben hasonló vagy azonos szerkezeteket, ha az „átvevő” nyelvtől tipológiailag nem idegenek, vagy megvannak legalább marginális jelenségeként, azaz – hogy a kártyanyelvből kölcsönzött kissé vulgáris kifejezéssel jellemezzem a helyzetet – ha az illető (morfo)szintaktikai struktúra benne van a pakliban az átvevő nyelvben.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1991), Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 122–159.
- Ágel, Vilmos (1993), Dem Jubilar seine Festschrift: Ein typologisches Kuckucksei in der deutschen Substantivgruppe. In: Bassola Péter – Hessky Regina – Tarnói László (Hrsg.), Im Zeichen der ungeteilten Philologie. Festschrift für Professor Dr. sc. Karl Mollay zum 80. Geburtsag. Budapester Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe des Germanistischen Instituts der Loránd-Eötvös-Universität 24. ELTE, Budapest. 1–18.
- Alatyrev, V. I. (szerk.) [Алатырев, В. И. (отв. ред.)] (1970), Грамматика современного удмуртского языка. Удмуртия, Ижевск.
- Alhoniemi, Alho (1975), Eräistä suomen kielen paikallissijojen keskeisistä käyttötavoista. Sananjalka 17: 5–24.
- Alhoniemi, Alho (1993), Grammatik des Tscheremissischen (Mari). Mit Texten und Glossar. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- Anderson, Stephen R. (1978), On the Development of Morphology from Syntax. In: Fisiak, Jacek (ed.), Historical Morphology. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 17. Mouton Publishers, The Hague – Paris – New York. 51–69.
- Angere, Johannes (1956), Die uralo-jukagirische Frage. Ein Beitrag zum Problem der sprachlichen Urverwandtschaft. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Balogh Judit (2000), A jeltő és az értelmező. In: Keszler Borbála (szerk.), Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 444–460.
- Bartens, Hans-Hermann (1989), Lehrbuch der samischen (lappischen) Sprache. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- Bartens, Raija (1996), Die positive und negative Existentiale in den finnisch-ugrischen Sprachen. UAJb NF 14: 58–97.
- Bartens, Raija (1999), Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. MSFOu 232.
- Bartens, Raija (2000), Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. MSFOu 238.

- Beke Ödön (1911), Cseremisiz nyelvtan. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Beke, Ödön (1914–1915), Türkische Einflüsse in der Syntax finnisch-ugrischer Sprachen. KSz 15: 1–77.
- Beke Ödön (1925), A mondatrészek fejlődése. Nyr 54: 108–112.
- Beke Ödön (1959), A manyisi birtokos dativus. NyK 61: 86–89.
- Beke Ödön (1998), Mari nyelvjárási szótár. IV. Bibliotheca Ceremissica. Tomus IV/4. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Benkő, Loránd (1979), Über die Bezeichnung des ungarischen Possessivattributs. In: Gläser, Christoph. – Pusztay, János (Hrsg.), Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 12. Otto Harrassowitz, Wiesbaden. 57–64.
- Benkő Loránd (1988), A magyar birtokos jelzős szerkezet jelölésének történetéből: MNy 84: 24–31.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1995), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band II. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EwUng 2.
- Benveniste, Émile (1960), „Être” et „avoir” dans leurs fonctions linguistiques. Bulletin de la Société Linguistique de Paris 55: 113–134.
- Berezcki Gábor (1983a), A Volga-Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- Berezcki Gábor (1983b), A török nyelvek hatása a magyarra. MSFOu 185: 59–72.
- Berezcki, Gábor (1984), Die Beziehungen zwischen den finnougriischen und türkischen Sprachen im Volga-Kama-Gebiet. NyK 86: 307–314.
- Berezcki, Gábor (1988), Geschichte der wolgafinnischen Sprachen. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 314–350.
- Berezcki, Gábor (1992), Türkische Züge in der Struktur des Syrjänischen und ihr Ursprung. In: Derék Pál – Riese, Timothy – Sz. Bakró-Nagy Marianne – Hajdú Péter (Hrsg.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag – Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien – MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien – Budapest. 71–76.
- Berezcki, Gábor (1993), The Character and the Scale of Turkic Influence on the Structure of Finno-Ugric Languages. In: Brogyanyi, Bela – Lipp, Reiner (eds), Comparative-Historical Linguistics: Indo-European and Finno-Ugric. Current Issues in Linguistic Theory. 97. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. 509–519.
- Bergsland, Knut (1982), Sysamisk grammatikk. Universitetsforlaget, Tromsø – Oslo – Bergen.
- Birnbaum, H. [Бирнбаум, Х.] (1997), Еще раз о завоевании Северо-Восточной Европы славянами и о вопросе финно-угорского субстрата. In: Sudnik, T. M. – Helimskij, E. A. (szerk.) [Судник, Т. М. – Хелимский, Е. А. (отв. ред.)], Балто-славянские исследования 1988–1996. Сборник научных трудов. К шестидесятилетию Владимира Антоновича Дыбо – коллеги, друзья, ученики. Индрик, Москва. 23–29.

- Birturk, Aysenur Akyuz – Fong, Sandiway (2001), A Modular Approach to Turkish Noun Compounding: The Integration of a Finite-State-Model. 6 p.
<http://afnlp.org/nlprs2001/pdf/0062-01.pdf>
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1949), Грамматика литературного коми языка. Ленинградский университет, Ленинград.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1953), Историческая грамматика эрзянского языка. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Budenz József (1877), Moksa- és erza-mordvin nyelvtan. NyK 13: 1–133.
- Castrén, M. Alexander (1855/1974), Wörterverzeichnis aus den samojedischen Sprachen. Samojedisch-deutsch, deutsch-samojedisch. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften/ Rosenkilde und Bagger, St. Petersburg/Kopenhagen.
- Castrén, Matthias Alexander – Lehtisalo, Toivo (1940), Samojedische Volksdichtung gesammelt von M. A. C. herausgegeben von T. L. MSFOu 83.
- Castrén, Matthias Alexander – Lehtisalo, Toivo (1960), Samojedische Sprachmaterialien, gesammelt von M. A. C. und T. L., herausgegeben von T. L. MSFOu 122.
- Clark, Eve V. (1978), Locational, Existential, Locative, and Possessive Constructions. In: Greenberg, Joseph H. (ed), Universals of human language. Volume 4. Stanford University Press, Stanford, California. 85–126.
- Comrie, Bernard (1981), The Languages of the Soviet Union. Cambridge University Press, Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney.
- Cyganin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1978), Грамматические категории имени существительного в диалектах эрзя-мордовского языка (определенности-неопределенности и притяжательности). Мордовский государственный университет, Саранск.
- Cyganin, D. V. (szerk.) [Цыганкин, Д. В. (отв. ред.)] (1980), Грамматика мордовских языков. Фонетика, графика, орфография, морфология. Мордовский государственный университет, Саранск.
- Csúcs, Sándor (2005), Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Donner, Kai – Joki, Aulis (1944), Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und der Hauptzügen der Grammatik. LSFU VIII.
- Elkady, Nourelhoda (2001), Ausdrucksweisen der Possessivität im Deutschen und im Arabischen. Eine konfrontative Studie. [Universität Siegen, Siegen.]
http://deposit.d-nb.de/cgi-bin/dokserv?idn=961113065&dok_var=d1&dok_ext=pdf&filename=961113065.pdf
- Erdélyi, István (1969), Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdődi József – Sz. Kispál Magdolna (1973), Nyelvünk finnugor (uráli) alak- és mondattani sajátágai. Finnugor Jegyzetek XX. Tankönyvkiadó, Budapest.
- EwUng 2 = Benkö 1995.
- Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.] (1963), Категория притяжательности в мордовских языках. Саранск.
- Fogarasi Miklós (1991), Történeti és tipológiai párhuzamok a magyar és az olasz nyelvben. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.), Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Akadémiai Kiadó, Budapest. 175–180.

- Fokos Dávid (1939), Finnugor-török mondattani egyezések. *Nyr* 68: 13–19.
- Fokos Dávid (1957), Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok. *NyK* 59: 173–178.
- Fokos Dávid (1960), Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok. *NyK* 62: 101–111.
- Fokos Dávid (1961), Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok. *NyK* 63: 63–81.
- Fokos-Fuchs, David Rafael (1962), Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altäischen Sprachverwandtschaft. *UAB* 11.
- Fokos-Fuchs, David Rafael (1967), Eine „sonderbare Genitivendung“ im Ostjakischen. *UAb* 39: 1–4.
- von Gabain, Annemarie (1950), *Alttürkische Grammatik*. Otto Harrassowitz, Leipzig.
- Gamkrelidze, T. V. – Ivanov, V. V. [Гамкrelидзе, Т. В. – Иванов, В. В.] (1984), Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Издательство Тбилисского университета, Тбилиси.
- Genetz, Arvid (1879), *Orosz-lapp nyelvmutatványok (Máté evangélioma és eredeti textusok)*. Ugor Füzetek 1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Gheno, Danilo (1975), Az erza-mordvin névutók áttekintése (Első közlemény). *NyK* 77: 45–56.
- Gheno, Danilo (1976), Az erza-mordvin névutók áttekintése. II–III. *NyK* 78: 39–70.
- Giusti, Giuliana (s. a.), Possessivi. In: (a cura di) Salvi, Giampaolo – Renzi, Lorenzo, *Grammatica dell'italiano antico*. Il Mulino, Milano.
- Givón, Talmy (1976), Topic, Pronoun and Grammatical Agreement. In: Li, Charles N. (ed.), *Subject and Topic*. Academic Press, Inc., New York – San Francisco – London. 149–188.
- Haider, Hubert – Zwanziger, Ronald (1984), Relatively Attributive: The 'ezāfe'-construction from Old Iranian to Modern Persian. In: Fisiak, Jacek (ed.), *Historical Syntax*. Mouton, Berlin. 137–172.
- Hajdú, Péter (1968), *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1981), *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú, Péter (1987), Die uralischen Sprachen. In: Hajdú Péter – Domokos Péter, *Die uralischen Sprachen und Literaturen*. Akadémiai Kiadó – Helmut Buske Verlag, Budapest – Hamburg. 21–450.
- Hakulinen, Auli – Karlsson, Fred (1979), *Nykysuomen lauseoppia*. SKST 350.
- Hakulinen, Auli – Vilkuna, Maria – Korhonen, Riitta – Koivisto, Vesa – Heinonen, Tarja Riitta – Alho, Irja (2004), *Iso suomen kielioppi*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Haspelmeth, Martin (2001), The European linguistica area: Standard Average European. In: Haspelmeth et al. 2001: 1492–1510.
- Haspelmeth, Martin – König, Ekkehard – Oesterreicher, Wulf — Raible, Wolfgang (Hrsg.) (2001), *Language Typology and Language Universals. An international Handbook*. Volume 2. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. 20/2. 2. Halbband. Walter de Gruyter, Berlin – New York.

- Hasselbrink, Gustav (1981), Südlappisches Wörterbuch. Grammatik und Wörterbuch. Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Ser. C:4. Band I. AB Lundequistska Bokhandeln, Uppsala.
- Hasselbrink, Gustav (1985), Südlappisches Wörterbuch. Grammatik und Wörterbuch. Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Ser. C:4. Band III. AB Lundequistska Bokhandeln, Uppsala.
- Havers, Wilhelm (1911), Untersuchungen zur Kasussyntax der indogermanischen Sprachen. Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft 3. Verlag Karl J. Trüber, Straßburg.
- Häkkinen, Kaisa (1994), Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo – Helsinki – Juva.
- Heine, Bernd (1997), Possession. Cognitive sources, forces, and grammaticalization. Cambridge Studies in Linguistics 83. Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1994), Указатель слов к текстам камланий. In: Helimskij, E. A. (szerk.) [Хелимский, Е. А. (ред.)], Таймырский этнолингвистический сборник. Выпуск первый. Материалы по нганасанскому языку. Российский государственный гуманитарный университет, Москва. 107–146.
- Herslund, Michael – Baron, Irène (2001), Introduction. Dimensions of possession. In: Baron, Irène – Herslund, Michael – Sørensen, Finn (eds), Dimensions of possession. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. 1–25.
- Herslund, Michael (1999), Bernd Heine, Possessio. Cognitive sources, forces and grammaticalization. Cambridge Studies in Linguistics 83. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. Journal of Linguistics 35: 414–418.
- Hittrich Ödön – Kliment Jenő (é. n.), Latin nyelvtan gimnázium és leánygimnázium számára. Franklin Társulat, Budapest.
- Honti László (1978), Tromagani osztják szövegek. NyK 80: 127–139.
- Honti László (1982), Vaszugáni osztják szövegek. NyK 84: 121–164.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiastica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti, László (1992), Morphologische Merkmale des nominalen Prädikats in einigen uralischen Sprachen. LU 28: 262–271.
- Honti László (1993), A névszói állítmány alaktana az osztjákban. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szij Enikő (szerk.), Hajdú Péter 70 éves. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 135–142.
- Honti László (1997), Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). FUF 54: 1–126
- Huomo, Tuomas (1995), Paikallissijan kieliopillistuminen datiiivi-genitiivin funktioon: uralilaisen *n*-sijan ja itämerensuomalaisen adessiivin kehityksen vertailua. Sananjalka 37: 55–79.
- Inaba, Nobofumi (1996), Omistusrakenteen muodosta ja merkityksestä suomessa ja volgalaiskielissä. XXIII Kielitieteen päivät, Helsinki 24. 5. 1996. Helsinki. Kézirat (handout).
- Itkonen, Erkki (1966), Kieli ja sen tutkimus. Universitas 4. WSOY, Helsinki.
- Itkonen, Erkki (1968), Etymologinen sanasto. In: Ikola, Osmo (toim.), Suomen kielen käsikirja. Weilin + Göös, Helsinki. 487–519.

- Janhunen, Juha (1977), *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien*. CT 17.
- Jarceva, V. N. (szerk.) [Ярцева, В. Н. (отв.ред.)] (1990), *Лингвистический энциклопедический словарь. Советская энциклопедия, Москва*.
- Joki, Aulis J. (1952), *Die Lehnwörter des Sajansamojedischen*. MSFOu 103.
- Joki, Aulis J. (1971), *Über das Element n in der samojedischen Deklination*. FUF 39: 1–17.
- Kálmán Béla (1976), *Chrestomathia Vogulica. Második, átdolgozott kiadás*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kangasmaa-Minn, Eeva (1966a), *Adverbiaalisesta genetiivistä*. *Sananjalka* 8: 39–63.
- Kangasmaa-Minn, Eeva (1966b), *The Syntactical Distribution of the Cheremis Genitive*. I. MSFOu 139.
- Kangasmaa-Minn, Eeva (1969), *The Syntactical Distribution of the Cheremis Genitive*. II. MSFOu 146.
- Kangasmaa-Minn, Eeva (1972), *Genetiivin funktioista*. *Sananjalka* 14: 27–35.
- Kangasmaa-Minn, Eeva (1971), *Verbaalilauseen perusrakenteesta*. *Vir* 75: 255–262.
- Kangasmaa-Minn, Eeva (1973), *Genitiv und Lativ, Adjektiv und Plural*. FUF 40: 74–87.
- Kangasmaa-Minn, Eeva (1984), *On the Possessive Constructions in Finno-Ugric*. *NyK* 86: 118–123.
- Kangasmaa-Minn, Eeva (1993), *Suomalais-ugrilaiset omistussuhteet*. In: Saarinen et al. 1993: 46–54.
- Kangasmaa-Minn, Eeva (1999), *Mitä tulikaan sanotuksi. Omakohtaisia kielitieteellisiä oivalluksia*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 61. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Turku.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1955), *Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. II. Band. Kriegs- und Heldensagen*. MSFOu 109. = WV 2.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1956), *Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. III. Band. Märchen*. MSFOu 111. = WV 3.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik – Vértes, Edit (1964), *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten*. MSFOu 128.
- Keresztes László (1987), *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I*. SUA 27.
- Keresztes László (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes László (1992), *Morfonológiai szempontok a mordvin nyelvjárások osztályozásában*. In: Derék Pál – Riese, Timothy – Sz. Bakró-Nagy Marianne – Hajdú Péter (szerk.), *Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag – Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára*. Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien – MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien – Budapest. 255–261.
- Kerslake, Celia (1998), *Ottoman Turkish*. In: Johanson, Lars – Csató, Éva Ágnes (eds) (1998), *The Turkic Languages*. Routledge, London – New York. 179–202.
- Kert, G. M. [Керт, Г. М.] (1961), *Образцы саамской речи. Материалы по языку и фольклору саамов Кольского полуострова (кильдинский и йоканьгский диалекты)*. Академия наук СССР, Москва.

- Kettunen, Lauri (1938), *Livisches Wörterbuch mit grammatikalischer Einleitung*. LSFU V.
- Kim, A. A. [Ким, А. А.] (1981), *Набео-конструкции в селькупском языке*. In: Denning, R. F. – Morev, Ju. A. (szerk.) [Деннинг, Р. Ф. – Морев, Ю. А. (отв. ред.)], *Языки и топонимия*. Томский педагогический институт, Томск. 90–94.
- Kim, A. A. [Ким, А. А.] (1986), *Способы выражения посессивности в самодийских языках*. In: *XXX Языки народов севера Сибири* (сборник научных трудов). Новосибирск. 51–60.
- Kim, A. A. [Ким, А. А.] (1990), *Выражение посессивности в самодийских языках*. In: Fedjuneva, G. V. (szerk.) [Федюнева, Г. В. (отв. ред.)], *Материалы VI международного конгресса финно-угроведов*. Том 2. Наука, Москва. 100–102.
- Kiparsky, Valentin (1969), *Gibt es ein finnougrieches Substrat im Slavischen? Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia*. Sarja B, nide 153/4. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki. 3–27.
- Kolpakova, N. N. [Колпакова, Н. Н.] (1997), *Некоторые особенности выражения посессивных отношений в угорских языках*. In: Dubrovina, Z. M. (szerk.) [Дубровина, З. М. (отв. ред.)], *Вопросы финно-угорской филологии*. Выпуск 6. Издательство Санкт-Петербургского университета, Санкт-Петербург. 51–61.
- Korhonen, Mikko (1991), *Remarks on the structure and history of the Uralic case system*. JSFOu 83: 163–180.
- Korompay Klára (1991), *A névszóragozás*. In: Benkő Loránd (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 284–318.
- Kortlandt, Frederik (1979), René L'Hermitte, *La phrase nominal en russe*. Paris, Institut d'études slaves, 1978. 320 pp. *Lingua* 48: 289–291.
- König, Ekkehard (2001), *Internal and external possessors*. In: Haspelmath et al. 2001: 970–978.
- Kulonen, Ulla-Maija (1989), *The Passive in Ob-Ugrian*. MSFOu 203.
- Kuznecova, A. I. – Helimskij, E. A. – Gruškina, E. V. [Кузнецова, А. И. – Хелимский, Е. А. – Грушкина, Е. В.] (1980), *Очерки по селькупскому языку*. Том I. Издательство Московского университета, Москва.
- Künnap, Ago (1971), *System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe*. I. Numeruszeichen und Nominalflexion. MSFOu 147.
- Künnap, Ago (2004), *Some more possible traces of the lost Uralic language chain of North-East Europe*. FU 26: 134–150.
- Laakso, Johanna (ed.) (2000), *Facing Finnic*. CT 59.
- Laanest, Arvo (1982), *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen*. Buske Verlag, Hamburg.
- Lakó György (1986), *Chrestomathia Lapponica*. Tankönykiadó, Budapest.
- Lakó György (1991), *A magyar mondat szerkezet finnugor sajátosságai*. *Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai* 2. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs.
- Lass, Roger (1997), *Historical linguistics and language change*. Cambridge Studies in Linguistics 81. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lehtisalo, Toivo (1956), *Juraksamojedisches Wörterbuch*. LSFU XIII.

- Leskinen, Juha (1991), Historiallisen lauseopin ongelmia instruktiiivaineiston valossa. *Vir* 95: 25–32.
- L’Hermitte, René (1978), *La phrase nominal en russe*. Institut d’Études Slaves de l’Université de la Sorbonne, Paris.
- Liimola, Matti (1944), *Zu den wogulischen Personalpronomina*. FUF 28: 20–56.
- Lyskova, N. A. [Лыскова, Н. А.] (1986), Именное сказуемое в обско-угорском предложении (на материале северных диалектов хантыйского и мансийского языков). SFU 22: 128–137.
- Lytkin, V. I. (szerk.) [Лыткин, В. И. (отв. ред.)] (1955), *Современный коми язык. Учебник для высших учебных заведений. Фонетика, лексика, морфология*. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Lytkin, V. I. (szerk.) [Лыткин, В. И. (ред.)] (1962), *Коми-пермяцкий язык. Учебник для высших учебных заведений. I. Коми-пермяцкое книжное издательство, Кудымкар*.
- Lytkin, V. I. – Majtinskaja, K. E. (szerk.) [Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. (ред.)] (1966), *Финно-угорские и самодийские языки. Языки народов СССР III*. Наука, Москва.
- Majzel, S. S. [Майзель, С. С.] (1957), *Изафет в турецком языке*. Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград.
- Menges, Karl H. (1968), *The Turkic Languages and Peoples. Introduction to Turkic Studies*. UAB 15.
- Mészáros Edit – Širmankina, Raisa (1999), *Erza-mordvin–magyar szótár*. SUA Supplementum 8. JATE, Szeged.
- Meyer-Lübke, Wilhelm (1935), *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. 3. vollständig neubearbeitete Auflage. Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.
- Miklosich, Franz (1868–1874), *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*. Wilhelm Braumüller, Wien.
- Mikola Tibor (1967), *Enzische Sprachmaterialien*. ALH 17: 59–74.
- Mikola Tibor (1995), *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen*. SUA 36.
- Misteli, Franz (1893), *Charakteristik der hauptsächlichen Typen des Sprachbaues*. Dümmler, Berlin.
- MK = Munkácsi – Kálmán 1986.
- Munkácsi Bernát (1892–1921), *Vogul népköltési gyűjtemény*. II. kötet. Második rész. Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1894), *A vogul nyelvjárások szövegeiben ismertetve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1896), *Vogul népköltési gyűjtemény*. IV. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = VNGy 4.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986), *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MK.
- Nagy Ferenc – Kováts Gyula – Péter Gyula (2001), *Latin nyelvtan a középiskolák számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nikolaeva, Irina (1999), Object agreement, grammatical relations, and information structure. SL 23: 331–376.

- Nikolaeva, Irina (2002), The Hungarian external possessor in a European perspective. In: Blokland, Rogier – Hasselblatt, Cornelius (eds), *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts. Studia Fenno-Ugrica Groningana 2*. Shaker Publishing, Maastricht. 272–285.
- Nītiņa, Daina (1998), Könyv a lett nyelvről. *Folia Baltica 1*. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Ojutkangas, Krista (1998), Itämerensuomalainen näkökulma kielipiillistumiseen. *Sananjalka 40*: 67–85.
- Ojutkangas, Krista (2000), Grammaticalising possessive constructions in Finnic: *käsi* 'hand' in Estonian and Finnish. In: Laakso 2000: 137–155.
- Payne, Doris – Barshi, Immanuel (1999), External possession. What, Where, How, and Why. In: Payne, Doris – Barshi, Immanuel (eds), *External possession*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. 3–29.
- Pengitov, N. T. (szerk.) [Пенгитов, Н. К. (отв. ред.)] (1961), Современный марийский язык. Морфология. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Posti, Lauri (1937), Eräs itämerensuomalainen genetiivimuodostus. *Vir 41*: 282–293.
- Pozdeeva, A. A. [Поздеева, А. А.] (1949), Синтаксические функции именной основы на -эз и -ыс в пермских языках. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ижевск.
- Prokof'eva, E. D. [Прокофьева, Е. Д.] (1966), Селькупский язык. In: Lytkin, V. I. – Majtinskaja, K. E. 1966: 396–415.
- Pusztay János (2000), Szakszógyűjtemény az uráli nyelvek tanulmányozásához. *Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 8*. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Pusztay János (2003), A mari nyelv mezei-keleti irodalmi változatának rövid nyelvtana. In: Kuznecova, Margarita (2003), *Mari–magyar szótár*. Savaria University Press, Szombathely. 261–272.
- Ramat, Paolo (1986), The Germanic possessive type *dem Vater sein Haus*. In: Kastovsky, Dieter – Szwedek, Aleksander (eds), *Linguistics across Historical and Geographical Boundaries. In Honour of Jacek Fisiak on the Occasion of his Fiftieth Birthday. Volume 1. Linguistic Theory and Historical Linguistics. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 32*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York – Amsterdam. 579–590.
- Ravila, Paavo (1941), Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. *FUF 27*: 1–136.
- Ravila, Paavo (1965), Sentence structure. In: Collinder, Björn, *An Introduction to the Uralic Languages*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles. 61–64.
- Räsänen, Martti (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen. *LSFU XVII/1*.
- Rédei, Károly (1962), Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. *Akadémiai Kiadó, Budapest*.
- Rédei Károly (1967), A létige jelen idejű alakjai a permi nyelvekben. *NyK 69*: 164–166.
- Rédei Károly (1978), *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Rédei, Károly (1980), [Diskussionsbeitrag] In: Ortutay, Gyula (red.), *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars II. Akadémiai Kaidó, Budapest.* 85–87.
- Renzi, Lorenzo – Andreose, Alvisè (2003), *Manuale di linguistica e filologia romanza.* Il Mulino, Bologna.
- Riese, Timothy (1990), Nochmals zu *habeo* im Wogulischen. *Specimina Sibirica* 3: 175–180.
- Rocchi, Luciano (2003), Il sintagma possessivo marcato turco: conservazione o innovazione? *Incontri Linguistici* 26: 191–202.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1973), *Мансийский (вогульский) язык.* Наука, Москва.
- Royen, Gerlach (1929), *Die nominalen Klassifikations-Systeme in den Sprachen der Erde. Historisch-kritische Studie, mit besonderer Berücksichtigung des Indogermanischen.* Anthropos. Linguistische Bibliothek. Internationale Sammlung linguistischer Monographien. Band IV. Anthropos, Wien.
- Saarinen, Sirkka – Luutonen, Jorma – Herrala, Eeva (toim.) (1993), *Systeemi ja poikkeama. Juhlakirja Alho Alhoniemen 60-vuotispäiväksi 14. 5. 1993.* Turun Yliopiston Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 42. Turun Yliopiston Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Turku.
- Sadeniemi, Matti (toim.) (1970), *Nykysuomen sanakirja. Osat I ja II. A–K.* Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo – Helsinki.
- Sammallahti, Pekka (1972), *Lapin kielen oppikirja. I–III. Käsikirjoitus.* Helsingin yliopiston monistepalvelu, Helsinki.
- Sammallahti, Pekka (1998), *The Saami Languages. An Introduction.* Davvi Girji OS, Kárášjohka.
- Sandfeld, Kr. (1930), *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats.* Librairie ancienne Honoré Champion, Paris.
- Schmidt Éva (1988), Az északi osztják birtokos névmásokról. In: Domokos Péter – Pusztay János (szerk.), *Bereczki Emlékkönyv (Bereczki Gábor 60. születésnapjára). Urálistikai tanulmányok 2.* ELTE, Budapest. 319–324.
- N. Sebestyén, Irén (1957), Die possessiven Fügungen im Samojedischen und das Problem des uralischen Genitivs (I.). *ALH* 7: 41–71.
- N. Sebestyén, Irén (1958), Die possessiven Fügungen im Samojedischen und das Problem des uralischen Genitivs (II.). *ALH* 7: 273–340.
- Sel'kov, N. N. [Сельков, Н. Н.] (1967), *Современный коми язык. Часть вторая. Синтаксис.* Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Serebrennikov, V. A. [Серебренников, В. А.] (1955), О взаимодействии языков (проблема субстрата). *VJa* 1955/1: 7–25.
- Serebrennikov, V. A. [Серебренников, В. А.] (1963), *Историческая морфология пермских языков.* АН СССР, Москва.
- Serebrennikov, V. A. [Серебренников, В. А.] (1967), *Историческая морфология мордовских языков.* Наука, Москва.
- Simonyi Zsigmond (1914), *A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- Steinitz, Wolfgang (1980), Хантыйский (остяцкий) язык. In: Steinitz, Wolfgang, Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie. Ostjakologische Arbeiten. Band IV. Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag. 5–62.
- Steuer János (1901), *Az ők kútjai*. Nyr 30: 45.
- Stolz, Thomas (1991), Sprachbund im Baltikum? Estnisch und Lettisch im Zentrum einer sprachlichen Konvergenzlandschaft. Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, Bochum.
- Suhonen, Seppo (1993), Vepsäläis-venäläisiä lauserakenteita. In: Saarinen et al. 1993: 158–174.
- Szabó, László (1966), Kolalappische Volksdichtung (Texte aus den Dialekten in Kildin und Ter). Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse. Dritte Folge, Nr. 68. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Székely Gábor (2005), Simonyi Zsigmond és a finnugor összehasonlító mondatan kezdetei. In: Nyelvészeti Tanulmányok. Simonyi-Emlékkülés, 2003. Iskolakultúra, Pécs. 57–62.
- Szerkesztőség (1901), *Az ők kútjai*. Nyr 30: 45.
- Szilágyi Ádám [= Simonyi Zsigmond] (1908), *Az ő házok és az ők házok*. Nyr 37: 364–365.
- Tauli, Valter (1966), Structural Tendencies in Uralic Languages. UAS 17.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1956), Материалы и исследования по языку ненцев. Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1962), О выражении посессивных отношений в самодийских языках. In: Lytkin, V. I. – Majtinskaja, K. E. – Serebrennikov, B. A. (szerk.) [Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. – Серебренников, Б. А. (ред.)], Вопросы финно-угорского языкознания. К 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Д. В. Бубриха. Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград. 81–93.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1965), Ненецко-русский словарь. Советская энциклопедия, Москва.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1966a), Ненецкий язык. In: Lytkin – Majtinskaja 1966: 376–395.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1966b), Нганасанский язык. In: Lytkin – Majtinskaja 1966: 416–437.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1966c), Энецкий язык. In: Lytkin – Majtinskaja 1966: 438–456.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1967), К развитию атрибутивных отношений в самодийских языках. In: Alatyrev, V. I. (szerk.) [Алатырев, В. И. (отв. ред.)], Вопросы финно-угроведения. Выпуск 4. Удмуртия, Ижевск. 234–242.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1973), Синтаксис самодийских языков. Простое предложение. Наука, Ленинград.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1979), Нганасанский язык. Наука, Ленинград.

- Uotila, T. E. (1938), *Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriß und etymologischem Wörterverzeichnis*. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Vahrušev, V. M. [Вахрушев, В. М.] (1970), Изафетные конструкции в удмуртском языке. In: Zaharov, V. N. (szerk.) [Захаров, В. Н. (ред.)], *Записки*. Выпуск 21. Филология. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, экономики, литературы и языка, Ижевск. 78–106.
- Veenker, Wolfgang (1967), *Die Frage des finnougriſchen Substrats in der russischen Sprache*. UAS 82.
- VNGy = Munkácsi 1896.
- Wagner-Nagy Beáta (szerk.) (2002), *Chrestomathia Nganasanica*. SUA Supplementum 10.
- Wälchli, Bernhard (2000), Livonian in a genetic, areal and typological perspective, or is Finnish better Finnic than Livonian? In: Laakso 2000: 210–226.
- Wichmann, Yrjö (1954), *Wotjakische Chrestomathie mit Glossar. Anhang: Grammatikalischer Abriß von D. R. Fuchs*. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. (1942), *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre*. LSFU VII. = WUo.
- Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. – Korhonen, Mikko (1987), *Wotjakischer Wortschatz*. LSFU XXI. = WUoK.
- Winkler, Eberhard (2003), Az uráli nyelvek habeo-szerkezetének történetéhez. FUD 10: 195–207.
- Wintshalek, Walter (1993), *Die Areallinguistik am Beispiel syntaktischer Übereinstimmungen im Wolga-Kama-Areal*. Studia Uralica 7. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- WV 2 = Kannisto – Liimola 1955.
- WV 3 = Kannisto – Liimola 1956.
- Zajceva, M. I. [Зайцева, М. И.] (1981), *Грамматика вепсского языка (фонетика и морфология)*. Наука, Ленинград.
- Zajceva, M. I. [Зайцева, М. И.] (1993), Вепсский язык. In: Eliseev, Ju. S. – Majtinskaja, K. E. (szerk.) [Елисеев, Ю. С. – Майтинская, К. Е. (отв. ред.)], *Языки мира. Уральские языки*. Наука, Москва. 36–48.

Az uráli nyelvek genitívusáról – tipológiai megközelítésben

This paper aims to shed new light on the origin, or at least a putative derivation, of the genitive as found in the Uralic languages, in a typological, partly diachronic-typological approach – with no claim to having exhausted the question. First, after an analysis of the formation of internal and external possession in Hungarian, as well as the structure of habitive constructions, the conclusion is reached that the possessive genitive of internal (immediate) possession associated with Px-es (scil. *-nak/-nek a...*) emerged originally in the predicative possessive, i.e. habitive, structures, which, in turn, are a subcase of the so-called patientive structures, where the current dative form of the topic goes back to an earlier lative function. The same stands (*mutatis mutandis*) for the Finnish genitive in *-n*, where the historically underlying lative is actually related to the Proto-Uralic lative suffix **-ń*. Evidence from the other Uralic languages can be adduced only in part, given the poor record of research on patientive structures, but the derivation of the genitive from the lative is plausible in several cases in these languages as well. All this neither corroborates nor falsifies the hypothesis that there existed a genitive in Proto-Uralic, but it can be safely assumed that if there was a genitive, it originated in the lative in Proto-Uralic, too.

Az alább következő fontolgatások tipológiai, részben történeti-tipológiai megközelítésben igyekeznek új megvilágításba helyezni – a teljesség igénye nélkül – az uráli nyelvekben kialakult genitívusz eredetét, vagy legalábbis egyfajta eredeztethetőségét. A nyelvtipológiának abból a megszívlelendő tanításából kiindulva, miszerint a világ nyelveire kitekintő vizsgálódás legalább annyira lényeges egy adott nyelv vagy nyelvcsoporthoz meghatározott jelenségének megértéséhez, mint az utóbbiak koncentrált autonóm elemzése, a genitívusz kérdését igyekszünk a birtoklás kifejezésének funkciójától elemelve tágabb horizonton, a – később definiálandó – patientív szerkezetek szemszögéből megközelíteni.

1. Birtoklásszerű szerkezetek

A probléma felvetéseképpen – s kiindulásul magyar példákon – mindazonáltal tekintsük át először a „birtoklásszerű” szerkezeteket. Ez a terminus nem valami ismert kategóriát takar, pusztán munkafogalom, és a későbbiekben magam is lemondok róla. Nevezzük birtoklásszerűnek a magyar nyelvben mindazokat a

szerkezeteket, melyekben két egymással kapcsolatban álló főnév szerepel oly módon, hogy közülük az egyik – alapszórendben mindig a második – birtokos személyjellel van ellátva. (Azt, hogy az első főnév is jelölt legyen, nem kötöm és nem zárom ki.) Az alapképlet tehát $N_1 + N_2Px$.¹ Egyes esetekben a főnevek jelzői kiterjesztését is figyelembe kell majd vennünk, de ez nem befolyásolja a két főnév egymáshoz való viszonyát, melyet legalábbis grammatikai értelemben birtokviszonyként szokás jellemezni. (Tartalmilag nem mindig van szó tényleges birtoklásról, ezért nevezem ezeket a szerkezeteket összefoglalóan birtoklásszerűnek.)

Kiindulásul a következő hat típust lesz érdemes megkülönböztetnünk:

1. Belső birtoklás, egzisztenciális állítás:
A juhász kunyhója a dombon van.
2. Belső birtoklás, nem-egzisztenciális állítás:
A juhász kunyhója rozoga.
3. Külső birtoklás, egyszerű egzisztenciális állítás:
A juhásznak kunyhója van.
4. Külső birtoklás, összetett egzisztenciális állítás:
A juhásznak rozoga kunyhója van.
5. Külső birtoklás, nem-egzisztenciális állítás:
A juhásznak rozoga / a dombon van a kunyhója.
6. Személytelen birtoklásszerű szerkezet:
A juhásznak melege van.

Belső birtoklásnak azokat az eseteket nevezem, amikor az N_1 és az N_2Px a hagyományos mondattani elemzés értelmében közös, N_2 központú (főtagú) szintagmát alkot, ágrajzban megjelenítve: egyazon közvetlenül domináló csomópont-hoz tartozik.² (A puszta egymás mellett állás tehát nem elegendő kritérium, így például a (3)-ban *a juhásznak kunyhója* vagy a (6)-ban *a juhásznak melege* nem a belső birtoklás példája.) Belső és külső birtoklásról szólván a tipológiában szokásos terminushasználattal élek (internal/external possession), mindazonáltal – eltérően ennek a terminushasználatnak a sugallatától – nem állítom, hogy minden esetben birtoklásról van szó tartalmi értelemben is. A (3)-ban példázott szerkezetet, amely egy birtoklási viszony fennállását mondja ki, más össze-

¹ Ilyen típusú szerkezeteknek a megjelölésére a szakirodalomban előfordul az *izafet* terminus is, amelynek pontos meghatározása azonban nem egybehangzó a különböző szerzőknél, ráadásul csak belső birtoklás esetén (lásd alább) szokás használni. (Vö. Honti 2004: 1–2) A jelen gondolatmenet szempontjából e terminus használata inkább csak zavaró lenne, ezért a magam részéről nem élek vele.

² A tipológiai irodalomban a belső birtoklást adnominális birtoklasként is emlegetik, ez az elnevezés azonban elmosza a tényleges belső birtoklás és a pusztán lineáris egymásutániség különbségét.

függésben habitív mondatnak szokás nevezni.³ Habitív mondat ismeretesen kétféle van: tárgyas birtoklásigét tartalmazó (habeo-típusú), azaz tranzitív, és a létigére (vagy annak valamely szinonimájára) épülő, intranszítív; ez utóbbiban az N_1 valamely függő esetben áll (egyes nyelvekben adpozicionális szerkezetet alkot).⁴ A magyarban a habitív mondat a második típushoz tartozik, sajátossága, hogy benne az N_2Px a mondat normálformájában csakis névelő nélkül léphet fel, az N_1 függő esete pedig a *-nak/-nek* formájú kázus. Ez utóbbit nevezzük egyelőre datívusznak, ennek az esetnek a legtipikusabb funkciójára utalva, de anélkül, hogy ezzel azt is állítanánk, hogy ezt a funkciót látja el a habitív szerkezetekben is.⁵

Mérlegelésünk tárgya most éppen ez a birtoklásszerűen használt datívusz lesz.⁶ Hogy a hat felsorolt birtoklásszerű szerkezetben ennek nem homogén a státusa, már onnan is látszik, hogy ahol előfordul, hol megköveteli a névelőhasználatot, hol megengedi, hol kizárja. Ezenkívül, ha az N_1 funkciójában névmás áll, a datívuszt nem minden esetben „öröklí”, jelesül éppen az alapesetnek tekintett belső birtoklás esetében (legalábbis az irodalmi nyelvben) kizárt az ilyen használat. Ennek áttekintésére újra felidézünk a fenti mondatokat,

³ Állítmányi birtoklás elnevezés is előfordul.

⁴ Tranzitív habitív szerkezetek vannak például az obi-ugor nyelvekben és az indoeurópai nyelvek többségében. Hogy itt nem a tárgyasság, hanem a tranzitivitás az alapelv, az látszik abból is, hogy ilyen tranzitív habitív szerkezetek egyes ergatív – tehát a tárgy kategóriáját nem ismerő – nyelvekben is előálltak (baszk). Ezek a tranzitív habitív szerkezetek rendszerint 'tart', 'fog' és ehhez hasonló jelentésű igék birtoklásigévé absztrahálódása révén keletkeztek. (A nagyfokú absztrahálódás bemutatásául Benveniste 1960: 125 kk. úgy jellemzi a *habeo* típusú igét, hogy az állapotjelentésű, nem is igazán tranzitív, és az alanya nem agens.)

⁵ Habitív mondatokon itt most ún. statikus habitív mondatokat értünk, amelyek tehát egy birtoklásviszonynak a fennállását mondják ki. Tartalmi értelemben ugyanis a birtoklásviszonynak a létrejöttét vagy megszűntét kifejező mondatokat is habitívaknak nevezhetjük (dinamikus habitív mondatok). Ezekkel itt most nem kell külön foglalkozunk, mert felépítési elvükre nézve vagy ezek is a statikus habitív mondatok módjára alakulnak (vö. *a fiúnak van vagyona, a fiúnak lett vagyona, a fiúnak elveszett a vagyona*), vagy nem intranszítív igére épülnek (*a fiú örökölt egy házat*), amikor is a finit igei állítmányhoz tartozó N_1 genitívuszi megformáltságának kérdése (néhány ergatív nyelv kivételével, ahol éppen a genitívusz használatos ergatívuszi funkcióban) nem merül fel. Itt jegyzem meg továbbá, hogy azokban a mondatfelépítési sémákban, amelyek nem a tranzitivitás elvére épülnek (jelesül az aktív nyekben), a statikus habitív mondatok a birtokos inaktívuszesetével állnak.

⁶ Azonnal felmerülhet a kérdés, hogy ez a birtoklásszerűen használt datívusz illethető-e, s milyen értelemben, a g e n i t í v u s z megjelöléssel. Ennek előzetes eldöntésével azonban éppen azt a kérdést zárnánk rövidre, amelyet most vizsgálunk, nevezetesen hogy történeti és tipológiai szempontból van-e, s mi köze van a datívusznak a genitívuszhoz a magyarban (s később más uráli nyelvekben). A magyar genitívusz kérdésének legfrissebb leíró és elméleti összefoglalásaként Ladányi 2008-at ajánlhatom az olvasó figyelmébe.

a datívusz megléte vagy hiánya tekintetében kiegészítve a másik variánssal, majd mindkét változatot megismételjük névmási helyettesítéssel is.

- (7) a. *A juhász kunyhója a dombon van.*
 b. *A juhásznak a kunyhója a dombon van.*
 c. *Az ő kunyhója a dombon van.*
 d. **Neki a kunyhója a dombon van.*⁷
- (8) a. *A juhász kunyhója rozoga.*
 b. *A juhásznak a kunyhója rozoga.*
 c. *Az ő kunyhója rozoga.*
 d. **Neki a kunyhója rozoga.*
- (9) a. *A juhásznak kunyhója van.*
 b. **A juhász kunyhója van.*
 c. *Neki kunyhója van.*
 d. **Az ő kunyhója van.*
- (10) a. *A juhásznak rozoga kunyhója van.*
 b. **A juhász rozoga kunyhója van.*
 c. *Neki rozoga kunyhója van.*
 d. **Az ő rozoga kunyhója van.*
- (11) a. *A juhásznak rozoga / a dombon van a kunyhója.*
 b. **A juhász rozoga / a dombon van a kunyhója.*
 c. *Neki rozoga / a dombon van a kunyhója.*
 d. **Az ő rozoga / a dombon van a kunyhója.*
- (12) a. *A juhásznak melege van.*
 – b. **A juhász melege van.*
 c. *Neki melege van.*
 d. **Az ő melege van.*

Az összehasonlításból első látásra is érdekes tanulságok adódnak. A külső (közvetett) birtoklás⁸ bármely változatában, nemkülönben a személytelen birtoklás-

⁷ A csillaggal megjelölt – tehát nem lehetséges – mondatokat mindig úgy kell értelmezni, mint az azonos pontban szereplő létező szerkezeteket. Itt például a *neki a kunyhója* 'az ő kunyhója' belső birtoklású jelentésében értendő. Más olvasatában a mondat lehet elfogadható, de annak az olvasatnak nem ez az alapszórendje. (Itt a 11c lenne az.)

⁸ Mint említettem, a belső/külső birtoklás terminuspár használata általános a tipológiában. A közvetlen/közvetett szembeállítás forrása Kangasmaa-Minn 1993: 46.

szerű szerkezetben, akár főnév, akár névmás áll az N_1 funkciójában, a datívusz használata kötelező, és ugyanakkor a nominatívuszé kizárt. Belső birtoklás esetén, ha az N_1 főnév, lehetséges mind a nominatívuszos, mind a datívuszos megoldás, ám ha névmás, akkor az csak nominatívuszban állhat. Másképp összefoglalva: a belső birtoklás alapesetben nominatívuszos, de (csakis) főnévi birtokos esetén fakultatíve lehet datívuszos is; a külső birtoklás mindig és kizárólag datívuszos szerkezet. Belső birtoklás esetén a névelő az N_2 -nél alapesetben csaknem kötelező (kihagyásának sajátos stílusértéke van). Külső birtoklásnál a nem-egzisztenciális állítások esetén a névelő használata az N_2 tekintetében ingadozó,⁹ ellenben mindhárom további típusban – (9), (10), (12) – egyértelműen kizárt. Ily módon a külső birtoklás csaknem teljes mértékben homogén mondatípust alkot, amely határozottan szemben áll a belső birtoklással. Kiemelendő továbbá, hogy a személytelen birtoklásszerű szerkezet – (12) – makulátlanul ugyanúgy működik, mint a külső birtoklás általában. Pedig éppen ez az a szerkezet, ahol a *-nak/-nek* és a Px ellenére a leginkább kérdéses, hogy egyáltalán birtokviszonyról van-e szó.

A továbbiakban ezen a két vonalon megyünk tovább. Az egyik vizsgálandó téma, hogy milyen tágabb összefüggést képvisel ez az utóbb említett „(neki) melege van” típusú szerkezet az ún. személytelen szerkezetek között, és vajon milyen módon kapcsolódik az egyéb birtokos szerkezetekhez; a másik, hogy végül is történetileg mi a viszonya egymáshoz a külső és belső birtoklás szerkezeeteinek. Még tágabban tekintve, bizonyítandó tételünk lényege úgy foglalható össze, hogy történeti-tipológiai értelemben a belső birtoklás csak a külső birtoklás felől, a birtoklás általában a patientív szerkezetekből kiindulva, ez utóbbiak pedig végső soron a személytelen szerkezetek alapján érthetők meg. Az összefüggések levezetéséhez tehát éppen ellenkező sorrendben, a személytelen szerkezeteknél kell hozzáfognunk, s természetesen nem maradhatunk pusztán a magyar nyelv keretein belül.

⁹ A névelőhasználat az N_2 determináltságának – tehát nem a külső birtokos szerkezetnek – a függvénye: *a juhásznak a dombon van kunyhója, a juhásznak a dombon van a kunyhója*; más kérdés, hogy bizonyos típusú állítmányok esetében indeterminált alany nem képzelhető el, és így az N_2 csakis névelővel állhat: **A juhásznak rozoga kunyhója. / *A juhásznak nagy becsülete. / *A juhásznak jól vág esze.* (Az utóbbi eset ismét tekinthető stilisztikai kérdésnek, de az első kettő nem. Nem vizsgálom itt tovább a névelőhasználat szabályszerűségét, amely a határozottságon túl nyilvánvalóan összefügg a szintaktikai, illetve topik-komment szerkezettel is; gondolatmenetünk szempontjából ez a kérdés nem perdöntő.)

2. Személytelen szerkezetek

A személytelen szerkezetek (impersonalia) a grammatikai leírás tradicionális kategóriáját képezik, bár többen rámutattak már, hogy szigorúan véve ez az elnevezés hibás. Ha a személy terminust grammatikailag értelmezzük (persona), a személytelen szerkezetek nem személytelenek, ti. egyes szám harmadik személyben vannak. Ha személyen cselekvőt értük, akkor már közelebb állunk az igazsághoz, bár ezt pontosabb lenne agensnek mondani.¹⁰ Az agens nélküiség a nominatív nyelvekben (amelyek tehát a cselekvést kifejező tranzitív igék nem patiens jelentésű kötelező kiegészítésének megformálására valamint – legalábbis a cselekvést kifejező – intranszítív igék mellett egyaránt alanyesetet használnak) nem feltétlenül jelent alanytalanságot – igaz, ez nagy mértékben függ az alany, illetve a mondat szerkezet felfogásától.¹¹ Másfelől nem minden (természeténél fogva) agens nélküli szerkezet sorolható a személytelenek közé, csak az, amelynek állítmányi igealakja elvileg sem szerepelhet az egyes szám harmadiktól különböző személyben. Ezért a magyar *fázik*, bár agens nélküli szerkezet, nem személytelen (vö. *fázom*), ellenben *a melege van* igen (nincs **melege vagyok* stb.).¹²

Általánosságban négyféle személytelen szerkezetet szokás számon tartani: a) nulla valenciás, azaz kötelező kiegészítés nélkül álló (sőt, kiegészíthetetlen) igék, amelyek rendszerint természeti jelenségeket fejeznek ki, például latin *tonat* 'dörög (az ég)', magyar *fagy*; b) érzéseket, érzelmeket kifejező egyvalenciás igék vagy összetett állítmányok, amelyeknek – az experiens szerepében – valamely nem-nominatívuszi eset (datívus, akkuzatívus, genitívus vagy lokatívus) a kötelező kiegészítése, például orosz *ему везём* 'szerencséje van', *это тошнит* 'hányingere van', német *mir ist/wird schlecht* 'rosszul vagyok'; c) kétvalenciás szerkezetek, melyekben az előző típus függő esetű experiensén kívül (hol fakultatíve, hol kötelezően) megjelenik egy komplementum (genitívus, akkuzatívus, adpozíciós kifejezés, infinitívus vagy mondat), például latin *me taedet (alicuius rei)* 'elegem van (valamiből)', középanyol *him remembereth of something* 'emlékezik valamire'; d) személytelen „passzívumok”, visszaható és általános szerkezetek, például német *mir wurde geholfen* 'segítettek nekem',

¹⁰ Ezen terminusok használatával kapcsolatban vö. Penttilä 1954, Tuomikoski 1971. Agensen természetesen tudatos, akaratlagos cselekvő értendő.

¹¹ Így például *a fiúnak melege van* mondat elemezhető alanytalannak (a *melege van* eszerint összetett állítmány) vagy alanyosnak (amikoris éppen a *melege* az alany, hiszen ez az a mondatrész, ami alanyesetben áll, és amivel az állítmány kongruál).

¹² Félreértések elkerülése végett, a *melegem van, meleged van* stb. esetében nem az állítmányi igealak lehet eltérő személyben.

orosz *его видно видно* 'őt ritkán látni'¹³. Történeti tipológiai szempontból az első három, a mi mostani témánk tekintetében pedig főleg a második és harmadik típus a figyelemre méltó.

2.1. Egytagú személytelen szerkezetek

Mindazonáltal a személytelen szerkezetek „legklasszikusabb” formájával, az első típussal kell kezdenünk. Ennek magának is két altípusa van. Az egyik a primér igetövet tartalmazó, egyetlen állítmányból álló mondat, például görög *ῥεῖ*, latin *pluit*, gót *rigneip*, finn *sataa*, magyar *esik* (mind: 'esik az eső'). Minden hasonlóság ellenére ez az altípus nem azonosítható a nem-primér, rendszerint denominális verbumot alkotó másikkal, például magyar *esteleedik*, orosz *вечереет* 'ua.', vogul *tēlmi* 'beáll a tél' (Kálmán 1976: 56), lapp *giđđáluvvát* 'tavaszodik' (Lakó 1986: 116). A primér típus minden bizonnyal ősi reliktum a mondat-szavak stádiumából, amikor az egytagú – ipso facto: predikatív – kifejezések elemzetlenül denotáltak folyamatokat; a denominális alakulatok nyilvánvalóan jóval későbbiek, és (legalábbis részben) a primér típus analógiájára keletkeztek. Ezeket a szerkezeteket – tulajdonképpen mindkét altípusúakat – a grammatikusok évszázadok óta igyekeztek (igyekeznek?) egykori, agens szubjektummal rendelkező mondatok maradványainak tekinteni, holott már a 18. század derekán, Adam Smith (1759/1977: 66–67) is elvetette ezt a lehetőséget, rámutatva ezeknek a (feltételezett) kéttagú szerkezeteknek a kényszeredettségre. Az ilyen magyarázatkísérletek – melyek természetesen abból az (egyébként végső soron platóni eredetű) előítéletből indultak ki, miszerint egy minimális mondatnak szubjektum–predikátum szerkezetűnek, azaz kéttagúnak kell lennie, s ha ez még sincs így, akkor legalább valamikor így volt – rendszerint mitológiai jellegű szubjektumokat képzeltek az egytagú személytelen igék mellé: *ῥεῖ* ó *Ζεύς*, *Jupiter tonat* (kevésbé fantáziadús esetben 'ég' is elképzelhető az istennevek helyett). Ezek a magyarázatok természetesen – hogy stílszerűek legyünk – légből kapottak voltak (elég arra gondolni, hogy az ilyen elképzelések hívei az egytagú szerkezetek létrejöttét eszerint későbbre tették, mint a görög vagy a latin vallásos képzetek kialakulását, vö. Stipa 1962: 579 kk.), mindazonáltal nem voltak teljesen irracionálisak, amennyiben a nominatív nyelvekben az egytagú személytelen és bizonyos kéttagú mondatok között valóban létezik nyelvtörténeti összefüggés. Csakhogy mind kronológiailag, mind a változás irányát tekintve éppen ellenkező irányban, mint gondolták. Nevezetesen nem az említett egytagú

¹³ Az oroszban a Sg3-ra korlátozódó verbum finitumokon kívül az egyalakú (határozói) állítmányszavak is egyvalenciás személytelen szerkezetet alkotnak, pl. *ему скучно* 'unatkozik'.

személytelen szerkezetek mennek vissza kéttagúakra, hanem fordítva: bizonyos kéttagú szerkezetek léptek idővel a korábbi egytagúak helyébe.

Röviden talán érdemes kitérni erre a folyamatra. Az a tendencia, amely a nominatív szerkezet kialakulásának irányában hatott, nem szűnt meg a nominatívus mint eset kialakulásával, hanem tovább munkált, és a már nominatívúvá vált nyelvek közelebbi múltjában is felfedezhető. Lényege, hogy ezek a nyelvek sokszor olyan esetekben is alany-állítmány típusú mondatokat hoznak létre, amikor a mondat által ábrázolni kívánt valóságban semmilyen elkülöníthető létező nem felel meg a mondat alanyának. Nevezhetjük ezt a jelenséget kényszeres alanyosításnak.¹⁴

A kényszeres alanyosítás tanulságos eseteit képviselik a nominatív nyelvek tautologikusnak nevezhető mondatai, amelyekben az alany és az állítmány egy és ugyanazon történést nevez meg, alanyként szubsztanciális, állítmányként igei formában. Ezeknek egy részét nehezen vesszük észre, minthogy a szubsztancia és a predikátum különböző tövekkel fejeződik ki, mint például a „fúj a szél” vagy az „ég a tűz” típusú mondatok esetében. Tautologitásról azért beszélhetünk itt, mert az ilyen mondat szemantikai értelemben voltaképpen redundáns: az alanyfőnévvel és az állítmányigével pontosan ugyanazt denotáljuk (pl. az *ég a tűz* mondatban azon, hogy *ég*, végül is pontosan ugyanazt értjük, mint azon, hogy *tűz*). Hogy itt a redundanciát éppenséggel a kényszeres alanyosítás vagy szubsztancializálás okozza, azt az bizonyítja, hogy ontológiai vagy szemantikai szempontból a szél, a tűz stb. folyamat, melynek adekvát nyelvi megragadására par excellence módon az ige szófaja lenne hivatott.

Az ilyesfajta tautologikus szubsztantializáció eklatáns esete figyelhető meg például a magyar nyelv esik az eső mondatában, amely, lévén figura etymologica, formájával is egyértelműen tükrözi ezt a tendenciát. Ismét: abban az értelemben, ahogyan az esik igét ebben a mondatban használjuk, pontosan ugyanazt jelenti, mint az eső főnév, amit az is bizonyít, hogy az *Esik* és az *Esik az eső* mondat jelentése között nincs különbség, sőt *Eső van* is elképzelhető. Figura etymologica-szerű tautologikus alakzatok más nyelvekben is előfordulnak, ilyen például a magyar *a folyó folyik* mondat megfelelője a németben (*der Fluss fließt*); rejtett tautológiákat fedezhetünk fel továbbá, ha az etimológiai viszo-

¹⁴ Nehéz eldönteni persze, hogy itt még egy szigorúan nyelven belüli folyamatról vagy már a kialakulófélben lévő, és a nyelvről leváló logikai gondolkodás mint mögöttes kontextus hatásáról van szó – én hajlok az utóbbi felfogásra, mivel általában is azt hiszem, hogy a nyelv és gondolkodás viszonya egy ősi azonosság elkülönöződésével magyarázható, de ebben a kifejtésben bizonyára nem lenne helyénvaló ilyen (nyelv)filozófia kérdésekbe bonyolódunk. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy nem magának a tételes logikának a szubjektum-predikátum-preferenciája hat itt, hiszen a nyelvben ezek a mondatformák jóval ősibbek, mint a logika találmánya vagy az azzal való megismerkedés.

nyokat is figyelembe vesszük – a folyó neve például igen sok más nominatív nyelvben is derivátuma egy egykori saját vagy kölcsönadó nyelvi 'folyik' jelentésű igeigetőknek, s ily módon a folyó folyik adott nyelvi megfelelője végül is mégiscsak kétszer mondja ki ugyanazt.

Tautologikus nominativizáció egyébként más uráli nyelvekben is megfigyelhető. Például vogul *ракв ракви* 'esik az eső', *вот вомы* 'fúj a szél', *туйт туиты* 'esik a hó'; osztyák *эрт эртым* 'esik az eső', *тоньсь тоньсит* 'esik a hó' (Liskova 2003: 72); cseremisiz *йӥр йӥреш* 'esik az eső' stb.

A nem-tautologikus nominativizáció az indoeurópai nyelvekben eredetileg és prototipikusan ugyancsak ilyen természeti jelenségek kifejezésekor jelenik meg, mégpedig ál- avagy üres alany formájában: az 'esik' az angolban ma *it is raining*, a németben *es regnet*, a franciában *il pleut* stb. (vö. a fenti gót és latin megfelelőekkel). Ezekben az esetekben tettenérhető, hogy a nominativizáció eredeti indíttatása a szubjektívizáció: a mondatnak alany-állítmány szerkezetűnek kell lennie, még ha ehhez egy üres, semmit sem jelölő alanyt kell is kreálni.¹⁵ Az indoeurópai nyelvek jó részében ez a mechanizmus a felelős a pusztán egy igei állítmányból álló (nulla valenciás, személytelen) mondatok eltűnéséért. A kérdésre mindjárt visszatérünk a második típusú (egy valenciás, nem-nominatívuszi kiegészítésű) személytelen szerkezetekkel kapcsolatban.

A nominatívusz funkcióhalmazó természete többek között e kényszeres alanyosítás eredményeképpen állt elő. Nyilvánvalóan minél inkább általánosul az alanyra illetve alanyesetre épülő szerkezet, annál formálisabbá válik a nominatívusz, annál inkább kiüresedik a tartalmi meghatározottsága.¹⁶

2.2. Két és három tagú személytelen szerkezetek

A kéttagú személytelen szerkezetek jellegzetesen a *verba sentiendi et affectuum* körül szerkesztődnek, a háromtagúak pedig lényegében ezeknek a kiterjesztései. Az indoeurópai nyelvek e tekintetben azt a tanúságot nyújtják, hogy minél mélyebbre hatolunk a múltjukba, annál több olyan ige-találunk, amely ilyen szerkezetet alkot. Eklatáns példa erre az angol nyelv, amelyben mára teljesen

¹⁵ Azok a magyarázatok, melyek valami ősi, mitologikus alanyt vélnek felfedezni ezekben a szerkezetekben is, nyelvtörténetileg nem kevésbé tévesek mint az említett Zeusz- és Jupiter-szerű magyarázatok, és voltaképpen maguk is a szubsztanciális világszemlélet rabjai. Valójában nem az álalany helyettesít valamiféle titokzatos őserőt, hanem az álalany nyelvi keletkezése ad indítékot az őserő feltételezésére, amennyiben a sematikus gondolkodás az alanyban mindenáron egy entitás megjelenését kívánja látni.

¹⁶ Tágabb értelemben a nominatívusz keletkezése által kiváltott kényszeres alanyosítás tendenciája állhat az aktuális tagolás, a mondatok téma-réma vagy, ha tetszik, topik-komment szerinti újraértelmezése mögött is.

eltűnt ez a típus, holott az óangolban és a korai középanyolban az olyan egy- és kétvalenciás személytelen igék, mint például *need, ail, think, shame, behove, list, hunger, chance, rue, like, long*, sőt olyan idegen nyelvi kölcsönzések is, mint *me dremeth, me semeth, me pleseth, me remembereth* produktív szintaktikai mintákként voltak jelen. Ezek mellett az igék mellett az *experiens* datívuszban vagy akkuzatívuszban állt, a másik kiegészítés pedig, ha volt ilyen, genitívuszi, akkuzatívuszi megformáltsággal, előjárós kifejezésként, infinitívusz vagy mondatértékű szerkezet formájában jelent meg. Körülbelül a 15–16. századra ez a szerkesztési mód lényegében felszámolódott, eltekintve egyes elszigetelt reliktumoktól, melyek a 19. századig tartották magukat. A felszámolódás – nagyjából 30 konkrét igének a szókészletből való teljes kihullásán túl – vagy az eredeti nem-*experiens* bővítmény alannyá válásával, vagy az *it* látszatsubjektum beiktatásával, egy sor ige esetében pedig éppenséggel az *experiens* alannyá válásával ment végbe (például óangol *me needeth* ~ középanyol *it needs me* ~ újangol *I need it*). A germán nyelvek között a másik végletet a sok más tekintetben is igen konzervatív izlandi képviseli, ebben a nyelvben ugyanis nagy mértékben ma is megfigyelhetők a személytelen szerkezetek. A német a kettő között helyezkedik el: az angolban érvényesülő fejlődés útján haladt, de lassabban. A személytelen szerkezetek még a 16–18. században is produktívak voltak, és teljes eltűnésük máig sem fejeződött be, bár a mai németben főleg nyelvjárási jelenséget képeznek, illetve az archaikus/emelkedett stílus jellegzetességei (*mich friert/hungert/dürstet, mir/mich ekelt, mir* [ritkán *mich*] *schwindelt* stb., See Franz-Montag 1995: 1279).

A két- és háromtagú személytelen szerkezetek a preinominatív – azaz az intranszitiv és tranzitiv igék mellett azonos alakú és funkciójú alanyeset, a nominatívusz kialakulásánál ősibb – múlt örökösei. Sem alany, sem agens nem szerepel bennük (a háromtagúak adalékos kiegészítése is valamiféle körülményhatározó), az ige által leírt érzékelést, érzést, benyomást mint valami a maga jogán létező történést ábrázolják, mely az *experiens*re irányul.

Ezt az „irányulás” momentumot nagyon is komolyan kell vennünk. Nyilván nem véletlen, hogy esetrendszerrel rendelkező nyelvekben a két- és háromtagú személytelen szerkezetekben rendszeresen akkuzatívuszt és datívuszt találunk az *experiens* funkciójának kifejezésére. Ugyanis éppen ez a két eset az, amelyik ősi jelentését tekintve a leginkább kapcsolódik az irányultság, a valami felé törekvés, hatás kifejezéséhez.

Az akkuzatívusz végső soron a tranzitivitás mint mondatszerző elv kialakulását megelőző, ma leginkább az aktív nyelvekben megőrzött inaktív (statív) esetnek örököse, amely eredetileg éppen a történésnek vagy állapotnak a patiensre irányultságát fejezte ki. Ez őrződött meg egy sor ergatív nyelvben (pl. a kartvél *-s* egyaránt jelenthet nyelvtani tárgyat és irányt, grúz *swams ywino-s*

'bort iszik', *gaduga gza-s* 'útnak indul'), és ez figyelhető meg az indoeurópaiban is, például a latinban *Roma-m videre* 'Rómát látni' és *Roma-m ire* 'Rómába menni' (hasonló formák a szanszkritban is).¹⁷

Azokban a nominatív nyelvekben, ahol a tárgy kifejezésének funkciója később megoszlott a totális és a parciális tárgy között, ezt az irányhatározói jelentést gyakran a partitívusz vette át. Ebben az értelemben mutat például egyidejűleg párhuzamot és eltérést a zürjén és a finn személytelen szerkezet (a zürjénben akkuzatívusz, a finnben partitívusz):

(13)	<i>menę vugredę</i>	<i>minua unettaa</i>	'álmosság fog el',
	<i>menę kįntę</i>	<i>minua viluttaa</i>	'didergek',
	<i>sijes dišędis</i>	<i>hántä laiskottaa</i>	'elfogja a lustaság',
	<i>menę šogęde</i>	<i>minua surettaa</i>	'szomorkodom'. ¹⁸

Ami a datívuszt illeti, a németből már láttunk rá példákat. Állítmányi határozószók mellett egészen általános az oroszban: *мне скучно* 'unatkozom', *мне грустно* 'szomorú vagyok' stb., háromtagú változat: *мне жаль этого человека* 'sajnálom ezt az embert'. Amennyiben a személytelen birtoklásszerű szerkezeteket is itt említjük, természetesen a magyar is ide vonható („a juhásznak melege van” típus). Minthogy azonban a magyarban ilyenkor kötelező a Px használata, ezeket a szerkezeteket alább az „elkülönült birtokos” kérdéséből kiindulva tekintjük át.

3. „Elkülönült birtokos”

A külső avagy elkülönült birtoklás/birtokos problematikájának történeti-tipológiai tárgyalását nem teszi könnyűvé, hogy e terminus használata a különböző szerzőknél nem azonos terjedelmű. Így például Herslund és Baron (2001) a hagyományoknak megfelelően két nagy fajtáját különbözteti meg a birtoklásnak, a predikatív és az attributív birtoklást (az első az általunk habitívnek nevezett szerkezetnek – *az apának lova van* –, a második a belső birtoklásnak felel meg – *az apa lova*). Ezekhez képest aztán egy harmadik kategóriát kell megállapítania a külső birtoklásra, amikor is a birtokos és a birtokos ugyancsak nem azonos szintagmában helyezkedik el, ám az igei állítmány nem a birtoklás fennállását

¹⁷ Az aktív nyelvekre nézve vö. pl. a kecsumara ajmarát: *mangánwa ayča-ru* 'megette a húst' és *saranwa monte-ru* 'elment az erdőbe'. Klimov 1977: 201.

¹⁸ Stipa 1962: 582 skk. alapján. Ezek a kéttagú személytelen szerkezetek természetesen az egytagúak második altípusának – a denominális verbumokat tartalmazóknak – az örökösei, azaz nem anyagilag, hanem felépítési elvük szerint tükrözik a valamikori *patiens + történés/állapot* szerkezetet.

mondja ki, mint a habitív szerkezetek esetében, ellenkezőleg, a birtoklásviszonyt a mondat inkább előfeltételezi. Ily módon külső birtoklás prototipikus esetének az egész–rész viszonyt tartják (elidegeníthetetlen birtoklás – pl. Herslund–Baron 2001: 15), és olyan jellegű mondatokra hivatkoznak, mint

(14) a.	<i>She slapped Tom in the face.</i>	'arcul ütötte Tamást'
b.	<i>Elle lui a frappé la joue.</i>	'arcul ütötte'
c.	<i>Die Mutter wäscht dem Kind die Haare.</i>	'az anya a haját mossa a gyerekeknek'
d.	<i>Врач ему осматривает горло.</i>	'az orvos megvizsgálja a torkát'

stb., ahol az angol, francia, német, orosz példákban egyaránt testrészekről és birtokosaikról van szó (az utóbbiak akkuzatívuszban vagy datívuszban). Az elidegeníthetetlen birtokláson kívül ide sorolják még egyes nyelvekben a rokonsági viszonyokra vonatkozó hasonló kifejezéseket, például szerbhorvát *on mi je brat* 'ő a fivérem' (az 'én' datívuszban). Valójában azonban a rész–egész és a rokonságviszonyokon kívül más viszonyulásokat is kifejezhet az ilyen szerkezet, például orosz *он нам настоящий враг* 'ő valósággal ellenségünk'. Furcsának kellene találnunk azt is, hogy ezek szerint például a *Péternek csak Mari látta a kalapját* mondat nem tartozna ide, hiszen Péter és a kalap között nyilvánvalóan nem áll fenn testrészi vagy rokonsági kapcsolat, bár még mindig birtoklásviszonyról van szó.¹⁹ Az olyan esetekben pedig mint az olasz, francia

(15) a.	<i>Le ho visto le gambe.</i>	'láttam a lábát',
b.	<i>Elle a heurté son mari dans le dos.</i>	'hátba vágta a férjét'

stb., az is felmerülhet, hogy egyáltalán birtokos-e a birtokos, nem inkább patiensnek kellene-e neveznünk. Általában is, minél több ilyen példát vizsgálunk, annál kevésbé lehetünk biztosak benne, hogy érdemes-e ezt a jelenségkört a birtoklás szemantikájára korlátozni. Még szűkítőbb előfeltételnek tűnik, amikor a külső birtokost az elkülönült vagy szabadon álló genitívusz címszó alatt tárgyalják (például Huumo és Inaba 1997). Ez ugyan az utóbb említett szerzőket sem akadályozza meg abban, hogy – nagyon helyesen – felismerjék a birtoklásviszonyok²⁰ és a genitívusz-használat egybe nem esését. Ugyanakkor

¹⁹ Nem is beszélve arról, ha a tárgy elvont főnév, pl. *Péternek igazán csak Mari látja át a helyzetét*, ahol Péter és a helyzete között egyáltalán nem áll fenn birtoklásviszony.

²⁰ Az ismert *birtokviszony* terminust javaslom fenntartani egy nyelvtani formáció jelölésére. Birtoklásviszonyról szólva a nyelven kívüli világra utalok, ahol valaki vagy valami ténylegesen birtokosa valaminek, függetlenül attól, hogy ezt a nyelv valóban birtokviszonnyal adja-e vissza. Így például a (15) alatti példamondatokban legfeljebb birtoklásviszonyról lehet szó, birtokviszonyról azonban nem.

azzal, hogy a „különálló” vagy „elkülönült” birtokos esetét genitívusznak nevezik (irrallinen genetiivi), mégiscsak elszakítják egy sor más hasonló jelenségtől, ahol egy funkcionálisan hasonló helyzetben fellépő nomen éppenséggel nem genitívuszban van, hanem például datívuszban vagy akkuzatívuszban, mint a (14), (15) példákban.

A „külső birtoklás”, „külső birtokos” terminusokról azért kellett megemlékezni, mert azoknak a jelenségeknek egy részét, melyekről az alábbiakban szó lesz, a szakirodalom gyakran ilyen címszó alatt tárgyalja. A „külső” vagy „elkülönült birtokos” kérdése azonban nyelvtani, illetve különösen történeti-tipológiai értelemben nem választható el egyfelől a nem-egzisztenciális külső birtoklás-szerű, másfelől az intranszitiv habitív mondatípusokétól, ezért a továbbiakban más, kevésbé korlátozó terminológia után kell néznünk.

4. Patientív szerkezetek a magyarban

Az uráli nyelvek körében maradvá érdemesnek tűnik ebből a szempontból kiindulni mintaként a magyar és a finn ide vonható szerkezeteit megvizsgálni. Lássuk kezdetnek a következő magyar mondatokat.

- (16) a. *A puszkagolyó a fiú fejébe fűrődött.*
 b. *A puszkagolyó a fiúnak a fejébe fűrődött.*
 c. *A fiú fejébe (egy) puszkagolyó fűrődött.*
 d. *A fiúnak a fejébe (egy) puszkagolyó fűrődött.*
 e. *A fiú fejébe fűrődött egy/a puszkagolyó.*
 f. *A fiúnak a fejébe fűrődött egy puszkagolyó.*
 g. *A fiúnak a fejébe fűrődött a puszkagolyó.*
 h. *A fiúnak egy puszkagolyó fűrődött a fejébe.*
 i. *A fiúnak a puszkagolyó a fejébe fűrődött.*
 j. *A fiúnak a fejébe szállt a dicsőség.*
 k. *A fiúnak a fejébe kerülhet ez a kijelentés.*
 l. *A fiúnak egyszerre nagyon melege lett.*
 m. *A fiúnak a dolog egyre sürgősebbé vált.*

A (16a) mondat a fiú fejébe szerkezete egyértelműen belső birtokviszony: a *fejébe* a főszó, a *fiú* ennek alárendeltje, a kettő együtt egy szintagmába tartozik. Ugyanez a helyzet a (b) esetében, ahol a datívusz (és a névelő) megjelenése lényegében fakultatív változata az (a)-beli szerkezetnek, a két mondat között szemantikai különbség nem érezhető. Ugyancsak belső birtokviszony van a (c) és a (d) esetében, ezek is fakultatív variánsok. Az (e) mondat esetén, közel

agrammatikális. Amit (véltőleg) mondani akar, azt vagy a (d), vagy az (f) mondat fejezi ki egyértelműen. Az utóbbiban *a fiúnak* és *a fejébe* már nem tartozik egy szintagmába. Ugyanez elmondható az összes további mondatról, beleértve a (j) és (k) mondatokat is, ahol ez a két szó – mint a (g)-ben – egymás mellett szerepel. Érezzük, hogy az (f)–(m) mondatokat ezen kívül is összeköti valami, ezen belül különösen érdekes az utolsó kettőnek a többiektől való el nem különülése. Az (l)-ben ugyanis a Px ellenére sem érzünk semmiféle birtokviszonyt (mint említettük, nincs olyan kifejezés, hogy *a fiú[nak a] melege*); az (m)-ben pedig nincs is Px.

Ha a mondatokat nem szintagmatikusan elemezzük, hanem aktuális tagolásuk (topik–komment szerkezetük) szerint, akkor nyilvánvaló, hogy az (a) és a (b) mondat arról szól, hogy mi történt a puskagolyóval, a (c)-nek és a (d)-nek nincsen megjelölhető topikja (a mondat olyan, mintha egy „az történt, hogy...” szerű főmondat alanyi alárendelése lenne).²¹ Az (f)-től az (m)-ig jelzett mondatokban pedig végig a fiú a topik (ezek a mondatok mind arra válaszolnak, hogy mi történt a fiúval). Ha ehhez még hozzátesszük a párhuzamot az egyszerű és összetett egzisztenciális állításokkal:

- (17) a. *A fiúnak van (egy) puskája.*
 b. *A fiúnak a szekrényben van a puskája.*

akkor egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy mi is az a mély szemantikai azonosság, amely összeköti azokat a mondatokat, amelyek *a fiúnak...* kifejezéssel kezdődnek, és nem tartalmaznak belső birtokviszonyt (akár azért, mert a birtokviszony nem belső bennük, akár azért, mert nincs is szó bennük birtoklásviszonyról). Ezekben a mondatokban a datívuszi alak mindenütt topik helyzetű patiens. Azt az entitást nevezi meg, amelynek irányában, vonatkozásában, amelyre nézve, amelyet érintőleg végbemegy valamely történés, illetve fennáll valamely állapot. „Erre és erre nézve ez és ez áll fenn”, ez a mondat szemantikai–logikai szerkezete, és amiről ezt állítja, az – a magyarban – datívuszba kerül. Az ilyen mondatokat bizvást tekinthetjük egyazon, sajátos szerkezet képviselőinek, amelyet feltételesen patientív mondatfelépítésnek nevezek.

A patientív mondat szerkezet természetesen nem tévesztendő össze a passzív szerkezettel. Ez utóbban is a patiens a topik, és a mondat jelentése hasonlóan azt állítja, hogy a patienssel történik valami. De három lényeges különbség is van: a passzív szerkezet patiensé alany, míg a patientivé nyilvánvalóan nem lehet az, hiszen (a magyarban) datívuszban áll; a passzív szerkezet igei állítmánya vagy passzív verbum finitum, vagy passzív partícipiumot tartalmaz, miközben a patientív mondat állítmánya sohasem ilyen. Végül a passzív szerkezetnek vagy

²¹ Ezzel közel állnak bizonyos indoeurópai és finn egzisztenciális szerkezetekhez.

ténylegesen, vagy egy általános cselekvőként elképzelt formában része az agens (nem nominatívuszi formában), míg a patientív szerkezetnek az agens egyáltalán nem kötelező tartozéka, és ha mégis előfordul benne, akkor alanyesetben áll²² (ami egy passzív mondatnál nem lenne lehetséges).

Az „elkülönült birtokos” szerkezet nem-birtokos, azaz patientív voltát jól mutatják azok a példák is, ahol névmás testesíti meg a *-nak/-nek* morfémát képviselő topikot. Nincs olyan birtokos kifejezés, hogy **nekem a kalapom*, **neked a kalapod*, **neki a kalapja*, de érvényes patientív szerkezet *a nekem fekete a kalapom*, *neked fekete a kalapod*, *neki fekete a kalapja*.

Hogy még egy tanulságos példával érzékeltessük a birtokos és a patientív szerkezet különbségét, tekintsük a következő mondatokat:

- (18) a. *Az előadó jegyzetei összekeveredtek,*
 b. *Az előadónak a jegyzetei összekeveredtek.*
 c. *Az előadónak összekeveredtek a jegyzetei.*

Ha az előadó kiejtette a kezéből a jegyzeteit, és azok ennek következtében összekeveredtek, akkor ennek a helyzetnek a leírására (18) mindhárom változata alkalmas. Ha azonban felszólalása előtt átmenetileg ideadta nekem a jegyzeteit, s ezek az én hibámból, nálam keveredtek össze, akkor ezt a szituációt csak a (18a) vagy a (18b) írhatja le, a (18c) ilyenkor nem használható.²³ Miért is? Mert a (18c) patientív mondat (az előadóról szól, az őt megnevező szó datívuszban áll), míg az (a) és (b) nem az (ezek az előadó jegyzeteiről szólnak, és a *jegyzetei* nincsen datívuszban). Továbbá még egyszer emlékeztetnék arra, hogy a tényleges birtokos szerkezetben a datívusz (az N_2 névelőjével együtt) fakultatív, ezért (a) és (b) szinonimikus szerkezetek. A patientív szerkezetben viszont a datívusz (ismétcsak az N_2 névelőjével együtt) kötelező mondatrész.²⁴

A (18b) mondat testesíti meg a belső birtoklás ama fakultatív változatát, melynek létrejöttét a magyar nyelvtörténészek makacs következetességgel ditranzitív ígés mondat szerkezetekre vezetik vissza.²⁵ Eszerint a datívusz ere-

²² Vö. *A fiúnak eladták a házát. A fiúnak a gyámhivatal eladta a házát.*

²³ Hasonlóképpen *Péter(nek az) autója a garázsban van* akkor is elfogadható megfogalmazás, ha Péter már meghalt, de *Péternek a garázsban van az autója* nem.

²⁴ Ez nem a szórenddel függ össze, hanem a mondat szerkezetével. *Az előadónak a jegyzetei valahogyan zavarosnak tünnek* mondat például kétértelmű. Ha valóban birtokos szerkezetéről van szó (vagyis a topik *az előadónak a jegyzetei*, és a *zavarosnak tünik* várt datívuszi vonzata egy odaértendő másik nomen, például *nekem* vagy *a közönségnek*), akkor a *-nak* a elhagyható. Ha azonban a mondat patientív, azaz a topik csak *az előadónak* (értsd: 'az előadó zavarosnak találta a jegyzeteit'), akkor a *-nak* a nem maradhat el.

²⁵ Lásd a régebbi és újabb hivatalos egyetemi tankönyvekben: Berrár 1967: 454; Horváth 2003: 247; Sárosi 2003: 369. Az utóbbi szerző még téves analógiákat is felhoz igazságbizonyítására: nála a datívusz és a genitívusz összefüggését más nyelvekben a francia *ce livre est à moi* és az

detileg az *add a kulcsot Péternek a kezébe* vagy a *fiú hozta apjának a lovát* jellegű (ősmagyar) mondatok szerkezetének átértékelődéséből állt volna elő: az eredetileg az állítmányhoz tartozó datívuszi kiegészítést a tárgy birtokos jelzőjévé értelmezték át. Ez a magyarázat szembeűnően kényszeredett. Először is kizárólag ditranzitív (az akkuzatívuson kívül még kötelező datívuszt is vonzó) igékre alapoz, amelyek törpe minoritást képeznek még a tranzitív igék között is, nem is beszélve az intranzitívokról, amely környezetekre eszerint a *-nak/-nek*-es birtokosnak még át is kellett volna terjednie (vajon milyen analógia alapján?), hogy elérkezessünk mai kötetlen használatához. Ilyen jellegű kiinduló mondatok felvonultatásával egyébként bármiféle birtokos fejleményt le lehetne vezetni, ha például a magyarban a genitívuszi szerkezet nem a datívusszal, hanem valamilyen ablatívuszi esettel függne össze (mint oly sok indoeurópai nyelv esetében), tehát például az *apának a lova* helyett **az apától a lova* szerepelne, akkor eredetmagyarázatként ugyanilyen erővel elő lehetne venni a *fiú elhozta az apától a lovát* felépítésű mondatot. Másodszor, ez a „ditranzitív” levezetés a megmagyarázni kívánt birtokos jelentést eleve – hogy úgy mondjam – odacsempészi a kiinduló mondatba, tudniillik a tárgy vagy a határozó Px-es választásával,²⁶ amit az ige egyáltalán nem követel meg (vö. a *fiú hozta apjának a lovat*, ahol máris nincs mit átértékelni). Harmadjára, ha ezek a jelölt birtokosok így jöttek volna létre, akkor – legalábbis ditranzitív igék mellett – a jelöletlen birtokost (*add a kulcsot Péter kezébe; a fiú hozta az apja lovát*) részben elliptikus szerkezetnek (hiányzik a datívuszi vonzat!), részben a jelölt birtokosi megoldásnál későbbi fejleménynek kellene tartanunk, ami jószerével képtelenség. Azt már csak mellesleg említem meg, hogy milyen nehéz lenne ebből a magyarázatból, mondjuk, a létigével alkotott habitív szerkezethez eljutni (amelynek, intranzitív lévén, eszerint megint csak jóval későbbinek kellene lennie, mint a jelölt belső birtokos szerkezetnek).²⁷ Nincs okunk tehát ezt a „ditranzitív” magyarázatot magunkévá tenni.

orosz *ему шесть лет* példázza. Ezek a szerkezetek valójában nem a datívusz és a genitívusz, hanem a datívusz és a patientív szerkezet (ha tetszik, végső soron a datívusz és a latívusz) összefüggését mutatják; a francia példa nem belső birtokos szerkezet (ez utóbbiban a francia éppenséggel egy ablatívuszi eredetű formát használ a birtokviszony jelzésére), az orosz *ему*-nak meg végképp semmi köze a genitívuszhoz, ahogyan az egész kifejezésnek sincs a birtokláshoz (a mondat felépítése az állapotpredikátumokéval – *ему скучно* és társai, lásd fentebb – rokon).

²⁶ Az *add a kulcsot Péternek a kezébe* még a másik típusnál is esetlegesebb, a *kezébe* ugyanis csak szervesen kiegészítése az eredeti mondatszerkezetnek.

²⁷ Meghökkenítő módon Horváth (i. h.) éppen ellenkezőleg látja: „A létige datívuszos szerkezetének jelentése is hozzájárult ahhoz, hogy éppen a *-nak/-nek* morféma lett a birtokos jelző ragja: (A) *fiúnak háza van*.” De hát ha a létigének már eleve (?) volt egy birtoklást kifejező datívuszos szerkezete, akkor miért nem innen származik a *-nak/-nek* genitívusz?

Visszatérve példamondatainkhoz: az „elkülönült birtokos” terminus sugallata alapján azt kellene gondolnunk, hogy a (18c)-szerű szerkezet másodlagos a (18b)-hez képest. A helyzet azonban az, hogy éppen a datívuszra nézve ez a (18c) szerkezet nagyon is általános (a jelölt belső birtokosnál, ahol a datívusz nem kötelező, mindenesetre általánosabb) mondatformát követ: a habitív szerkezetét és általában véve a patientív szerkezetét. (18c)-t (19a)-ként megisméltelve:

- (19) a. *Az előadónak összekeveredtek a jegyzetei.*
 b. *Az előadónak a táskájában vannak a jegyzetei.*
 c. *Az előadónak vannak jegyzetei.*
 d. *Az előadónak fáj a feje.*
 e. *Az előadónak minden közömbössé vált.*
 f. *Az előadónak melege van.*

Ezen mondatok mindegyikében arról van szó, hogy az előadóval ez és ez történt/ történik, az előadó ilyen és ilyen állapotba került/állapotban van, az előadóra nézve ezek és ezek a körülmények állnak fenn – vagyis patientív mondatok. Ami a birtoklást illeti, a (d) esetében legfeljebb rész–egész viszonyról van szó, ami a birtoklásnak más (elidegeníthetetlen) fajtája, mint az (a) – (c), az (e) és az (f) esetben pedig, függetlenül attól, hogy a mondatban van-e Px vagy sem, nincsen szó birtoklásról.²⁸

Figyelembe véve a datívusz nyelveken átívelő irányhatározói jelentését, párosítva a magyar nyelvtörténetnek azzal a kétségbevonhatatlan tételével, miszerint bárhonnan származzék is a ma datívuszinak tekintett *-nak/-nek*, eredeti jelentése latívuszi (vö. *a falnak fordul, nekimegy a fának, az út hegynek felfelé vezet* stb.), és genitívuszi jelentése a legfiatalabb, vagyis eszerint latívusz > datívusz > genitívusz fejlődést kellett bejárnia, a következőkre kell jutnunk. A *-nak/-nek*

²⁸ Természetesen vannak olyan N_1 Dat ... X ... N_2 Px szerkezetek, amelyek valóban belső birtoklásszerkezetekre mennek vissza (nem transzformációs, hanem asszociálhatósági értelemben). *Az előadónak szükségavúak voltak a jegyzetei* kontextus híján inkább csak úgy értelmezhető, hogy *Az előadó(nak a) jegyzetei szükségavúak voltak* (és nem úgy, hogy *az előadó azt tapasztalta, hogy...*). De, egyfelől, egy ilyen jellegű megszakitottság bármely két, függőségi kapcsolatban álló főnévből alkotott névszói szintagmával előfordulhat (*az alapelvekben mind a mai napig nem jött létre egyetértés, az állásfoglalástól különösen ehhez hasonló esetekben gyakori a tartózkodás* stb.), másfelől a belső birtoklás „hasadása” nem magyarázza meg ennek a mondatformának a létrejöttét, minthogy az így felépülő mondatok jó részében ez a birtokos szintagma nem is létezik. Vö. *az előadónak a feje fáj, az előadónak a fejébe szállt a dicsőség, az előadónak a fejébe kerülhet ez az elszólás* stb. – ezekben a mondatokban „az előadónak a feje” nem önálló szintagma, egyszersmind nem topik, amelyről kimondatik valamely komment (a mondatok nem arra a kérdésre válaszolnak, hogy mi történik az előadó fejével).

eredetileg irányt jelent. Mint ilyen, egyfelől természetesen a mozgást jelentő igék kiegészítője, azaz lokális eset, másfelől azonban patientív jelentése is ősi: azt fejezi ki, hogy az alanya/topikra irányulóan áll fenn valamely körülmény (folyamat, állapot, tulajdonság). Mármost valaminek a birtoklása is tulajdonság, illetve állapot. Ezért egy birtoklásmondatnak természetes formája a valakinek van... szerkezet, azaz a birtokos patientív kifejezése (akire nézve mintegy fennáll az az állapot vagy tulajdonság, hogy N₂ öhozzá tartozik). Bár a magyar habitív mondatoknak elengedhetetlen tartozéka a birtok Px-e is, ez a fejlemény nem függ össze a *-nak/-nek* patientív használatával, amely ugyanis ma sem korlátozódik a birtoklásmondatokra.²⁹ Egyszóval a habitív mondatok az általában vett patientív szerkezettől örökölték a *-nak/-nek* végződést, amely ott eredetileg latívuszi jelentésben szerepelt.³⁰ Ez a latívuszi jelentés a habitív mondat egészének birtoklást kifejező tartalma alapján értékelődött át azután genitívusziá (ami annyit is jelent, hogy a habitív mondatokban tulajdonképpen sohasem volt szó valódi datívuszi jelentésről!). Itt és ezért alakulhatott ki tehát a *-nak/-nek* genitívuszi jelentése, és éppenséggel innen származott át a belső birtoklás szerkezeteire, nem pedig fordítva. *A juhásznak van kunyhója* vagy *a juhásznak a dombon van a kunyhója* ősbibb szerkezet, mint *a juhásznak a kunyhója a dombon van*, és még az utóbbi is először ugyanazt jelenthette, mint az előtte álló mondat, és csak később elemződött újjá a szerkezete oly módon, hogy a *juhász* és a *kunyhó* azonos szintagmába tartozzék. Bizonyíték erre, hogy ha nem patientívnek, hanem birtokos szerkezetnek fogjuk fel, az ilyen mondatokban a *-nak a.../-nek a...* használata (miként általában is a belső birtoklás szerkezeteiben) ma sem kötelező.

Félreértés ne essék: mindez természetesen a magyar nyelv belső fejleménye. A datívuszi birtokos a magyarban általában is kései jelenség, a jelöletlen szerkezet egészen az ősmagyar kor utolsó szakaszáig kizárólagos. „Külső birtokosként” – melyről épp az imént láttuk be, hogy történetileg nem birtokos, így aztán nem is külső, hiszen nincs mihez képest annak lennie – olyannyira magyar unikum, hogy az általánosan elfogadott felfogás szerint, bár minden uráli nyelv ismeri ezt a mondat szerkezetet, közülük egyedül a magyar használ ilyenkor datívuszt. Ezzel a tulajdonságával a magyar másfelől szorosan csatlakozik a

²⁹ Ez az össze nem függés nem úgy értendő, hogy feltevésem szerint a magyarban a habitív mondatnak korábban létezett volna *-nak/-nek*-es, de Px nélküli változata (ez kizárható), hanem úgy, hogy egy feltehető „háza van” típusú eredeti habitív szerkezethez egy tőle különböző szerkezetekben keletkezett, eredetileg patientív funkciójú *-nak/-nek* járult hozzá.

³⁰ Ez a patientív latívusz legfeljebb később és ritkán vált datívusszá, mint – talán – a (19e) esetében, ez egyébként az egyetlen a (19)-ben felsorolt mondatok közül, ahol a *-nak/-nek* felcserélhető a *számára* névutóval, amely többnyire a valódi datívusz eseteivel asszociálható.

(14)–(15)-ben példázott és más európai nyelvekhez,³¹ és e tekintetben egyenesen az európai nyelvsvivetség avagy Standard Average European képviselőjének tartják (vö. Haspelmath i.h.; Nikolaeva 2002: 283). Ez egyszersmind azt is jelzi, hogy bár anyagi értelemben a magyar nyelv belső fejleményéről van szó, a fejlemény elve (a lezajlott változások tendenciája) nagyon is általános. Az alábbiakban szeretnék rámutatni, hogy még annál is inkább az, mint általában feltételezik, jelesül nem egészen igaz az az állítás, miszerint a magyar nyelv e tekintetben egyedül állna az uráli nyelvek között.

5. Patientív szerkezetek a finnben

Érdekes szemügyre vennünk a párhuzamos finn jelenségeket. Ebben a nyelvben a Px-ekkel társultan megjelenő genitívusz – többszörös ellentétben a magyarral – csakis a személyes névmásokra korlátozódik (*minu-n talo-ni, sinu-n talo-si, häne-n talo-nsa* 'az én házam, a te házad, az ő háza' stb.), és ott is csak harmadik személyben kötelező. Két főnévből álló belső birtokos szerkezetben a genitívusz csakis Px nélkül fordul elő, és alapesetben ugyanez jellemző mindazon szerkezetekre is, amelyeket a fenti értelemben a „külső (vagy elkülönült) birtokos” kategóriája alatt szokás tárgyalni.³² A mi szempontunkból ez a helyzet azért tanulságos, mert míg a magyarban a Px túlnyomó jelenléte gyakran megnehezíti a (nem birtokos, hanem) patientív szerkezetek felismerését, addig a finnben legalább ezzel a problémával nem kell szembenéznünk. Annál több gondot okoz az *-n* történetileg létrejött multifunkcionalitása. Mint ismeretes, ez az esetvégződés lehet akkuzatívusz (*kirjoitan kirjeen* 'megírom a levelet'), genitívusz (*kirjeen viimeiset sanat* 'a levél utolsó szavai'), instrumentálisz avagy insztruktívusz (*suurin kirjaimin* 'nagy betűkkel'), valamint datívusz (*kiitos sinun* 'hála neked'). Így az esetek egész sorában elemzésre szorul – és gyakran felfogás kérdése is –, hogy egy-egy szerkezetben az *-n* esetvégződés genitívuszi-e, vagy

³¹ Az általánosan elfogadott séma értelmében a „külső birtoklás” jelzésére datívuszt használó európai nyelvek közé tartoznak a kontinentális nyugati germán nyelvek, a neolatin nyelvek, a balti–szláv nyelvek, a balkániak közül a görög és az albán, valamint a baszk. Az északi germán és a balti finn nyelvek a „külső birtoklás” kifejezésére lokatív eseteket használnak, a legnyugatibb (velsz, breton, angol) és a legkeletibb (török, örmény, grúz, lezg) európai nyelvek pedig állítólag egyáltalán nem ismerik ezt a jelenséget (kizárólag belső birtokos szerkezeteik vannak), vö. Haspelmath 2001: 1498. Mint alább látható lesz, a finnugor nyelvekre nézve szeretném némileg árnyalni ezt az általánosan elfogadott álláspontot.

³² Egyes esetekben fakultatíve előfordulhat Px a „birtokon”, de éppen ez a fakultatívitás bizonyítja, hogy ilyenkor a birtokosa csak fogalmilag, nem pedig grammatikailag esik egybe a „külső birtokossal”, vö. *minun on pää / pääni kipeä* 'fáj a fejem', *minun kuoli kissa / kissani* 'meghalt a macskám'.

sem.³³ (Ezért sem szerencsés ezeket az előfordulásokat eleve külső, laza vagy elkülönült genitívusznak nevezni.)

Az *-n* patientívuszi használata a finnben is megfigyelhető, mégpedig ilyen típusú szerkezetekben:³⁴

- (20) a. *Minun on jano.* 'Szomjas vagyok.'
 b. *Sinun täytyy lähteä.* 'Indulnod kell.'
 c. *Sinun on ehkä paras lähteä.* 'Talán legjobb lenne elindulnod.'
 d. *Minun on sääli häntä.* 'Szánom őt.'
 e. *Pekan on syytä hävetä.* 'Péternek van oka szégyenkezni.'
 f. *Miehen meni jalka poikki.* 'A férfinak eltört a lába.'
 g. *Miehen meni tikku sormeen.* 'A férfinak szálka ment az ujjába.'
 h. *Jussin kuoli isä.* 'Jussinak meghalt az apja.'
 i. *Pojan on mennyt menestys päähän.* 'A fiúnak a fejébe szállt a siker.'

Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy az *-n* patientívuszi használata ugyanabban a három szintaktikai típusban fordul elő, mint amelyeket a magyar *-nak/-nek* esetében láttunk (személytelen szerkezetek, habitív szerkezetek, „tisztán” patientív szerkezetek), de a finnben ezeket nehezebb elhatárolni egymástól. A (20) (a) – (d) személytelennek nevezhető, de az (a) talán habitívnak is, az (e) nemkülönben habitív, de ugyanakkor patientívnek is értelmezhető, az (f) – (i) mondatok tisztán patientívak.³⁵

A patientív mondatok esetén (tehát nem birtokos) szerkezetére nézve a finnben talán még több bizonyíték is adódik, mint a magyarban. A genitívuszinak tekintett *-n* a fenti mondatok többségében jószerével csak a kellést kifejező szerkezetekben³⁶ és érzékelést/érzelmet kifejező rögzült kifejezésekben (például

³³ Ráadásul felmerül ennek a problémának mintegy a „tükkörképe” is: a finnben többféle szerkezetben is előfordul, hogy ez a végződés egyértelműen genitívuszi, ennek ellenére éppily egyértelműen nem birtokviszonyt képvisel. Ilyen a legkülönbözőbb igenevek genitívuszi alanya, például *kissan ollessa poissa / lähdettyä pois / nähden (hiiret hyppivät pöydällä)* 'a macska távollétében / távoztával / szemelättára (az egerek az asztalon ugráltak)', valamint a „genitívus cum participio” szerkezet: *näen vieraan/vieraiden tulevan* 'látom a vendég(ek)et jönni'.

³⁴ Az itt következő példamondatok némelyike archaikus vagy emelkedett stílusú. (Forrás – részben – Huomo–Inaba, 1997.)

³⁵ Különösen a (h) csábítana arra, hogy itt valóban kívülre helyezett birtokosra gondoljunk, hiszen ez a mondat könnyen átrendezhetőnek tűnik: *Jussin isä kuoli* 'Jussi apja meghalt'. De nem így van: a mondatban *Jussin* helyett *Jussilta* is szerepelhetne, ami egy belső birtoklás esetén nem lehetséges, ezenkívül a (h) topikja Jussi, a belső birtokos szerkezeté viszont Jussi apja, vagyis a két mondat ugyan azonos eseményt ír le, de nem ugyanazt jelenti. Mutatis mutandis ugyanez a helyzet a férfi lábával/ujjával az (f) és a (g) mondatokban.

³⁶ A kellést kifejező szerkezetek a magyarban is patientívak, és „meggyanúsíthatóak lennének” a birtoklásszerúséggel, bár az infinitívusznál a Px nyíltan megjelenő patiens esetén nem kötelező

20d) tekinthető kötelezőnek, mindenütt másutt helyettesíthető adverbialis szerkezetekkel. A habitív szerkezetnek éppenséggel az adesszívuszi birtokosjelölés a „normálformája”, és például a (20a) és (20e) mondataiban is helyettesíthetné a genitívuszt: *minulla on jano*, *Pekalla on syytä hävetä*. Adesszívusz más ilyen esetekben is előfordul, továbbá az ige jelentésétől függően valamilyen ablatívuszi vagy allatívuszi határozói forma is szerepet kaphat: *miehellä* (adess.) *meni jalka poikki*, *Jussilta* (abl.) *kuoli isä*, *pojalle* (allat.) *menestys meni (kahahti) päähän*. Minthogy az így átalakított mondatok nem tartalmaznak semmilyen grammatikai elemet, amely birtokviszonyra utalna, felmerül a kérdés, vajon az eredeti *-n*, láthatólag hasonló mondattani funkcióban, ténylegesen genitívusz-e? A választ azonban megnehezíti, hogy – mint az imént jeleztük – a finnben a genitívusz más funkciókat is ellát, mint a birtokos megformálását, és így az az érvelés, miszerint ha egyszer nem birtokviszonyról van szó, akkor talán nem is genitívusszal állunk szemben, önmagában nem kielégítő. Ehhez az érvehhez azonban a jelen esetben továbbiak is járulnak: az *-n* több szempontból nem úgy viselkedik ezekben a szerkezetekben, mint a (belső) birtokos szintagmákban. Névmási érintett esetében például a Px nélküli forma nem fordulhatna elő belső birtokos szerkezetben: *hänen meni jalka poikki*, miközben nem lehetséges **hänen jalka*. Patientív és nem birtokos vonatkozásokra mutat az a körülmény is, hogy míg a *pojan on nälkä* 'a fiú éhes' használható ebben az *-n*-es formában, nincsen **pojan on pallo* ('a fiúnak labdája van'), tehát az *-n* illetően használata az egyszerű birtoklásmondatokra nem terjed ki. Tipikus módon jelen van viszont ez az *-n* az állítmányi birtokjeles mondatokban: *pallo on pojan* 'a labda a fiúé'. Kérdés, hogy ez a mondattípus patientívnek tekinthető-e (márminthogy a fiúra nézve, aki itt nem topik), annyi azonban bizonyos, hogy az *-n* itt is ráirányultságot fejez ki. Erre utal az alternatív *pallo kuuluu pojalle* 'a labda a fiúé, sz. sz. a fiúhoz tartozik' allatívuszi alakja a finnben, de még inkább azoknak a példáknak a sora a világ nyelveiben, amelyek ebben a szerkezetben latívuszi, latívuszi jellegű vagy legalábbis latívuszi eredetű végződéseket és adpozíciós kifejezéseket mutatnak: *a labda a fiúé*, *la balle est/appartient au garçon*, *der Ball gehört dem Knaben*, *the ball belongs to the boy*, *мяч принадлежит мальчику* stb. Még egy érv: egyes *-n*-es patientív kifejezéseknek van olyan alternatívája, amelyben az állítmány mozgást jelentő ige, és ez még inkább aláhúzza (ha nem magya-

(*a fiúnak indulni/indulnia kell*). Ezeknek a szerkezeteknek ugyanúgy nincs „belső birtokos” variánsa, mint a személyteleneknek (ahogyan nem létezik „valakinek a melege”, ugyanúgy „valakinek az indulnia” sem), azaz tisztán patientív szerkezetek. (Ezért aztán a Px lehetőségése ellenére haboznék a kellés érintettjének esetvégződését genitívusznak nevezni. Ha nem választatom a latívuszt, legalábbis datívusznak minősíteném.)

rázza is) a patientív tag latívuszi vonatkozását, vö. (20d)-hez *minun tulee* szó szerint 'jön' vagy *käy* szó szerint 'jár' *häntä sääli* (vagy *sääliksi*).³⁷

A patientív szerkezetek fenti latívusszal asszociált értelmezését a diakrón megfontolások is alátámasztják. A genitívusziént számon tartott *-n* a finn nyelvtörténet kutatói szerint részben vagy esetleg teljes egészében éppenséggel egy latívuszi **-ń*-re megy vissza.³⁸ Arra a kérdésre, hogy az uráli alapnyelvben volt-e külön esete a genitívusznak (**n*) és a latívusznak (**ń*), alább térek ki, mindenesetre egy latívuszi *ń* depalatalizálódása (és így *n*-né válása vagy egy tőle függetlenül meglévő *-n*-nel való egybeesése) bármikor megtörténhetett, és így a finn genitívuszi *-n* akkor is lehet nagyrészt latívuszi eredetű, ha egyébként egy ősi *-n* genitívusznak is örököse. Egyébként a genitívusz és a datívusz kapcsolata is úgy értelmezhető a legkézenfekvőbb módon, ha mind a kettőt a latívuszból eredeztetjük.³⁹

Mínthogy a finn habitív szerkezetekben ma genitívusz helyett általában adesszívuszt látunk, birtokos személyjel pedig még genitívusz esetén sem szerepel benne, olyan egyértelműséggel, mint a magyar *-nak/-nek* esetében, nem merném kijelenteni, hogy a belső birtokos szintagmákban használt genitívusz a finnben is a habitív szerkezetekben állt elő. Ehhez ugyanis egy olyan régebbi állapotot kellene feltételezni, melyben az *-n* a habitív szerkezetekben is általános

³⁷ A *pojan on nälkä* típusnál a finn szakirodalom gyakran datívi-genetívi-ről beszél. Ebben a felfogásban ugyancsak az *-n* bizonyos latívuszi vonatkozásának elismerését látom tükröződni, kérdés, hogy feltétlenül a *datívusz* terminus-e itt a legmegfelelőbb kifejezés.

³⁸ Hakulinen 1968: 86. (A finn *-n* genitívuszt egyesek ezenkívül egy hasonló alakú, a déli lappból a mordvinból és a cseremiszből is ismert melléknévképzőből is eredezteték – vö. Hakulinen uo. –; ámde Korhonen 1991: 166 joggal hívja fel a figyelmet, hogy az *-n* genitívusz a melléknévképzőnél jóval szélesebb körben van meg az uráli nyelvekben, és a főnév/melléknév megkülönböztetés egyébként is kései, úgyhogy ha a két *-n*-nek egyáltalán van köze egymáshoz, akkor inkább a melléknévképző származhat a genitívuszból.) Inaba 1998: 157, részben Erkki Itkonen véleményét követve, a személytelen szerkezetek genitívuszi *-n*-jét a *minun on nälkä* 'éhes vagyok' ~ *minun tulee nälkä* 'megéheztem' (sz. sz. 'hozzám/nekem éhség jön') összefüggés alapján, azaz – ha jól értem – a mozgást jelentő igére támaszkodva vezeti vissza latívuszi eredetre. Ha ez a példapár pusztán illusztrálni kívánja az *-n* latívuszi jellegét, akkor rendben van, azzal azonban nem értenék egyet, hogy a latívuszi *-n* történeti magyarázatáért a mozgást jelentő igékhez forduljunk – ez a megoldás egy kicsit emlékeztetne a magyar *-nak/-nek* „ditranzitív” eredeztetésének ad hoc jellegére.

³⁹ Korhonen 1991: 166–167 latívusz > datívusz > genitívusz fejlődést feltételez, hivatkozva egyfelől ennek a változásnak a természetességére (a szemantikai fejlődés – mint a leggyakrabban – konkrét → absztrakt irányban megy végbe), másrészt arra a tényre, hogy a datívuszi funkciót az uráli nyelvekben rendszeresen a latívusz veszi fel. Én a magam részéről a finnben sem látok okot arra, hogy a latívusz és a genitívusz közé beiktassuk a datívuszi jelentést, a genitívusz éppúgy származhat közvetlenül a latívuszból, ahogyan a datívusz is. Itt jegyzem meg, hogy a genitívusz és a datívusz egybeesése széles körben ismert jelenség, így áll a helyzet például a balkáni nyelvekben is. (Comrie 2001: 36.)

volt, azaz hipotézisemet egy másik hipotézissel igazolnám. Ellenben a fentiek alapján mégiscsak léteznek olyan szerkezetek, melyekben az irányultság és a birtokos értelmezés lehetősége összekapcsolódik – mindenekelőtt az állítmányi –, és így a finnre nézve sem alaptalan feltételezni, hogy az *-n* mint genitívuszi végződés nem a belső birtokos szintagmákban jött létre.⁴⁰ A genitívuszi *-n* az általános irányultsági, illetve patientív *-n*-nel rokon, és latívuszi eredete ezen keresztül is valószínűsíthető.

6. Az uráli nyelvek tanúsága

A tipológiának gyakran kell szembesülnie azzal a sajnálatos körülménnyel, hogy az egyes nyelvek leírásaiban gyakran még csak feltéve sem találja azokat a kérdéseket, amelyeknek válaszait kiinduló adatokként szeretné kezelni. Az a nehézség, mellyel az uráli birtokos szerkezetek fenti értelemben vett tipológiai elemzésénél szembesülünk, eklatáns példája ennek a szituációnak. Kérdésünk a fentiek folyományaként nyilvánvalóan az lenne, hogy van-e és milyen jellegű összefüggés mutatható ki a többi uráli nyelvben a birtokos szerkezetek és a patientív szerkezetek között. A patientív szerkezeteket azonban – akár más név alatt – nem tartják számon az uráli nyelvek leíró, sőt összehasonlító grammatikái, és még azok a vizsgálatok sem igen említik őket, amelyek – ezzel viszont nincsen probléma – részletesen feldolgozták a habitív szerkezeteket.⁴¹ A kérdés alapos és nyelvenként részletes vizsgálatot igényelne, amelyre itt most több okból nem vállalkozhatom. Ezért megpróbálom röviden összefoglalni azt a keveset, amit ebből a szempontból a belső birtokos szerkezetek és a (felfogásban a patientív szerkezetekhez közelebb álló) intranszitiv habitív szerkezetek szemrevételezésével hipotetizálni lehet. Kiindulóanyagomnak Honti 2004-et tekintem, amely a legfrissebb összegzés az uráli birtokos szerkezetekre vonatkozó ismeretekről. Ebben a műben a következő táblázatos áttekintést látjuk a(z) intranszitiv és statikus) habitív és a birtokos jelzős szerkezetek birtokos tagjának esetkonfigurációjáról az uráli nyelvekben:⁴²

⁴⁰ Kangasmaa-Minn 1993: 46 is úgy látja, hogy a közvetlen és a közvetett birtokos szerkezet közül az utóbbi az elsődleges.

⁴¹ Így például Katzschmann 1985, amikor a nominális és *esse*-mondatokat hasonlítja össze a szamojéd nyelvekben, nyilvánvalóan nem figyelhet fel a nem létigével alkotott patientív mondatokra.

⁴² I.m. 4., a terminusok ortográfiája az enyém.

	a habitív szerkezetben	a birtokos jelzős szerkezetben
finnségi	<i>l</i> -elemű esetragok, genitívusz	genitívusz
lapp	statikus lokáliszi esetek	genitívusz
mordvin	genitívusz	genitívusz
cseremiszi	genitívusz	nominatívusz, genitívusz
permi	<i>l</i> -elemű esetragok, nominatívusz	<i>l</i> -elemű esetragok, nominatívusz
obi-ugor	nominatívusz	nominatívusz, lokatívusz, névutó
magyar	datívusz (> genitívusz)	nominatívusz, datívusz (> genitívusz)
északi szam.	nominatívusz, genitívusz	genitívusz
déli szamojéd	nominatívusz, genitívusz, névutó	genitívusz

A táblázat tanúsága szerint azok között a nyelvek között, amelyek a birtokos jelzős szerkezetben genitívuszt alkalmaznak, egyedül a lappról mondható el, hogy ne tenné ugyanezt a habitívban is, ám tekintettel a lapp és a közfinn (továbbá a közfinn és a finnugor nyelvek) nyelvtörténeti összefüggésére, ez a helyzet a lappban nem tekinthető archaikusnak. Így a finnségi, a mordvin, a cseremiszi, a magyar és részben a szamojéd nyelvekre nézve legalábbis nem zárható ki a fentiekben feltételezett fejlődési tendencia, hogy tudniillik a belső birtoklás genitívusza a habitív (patientív?) szerkezetek végső soron latívuszi eredetű topikelemére megy vissza. Ezek közül – a magyaron kívül, amelyben a genitívusz ilyen kialakulása egyértelműen saját nyelvi fejlemény – csak az északi szamojéd genitívuszáról, illetve a déli szamojéd egyik genitívuszi végződéséről nem feltételezhető, hogy a protouráli *-*n* latívusz örököse, ez utóbbiak esetében viszont nem zárható ki, hogy egy másik alapnyelvi latívusszal, nevezetesen a *-*k*-val asszociálhatók.⁴³

Az uralisztikában hosszú, és talán ma sem lezárt vita folyt arról, vajon lehet és kell-e a protourálira egy *-*n* genitívusz meglétét feltételezni.⁴⁴ Nos, annyi bizonyos, hogy nyilvánvalóan lehet, a vita azonban egyszersmind azt is jól mutatja, hogy semmiképpen sem elkerülhetetlen. Bár nem tekintem feladatomban e kérdés részletes taglalását, még kevésbé a megoldását, a fentiek fényében, az uralisztikán kívül a tipológia tanúságait is figyelembe véve, ehhez a kérdéshez mégis lehetségesnek látszik bizonyos tézisekkel hozzájárulni. Nevezetesen:

⁴³ Az *l* elemű esetragok, valamint a nominatívusz és a névutó segítségével alkotott birtokos szerkezetek nyilvánvalóan egészen más logika alapján jöttek létre, ezekről a sémákról egyébként ugyancsak nehéz megállapítani, hogy léteztek-e már az alapnyelvben is, vagy csak később keletkeztek (a finnségi nyelvekben például valószínűsíthető, hogy a habitív szerkezetekben az *l* elemű esetragos szerkezet a helyébe lépett az *-n*-es megoldásnak, vagyis fiatalabb annál, a permi nyelvekről viszont ugyanez nyilvánvalóan nem mondható el).

⁴⁴ A vita tömör összefoglalását lásd Hajdú 1966: 62–64. Vö. még Korhonen 1991: 168 kk.

1. A belső (közvetlen) birtokviszony kifejezésének – egyéb eszközök, például puszta egymás mellé helyezés, lokatívuszi szerkezetek átértékelése mellett – két fő módja van: Px-ek használata a birtokszón és genitívuszi alaké a birtokost denotáló főnéven. A két jelölési mód logikája eltérő, voltaképpen ellentétes egymással. Az NPx képletű birtok a főnév és egy adpozicionális, eredetileg értelmező jelzői jellegű személyes névmás klitizálódása majd agglutinálódása révén jön létre (*háza-m* < „ház én”, eredetileg: 'ház, az én-féle'). A genitívusz használata azokban a nyelvekben, amelyek sohasem ismerték a Px-eket, különböző határozói, nemegyszer ablatívuszi szerkezetekre megy vissza („apától [való] ház”).

2. Merőben valószínűtlen, hogy a birtoklás kifejezésének ez a két módja egy nyelvben egyidejűleg álljon elő. Ez először is eleve redundáns szerkezetet eredményezne (N₁Gen + N₂Px – a birtoklás kétszeresen van jelezve), márpedig redundáns szerkezetek általában redundancia nélküliekből szoktak előállni, valamely eredetileg nem velük kapcsolatban végbement változás eredményeképpen. Másodsor: míg egy sor olyan nyelv, amely birtokos személyjeleket használ, kialakította a genitívuszt is, nem ismerünk olyan, korábban csak genitívusszal rendelkező nyelveket, amelyek e genitívusz mellé utólag fejlesztettek volna ki Px-eket. Ezért ha egyes uráli nyelvekben egyaránt találunk Px-eket és genitívuszt, annyi bizonyosnak tűnik, hogy a Px-ek alkalmazása ősibb elv bennük. (Az, hogy a genitívusz kialakulásával később az ilyen nyelvek is elveszthetik a birtokos személyjelezésüket, triviális.)

3. A latívusz > genitívusz fejlődés a magyarban egyértelműen saját nyelvi, a szamojédban (a nem *-*n* elemet tartalmazó genitívuszok esetében) ugyancsak nagy valószínűséggel poszturáli. Párosítva ezt a patientív és részben birtokos állítmányi szerkezetek latívuszi eredetével az uráli és nem uráli nyelvekben, kimondhatjuk, hogy a funkcióknak ez a fejlődésmenete (közbeiktatott datívusszal vagy anélkül) univerzális történeti tendencia, és lényegében bármikor érvényesülhet.⁴⁵

4. A fenti 2. és 3. pont értelmében az a kérdés, hogy az *-*n* (> -*n*) latívusz genitívusszá fejlődése már az uráli alapnyelvben megtörtént, vagy később, akár

⁴⁵ Hajdú (i.h. 64) így foglalja össze véleményét: „A genitívus -*n* ragja használatos a balti finn, lapp, mordvin, cseremis és szamojéd nyelvekben. Bajos lenne elképzelni, hogy ez a rag a felsorolt nyelvek külön életében konvergens módon alakult ki egy olyan alapnyelvi elemből, amelynek nem volt genitívusi funkciója.” Nos, egész írásunk gondolatmenete azt kívánta bemutatni, hogy ezt egyáltalán nem bajos elképzelni, sőt, szélesebb lingvisztikai horizonton tekintve, nagyon is lehetséges. A neolatin nyelvek említett *ce livre est à moi* jellegű szerkezetei még azt is megmutatják, hogy egy ilyen latívusz (> datívusz) > genitívusz jellegű változás akár ciklikusan is ismétlődhet, hiszen az ilyen alakulatok nem (etimológiai) folytatói az eredeti latin *liber mihi est* szerkezetnek, amely egyébként már a maga részéről is latívuszi (latívuszi > datívuszi) eredetű.

minden egyes ide vonható finnugor nyelv esetében külön-külön ment-e végbe, eldönthetetlen. Ugyanis mindkét esetben azonos alapnyelvi kiinduló anyagból, azonos univerzális fejlődési elven, azonos végeredmény áll elő. A 2. pont alapján azonban annyit hozzá kell tennünk, hogy ha a protouráliban létezett *-*n* genitívusz, akkor az nagy valószínűséggel már benne is az egyébként eredeti funkciójában is továbbélő *-*n* latívusz örököse volt, és jóval azután kellett keletkeznie, hogy a Px-ek agglutinálódtak (klitizálódtak, vagy legalábbis a személyes névmások adpozicionális értelmezői használata létrehozta a [proto]-birtokos szintagmát), különben a Px-ek elő sem álltak volna. Az uráli alapnyelvnek tehát feltétlenül volt olyan történeti stádiuma, amely nem ismerte a genitívuszt. Az a kérdés, hogy ez a stádium lehetett-e a felbomlást közvetlenül megelőző, vagy addigra már létezett a genitívusz, továbbra is nyitott.

Mindehhez két megjegyzés kívánkozik még. Az iménti gondolatmenetben hallgatólagosan feltételeztük, hogy a Px-es vagy legalábbis a „proto-Px-es” szerkezet – legalábbis az egyes számban – már készen állt a protouráliban. Nincs ok ebben kételkedni, de a fenti gondolatmenetnek nem logikai előfeltétele. Ha valaha bebizonyosodnék, hogy a Px-ek kialakulásának folyamata mégis későbbi, az csak annyit jelentene, hogy a genitívusz alapnyelvi meglétét végképp el kellene vetni. A másik megjegyzés, hogy – mint hangsúlyoztam – egész fejtegetésünk mögül nyilvánvalóan hiányzik az uráli nyelvek patientív szerkezeteinek összehasonlító vizsgálata. Mindazonáltal attól tartok, hogy pusztán komparativisztikai alapon ennek megtörténte után sem tudnánk megnyugtatóan rekonstruálni az ebben a dolgozatban vizsgált habitív, állítmányi birtokos, (nem-nulla valenciás) személytelen és legfőképpen az általában vett patientív szerkezetek konkrét helyzetét az uráli alapnyelvben. A (történeti) nyelvtipológia tanúságai ennek ellenére nyilvánvalóvá teszik, hogy patientív szerkezetek a protouráliban is léteztek, és felépítési elveik nem különbözhettek a világ bármely más nyelvének ide vonható szerkezeteitől.

7. Konklúzió

A világ nyelveinek és ezek közül a feltárt történetűek fejlődéstendenciáinak ismeretében kimondhatjuk, hogy a személytelen és birtokos szerkezetek a patientív szerkezetek általános kategóriájának részeseteiként az uráli nyelvekben is összefüggenek egymással, és bár a patientív szerkezeteket, ha egyáltalán, csak ritkán tudjuk etimológiailag az uráli alapnyelvig visszakövetni, az bizonyos, hogy ha ez utóbbit létező és valamikor egy adott népesség által beszélt tényleges

emberi nyelvnek képzeljük el, a protouráli is ismerte a patientív szerkezeteket.⁴⁶ Többek között azok a szerkezetek, amelyeket elkülönült genitívuszi vagy elszakadt birtokosi sémákként tartanak számon, ide értve azokat a habitív szerkezeteket is, amelyeknek topikja leíró szempontból genitívuszinak minősíthető, a patientív szerkezetek általános elve alapján épülnek fel.⁴⁷

A patientív elv – mint a korábban tárgyalt személytelen szerkezetek – maga is prenominatív reliktum.⁴⁸ A személytelen szerkezetek eleve alanytalanok, de a többi patientív szerkezet is úgy épül fel, hogy topikja, amelyről a mondat szól, egy ráirányultságot kifejező formájú névszó, a grammatikai alany pedig, ha van, a komment része. A mondat tehát akkor sem az alanyáról állít valamit, ha van benne alany; ez az alany továbbá többnyire nem is agens, vagy ha netán mégis az, nem azé az igéé, amelynek a topik helyzetben lévő patientív elem a *patiense* lenne.⁴⁹ (A patientív elem különönb. sem az igének, hanem az egész kommentnek a „vonzata”.) Elvét tekintve a patientív szerkezet tehát voltaképpen alanytalan, illetve agens nélküli, még ha gyakorlatilag előfordul is benne nominatív értelemben vett alany vagy szemantikai értelemben vett agens. Végző soron egy kiterjesztett kéttagú szerkezeetről van szó, amely nem alany-állítmány, hanem – az összehasonlítás kedvéért most pontatlanul kifejezve – *patiense*-állítmány felépítésű. Mindez alapjában véve egy (proto)aktív felépítési elv letéteményese: a mondat egy állapot fennállását vagy egy folyamat megtörténtét mondja ki egy *patiens* vonatkozásában, mégpedig teljesen függetlenül attól, hogy ez az állapot vagy folyamat egyébként intranszítív vagy tranzítív ige körüli szerkezettel írható le. Azt mondhatjuk tehát, hogy a patientív elven felépülő mondat szerkezetek, az ilyen formájú habitív szerkezetek és közvetve esetleg a jelölt birtokost tartalmazó birtokos jelzői szintagmák is az uráli nyelvek prenominatív reliktumai közé tartoznak.

⁴⁶ Ha a protouráli nyelvet valamiféle hipotetikus munkakonstruktként tartjuk számon, akkor persze ez nem szükségszerű, de akkor a protouráli a szó „emberi nyelv” értelmében nem is tekinthető nyelvnek. (Mellesleg az egyes uráli nyelvekben a patientív szerkezetek ettől sem lennének kevésbé ősinek tekinthetők.)

⁴⁷ A nem genitívuszi habitív szerkezetek is, éppen ezért tartoznak például az adesszívusra épülő habitív mondatok a finn nyelvben az ún. egzisztenciális mondatok közé, amelyeknek jó része egyértelműen patientív.

⁴⁸ A prenominatívitásról és az uráli nyelvek néhány egyéb prenominatív vonatkozásáról lásd Havas 2003, 2005, 2006a, 2006b.

⁴⁹ *Marinak csak Péter tudta beállítani az új számítógépét* -típus.

Irodalom

- Benveniste, Émile (1960), „Être” et „avoir” dans leurs fonctions linguistiques. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 55: 113–134.
- Berrár Jolán (1967), A birtokos jelzős szerkezetek. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest. 453–455.
- Comrie, Bernard (2001), Different views of language typology. In: Haspelmath, Martin – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher – Wolfgang Raible (eds), *Language typology and language universals: an international handbook*. Vol. 2. Mouton de Gruyter, Berlin.: 25–39.
- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba (a magyar nyelv finnugor alapjai). Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hakulinen, Lauri (1968), Suomen kielen rakenne ja kehitys.³ Otava, Helsinki.
- Haspelmath, Martin (2001), The European linguistic area: Standard Average European. In: Haspelmath, Martin – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher – Wolfgang Raible (eds), *Language typology and language universals: an international handbook*. Vol. 2. Mouton de Gruyter, Berlin. 1492–1510.
- Havas Ferenc (szerk.) (1977), *Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény (XIX. század)*. ELTE BTK jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Havas Ferenc (2003), A tárgy tárgyában. *Mondattipológiai fontolgatások*. In: Oszkó Beatrix – Sípos Mária (szerk.), *Uráli tárgyaló*. Budapesti Uráli Műhely 3. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 7–44.
- Havas Ferenc (2005), Nominative, nominativity, nominativity. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 15. 1: 33–62.
- Havas Ferenc (2006a), Die Ergativität und die uralischen Sprachen. *FUF* 59: 81–131.
- Havas Ferenc (2006b), Die Pränominativität der uralischen Partizipien. *UAJb NF* 20: 16–50.
- Herslund, Michael – Baron, Irène (2001), Introduction. In: Baron, Irène – Herslund, Michael – Sørensen, Finn (eds), *Dimensions of Possession*. John Benjamin's, Amsterdam – Philadelphia. 1–25.
- Honti László (2004), Uráli birtokos szerkezetek. [Akadémiai székfoglaló.] <http://www.mta.hu/fileadmin/szekfoglalok/000302.pdf>. 1–21.
- Horváth László (2003), A birtokos jelzős szerkezetek. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 246–248.
- Huumo, Tuomas – Inaba, Nobufumi (1997), Irrallinen genetiivi ja omistusrakenteen ongelma. *Vir.* 101: 27–48.
- Inaba, Nobufumi (1998), Suomalais-ugrilaisen kielen omistusrakenteesta: typologinen ja geneettinen näkökulma. In: Pajunen, Anneli (toim.), *Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta*. Suomi 185. SKS, Helsinki. 144–181.
- Kangasmaa-Minn, Eeva (1993), Suomalais-ugrilaiset omistussuhteet. In: Saarinen, Sirkka – Jorma Luutonen – Eeva Herrala (toim.), *Systeemi ja poikkeama*. Juhlakirja Alho Alhoniemen 60-vuotispäiväksi. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 42. Turku. 46–54.

- Katzschmann, Michael (1985), *Nominal- und Esse-Satz in den samojedischen Sprachen*. Dargestellt anhand ausgewählten Belegmaterials. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- Kálmán Béla (1976), *Chrestomathia Vogulica*.² Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klimov, Georgij Andreevič [Климов, Георгий Андреевич] (1977), *Типология языков активного строя*. Moszkva.
- Korhonen, Mikko (1991), Remarks on the structure and history of the Uralic case system. JSFOu 82: 163–180. Újra megjelent in: Salminen, Tapani (ed.), *Typological and Historical Studies in Language* by Mikko Korhonen. MSFOu 223: 219–234.
- Ladányi Mária (2008), Van-e genitívusz a magyarban? In: *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. Urálistikai tanulmányok 18.* (CD) ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 522–534.
- Lakó György (1986), *Chrestomathia Lapponica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lyskova, Nina Alekseevna [Лыскова, Нина Алексеевна] (2003), *Семантика падежа в обско-угорских языках*. Издательство Санкт-Петербургского университета, Санкт-Петербург.
- Nikolaeva, Irina (2002), The Hungarian external possessor in a European perspective. In: Blokland, Rogier – Hasselblatt, Cornelius (eds), *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts*. *Studia Fenno-Ugria Groningana* 2. Shaker Publishing, Maastricht. 272–285.
- Penttilä, Aarni (1954), Ns. yksipersoonaisista verbeistä. *Vir.* 59: 97–122.
- Sárosi Zsófia (2003), A névszóragok. Az ómagyar kor eleji állapot. In: Kiss Jenő – Pustai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 368–370.
- Seefranz-Montag, von, Ariane (1995), Impersonalien. In: Jacobs, Joachim – Arnim von Stechow – Wolfgang Sternefeld – Theo Vennemann (eds), *Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. 2. Halbband. *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* 9/2. Mouton, Walter de Gruyter, Berlin. 1277–1287.
- Smith, Adam (1759), Considerations concerning the first formation of languages and different genius of original and compounded languages. In: Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*. London. (Második kiadás 1861: 507–538.) Magyar fordítás in: Havas 1977: 57–75.
- Stipa, Günter (1962), Impersonale Ausdrucksformen. In: *Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Paavo Ravila*. MSFOu 125: 579–592.
- Tuomikoski, Risto (1971), Persoona, tekijä ja henkilö. *Vir.* 76: 146–151. Újra megjelent in: Hakulinen, Auli – Pentti Leino (toim.) (1983), *Nykysuomen rakenne ja kehitys*. Vol. 1. SKS, Pieksämäki. 229–237.

Permi–magyar nyelvtörténeti párhuzamok

This paper revisits the issue of the putative language contact between Proto-Permic and Pre-Hungarian, i.e. the question whether there was protracted and intensive contact between the two languages. The conclusions are the following: (1) Word-internal nasal+stop/affricate clusters changed in the same way in both languages (the stops was voiced and the nasal lost). This change (as well as the sporadic voicing of initial stops or the appearance of the voiced affricate internally) may have been induced in Pre-Hungarian by intensive contact with Proto-Permic. But it is also a possibility that these changes took place independently in the two languages. (2) Some suffixes (e.g. the 2Sg *-d* suffix or the *-ni* of the infinitive) also admit of both explanations. (3) There are few Hungarian words that can possibly be explained with borrowing from Proto-Permic (e.g. *ezüst* 'silver', *kenyér* 'bread', *küszöb* 'threshold', *szösz* 'fluff', *vékony* 'lean' etc.). These are insufficient to prove intensive contact. (4) A different conclusion can be drawn if one considers the results of typological research. Of the 20 typological parameters surveyed by Péter Hajdú (Hajdú – Domokos 1987: 392–408), at least 13 are common to modern Permic languages and Hungarian. This conspicuously large number may be easily explained if we assume that speakers of the parent-languages of Hungarian and the Permic languages lived in each other's vicinity for a longer period of time. Thus there is no unequivocal answer to the question posed at the beginning of the paper. To solve the riddle several other parameters should be included in the typological research, and the form of Pre-Hungarian and Proto-Permic spoken at the time of the putative contact should be reconstructed.

1. Bevezetés

Több mint negyven éve jelent meg Rédei Károly „Vannak-e az előmagyar-permi érintkezésnek nyelvi nyomai” c. cikke (Rédei 1964). Tudomásom szerint ez volt az utolsó érdemi hozzászólás ahhoz a több évtizedes vitához, amely Zsirai Miklós néhány soros észrevételével indult: „Valószínűleg laza volt az ugor csoport tagjainak egymáshoz való kapcsolata, s a később magyarrá fejlődő ugor részek tán a permiekkel (a zürjének és a votjákok ősei) is fenntartottak valamelyes érintkezést. Ilyenre látszanak utalni a permi nyelvekre és a magyarra korlátozódó meglepő egyezések (pl. a jellegzetes denazalizáció jelenségei: *mp* > *b*, *nt* > *d*, *nk* > *g* és a főnévi igenévnek meglepően hasonló *-ni* ~ *-nj* képzője), föltéve természetesen, hogy azok nem önálló fejlődések eredményei” (Zsirai 1937: 147–148.)

Zsirai ezt a feltevését sem akkor, sem később nem fejtette ki részletesebben és nem is bizonyította. Ennek ellenére kiváló tudósok (Ligeti 1943: 40–41, Bárczi 1943: 286–288, 1947: 83, 1962: 1–10, Pais 1953: 286–287) hivatkoztak Zsirai feltevésére, vagy használták azt magyarázó elvként. Az ötvenes években Moór Elemér (1948: 242–243, 1953a: 417–429,) úgy vélekedett, hogy az említetteken kívül számos más hangtani, alaktani és szókészleti hasonlóság is kimutatható a permi nyelvek és a magyar között. Ezek szerinte úgy magyarázhatók, hogy az előmagyarok és az őspermiek között hosszú ideig tartó, intenzív, általános kétnyelvűséggel járó kapcsolat állt fenn. Sőt úgy vélte, hogy a permi elem jelentős szerepet játszott a magyarság etnogenezisében is (Moór 1953b: 90–95, 1959: 133–142).

Erkki Itkonen (1956: 70–73, 1960: 78–81) határozottan elvetette Moór elméletét. Ő a denazalizációt párhuzamos fejlődés eredményének tartotta, amely más rokon és nem rokon nyelvekben is megfigyelhető, és kétségbe vonta, hogy a hangalakjukban és funkciójukban megegyező alaktani elemek kölcsönzés révén kerültek volna a magyarba.

A. Kövesi Magda (1963) a permi és a magyar denazalizációt vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy azok teljesen azonos módon zajlottak le, ebből pedig arra következtetett, hogy a denazalizációs tendencia a permiek által lakott területen keletkezett, és onnan terjedt el az előmagyart beszélők között.

Úgy tűnik, hogy A. Kövesi cikkére válaszolva született Rédei már említett írása, amelyben a szerző azt kívánta bizonyítani, hogy a permi denazalizáció másként zajlott le, mint a magyar, tehát a két folyamat nem függ össze. „Természetesen a magyar–permi érintkezések lehetőségét nem vetjük el, de nem tartjuk lehetségesnek, hogy ezek a kapcsolatok a magyar és a permi nyelvekben közös nyelvfejlődési folyamatokat indíthattak volna el. Nagyon valószínű tehát, hogy az előmagyarok, ill. az ősmagyarok laza kapcsolatban állhattak a permiekkel, mivel nyelvünkéből kimutatható néhány permi eredetű jövevényszó.” – hangzik Rédei konklúziója (Rédei 1964: 260).

Úgy látszik, Rédei érvelését a szakma elfogadta, mert a továbbiakban a témához nem szóltak hozzá. Az újabb nyelvtörténeti tankönyvek említést sem tesznek az esetleges permi–magyar kapcsolatokról.

Én a permi hangtörténet kutatása, pontosabban az őspermiben lezajlott hangváltozások rekonstruálása során találkoztam a permi denazalizáció kérdésével, és később kifejtendő megfontolások alapján Rédeivel ellenkező eredményre jutottam. Ez indított arra, hogy újra megvizsgáljam a permi–magyar kapcsolatok kérdését, kiterjesztve a kutatást bizonyos tipológiai vonásokra és az ősi eredetű szókészlet egészére. Előrebocsátom, hogy vizsgálataim nem vezettek egyértelmű eredményre, ez magyarázza tanulmányom címét.

A megoldandó probléma tehát az, hogy a permi nyelvek és a magyar között kimutatott egyezések hogyan magyarázhatók. Elvben három lehetőséggel számolhatunk. Az egyezés:

- 1) ősi örökség az uráli vagy a finnugor alapnyelvből,
- 2) párhuzamos fejlődés eredménye,
- 3) külső hatás eredménye.

Szóba jöhetne még, hogy az egyezés közös innováció. A jelenleg általánosan elfogadott családfaelméletből következően azonban permi–magyar alapnyelv nem tehető fel, azt pedig kizártnak tartom, hogy másodlagos érintkezés során történne ilyesmi. Mégha tömeges, vagy akár általános kétnyelvűséget tételezünk is fel, a változásoknak akkor is az egyik nyelvben egy viszonylag szűk területen kellett kezdődniük és onnan elterjedniük.

Ami a külső hatást, vagyis egy másik nyelv hatását illeti, elvben ez természetesen kétirányú lehet, a permi–magyar egyezések esetében azonban csak a permi > magyar kölcsönzési irány lehetősége merült fel, bár ez egyáltalán nem triviális.

Az egyezések tárgyalását Rédei (1964: 255–256) a szókezdő zöngés explozívakkal kezdi, én azonban a szóbelseji zöngésülést és denazalizációt veszem előre, mert úgy vélem, hogy ez időben megelőzte a szókezdők zöngésülését és részben annak kiváltója volt.

2. Denazalizáció és a szóbelseji explozívák zöngésülése

Az UR és FU alapnyelvi szóbelseji nazális + explozíva, illetve nazális + affrikáta hangkapcsolatok mindkét nyelvben¹ denazalizálódtak és zöngésültek. Vagyis

- mp- > -b-
- mt-, -nt- > -d-
- ŋk- > -g-
- ńć- > -ǰ- (> -gy-)²

¹ A két nyelv (itt és a továbbiakban) az ősspermi és az ősmagyar.

² Az adtabázisban 32 olyan szó van, amelyben az UEW -ńć-t rekonstruál. Az idetartozó etimológiáknak egyetlen egy bizonytalan magyar tagja van (? *keskeny*). Mivel ebben a szóban, ha egyáltalán finnugor eredetű, nem történt zöngésülés, ezért az alapnyelvi -ńć-t tartalmazó etimológiákkal nem foglalkozom. Megjegyzem, hogy az idetartozó 12 permi szóban többnyire a várt zöngés folytató (ǰ vagy ǰ) jelentkezik, és csak két szóban van zöngétlen folytató (ć).

Az itt felsorolt hangváltozásokkal kapcsolatban az első kérdés lezajlásuk módja. A magyar hangváltozások szakirodalmában tudtommal fel sem merült más lehetőség, mint: az explozíva/affrikáta zöngésülése, majd a nazális eltűnése (l. pl. E. Abaffy 2003: 117–118.), tehát:

-mp- > -mb- > -b-
 -mt- (>) -nt- > -nd- > -d-
 -ηk- > -ηg- > -g-
 -ńć- > -ńź- > -ź- (> -gy-)

A permi nyelvekben, pontosabban az őspermiben lezajlott zöngésülés és denazalizáció folyamatát többen ugyanígy képzeljük el. Ezzel kapcsolatos nézeteimet és bizonyítékaimat nemrég megjelent monográfiámban (Csúcs 2005: 154–158) részletesen kifejtettem.

Rédei (1964: 256 kk., 1988: 354 kk.) pont fordítva képzei el a denazalizáció és a zöngésülés viszonyát. Szerinte az -NC- hangkapcsolatokból a nazálisok nyom nélkül eltűntek, majd a megmaradt explozívak és affrikáták „intervokális helyzetben zöngéssé váltak” (Rédei 1964: 258). Vagyis:

-mp- > -p- > -b-
 -mt- > -nt- > -t- > -d-
 -nt- > -t- > -d-
 -ηk- > -k- > -g-
 -ńć- > -ć- > -ź-

Nézete bizonyítékeként olyan eseteket hoz fel, amelyekben a (nem nazális melletti) szóbelseji explozívak zöngésültek. Példái között csak kettő van, ahol a szótóban történt zöngésülés (ZR *ob* 'Vaterschwester' < PP *ob* < FU *ap3*, VT *evēl* 'ist nicht, nicht' ~ ZR *abu* < PP *ob-vól* < FP *epä-ole*). Az első szóban az eredeti -p- azért nem kophatott le, mert a szó túl rövid maradt volna, ezért nem maradt más lehetőség mint a zöngésülés. A második szóban a zöngésülés a -v-asszimiláló hatásával magyarázható. A többi esetben, vagyis nem-első szótagban a zöngésülésben szuffixális mássalhangzók vettek részt. Azok pedig köztudottan nem feltétlenül ugyanúgy fejlődnek, mint a szótövek hangjai.³

De nem is ez az igazi baj ezekkel és a hasonló a példákkal, hanem az, hogy csak azt bizonyítják: a szóbelseji explozívak bizonyos esetekben zöngésülhettek,

³ Ráadásul a szuffixális mássalhangzók megfeleléseiből kirajzolódó kép nem egyértelmű. A FU -nte sorszámnévképző a mai folytatók tanúsága szerint (ZR -ēd ~KP -ēt ~VT -eti) feltehetőleg már az őspermi korban denazalizálódott, de csak jóval később és csak a komi-zürjén nyelvjáráásokban zöngésült. Ugyanezt látjuk a FU -t képző permi folytatóinál is. Ezzel szemben a szintén FU -t-ből származó VxPxSg2 már az őspermiben -d-vé zöngésült. A szuffixális -k szintén csak a komi-zürjén nyelvjáráásokban zöngésült, a FU -ηk- képző viszont már az őspermiben -g-vé vált.

de ez egyáltalán nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az *-NC-* hangkapcsolatban először történt a zöngésülés és csak azután a denazalizáció, hiszen két különböző folyamat vezethet azonos eredményre. További megfontolásra késztet az a körülmény, hogy az őspemibe került iráni és volgai-bolgár jövevényszavak sem bizonyítják a zöngésülés későbbi voltát, mert bennük a *-NC-* kapcsolat második tagja eleve zöngés volt. Ráadásul Rédei feltevésének elfogadása további bonyodalmakhoz vezet:

1. A zöngésülés Rédei feltevése szerint sem kezdődhetett a denazalizáció lezárulása után, hiszen ez utóbbi szerinte az őspem korszak végére, a Kr. u. 8. századra tehető (Rédei 1964: 259). Tehát nem maradt volna idő a zöngésülésre. Ezért a két folyamatnak egy ideig párhuzamosan kellett volna haladnia. Ebben az esetben viszont még nehezebb elhinni, hogy a nazálisoknak semmi szerepük nem volt a zöngésülésben. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a nazális mellett álló előpemi zöngétlen mássalhangzók kivétel nélkül zöngésültek, akkor is, ha a nazális utánuk állt és esetleg le sem kopott. Ezért nehéz elhinni, hogy a nazálisok nem tudták volna azt elérni, amit a magánhangzók. És amit elértek más rokon nyelvekben (cseremisiz, mordvin, magyar).

2. Rédei korainak tartja a szókezdő explozívák zöngésülését (1988: 353), de a jelek szerint későinek a szóbelseji zöngésülést. Nehéz elképzelni, hogy a szórványos szóeleji zöngésülés eredményeként olyan új hangok jelentek meg az őspemiben, amelyek az általánosnak tekinthető szóbelseji zöngésülés eredményeként csak jóval később jelentek meg a szó belsejében. A logikus ennek a fordítottja lenne, hogy tudniillik a tömeges szóbelseji zöngésülés hatására szórványosan a szó elején is megjelentek a zöngés mássalhangzók.

3. Még az őspemi kor vége előtt megtörtént Rédei feltevése szerint is a *-NC-* kapcsolatok denazalizációja és a gemináták explozívák rövidülése. Kellott tehát lennie egy olyan időszaknak, legalábbis a tárgyalt elmélet szerint, amikor kétféle eredetű *-p-*, *-t-*, *-k-* létezett az őspemiben. Mi a magyarázata annak, hogy az *-NC-* kapcsolatból származók kivétel nélkül zöngésültek, a geminátákból származók pedig (egy kivétellel) soha? Korábbi cikkének egyik lábjegyzetében (1964: 258) Rédei azzal próbálta feloldani ezt az ellentmondást, hogy a gemináták őspemi folytatóiként félhosszú explozívákat tesz fel. Ez az ötlet Uotilától származik, aki azonban maga is elismeri, hogy az első és második szótag határán álló félhosszú explozívák feltevésére nincs semmiféle közvetlen bizonyítéka (Uotila 1933: 88). És a helyzet ebben a tekintetben azóta nem változott. 1988-as tanulmányában Rédei erre a kérdésre nem tér ki.

Nem ad választ Rédei elképzelése arra a kérdésre sem, hogy pl. a nazális + explozívák kapcsolatból miért a beljebb álló nazális kopott le, miért nem az explozíva, holott a *-VCV-* helyzetű explozívák lekopptak, a hasonló helyzetben álló nazálisok viszont általában nem. Ha elfogadjuk azt a két feltevést, hogy (1)

a nyelv a redundancia szintjének megőrzésére, illetve helyreállítására törekszik, (2) a nazális előbb zöngésítette az utána álló mássalhangzót, és csak ezután kopott le, akkor erre a kérdésre is választ tudunk adni. Ugyanis pl. egy *-nt-* > *-nd-* > *-d-* változás esetén a redundancia szintje nem változik, mert a rendszerben megjelenő új hang ebből a szempontból azonos értékű a korábbi mássalhangzókapcsolattal. További szempont, hogy a rendszerben megjelenő új fonémák mindig expanzívak, tehát az új fonéma (példánkban a *d*) nem kophatott le, viszont könnyen megtehetette ezt a hírértékét veszített nazális (adott esetben az *n*). Egészen egyszerűen fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a nazális azért kophatott le, mert már nem volt rá szükség, hiszen az új fonéma képes volt betölteni ugyanazt a funkciót, mint a korábbi hangkapcsolat.

Remélem, a fenti eszmeifuttatás meggyőzte az olvasót arról, hogy az *-NC-* hangkapcsolatban a zöngésülés az őspermiben is megelőzte a denazalizációt, vagyis a tárgyalt hangváltozások az ősmagyarban és az őspermiben ugyanúgy zajlottak le. Ez persze még nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy egymástól független változásokkal van dolgunk.

Ha minőségileg és mennyiségileg elemezzük az idetartozó etimológiákat, akkor azt látjuk, hogy az eredeti *-mp-*, *-mt-* és *-nt-* tartalmazó szavakban mindkét nyelvben kivétel nélkül a szabályos folytatók jelentkeznek (1. az adattárban a 1–13. sz. etimológiákat). Természetesen ezek között is vannak bizonytalanok (2, 3, 6, 7, 12, 13), de ezek esetében a bizonytalanságot általában nem a tárgyalt jelenség okozza. Az eredeti *-nyk-* tartalmazó szavak között vannak biztos (14, 16, 18) és bizonytalan (15, 19, 20, 21) etimológiák, továbbá kivételek. Ilyenek a m. *új*, *ív*, amelyek inkább az UEW által variánsként megadott UR *joysə* 'Bogen' alakból származnak, mint az első helyen megadott *joŋksə*-ből. Továbbá a m. *ó* és *avul*, ha összefüggenek az *agg* szóval, illetve a zürjén *kaj-* ige (17) és a *ńękćim* (vö. UR *ńaŋkće* 'Kiemen') főnév, valamint a VT *vandj-*, ZR *vundj-* igék (vö. m. *vág*; l. 22). Az idetartozó magyar és permi szavak többsége azonban a szabályos *-g-* folytatót mutatja. Az eredeti *-ńć-* tartalmazó biztos etimológiák: (23) – (26), (29), bizonytalanok: (27), (28), (30). Ebben az esetben a magyarban két szóban (*hangya* 24. és *rongy* 31) nem következett be a denazalizáció, de az affrikáta folytatója szabályos, a *hosszú* (32), *hárs* (33), *reszket* (34), *össze* (35), *mozog* és *oszlik*⁴ szavakban pedig szabálytalan folytató mutatozik. Így is van a magyarban tíz olyan szó, amelyik a szabályos *-gy-* folytatót mutatja és ezek közül nyolcnak van szabályos megfelelője a permi nyelvekben. (A m. *-gy-* ~ permi *-ǰ-* megfelelésre a 4. pontban még visszatérek.)

⁴ A két utóbbi szónak nincs permi megfelelője, ezért az adattárban nem szerepelnek.

Számításaim szerint⁵ az UEW-ben 97 olyan UR/FU szó van (a bizonytalan etimológiákkal együtt), amelyek a tárgyalt hangkapcsolatokat tartalmazza. Ezek közül 48-nak van szabályos magyar, 34-nek pedig szabályos permi folytatója. 27 szó mind a magyarban, mind a permi nyelvekben megőrződött. Úgy gondolom, hogy a közös folytatók száma elég nagy ahhoz (a magyar folytatók 56 %-a, a permiek 79 %-a, az UR/FU szavaknak pedig közel 30 %-a), hogy külső hatás lehetőségét ne zárjuk ki. Ami a hatás irányát illeti, már utaltam arra, hogy az eddigi szakirodalomban csak a permi > magyar hatás lehetősége merült fel. Az itt közölt szám adatok 'mintha ellenkező irányú hatásra utalnának, hiszen a magyarban több szabályos folytatót mutató szó maradt meg, mint a permiben. A hangtörténeti elemzés alapján azonban elvethetjük ezt a lehetőséget, ugyanis „Az őpermi mássalhangzó-rendszerben lezajlott legfontosabb változás kétségtelenül a zöngésülés, pontosabban a zöngességi korreláció kialakulása volt. Már az előpermi alapnyelvekben voltak zöngés mássalhangzók (frikatívák, nazálisok és tremulánsok), de – az általános felfogás szerint – a zöngesség nem volt disztinktív jegy.

A zöngésülés mindazokban a mássalhangzó-típusokban megtörtént, amelyekben egyáltalán megtörténhetett, vagyis az expozívák, az affrikáták és a szibilánsok körében, mind szókezdő, mind szóbelseji helyzetben, bár nem azonos intenzitással.

Ha a rendelkezésre álló adatokat összesítjük, akkor azt látjuk, hogy szókezdő helyzetben 48, szóbelsejiben 118 szóban vált zöngéssé az előpermi zöngétlen mássalhangzó. Ami a zöngésülés intenzitását illeti, szó elején átlagosan a szavak 10–15 %-ában következett be, de az előpermi *š*- és *ř*- egyáltalán nem zöngésült ebben a helyzetben. Szó belsejében kivétel nélkül zöngésültek a nazális szomszédságában álló expozívák, affrikáták és szibilánsok (57 szóban), kb. 50 %-ban zöngésültek az eredetileg intervokális affrikáták és szibilánsok (46 szóban), hét szóban a zöngés mássalhangzó után álló hangok, hat szóban az eredetileg zöngétlen mássalhangzó után állók, két szóban pedig az intervokális *-p-*” (Csúcs 2000: 173).

Ezzel szemben a magyarban, az eredeti *-NC-* kapcsolatokat nem számítva, a zöngésülés kifejezetten ritka. Vagyis, amennyiben a tárgyalt hangváltozások egybeesése külső hatás eredménye, akkor a hatás iránya a hagyományosan feltett permi > magyar lehetett.

⁵ Az adatok az UEW alapján készített Uráli etimológiai adatbázisból (UEDb) származnak.

2. A szókezdő explozívák zöngésülése

Azt a korábban felmerült véleményt, amely szerint magyar és permi megfelelések alapján az UR/FU alapnyelvre zöngés szókezdő explozívák is feltehetőek, már Lakó (1962) meggyőzően cáfolta. Ez azonban nem zárja ki a külső hatás lehetőségét. Arra már fent utaltam, hogy az őspermiben a szókezdő mássalhangzók zöngésülése szórványos jelenség volt. Ugyanezt állapíthatjuk meg az ősmagyarral kapcsolatban is. Az UR/FU szókezdő *p*- folytatója a magyarban az esetek óriási többségében *f*- és csak nyolc szóban *b*-. Ötnek az etimológiája ezek közül is bizonytalan (*bél* 37, *bog* 19, *berek* 40, *bal* 41, *bújik*⁶) tehát mindössze három biztos etimológiájú *b*-kezdetű szavunk van: *bogyó* (38), *bonyolódik* (39), *bőr*⁷. A szókezdő UR/FU *t*- a magyarban a szavak tucatjaiban változatlanul megmaradt, és csak hét szóban zöngésült (*daru* 44, *dagad* 45, *dorgál*, *dug*, *túr* ~ *dúr*, *domb*, *dob*⁸). A szókezdő UR/FU *k*-nak a magyarban nincs zöngés folytatója, a permi nyelvekben viszont van (46, 47).

Ha az egyes etimológiákat vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a zöngésülés többnyire nem az etimológiailag összetartozó szavakban következett be. Vagyis előfordul, hogy a szókezdő explozíva az egyik nyelvben zöngésült, a másikban nem, pl. a m. *bal* (41), *bél* (37), *berek* (40), *bogyó* (38) permi megfelelőiben *p*- található, a *fajd* (35), *fagyal* (36) megfelelőiben pedig *b*-. Ugyanígy a szókezdő *t*- esetében: m. *daru* ~ VT - ZR *turi* (44), de m. *tő* ~ VT - ZR *din* (43), l. még (42).

Mindössze három olyan szó van, amelyben mindkét nyelvben zöngés a szókezdő, a m. *bog* (19), *bonyolódik* (39), *dagad* (45) és permi megfelelőik. Ezek is onomatopoeitikus jellegű szavak.

A szóeleji zöngésülés okát és lefolyását tekintve azonban figyelemreméltó egyezéseket látunk. Mindkét nyelvben szórványos asszimilációs jelenséggel van dolgunk, vagyis a szókezdő explozíva egyes szavakban a szóbelseji zöngés mássalhangzó (többnyire likvida vagy nazális) hatására zöngésült. Ebből következik, hogy a szóbelseji zöngésülés megelőzte a szóelejit. Az etimológiák vizsgálata azt mutatja, hogy ennek a folyamatnak legfeljebb a kezdete eshetett a feltételezett permi–magyar kapcsolatok idejére, az azonos okok által vezérelt szóeleji zöngésülés azonban jórészt e nyelvek különéletében zajlott le.

⁶ Nincs permi megfelelője.

⁷ Nincs permi megfelelője.

⁸ Az utóbbi öt szónak nincs permi megfelelője.

3. Alaktani egyezések

3.1. Infinitivus

Mindkét permi nyelvben az igék szótári alakja, képzője *-ni*. Példák: VT *juinj šijnj liktim* 'enni, inni jöttünk', *potizj aranj* 'elmentek aratni', *tubijnj ug lo* 'felmászni nem lehet', *koľma leštijnj bigate* 'bármit el tud készíteni', ZR *sijj vunedis řań boštjn* 'er vergass, Brot zu nehmen', *mij menjm kernj* 'was soll (kann) ich tun', *tenad vęd em peľ kįvzjnj* 'du hast ja Ohren, um zu hören', *dugđj vinate junjd/junj* 'höre auf, Branntwein zu trinken!'. Mint az utóbbi példából látható a zürjénben birtokos személyragok járulhatnak az infinitivushoz (a votjákban nem), az udorai nyelvjárásban pedig az infinitivus végződése *-njs* is lehet, vagyis a PxSg3-mal bővült alak is használatos. Az infinitivus a mondatban (mint a példából is látható) elsősorban a célhatározó, a tárgy és az alany szerepét töltheti be.

A magyarban az infinitivus képzője *-ni*, csak birtokos személyragok járulhatnak hozzá, és főbb funkciói ugyanazok, mint a permi nyelvekben: *Megyek dolgozni. Szeretnék moziba menni. Jó olvasni.*

A. Kövesi szerint az infinitivus névszói sajátosságai más igenevekenél korlátozottabbak. „E kategóriával (a névszóval) való kapcsolatuk mindössze abban nyilvánul meg, hogy birtokos személyragokat vehetnek fel, és a mondatban a főnév szerepeit tölthetik be. Ugyanakkor azonban esetragokat nem vehetnek fel, többesjel nem járulhat hozzájuk, tovább képezni nem lehet őket, és névutós, valamint jelzős kapcsolatban sem állhatnak” (A. Kövesi 1965:264).

Az infinitivus képzője ősermi eredetű és PP alakja is *-ni* volt. A hagyományos felfogás szerint (l. pl. Rédei 1988: 391) a FU *-na/-nä* deverbális nomenképző (vö. Lehtisalo 1936: 123 kk.) és *-k* lativusrag kapcsolatából keletkezett. Egyesek szerint ugyanezekből az elemekből keletkezett a magyar *-ni* is. Van azonban olyan nézet is, amely szerint a magyar képző *-i*-je egy ősi *j* lativusrag folytatója. A. Kövesi (1960, 1965:265, további irodalommal) a magyar infinitivusképzőt permi eredetűnek tartja. Szerinte a permi infinitivus eredeti alakja **-njs* volt, és *-n* lokális szuffixumból (?locativusragból) és **s-* kezdetű mutató-névmásból determinatív elemmé degradálódott *-s* elemből keletkezett. Ez a nézet aligha fogadható el. A hagyományos elméletet támogatja az infinitivus célhatározói szerepe, igen korlátozott toldalékolhatósága és végmagánhangzója, amely legegyszerűbben a **-k* lativusragból magyarázható, továbbá a rokon nyelvek hasonló felépítésű infinitivusai. Kövesi feltevése túl bonyolult és tipológiai

szempontból is vitatható⁹, ugyanakkor semmivel sem nyújt a hagyományosnál jobb magyarázatot az infinitívus eredetére.

A permi és a magyar infinitívus alaki és funkcionális hasonlósága láttán mások is genetikai kapcsolatot láttak a két alak között (pl. Serebrennikov 1963: 314). Hajdú Péter (1978: 127, 133) az uráli nyelvek tipológiai paraméterei között a magyar–permi infinitívust is felsorolja, nem nyilatkozik azonban arról, hogy az egyezés mivel magyarázható.¹⁰ Rédei (1964: 260) szerint a magyar nyelv alaktanában nincsenek permies vonások, az infinitívusképző hasonlósága véletlen egyezés. Ez a megállapítás szerintem úgy értelmezhető, hogy azonos elemekből, de egymástól függetlenül, tehát párhuzamos fejlődés eredményeként alakult ki az ősmagyarban a *-ni*, az ősspermiben a *-nij* képző.

3.2. A *-d* személyrag

Mind a magyarban, mind a permi nyelvekben az igei és a birtokos személyragozás Sg2-ben *-d* a személyrag: m. *irod*, *irtad*, *házad*, *kezed*, VT *mjiniškod* 'mégy', *mjiniš* 'mentél', *mjinoš* 'menni fogsz', *nijid* 'lányod', *pijed* 'fiad', ZR *šetemiš* 'adtál', *piš* 'fiad'.¹¹ A forrás mindkét esetben az UR/FU Sg2 *-t* személyrag, a folytatók azonban szabálytalanok, pontosabban eltérnek a szótövekben jelentkezőktől. A szótövekben ugyanis az UR/FU szóbelseji *-t-* folytatója a magyarban *-z*, a permi nyelvekben pedig Ø (vagyis a *-t* lekopott), pl. m. *ház* ~ VT-ZR *-ka* < * *kota*.

A magyar személyrag keletkezését úgy magyarázzák, hogy az az ősmagyar korban agglutinálódott a megfelelő személyes névmásból, tehát ezért nem viselkedett úgy, mint a szóbelseji mássalhangzók. És a tárgyraggal való hominímia elkerülésére zöngésült (l. pl. Sárosi 2003: 156). A legújabb magyar nyelvtörténeti tankönyv a permi párhuzamot nem említi. A finnugor nyelvészek körében azonban évtizedek óta általánosan elfogadott vélemény, hogy a személyragok agglutinálódása már az uráli alapnyelvben megtörtént. Szuffixális mássalhangzóként a *t* természetesen viselkedhetett eltérő módon, mint szóbelseji helyzetben, de ez önmagában nem erős argumentum, mint ahogy a hominímia elkerülésére való hivatkozás sem.

A permi *-d* szuffixum eredetének magyarázatához nem kell kései agglutinálódást feltételezni. Az ősspermiben ugyanis a Sg1 *-m* ragja már korán lekopott, így ez megakadályozta a Sg2 *-t-*jének lekopását. Az tehát csak zöngésült, beleilleszkedve ezzel az ősspermiben általános zöngésülési folyamatba, amely más toldalékokat is érintett, pl. a Pl2 személyragot.

⁹ Járulhatott-e az ősspermiben pusztá igei locatívisrag?

¹⁰ Erre a kérdésre a következő pontban még visszatérek.

¹¹ A zürjén igeragozásban jelentkező másik Sg2 személyraggal (*-n*) itt nem foglalkozom.

Így nem zárható ki, hogy a m. Sg2-ben történt $t > d$ zöngésülés külső (permi) hatás eredménye, de nem is bizonyítható egyértelműen.

3.3. Képzők

Különbféle képzők (-r, -m, -l) funkcionális egyezése is felmerült. Maguk a képzők természetesen alapnyelvi eredetűek, tehát itt csak arról van szó, hogy bizonyos speciális funkcióik esetleg külső hatásra alakultak ki.

3.4. Összetett igealakok

Szerebrennyikov (1956: 199–200) vetette fel azt a lehetőséget, hogy a magyar és a permi összetett igealakoknak (pl. m. *megyünk vala* ~ VT *mjiniškom val*) is közük lehet egymáshoz. Ezekben az a közös, hogy a ragozott főigét a ragozatlan, aspektust kifejező etimológiailag is egyező létige követi.

Az ebben a pontban felsorolt alaktani egyezésekkel kapcsolatban Rédei többször hivatkozott cikkében (Rédei 1964: 260) E. Itkonen véleményére is utalva azt írja, hogy ezek véletlen egyezések, és ilyenek más finnugor nyelvek között is kimutathatók. „Figyelembe veendő az is, hogy képzők, ragok és névmások nem azok közé a nyelvi elemek közé tartoznak, amelyek könnyen átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba. A magyar és a permi nyelvek összetett igealakjai vagy párhuzamos fejlődéssel, vagy idegen nyelvi (török) hatással és nem ősi magyar-permi érintkezéssel magyarázandók” (Rédei 1964: 260). Ehhez azt szeretném hozzáfűzni, hogy a tárgyalt személyrag és képzők esetében természetesen nem a hagyományos értelemben vett kölcsönzésről van szó, hanem arról, hogy külső (de akkor még viszonylag közeli rokon nyelvből származó) hatás befolyásolta a Sg2 személyrag hangalakjának, illetve egyes képzők funkciójának alakulását. Az összetett igealakokat Bereczki (1983: 221–222) és Bartens (2000: 213–215) is török eredetűeknek tartja, Honti (1997: 163–166) azonban ezt cáfolja. A permi nyelvek esetében a török hatás nagy valószínűséggel kizárható, mivel az őspermire gyakorolt bolgár-török hatást csak valamivel több, mint egy tucat jövevényszó reprezentálja. A zürjén esetében pedig későbbi török hatással nem számolhatunk. Ha tehát a votják összetett igealakok lehetnének is török hatás eredményei, a velük szerkezetileg és materiálisan megegyező zürjén alakok nem.

4. Lexikális egyezések

A tapasztalat azt mutatja, hogy a külső hatás egy nyelv szókészletében érvényesül a legintenzívebben. Ha hosszantartó és intenzív permi–magyar kapcsolatokat feltételezünk, akkor azt várnánk, hogy a külső hatás e nyelvek szókészletében is hasonló intenzitással mutatkozik meg. Ez azonban nincs így. Az eddigi kutatások mindössze néhány permi eredetű jövevényszót mutattak ki a magyar szókészletben.

Ezek a következők: *ezüst*, *kenyér*, *küszöb*, *szösz*, valamint az *-nc* elem a *kilenc* és *harminc* számnevekben. Ezek közül azonban az *-nc*-ről Honti László (1993: 187–192) kimutatta, hogy nem permi eredetű, az *ezüst* esetében pedig felmerült az *oszét* eredet lehetősége is. Moór Elemér ezeken kívül – minden különösebb bizonyíték nélkül – számos olyan magyar szót is permi eredetűnek tekint, amelyeknek nincs obi-ugor megfelelőjük. Az UEW, azzal hogy összegyűjtötte a valamennyire is elfogadható uráli, finnugor, finn-permi stb. etimológiákat, az UEW alapján készült UEDb pedig azzal, hogy lehetővé tette az etimológiai anyag számítógépes kezelését, alkalmat szolgáltatott az egész kérdés (tehát a permi–magyar lexikális egyezések) újbóli megvizsgálásához.

Mint ismeretes az etimológiai kutatásokban három, illetve négy kritérium alkalmazható és alkalmazandó:

- 1) az elterjedtségi kritérium, amely esetében azt vizsgáljuk, hogy mely nyelvekben van meg a vizsgált szó,
- 2) a hangtani kritérium, amely szabályos hangmegfelelések, vagy legalább magyarázható eltérések meglétét követeli meg,
- 3) a jelentéstani kritérium, amely a jelentések azonosságán, hasonlóságán, vagy az eltérő jelentések magyarázhatóságán alapul.

Ízlés dolga, hogy idetartozónak, vagy önállónak tekintjük a

- 4) művelődéstörténeti kritériumot, amely azt követeli meg, hogy a szó jelentése összhangban álljon a művelődéstörténeti háttérrel.

A feladat tehát az, hogy a fenti módszertani elvek alkalmazásával olyan kritériumokat találjunk, amelyek segítségével egy-egy szóról kimutatható, hogy az permi jövevényszó a magyarban, vagy esetleg magyar jövevényszó a permi-ben. Köztudott, hogy közeli rokon nyelvek esetén (márpedig 2000–2500 évvel ezelőtt, az esetleges permi–magyar kapcsolatok idején az őspani és az ősmagyar még közeli rokon nyelvek voltak) éppen a közelség miatt az ősi és a jövevényelemek egymástól való elkülönítése nem könnyű.

A vizsgálatot azzal kezdtem, hogy a számítógéppel kigyűjtettem azokat az etimológiákat, amelyeknek van magyar és permi (votják és/vagy zürjén) tagjuk. Így egy 328 szóból álló listát kaptam. Ez jelenti a kutatás külső keretét, ennek a

listának tartalmaznia kell az esetleges jövevényszavakat.¹² Ezek között a számító gép a következő lépésben 110 olyan etimológiát talált, amelynek nincs obi-ugor tagja. Ez persze nem azt jelenti, hogy ezek a szavak mind permi jövevények lennének a magyarban, hiszen egy-egy mai uráli nyelvben csak az ősi (UR/FU) szókészlet 30–40%-a maradt meg.¹³ Vagyis számos olyan, legalább az ugor alapnyelvből származó magyar szó lehet, amelynek a mai vogulban és osztjákban nincs megfelelője. Az említett 110 szó esetében tehát elméletileg két lehetőséggel számolhatunk: ezek UR/FU eredetű szavak, amelyeknek azonban az obi-ugor nyelvekben nem maradt fenn megfelelője, vagy permi jövevényszavak a magyarban. Ez utóbbi kimutatásához további kritériumok kellene, az azonban kétségtelen, hogy az ebbe a csoportba tartozó szavak esetében valamivel nagyobb annak valószínűsége, hogy ezek permi jövevények, mint azoknál a szavaknál, amelyek csak a nagyobb (328 szóból álló) halmazba tartoznak bele.

A 110-es listát is tovább szűkítve 37 olyan etimológiát találtam, amelynek csak magyar és permi tagja van. Ettől az idetartozó szavak még természetesen lehetnek ősi (UR/FU) eredetűek, de permi–magyar kölcsönzés vagy kölcsönhatás valószínűsége itt még valamivel nagyobb.

További (elsősorban hangtani) kritériumok alapján arra a megállapításra jutottam, hogy a listában 47 olyan szó található, amelyek esetében az esetleges permi kölcsönzés teljes mértékben nem zárható ki. Az óvatos megfogalmazás azt tükrözi, hogy az esetek többségében nem sikerült egyértelmű pozitív kritériumot találnom, megállapításaim inkább csak intuíción alapulnak.

Biztos vagy nagyon valószínű permi jövevényszavak:

korai PP *áz-vešk3* 'Silber' > PP *áz-veš* > VT *azveš*, ZR *ezš* ~ m. *ezüst*

PP *kenjer*, *kenjir* 'Graupen, Grütze' > VT *kenjir* *kenjir* ~ m. *kenyér*

FP *keske* 'Mitte, Zwischenraum, Abstand' > PP *kos(ip)* > ZR *kos*, *kosp*, VT *kusjip*: *es-k*. ~ m. *küszöb*

Ezek az MSzFE szerint is ősspermi jövevényszavak lehetnek a magyarban.

További lehetséges jelöltek:

FU *pad't3* 'Auerhahn' > korai PP *pajdek* > PP *bajdeg* > ZR *bajdeg*, *bajdik* ~ m. *fajd*, R *fajdok*. Akkor lehet ősspermi jövevényszó, ha még a m. *p-* > *f-* változás előtt került a magyarba. Ellene szól, hogy az etimológiának vogul tagja is van (l. UEW 347.)

¹² Elvben természetesen nem zárható ki az a lehetőség, hogy pl. a magyar nyelv ismeretlen eredetű szavai között is vannak permi jövevények. Olyanok, amelyeknek megfelelői mindkét permi nyelvből kivesztek. Az ilyen jövevényszavak azonban nem mutathatók ki.

¹³ Többnyire nem tudjuk, és talán soha nem fogjuk megtudni: milyen tényezők játszanak közre abban, hogy egy-egy nyelvben mely szavak maradnak meg, és melyek vesznek ki.

?FU *lemp₃* 'schweben, fliegen' > PP *lebj-* > VT *lobj-*, ZR *leb-* ~ m. *lebeg, levegő* stb. Az etimológiának csak magyar és permi tagjai vannak, de ezek egy-mástól függetlenül keletkezett onomatopoetikus szavak is lehetnek.

?FU *sáč₃, seč₃* 'feine (Hanf- od. Flachs-)Faser' > PP *sóž* > ZR *sež* ~ m. *szösz*. Az őspermiből való kölcsönzés lehetősége már az MSzFE-ben felmerült. Az etimológiának csak ez a két tagja van. A kölcsönzés feltevését támogatja a m. szókezdő *sz-*, valamint az a kultúrtörténeti érv, hogy az őspermiek már gyakorolták a szövés-fonás mesterségét. Ellene szól, hogy a permi szóbelseji zöngés affrikáta magyar megfelelőjeként *-gy-*t várnánk. Ez az ellenérv esetleg elhárítható azzal, hogy feltesszük: az ősmagyar a szót akkor vette át, amikor az affrikáta még nem zöngésült.

FU *ter₃* 'Raum/Platz haben/finden' > PP *teri-* > VT *teri-*, ZR *ter-* ~ m. R N *tér* 'Raum od. Platz haben od. finden, hineingehen'. Az etimológiának csak permi és magyar tagja van. A kölcsönzés mellett szól az elterjedtség, valamint a szinte teljes hangalaki és jelentésbeli azonosság. Ellene, hogy a magyar szó etimológiaiilag összetartozhat a *tér* főnévvel.

FU *wek₃* 'dünn' > PP *vek₃(ni)* > VT *veki* > ZR *veki* ~ m. *vékony*. Az etimológiának csak permi és magyar tagja van. Ez, valamint a képző azonossága támogathatja a kölcsönzés feltevését.

A permi *ž* ~ magyar *gy* megfelelés az általam talált egyetlen, valamennyire is általános hangtani kritérium. Az alábbi megfontolások alapján talán feltételezhetjük, hogy az ősmagyar *ž* (> mai magyar *gy*) permi hatásra alakult ki. Mint arra az 1. pontban már utaltam az őspermiben sokkal erősebb volt a zöngésülési tendencia, mint az ősmagyarban. Az affrikáták rendszere megmaradt, illetve zöngés párokkal bővült. A zöngésülés nemcsak a nazális után álló, hanem az intervokális, sőt szórványosan a szókezdő affrikátákra is kiterjedt. Az őspermiben a zöngésülés korábban kezdődött, mint az ősmagyarban, mert ott feltevésem szerint ez volt az az egyik legkorábban (Kr. e. 1500 táján) megindult hangváltozás. Így nem zárható ki annak lehetősége, hogy az ősmagyar *ž* permi hatásra keletkezett. (Bár belső fejlődés eredményeként, vagy török hatásra is kialakulhatott.)

A statisztikai vizsgálat azt mutatja, hogy a magyarban 45 ősi eredetű szóban található ma *gy*. Ezek közül 19 szóban van a *gy*-nek affrikáta (*č, ŋc*) előzménye, ez utóbbiak közül pedig 11 szó a permi nyelvekben is megvan. Ezek a következők:

FU *kočm₃* 'zwiebelartige Pflanze' > *kožm₃* > PP *komiž* > VT *kumiž*, ZR *komiž* ~ m. *hagyma* (48)

FU *kuńce, kuće* 'Ameise' > PP *kožil* > VT *kužił'i*, ZR *kožul* ~ m. *hangya, hangyál* (23)

FU *kuńce, kuće²* 'Harn, harnen' > PP *kúž* > VT *kiž*, ZR *kuž* ~ m. *húgy* (24)

FU *kuńce, kuće³* 'Stern' > PP *kožul* > VT *kižil'i*, ZR *kožul* ~ m. *húgy* 'csillag' (25)

FU *lśńćz* 'Bremse, Fliege' > PP *lóž* > VT *luž*, ZR *lež* ~ m. *légy* (26)

?FU *nsńćz* 'stark, hart' > PP *naž* > ZR *naž* 'geizig' ~ m. *nagy* (27)

?FU *ońca* 'Vorder-, Vorderteil' > PP *ož* > VT *až*, ZR *ož* ~ m. *agy* (28)

FU *ońcarz* 'Hauer, Hauzahn' > PP *wóžer* > VT *važer*, ZR *vožir* ~ m. *agyar* (29)

?FU *rańćz, raćz³* 'Lumpen, Fetzen, zerfetzen' > PP *raž* > ZR *raž* ~ m. *rongy* (30)

FU *wića* 'sehen, schauen' > PP *vežji* > VT *vožji*, ZR *viž* ~ m. *vigyáz* (49)

?FU *wsmz* 'Zauberwort, zaubern' > PP *vomiž* > ZR *vomiž* ~ HB *wimagguc* (50)

A *hangya, húgy* 'vizelet', *húgy* 'csillag', *agyar, rongy* és *vigyáz* esetében természetesen nem arról van szó, hogy ezek permi jövevényszavak lennének a magyarban, hanem csak arról, hogy a permi szavak hatottak a magyarok hangalakjára, vagyis bennük permi hatásra jelent meg a *ž*. A *hagyma* sem lehet permi jövevényszó, de a korai őspermire rekonstruálható *kožma* befolyásolhatta az azonos jelentésű ősmagyar *χοćma* hangalakját. A *légy* 'Fliege', *nagy* és a HB *wimagguc* lehet permi jövevényszó, mivel ezeknek más rokon nyelvi megfelelői nincsenek. A HB *wimagguc* azonban csak abban az esetben, ha a *gg* zöngés affrikátát jelöl és a mai *imád d*-je másodlagos. Az *agy* idetartozása kétséges, mivel az a FU *ajh³* 'Schläfe' folytatója is lehet. A permi hatás ennél a szónál a az eltérő jelentés miatt is bizonytalan. (A permi szavak jelentése 'Vorderteil'.)

A Moór által emlegetett személyes és kérdő névmások esetében a klasszikus értelemben vett kölcsönzés természetesen szóba sem jöhet. A kétségtelen egyezés, illetve hasonlóság miatt (l. m. *te* ~ ZR *te*, m. *mi, ti* ~ VT-ZR *mi, ti*, m. *ki?* ~ VT-ZR *kin?*) legfeljebb kölcsönhatásra gyanakodhatunk. Mivel azonban az alapnyelvi rekonstrukciók bizonytalanok (UEW *tš,mš,tš, ke/ki*) ezért azt sem lehet biztosan eldönteni, hogy változtak-e egyáltalán ezekben a szavakban a magánhangzók, és ha igen, milyen irányba.

A szókézleti elemzést összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a kisszámú és többnyire bizonytalan eset nem támogatja intenzív permi–magyar kapcsolatok feltevését.

5. Tipológiai vizsgálat

A tipológiai vizsgálatba bevont paraméterek Hajdú Pétertől származnak, aki a hetvenes években tudtommal elsőként végzett átfogó tipológiai vizsgálatot az uráli nyelvek körében (Hajdú – Domokos 1978: 126–137, 1987: 392–408). A Hajdú által alkalmazott 20 paramétert változtatás nélkül átvettem. Ezek kiválasztásáról, illetve vizsgálatára céljáról a szerző így nyilatkozik: „E típusjegyek kiválasztása persze önkényes, de úgy terveztük meg a táblázatot, hogy benne nyelvi szempontból lényeges és jellemző fonológiai, morfonológiai, morfológiai és szintaktikai kategóriák, illetve jelenségek szerepeljenek. Ezeknél a paramétereknél egyelőre közömbös, hogy az egyezések és különbözőségek hogyan jöttek létre, mert az elsődleges cél itt a rokon nyelvek közötti tényleges viszonyok megjelenítése” (Hajdú – Domokos 1978: 126–127). Ezzel az idézettel azt akarom hangsúlyozni, hogy a paraméterek kiválasztását semmiképpen nem befolyásolta az esetleges permi–magyar kapcsolatok problémaköre.

Vizsgálatainak eredményét Hajdú táblázatos formában közli, a német nyelvű műben két táblázat is található. Az alábbi táblázatot a Hajdú – Domokos 1987: 396. lapján található alapján állítottam össze, azzal a különbséggel, hogy az észti, a jurák és a szelkup nyelv oszlopát elhagytam, a zürjént és a votjákot egy közös permi (PE) oszlopban egyesítettem,¹⁴ és a magyar oszlopában az 1. kritérium kijelölését $\pm$ -ra változtattam.¹⁵ A többi kijelölést egyelőre változatlanul hagytam.

	PE	MA	VG	OS	CS	MD	LP	FI
1. Palatalizáció	+	$\pm$	+	+	–	+	+	–
2. Zöngés explozívák	+	+	–	–	+	+	–	–
3. Affrikáták	+	+	–	+	+	+	+	–
4. Kvantitás	–	+	+	–	–	–	+	+
5. Diftongusok	–	–	$\pm$	–	–	–	+	+
6. Magánhangzó-harmónia	–	+	–	–	+	$\pm$	–	+
7. Umlaut, Ablaut	–	–	+	+	–	–	+	–
8. Fokváltakozás	–	–	–	–	–	–	+	+

¹⁴ Hajdú szerint a votják és a zürjén között csak a 20. paraméterben van eltérés. Szerintem azonban a permi nyelvek ebben a paraméterben is megegyeznek. Véleményem indoklását l. a 20. paraméterhez fűzött kommentárban.

¹⁵ A + kijelölés ugyanis bizonyára sajtóhiba. Erre utal, hogy mind a magyar változatban (Hajdú – Domokos 1978:127), mind a német változat 394. lapján található táblázatban $\pm$ áll, és az 1. paraméterhez fűzött szöveges magyarázat is (Hajdú-Domokos 1987:398) ezt a kijelölést indokolja. A hiba miatt sajnos a 397. lapon található statisztikai összesítés magyarra vonatkozó adatai is hibásak.

	PE	MA	VG	OS	CS	MD	LP	FI
9. Duális	–	–	+	+	–	–	+	–
10. Többfunkciójú alapalak	–	±	+	+	–	–	–	–
11. Genitívus	+	–	–	–	+	+	+	+
12. Belső/külső helyviszonyragok	+	+	–	–	+	+	–	+
13. Px + Cx	±	+	+	+	±	–	–	–
14. <i>s / j</i> -preteritum	–	–	+	+	±	±	+	–
15. <i>-ni</i> infinitívus	+	+	–	–	–	–	–	–
16. Determinált igeragozás	–	+	+	+	–	+	–	–
17. Passzívum	–	±	+	+	–	–	+	+
18. Konverzió	–	±	±	±	–	+	–	–
19. Negatív segédige	+	–	–	–	+	±	+	+
20. SVO-tendencia	±	±	–	–	–	+	±	+

A táblázatban a + értelemszerűen a sajátosság meglétét, a – a hiányát, a ± részleges meglétét jelöli. A kijelölések ettől esetleg eltérő jelentéséről az egyes paraméterekhez fűzött alábbi kommentárokban lesz szó. Ezekben indoklom azt is, ha szükségesnek látom a paraméter kijelölésének módosítását. A kijelölések felülvizsgálatát csak a magyarral és a permivel kapcsolatban végeztem el, mivel a többi kijelölésnek a vizsgált probléma (a permi–magyar kapcsolatok) szempontjából nincs jelentősége.¹⁶

Megjegyzések a paraméterekhez:

1. Palatalizáció. Van-e a nyelvben a mássalhangzók körében palatalizáltsági korreláció, tehát *n – ű, l – l'* stb. ? A magyar ±-t Hajdú így indokolja: „A magyar nyelv oszlopában itt azért találunk ± jelzést, mert hangrendszerünk ismeri ugyan a palatalizációt és néhány mássalhangzónak meg is van a lágyított párja (*n – ny, t – ty, d – gy*), de ezeknek az ellentétpároknak a megkülönböztető szerepe nyelviileg alig van kihasználva. Vagyis a gyakorlatban nem nagyon él a nyelv ezzel a lehetőséggel és kevés alappárt tudunk e fonológiai vonással megkülönböztetni (*ad – agy, nana – nyanya*)” (Hajdú – Domokos 1978: 129). Az indoklás számomra azért nem megnyugtató, mert valójában sem a magyarról, sem a + jelzést kapott nyelvekről nem tudjuk, hogy milyen mértékben használják ki a palatalizáltsági korreláció kínálta lehetőségeket. Ezért indokoltabb lenne csak a korreláció meglétét figyelembe venni. Ebben az esetben a magyar oszlopban is + jelölésnek kellene állnia. Végső soron azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy

¹⁶ Honti László szerint (szóbeli közlés) a 3. paraméter esetében a vogul kijelölés, a 6. esetében a vogul és osztják kijelölés téves. Táblázatomban Hajdú eredeti kijelölései láthatók.

Hajdú maga is módosította véleményét (hiszen a bizonyára utolsóként elkészült táblázatban + áll), csak éppen elfelejtette a szöveges részt ennek megfelelően módosítani.

4. Kvantitás. Disztinktív jegy-e a magánhangzók időtartama (rövid – hosszú)?

6. Magánhangzó-harmónia. „Mi ezúttal e jelenségnek magánhangzó-illeszkedés néven ismert megnyilvánulását teszteljük, vagyis azt, hogy a rokon nyelvi testesebb suffixumok magánhangzó-eleme váltakozik-e a bázis hangszínének megfelelően” (Hajdú – Domokos 1978: 130).

7. Umlaut, Ablaut. „Az Umlaut vagy metafónia olyan többeli magánhangzó-váltakozás, amelyet a végső szótag valamely meghatározott magánhangzója vált ki. Ablautnak vagy apofóniának pedig azt a flexiós jelenséget nevezzük, ahol grammatikai funkció jelölésében a tőmagánhangzó-váltakozásnak (is) van szerepe” (Hajdú – Domokos: i.h.).

10. Többfunkciójú alapalak. „Az alapalak, vagyis a nominativus – főleg az obi-ugor nyelvekben – nemcsak alanyi szerepkörű, hanem a mondat tárgyát vagy a birtokost is kifejezheti. ... Ez a jelenség megvan a magyarban és a szamojédban is, bár mindkét nyelvcsoporthoz van nyelvtani eszköze a tárgyas és birtokos szerkezet kifejezésére, s igen sűrűn él is ezzel a lehetőséggel. E kettősség magyarázza a ± előjeleket a szamojéd és a magyar nyelv oszlopában” (Hajdú: i.h.).¹⁷ Mint a táblázatból látható a permi nyelvek oszlopaiban – jel áll. Ezt feltétlenül ±-ra kell javítani, mert a permi nyelvekben pontosan ugyanaz a helyzet, mint a magyarban, l. VT *pukon kuk* 'székláb', *vu jue* 'vizet iszik'.

11. Genitivus. A magyar oszlopában – jel áll, s ezt Hajdú azzal indokolja, hogy a magyarban nincs önálló genitivusrag. Felfogás kérdése, hogy a *-nak/-nek* ragot két külön ragnak (dativus és genitivus) tekintjük, vagy azt mondjuk, hogy a dativus ragnak genitivusi funkciója is van. Ezért a ± vagy akár a + jelölés is szóba jöhetne. Megjegyzendő még, hogy funkcionális egybeesés van a permi és a magyar genitivusrag között: a birtokos szerkezeten kívül mindkettő használata kötelező a birtoklást kifejező *nekem van házam* (= VT *mįnam korkaje vań*) típusú szerkezetekben. További egyezés, hogy mindkét genitivusrag eredeti helyjelölő esetragból keletkezett, a permi adessivusból, a magyar lativusból.

12. Belső/külső helyviszonyragok. „Vannak olyan nyelvek, amelyek csak az irányhármasságon (hol?, hová?, honnan?) alapuló általános helyjelölő eseteket ismerik. Más rokon nyelvek viszont különbséget tesznek a külső helyviszonyragok (valaminek a felületén, mellett, ill. a reá, mellé, róla, mellől irányultság) és a belső helyviszonyragok között (benne, belé, belőle)” (Hajdú – Domokos: i.h.).

13. Px + Cx. Ez a paraméter a birtokos személyrag (Px) és az esetrag (Cx) sorrendjét mutatja. A magyar típusú Px + Cx sorrend (*ház-am-ban*) +, a finn

¹⁷ Az idézetből Hajdú példáit elhagytam.

típusú Cx + Px sorrend (*talo-ssa-ni*) – kijelölést kap. A permi nyelvekben (és a cseremiszenben) mindkét sorrend lehetséges: egyes esetragok a Px előtt állnak, mások utána ($\pm$ kijelölés). A magyarban a nyelvtörténeti elemzés a személyragozott névutótkban (*mell-ett-em*, *mell-é-m*, *mell-öl-em*) Cx + Px sorrendet mutat ki. Ennek alapján megfontolandónak tartom a magyar esetében is a $\pm$ kijelölés használatát.¹⁸

14. Preteritum: + kijelölést kaptak azok a nyelvek, amelyekben az alapnyelvi *s* múlt időjel folytatói vannak meg, – kijelölést azok, amelyekben a *j*-elemű múlt időjel folytatói mutathatók ki, $\pm$ -t azok, amelyekben mindkét időjel folytatói megtalálhatóak.

15. Infinitivus: A m. *-ni*, permi *-ni* infinitivusképzővel a 3. pontban részletesebben foglalkoztam.

18. Konverzió: A névszók konverziója azt jelenti, hogy „...állítmányi szerepben – minden külön igeképző nélkül – igévé lehet változtatni őket a hozzájuk csatolt igei személyragokkal” (Hajdú – Domokos: i.m. 133). A 3. személyben az igei személyrag lehet nulla morféma. Hajdú szerint ezen a fokon van meg a konverzió az obi-ugorban és a magyarban, pl. *ők fiúk*. És bizonyára ez indokolja, hogy a magyar és az obi-ugor nyelvek oszlopában $\pm$ kijelölés áll. A permiekében viszont –. Ez azért érthetetlen számomra, mert pl. a magyar példamondat votják megfelelője ugyanolyan szerkezetű: *soos pios*. Sőt a permi nyelvekben a kopula jelen időben a többi személyben sem használatos. Tehát itt is meg kell változtatni a permi kijelölést $\pm$ -ra.

20. SVO-tendencia: + = SVO a domináns sorrend, – = SOV, $\pm$ = „SVO tendencia érződik a lappban, magyarban és a permi nyelvek közül a zürjénben” (Hajdú – Domokos: i.m. 136). Ennek a megállapításnak ellentmond, hogy Hajdú eredeti táblázatában a zürjén + kijelölést kapott, mintha olyan SVO-nyelv lenne, mint pl. a finn. Ez azonban nem helytálló, a zürjénnek is $\pm$ kijelölést kellene kapnia. Így a votják és a zürjén kijelölései minden paraméterben megegyeznének, ahogy erre már korábban utaltam.

A fenti kommentárokban kifejtett érvek alapján módosítandó kijelölések:

¹⁸ Természetesen vitatható, hogy a nyelvtipológiában, amely eredetileg tisztán leíró szempontú összehasonlításon alapult, figyelembe vehető-e a nyelvtörténeti elemzés eredményei. Erre a kérdésre én igenlő választ adnék, egyrészt mert semmi sem zárja ki a nyelvtörténeti szempontú tipológiai kutatás lehetőségét, másrészt mert maga Hajdú is támaszkodik a nyelvtörténeti eredményeire, pl. a múltidőjelek tipizálásakor, vagy a mordvin magánhangzó-illeszkedés esetében (i.m. 130).

	PE	MA
1. Palatalizáció	+	± helyett +
10. Többfunkciójú alpalak	– helyett ±	±
18. Konverzió	– helyett ±	±

A módosítás megfontolandó:

	PE	MA
11. Genitivus	+	– helyett +
13. Px + Cx	±	+ helyett ±

Hajdú (i.m. 128) statisztikailag is összegezte a két-két nyelv között mutatkozó egyezéseket és így értékelte azokat: „A két-két nyelv vonatkozásában kapott számértékeket elemezve az a legfeltűnőbb, hogy kiugróan magas, tizenegyet meghaladó értékeket azon nyelvek között tapasztalunk, amelyek egy földrajzi areálban helyezkednek el (PE–CS: 15, FI–LP: 11, MD–CS: 12, SZ–OU: 13, PE–MD: 11), de még a 10-11 közötti értékek is aránylagosan közeli nyelvek között állapíthatók meg (FI–CS: 11). A nagy térbeli távolság miatt rendkívül érdekes – és magyarázatra vár – a MA–MD: 9, MA–CS: 8 és a MA–PE: 10 érték.” Hajdú tehát az egyezéseket elsősorban az areális kapcsolatoknak tulajdonítja, azt is elismeri azonban, hogy: „Az egyezések lehetnek ősi rokonság következményei (pl. 1, 3, 6, 10, 11, 16, 18, 19), magyar–finn viszonylatban a 14. sz., szamojéd–obiugor–lapp viszonylatban a 9. sz. is. Viszont nemcsak közeli nyelvek tulajdonságjegyei lehetnek késői fejlemény eredményei (pl. a magyar és obi-ugor nyelvek közötti pozitív egyezés a 17. paraméterben), hanem a távolabbi nyelvek megegyései is képviselhetnek szekundér állapotot (pl. magyar–finn egyezés a 2. [helyesen a 4. Cs. S.] vagy 12. paraméterben)” (i.m. 136).

Mint láttuk, a javasolt korrekciók figyelembevételével a permi nyelvek és a magyar között nem 10, hanem 13, sőt esetleg 15 egyezés is van. Ez mindenképpen kiugróan magas és ezért magyarázatra vár. Mint láttuk Hajdú a feltűnően nagyszámú egyezést összefüggésbe hozza a földrajzi közelséggel, vagyis az egy areálba tartozással. Ez a földrajzi közelség hosszabb-rövidebb ideig természetesen a múltban is fennállhatott, vagyis a feltűnően nagyszámú egyezést az is okozhatta, hogy a magyarok és a permiek elődei valamikor a múltban hosszabb ideig egymás közelében éltek. Különösen kézenfekvőnek tűnik ez a magyarázat, ha figyelembe vesszük, hogy a permi–magyar egyezéseknek több mint fele innováció, bár azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy egyes ősi sajátságok megőrzése is külső hatás eredménye. Vagyis az ebben a pontban tárgyalt tipo-

lógiai paraméterekben mutatkozó egyezések intenzív és valószínűleg hosszabb ideig tartó permi–magyar kapcsolatok feltevését támogatják.

6. Összegzés

Vizsgálódásaim ellentmondásos eredményre vezettek. A mássalhangzók zöngésülése és a tárgyalt alaktani sajátságok lehetnek a magyarban permi hatás eredményei, de kialakulhattak egymástól függetlenül is, párhuzamos fejlődés következtében. A szókészleteti vizsgálat azt mutatta, hogy volt ugyan valamelyes kapcsolat az ősmagyarok és az őspermiek között, de nincs arra bizonyíték, hogy ez a kapcsolat különösebben erős és tartós lett volna. A tipológiai vizsgálat eredménye viszont – úgy tűnik – hosszan tartó és intenzív kapcsolatokra utal.

Egyelőre nem látom, hogyan lehetne ezt az ellentmondást feloldani, de a probléma esetleges megoldásához vezető út talán felvázolható. Egyrészt jelentősen növelni kellene a tipológiai vizsgálatba bevont paraméterek számát. Vajon a kibővített vizsgálat is hasonló eredményre vezetne?¹⁹

Másrészt – és ezt már évek óta hangoztatom – rekonstruálni kellene az ún. közbeeső vagy relatív alapnyelveket, rekonstrukción itt a teljes nyelvi rendszer (a szókészletet is beleértve) rekonstruálását értve. A dolgozatomban tárgyalt téma szempontjából elsődlegesen a finn-permi, illetve az ősgugor és ősi obi-ugor alapnyelv rekonstruálására lenne szükség. Ezekből kiindulva és a már rendelkezésre álló őspermi rekonstrukciót (Csúcs 2005) felhasználva kellene rekonstruálni és ennek alapján összehasonlítani az érintkezések feltételezett időszakában beszélt őspermi és ősmagyar nyelvet. Meggyőződésem, hogy egy ilyen összevetés segítségével igazolható vagy cáfolható lenne az intenzív őspermi–ősmagyar kapcsolatok elmélete. Addig azonban csak azt mondhatjuk, hogy ez a feltevés lehetséges, de nem bizonyított. És csak ezután érdemes foglalkozni az esetleges kronológiai kérdésekkel.

ADATTÁR

Az adattárba azokat az UEW-ből származó és cikkemben tárgyalt etimológiákat vettem fel, amelyeknek van permi és magyar tagja. Elhagytam a nyelvi adatok forrásmegjelölését, a nyelvcsaládon belüli kölcsönzéseket, a magyarázatokot és a szócikk szakirodalmát. Az UEW-ben használt rövidítések feloldását itt nem

¹⁹ Ezzel kapcsolatban utalni szeretnék a legutóbbi finnugor kongresszus után elindult nemzetközi együttműködésre az uráli nyelvek tipológiai szemléletű kutatásában. Ennek eredményeit néhány év múlva talán a permi–magyar kapcsolatok kérdéskörében is fel lehetne használni.

adom meg. A jegyzékben a szóbelseji *-NC-* hangkapcsolatot, szókezdő zöngés explozívákat és permi zöngés affrikáta ~ magyar *-gy-* megfelelést tartalmazó etimológiák találhatóak (ebben a sorrendben).

Szóbelseji nazális + explozíva/affrikáta kapcsolatok

*-mp-

(1) *kumpa* 'Welle' UR

Finn. *kumpu* 'Hügel, Anhöhe, Höhe; (dial.) hohe, runde Welle in der Stromschnelle', *kumpua-* od. *kumpuu-* 'quellen, hervorquellen, wallen sprudeln, hervorsprudeln, aufsprudeln (wie das Wasser aus einer Quellader); schäumen, gischen, gäschen, kochen, siedeln, schwellen, übersiedeln, aufschwellen, brodeln'

Est. ? *kummu-* 'sich häufen, sich ansammeln'

Lapp. L *kábbá* 'Anhöhe od. kleinerer Berg ohne steile Abhänge; isolierter Hügel od. kleiner Berg in einem Moor od. in einem sumpfigen Gelände', N *gobbolaste-* 'in aqua dormire (de phoca)', L *káppál* 'Netzflöße, Schwimmer', *káppál'ti-* 'auf dem Wasser umhertreiben, schwimmen'

Mord. M *komba* 'kleiner Hügel auf der Wiese', E *kumboldo-* 'in wellenartiger Bewegung sein, wallen', M *komboldo-* 'hervorquellen, wogen, wallen, brodeln',

Wotj. *gibed* 'humusz, televény (föld)'

Syrj. Vm. *gib-*, Pr. V *gibal-* 'in Scharen schwimmen (Fische), plätschern, spielen (Fische), wobei auf dem Wasser ein leichtes Wogen, kleine Wellen entstehen (V), auf das Wasser mit dem Schwanz schlagen', PO *gəba-l-* 'id.', Le. *gibad*, Pr. *gibad*, *gubad*, V *gibed* 'Moorgrund (im Sumpf) (V), Heumahd, Wiese (Le.), Bülte (im Sumpf) (Pr.)'

Ostj. V *kōmp*, DN O *χump* 'Welle'

Wog. TJ *kop*, KU *χop*, P *kup*, LM *kump*, So. *χump*

Ung. *hab* 'Schaum; Schnee (Ei); Welle, Woge'

Jur. O *χāmpa* 'Welle, Woge', Lj. *kampLe* 'es schaukelt (ein Boot auf den Wellen)'

Jen. *kaba* 'Welle'

Twg. *koŋfu* (Gen. *kombu*)

Selk. TaU *qāmpē*, Ty. *qōmp*, Ke. *ḵoombv*, *ḵómbə*, Tur. *ḵāmpēr-* 'obenauf schwimmen'

(2) *cump3(-l3)* 'Trinkgefäß aus Birkenrinde' ?FU, ?UG

Finn. ? *sammi* 'Kufe', *sampio* 'große Kufe', *sammio* 'Bottich, Kufe, Kübel'

Wotj. ?? [*c'ib* 'Schaufel']

Syrj. *c'ib* 'lapát']

- Ostj. ? [DN *t'õmpal* 'Kelle von Birkenrinde', Kaz. *šumpal* 'Trinkgefäß aus Birkenrinde']
 Wog. KU *šumpal*, So. *šumpal* 'Trinkgefäß aus Birkenrinde']
 Ung. ? (dial.) *csobolyó*, *csobolya*, *csoborló*, *csoborlyó*, *csobilló*, *csubujó* 'Handlägel; feldflaschenartiges, flaches Fäßchen der Feldarbeiter und Hirten für Wasser; kleines rundes Holzgefäß / für Wasser oder Wein); scheibenförmiges Holzfäßchen mit einem Loch an der Seite'

(3) *lemp3-* (*lämp3-*) 'schweben, fliegen' fu

- Wotj. ? [S K *lob-* 'fliegen, schweben', G *lobal-* 'fliegen'; G *lobī-*, M *lob-* 'fliegen'; G M J MU *lobà-* '(freq.) fliegen']
 Syrj. V *leb-*, P *veb-* 'id. (V); an die Oberfläche des Wassers kommen, auftauchen (z. B. Holz) (P); aufgehen (Teig) (P)', PO *le-bal-* 'fliegen']
 Ung. ? *lebög-* 'schweben, flattern', *levegő* 'Luft; (altung.) Gehänge; Zinne', ? *libög-* 'schweben, schaukeln', ? *libben-* 'auffliegen, flattern'

-mt-

(4) *amta-* 'geben' FU

- Finn. *anta-* 'geben; schenken'
 Est. *anda-* 'geben; hingeben, widmen'
 Lapp. N *vuow'de-* *-wd-* 'sell', L *vuob'tē-* ~ *vuog'tē-* id., K Ko. Not. *uū^dtē-* 'geben'
 Mord. E M *ando-* 'nähren, ernähren, füttern'
 Wotj. S *ud-* 'tränken, zu trinken geben, mit Getränk bewirten; Speise vorsetzen od. reichen, K *ud-* : *vu udânâ* 'tränken (mit Wasser)' (*vu* 'Wasser'); G *udī-* S MU *udī-* M *ud-* 'trinken geben, tränken'
 Syrj. Lu. P *ud-*, PO *ud-* 'tränken, zu trinken geben (Lu. P PO), füttern und tränken (P)'
 Ung. *ad-* 'geben; schenken'

(5) *tumte-* 'fühlen, anrühren tasten, betasten' UR

- Finn. *tunte-* 'fühlen, empfinden, verspüren, merken, wahrnehmen; kennen, erkennen, wissen'
 Est. *tunde-* 'empfinden, fühlen, merken, erkennen, kennen, sich verstehen auf etw.'
 Lapp. N *dqow'dâ* *-wd-* 'know; perceive, sense, understand, know about, be able to find out what something is; have presentiment of; acknowledge, admit', Wfs. *tāb⁴tā-*, *Dämtē-* 'kennen, fühlen, spüren', K A *tomto-* 'verstehen', Ko. Not. *toB^dtiv-*, Kld. *tom^dtw-* 'kennen'

- Wotj. S *tod* 'Wissen, Kenntnis, Gedächtnis', S K *tod-*, G *tođi-* 'wissen (S K G), verstehen etw. (S K), kennen, erfahren (G), G *tod* 'Wissen'; G M J *todmā-*, MU *tođ'mā-*, *tokmā-* 'kennen, erkennen; (J MU auch) bemerken; (MU auch) verstehen'; J *tođmaški-*, MU *tođ'maški-* 'kennen, erkennen (MU); bekannt werden, Bekanntschaft schliessen od. machen, kennenlernen (J)'
- Syrj. *teđ* : S *t. viļe usi* 'kam ins Gedächtnis', P *teđve usis* 'kam mir ins Gedächtnis; S P *teđ-*, PO *tōd-* 'wissen (S P PO), kennen, erkennen, erfahren (S P)', S *tiđal-*, P *tiđav-*, PO *tida-l-* 'sichtbar sein'
- Ung. *tud-* 'wissen, kennen; imstande, fähig sein'
- Jur. O *tumtā-* 'kennen'
- Jen. *tudda-* 'erfahren, erraten'
- Twg. *tumtu²a-* 'erraten'
- Kam. *tâmnâ-*

(6) *omte* '(Brust-, Bauch-) Höhle' FU

- Finn. ? *onsi* (Gen. *onnen*), *ontelo* 'hohl; Höhlung'
- Est. ? *oos* (Gen. *oone*), *õõs* (Gen. *õõne*) 'Höhlung, Höhle'
- Lapp. N *vuow'dâ -wd-* 'the cavity inside an animal's body (of the chest and abdomen together)', L *vuob'ta ~ vuog'ta* 'id., beim Menschen'; Ko. P *vüõv̄D^A* 'Brusthöhle', Not. *vüõB^di^A* 'Bauchhöhle (mit Inhalt)'
- Mord. ? E *undo*, M *unda* 'Höhlung (In einem Baumstamm)'
- Wotj. ? J *udur* 'Öffnung des Bienenstockes'
- Ostj. V Vj. *ont*, DN *unt* 'Inneres (V Vj. DN), Bauch (V), Bauchhöhle (worin die Eingeweide liegen) (Vj.)', DN *untər* 'Leib, Magen', Kaz. *wəntər* 'Brust-, Bauchhöhle'
- Wog. KM LO *ōntər* 'Magen (KM), Gebärmutter (LO), das Innere (des Menschen) (N)', LM *oāntər*, *wāntər* 'Magen'
- Ung. ? *odú* (Akk. *odút ~ odvat*) 'Höhle; (Baum)Loch, (Wild) Bau', (dial.) *odor* 'Höhlung, Höhle'

(7) *onte* 'Höhle, Höhlung' FU

- Finn. ? [*onsi* (Gen. *onnen*), *ontelo* 'hohl; Höhlung'
- Est. *oos* (Gen. *oone*), *õõs* (Gen. *õõne*) 'Höhlung, Höhle']
- Lapp. N *vouw'dâ -wd-* 'nesting box for ducks' L *vuou'ta* 'Höhlung, Höhlraum (in einem Baum)', Ko. Not. *vüü^di^A*, Kld. *vüü^dt*, T *vüü^dt^A* 'Baumhöhle, Nistloch'
- Mord. ? E *undo*, M *unda* 'Höhlung (in einem Baumstamm)'
- Wotj. ? J *udur* 'Öffnung des Bienenstockes';

- Ostj. V DN *oŋət* 'Höhlung (im Baume)', Kaz. *oŋət* 'Nest eines Wasservogels in einem Baume'
 Ung. ? *odú* (Akk. *odút* ~ *odvat*) 'Höhle; (Baum)Loch; (Wild)Bau', (dial.) *odor* 'Höhlung, Höhle'

-nt-

(8) *pentz-* 'zumachen, decken' FU

- Wotj. S *pod-* 'zumachen, zuschließen (Tür), einen Bienenstock aufstellen an einem Baume', (WICHM.) J *podj-* 'zumachen';
 Syrj. Lu. *ped-* 'id.; schließen', S *pedlal-*, PJ *pedva-v-*, PO *pódnal-*
 Ostj. V DN *pent-* 'bedecken, schließen (die Tür) (V), einsinken, versinken, stecken bleiben (DN)', O *pent-* : *pentəs* '(Sonne, Mond) ist bedeckt'
 Wog. TJ KU P *pänt-*, So. *pant-* 'zumachen'
 Ung. *föd-*, *föd-* 'decken, bedecken, zudecken'

(9) *kentz* (*käntz*) 'Zeit' ?FU

- Syrj. ?? Le. *kad* 'Zeit', S *kežan-kad* 'Säzeit, Saatzeit' (*kež-* 'säen'), P *si kadę* 'zu der Zeit'
 Ung. ?? (dial.) *kéd-* : *ekkedig* 'ez ideig; bisher' (1492—95: *coronked*, GuaryK 77), ? (altung.) *kedig* 'aber, (und) doch, (und) zwar'

(10) *kintz* (*küntz*) 'Nebel, Dampf, Rauch' UR

- Wotj. *kid* usw.: S *čijkid* 'Nebel', K *čəŋ-kād* (*šəŋkāt*), 'schwacher Nebel, Dunst' (*čij* 'Rauch'), ? S *kid* 'Verstand, Sinn; Mut', ? S *mil-kid*, K *mäl-kād* 'Gemüt, Denkweise, Sinn; Lust, Wunsch' (*mil* 'Lust'); (WW) S *kid*: *čij-k.*, MU *kij*: *čij-k.* 'Nebel (MU), kleiner Nebel (S)'
 Syrj. ? *kid* : S *mil-kid*, P *mijkid* 'Verstand, Vernunft (S); Verständnis, Gemütsart, Charakter (P)', PO *mөлкөd* 'Charakter'
 Ung. *köd* 'Nebel'
 Jur. O *sun* 'Dampf, Rauch'
 Jen. *suddo* 'der aufsteigende Rauch'
 Twg. *kinta* 'Rauch'
 Selk. NP *symdə* (Px I. Sg. *syndim*)

(11) *wäntz-* 'sehen, schauen' FU

- Syrj. S Lu. *vidli-* 'sehen, schauen, hinsehen, besehen, betrachten; befühlen, betasten; kosten, schmecken (tr.)'

Ostj. Ni. *wat-*, Kaz. *want-*, O *wánt-* 'ansehen', Kaz. *wantəpsaŋ*, O *wántəpsaŋ* 'von gewöhnlichem Aussehen, »nicht schön und nicht häßlich« (Kaz.); hübsch, nett (O)'

Ung. *véd-* ' (be)schützen, verteidigen'

(12) *sente-* 'sich vermehren, geboren werden' FP, ?FU

Finn. *synty-* 'geboren werden; entstehen'

Est. *sündi-* 'sich ereignen; entstehen, geboren werden'

Syrj. S P *sod-*, PO *su-d-* 'sich vermehren'

Ung. ? *ell-* 'Junge werfen' (1177: ? *Edlelmes coniunx mea*, Nyr. 32: 233)

(13) *šántz* 'Getreideart' FU

Tscher. KB *šädäŋgə* 'Weizen', U B *šədaŋ*, M *šidaŋ*

Syrj. S *šobdi*, P *šogdi*, PO *šu-gdi*

Ostj. V *länt* 'Getreide (Gerste, Roggen, Hafer); Grütze, Graupen', Vj. *jänt* 'Gerste', DN *tánt* 'id.; Getreide', O *länt* 'Mehl'

Ung. ?[†] ? *ed*, ? *éd* 'Getreide' (1380–1410: *ed* zar 'arista', BesztSzj.)

-ŋk-

(14) *c'äŋkz* ~ *säŋkz* 'brechen' FU

Mord. ?? E *šive-* 'brechen, abrechen (intr.)'

Wotj. S *č'ig-*, K *č'eg-*, *č'ig-* 'sich zerreißen, brechen (intr.) (S K); zerreißen, abrechen, zerbrechen (tr.) (K)', G *c'igî-* 'brechen, abrechen (tr., intr.)'

Syrj. S P *c'eg-* 'brechen, zerbrechen, entzweibrechen, in Stücke zerbrechen (tr.); brechen (Brett, Fuß) (intr.)', PO *c'i-g-* 'brechen (tr., intr.)'

Ostj. V *söŋk-*, Trj. *säŋk-* DN O *seŋk-*, 'schlagen', DN O *seŋkep* 'Knüttel'

Wog. T *säŋg-*, K N *saŋk-* 'brechen, stampfen, zerschlagen', P *saŋk-* 'hacken', TJ *säŋkâp*, KU *söŋkâp*, P *saŋkâp*, LO *säŋkap* 'Mörser (zum Stoßen)'

Ung. *szeg-* 'einsäumen, nähen; (Brot) schneiden, anschneiden'

(15) *čeŋke* 'Dampf, Dunst' oder 'warm, Wärme' FU

Finn. *henki* (Gen. *hengen*) 'Atem; Zugwind; Leben; Person, Kopf; Geist'

Est. *hing* (Gen. *hinge*) 'Atem, Hauch, Luft (bewegte), Duft, Geruch; Leben, Seele; Person'

Wotj. S M *žog*, Uf. *žog* 'sehr warm, drückend heiß, schwül'; G S M J MU *žog*, G *žok* ' (Adv.) rasch, geschwind, schnell (G J MU), sogleich, sofort (G J), bald, binnen kurzem (G), heiss (M MU S), schwül (M S); lodern (brennen) (S); (Adj) heiss, schwül (M S)'

Ostj. Trj. *čëŋk*, O *säŋk* 'Wärme, Hitze', (PD 2755) Ko. *čëŋk* 'heiß, Hitze'

Wog. TJ *säk*, KU *sax*, P *sak*, So. *säŋk* 'Schwüle'

Ung. ?? -*ség*, -*ság*, (selt.) -*szág* (Suffix zur Bildung von Abstrakta u. Sammelnamen): *erdőség* 'Waldung', *jóság* 'Güte', *jószág* 'das Gut, Vermögen; Vieh', *ország* 'Land, Reich, Staat'

(16) *čenkə* 'Keil' FU

Wotj. S K *čog* 'Pflock; Nagel (bes. aus Holz)'; G *čog* id.

Syrj. S Lu. *čeges* 'Seitenbrett (am Ende) der Wandbank (S), Pfeiler neben dem Ofen, worauf das Ende der Tragsparren der Schlafpritsche liegt (Lu.)'

Ung. (dial.) *csegely* (Akk. *csegelyt*, ? *cseglyet*) 'ékalakú szántó föld, rét, kaszáló, sziget; keilförmiges Ackerfeld, keilförmige Wiese, Heuwiese, Insel'

(17) *kaŋə-* (*kaŋkə*) 'klettern, steigen' UG, ?FU

Syrj. ? S P *kaj-* 'aufsteigen, aufgehen, hinaufklettern, klettern, sich erheben', PO *kaj-* 'steigen, hinaufgehen'

Ostj. V *kaŋət-*, DN *χοηχ*, O *χοη-* 'klettern; bergauf gehen, stromaufwärts fahren', DN O *χαητεπ* 'Treppe, Leiter'

Wog. TJ *kēŋk-*, KU So. *χāŋχ-*, KO *kēŋk-*, P *kaŋk-* 'klettern, aufklettern'

Ung. *hág-* 'treten, steigen, schreiten; (Tier) decken, beschälen', *hágcsó* 'Auftritt, Tritt; Trittleiter'

(18) *muŋkə* 'Körper' FU

Tscher. KB *moŋəŋər*, U B *moŋər* 'Rumpf, Leib; (B auch) Körper; Richtung; Seite'

Wotj. S *migor*, K *mugor* 'Körper, Wuchs, Statur, körperliches Äußere, Gestalt', G *mugor* 'Körper, Leib';

Syrj. V P *mig* 'Schoß (am Kleid), Leib (am Hemd) (V), Unterteil, Leib (am Frauenhemd) (P)', SO *miger* 'törzs, alak, termet', P *mige-r* 'Wuchs, Leibesgestalt, Rumpf', PO *mögər* 'Leib, Rumpf'

Ung. *mag* (Akk. *magot*) (nach 1416/ um 1450: *maguabol*, BécsiK 10; 1617; *magu*, Lép.: PTük. 402 NySz.) 'Samen; Korn; (Frucht) Kern; Nachkommen, Nachkommenschaft, Samen', *maga* 'selbst; allein; Sie; (altung.) und doch, zwar; (dial.) wohl, zwar; mein Mann', ? *magas* 'hoch; (altung.) Höhe', (dial.) *magló* 'szaporitás végett tartott disznó; Zuchtschwein', *magvas* 'kernig, gehaltvoll'

(19) *puŋka* (*poŋka*) 'Knollen, Beule, Unebenheit' FU

Finn. *punka* '(kleiner) korpulenter od. dicker Mensch'

Est. *pung* (Gen. *punga*) 'Hervorragendes, Rundliches (Knolle, Knospe,

- Knauf, Knopf, Beule etc.)'
- Lapp. N *bug'ge* -gg- 'bump, lump; hump, swollen or expanded object', *bog'ge* -gg- 'a short, fat one (person, animal or thing)'
- Mord. E *pokol'* 'Klumpen, Klümpchen, Stückchen', M *pokol'*, 'Knäuel; Geschwulst; Stück'
- Wotj. ?? S *pog* 'Klumpen'; G M *pog* 'Klümpchen (G M), ballförmlicher Klumpen (M), Ball (M)'
- Syrj. S *bugil'* 'Augapfel, Auge', (WIED.) *bugil'* 'Erhabenheit, Wölbung, Hervorstehendes, Knospe, Auge'
- Ostj. Trj. *puŋka!* 'festgebackener Schnee (an der Schiene des Schneeschuhs)', DN *poŋxal* 'Knollen am Baume', Kaz. *poŋka!* 'Unebenheit (auf der Birkenrinde), Asthöcker, (Birkenbaum)knollen', Trj. *puŋkat* 'Geschwür, Geschwulst (bei Menschen, Tieren, Fischen), Eiterbeule', DN *poŋxat* 'Geschwür, Eiterbeule, Karbunkel'
- Wog. So. *p̄χlip* 'Knopf'
- Ung. ? *bog* (dial. *bag*, *göb*, altung. *bög*) 'Knoten'

(20) *reŋkə* 'warm, heiß' ?FU

- Wotj. S *žog*, K *žog* 'sehr warm, heiß (S), rasch, geschwind; schnell, eilends (S K)', (WICHM.) G *žok* 'sogleich, geschwind, leicht'
- Syrj. S *regid* 'schnell, bald'
- Ung. ? *rég* 'lange, längst' *reg* (altung.) 'Morgen'; (dial.) *regös ének* 'Weihnachtszauberlied', *rege* 'Märchen, Sage', (dial.) *regelye* 'rejtett hely erdőben stb.; Versteck in dem Wald usw.', (dial.) *regös* 'karácsony másodnapján többedmagával házról házra járó és verses köszöntőt mondó fiú v. legény; einer der am zweiten Weihnachtstag von Haus zu Haus gehenden und einen gereimten Gruß sagenden Jungen od. Burschen; (altung.) varázsló, énekes; Zauberer; Sänger', *rögtön*, *rögvest* 'sogleich, sofort'

(21) *šoŋkə* 'eng, Bedrängnis; eng werden' ?FU

- Wotj. S *šug* 'schwerlich, mühsam, Beschwerlichkeit, Mühe, Plage; traurig, bekümmert, Trauer, Kummer, Schmerz, Leid', G *šug* 'eng, unbequem, schwer';
- Syrj. S P *šog* 'Trauer, Sorge, Betrübniß (S P); Ermattung, Schwäche, Übelkeit, Neigung zum Erbrechen (P)', PO *šog* 'Mattigkeit, Schwindel, Leid'
- Ung. ? *aggód-* 'sich kümmern; (dial.) zu Kuhquark werden (saure Milch am warmen Ort)'; (dial.) *óg-* 'sich ängstigen, sich kümmern, für etwas Sorge tragen'

- (22) *waŋə-* (*waŋkə-*) 'schlagen, schneiden' UG, ?FU
 Wotj. ? [S K *vand-* 'schneiden, abschneiden, zuschneiden, abstechen (ein Tier), schlachten', G *vandī-* 'schneiden, schlachten; erstechen'; G *vandī-*, S M J MU *vandī-* 'schneiden, schlachten; erstechen; sägen'
 Syrj. S P *vundī-*, PO *vundi-* 'schneiden (S PO), ernten (P PO)']
 Ostj. V *waŋ-*, DN *waŋχ-*, O *waŋ-* 'behauen'
 Wog. TJ *waŋk-*, KM P *wonk-* 'schlagen', LO *wōŋχap* 'Hammer'
 Ung. *vág-* 'schneiden; hacken, spalten; hauen, fällen (Baum); schlachten, (ab)stechen'

-*ńć-*

- (23) *kuńće* ~ *kuće* 'Ameise' FU
 Finn. *kusiainen*, *kusilainen*
 Est. *kusilane*, *kusiline*, *kusikas*
 Wotj. S *kuźil'i*, K *kuźil'i*, G *kuźil'i*, *kuźil'i*
 Syrj. S *koźul*, SO *koźul*, P *keźjiv*
 Wog. ? TJ *künš-* : *k.-kaškēj*, KU *χon's-* : *χ.-χošʏaj*, LU *kun's-* : *kun'skōšaj*
 Ung. *hangya* (dial. *hangyal*, *hangyál*)
- (24) *kuńće* ~ *kuće* 'Harn; harnen' UR
 Finn. *kusi* (Gen. *kusen*) 'Harn, Urin', *kuse-* 'harnen'
 Est. *kusi* (Gen. *kuse*) 'Harn, Urin', *kuse-* 'harnen, urinieren'
 Lapp. N *guʒ'žá* ~ *gop'žá* -*žž-* 'urine', *guʒ'žá* ~ *gop'žá* -*žž-* 'make water, piss; piss on', L *kádtjá* 'Harn, Urin', *kádtjá-* 'harnen, Wasser lassen', K T Kld. *kon'č*, Not. *kočč* 'Urin', T *kon'či-* 'harnen'
 Tscher. KB *kāž-wət* 'Urin' (*wət* 'Wasser'), *kāž-a-* 'harnen'
 Wotj. S *kiž*, K *kīž*, *kiž* 'Urin', S *kižal-*, K *kāžal-* 'harnen, anpissen'; G *kīž*, M J *kiž*, 'Urin, Harn'
 Syrj. S P *kuź*, PO *kuź* 'Urin, Harn', S *kuźal-*, P *kuźav-* 'harnen', PO *kuźa-l-* 'id.'
 Ostj. V *kōsjēŋk*, DN *χōsjēŋk*, O *χōs* 'Harn' (*jēŋk* 'Wasser'), V *kōs-*, DN O *χōs-* 'harnen'
 Wog. TJ *košwēt'*, KU *χošwit'*, P *kušwüt'*, So. *χušwit* 'Harn' (*wēt'* usw. 'Wasser'), TJ *kon'č-*, KU *χon's-*, P *kun's-*, So. *χun's-* 'harnen; beißen (von der Ameise)'
 Ung. *húgy* 'Harn, Urin', *hugyoz-* 'harnen'
 Twg. *kunsə* 'húgy; Harn'
 Selk. TaU *kūše* 'urina', *kūšempe* 'pissen', Ty. *kūš* 'Urin', *kūša-* 'pissen'
 Kam. *kənze*, *kunze* 'Harn; Urin', *kənzə-* 'pissen'

(25) *kuńćz* ~ *kućz* 'Stern' URWotj. S *kiźil'i*, K *kiźil'i*, G *kiźil'i*, *kiźil'i* 'Stern; Funke'Syrj. S *koźul*, P *keźi-v* 'Stern', SO *koźul*Ostj. V *kos*, DN *χus*, O *χos*Wog. TJ *kōn's*Ung. † *húgy*, (aber dial. *kaszahúgy* 'Orion')Selk. Ta. *kiška*, Ke. *kesaka* (*kesangka*), Ty. *qešqasej* 'id., (auch) der Mond'Kam. *kuńźəwej*, *kənźəwej*, *kinźigej* 'Stern'(26) *luńćz* 'Bremse, Fliege' FUWotj. S *luź*, K *luź* 'Bremse, Pferdefliege', G *luź*Syrj. S *leź*, P *veź* 'Bremse, Viehbremse', PO *luź* 'Bremse'Ung. *légy* (Akk. *legyet*, dial. *legy*) 'Fliege'(27) *nsńćz* 'stark, hart' ?FUSyrj. ?? S PO *naź* 'geizig', Vm. *naź* : *n--drug* 'bald', ? *nac'* 'ganz, ganz und gar'Ung. ?? *nagy* 'groß; hoch; weit, lang; der Erwachsene; (altung.) Ober-, Haupt-; (altung.) sehr, viel'(28) *on'ća* 'Vorder-, Vorderers, Vorderteil' FP, ?FUFinn. *otsa* 'Stirn'Karj. *oćća* 'otsa, edusta; Stirn, Platz vor etw., Vorderseite'Est. *ots* (Gen. *otsa*) 'Ende (sowohl erstes als letztes, Anfang und Schluß), Spitze, Gipfel; Stirn'Tscher. KB *anzâl*, U *on'źâl* 'das vorn gelegene, das vordere, Vorder-', B *on'źâl* 'Vortuch', KB *anzâlnâ*, B *on'źâlno* 'vor (Dat.)'Wotj. S *aź*, K G *aź*, *aź* 'Vorderteil, Vorderraum; Ort, Platz (im allgemeinen); Kleidschoß, Vorderteil des Kleides', S *aźin* 'Vor (Dat.)' usw.Syrj. S *voź* : *ker-ka-v*. 'Raum vor dem Haus' (*ker-ka* 'Haus'), P *oź* 'Vorderseite, Raum vor etw.', PO *uź* 'Vorderraum, Vorderes', S *voźin* 'vor (Dat.), vorn'Ung. ? *agy* 'Gehirn, Mark; Nabe; (altung.) Schädel'(29) *ońća-rz* 'Hauer, Hauzahn' FUWotj. S *vaźer*, K *vaźer*, G *waźer* 'Hauer, Hauzahn'Syrj. Pr. *voźir* 'id.; Eckzahn (Augenzahn)'; Ud. *veźir*Ostj. ? DT Kr. *ąńt'al* 'Reißzahn des Bären (DT), (hypokr.) Zahn des Bären (Kr.)', Kam. *ąńt'al* 'Backenzahn', (65) O *ąń'sár* 'hinten am Gürtel'

- getragener Bärenzahn', Kaz. *ān'sar* 'Eck-, Reißzahn des Bären'
 Wog. T *an'sér* 'großer Zahn (auch bei dem Menschen)', (WV 82) TJ *en'c'ar*,
 KU P *ān'sar*, So. *an'sar* 'Hauzahn', N *an'sar* 'Hauer des Bären'
 Ung. *agyar* 'Hauer, Hauzahn'

- (30) *ran'c'z ~ rac'z* 'Lumpen, Fetzen; zerfetzen, auftrennen, losbinden' ?FU
 Lapp. ?? I *rut't'sēh* 'etw. Abgenütztes (z. B. Rindenkorb-schachtel)', Ko. *ručč*
 'Körbchen aus Birkenrinde'
 Tscher. ? J *rance-*, U *ron'c'e-* 'auseinandernehmen, auseinanderwickeln,
 aufflechten, auftrennen', B *ron'c'e-* 'ausfasern (z. B. die Schnur),
 ausflechten (z. B. den Knäuel)'
 Syrj. ? S *raž-* 'losbinden, losmachen (z. B. einen Gürtel)', P *raž-* 'id.;
 auffasern (z. B. einen Strumpf), niederreißen, abbrechen (z. B. ein
 Haus)'
 Ostj. ? Vj. *rāt'j* 'Lappen, Lumpen', V *rāt'amt-* 'zerfetzt werden, zu Lumpen
 zerfallen'
 Ung. ? *rongy* 'Fetzen, Lumpen; lumpig'

- (31) *kończ ~ kočz* 'lang' UR
 Tscher. KB *kužâ*, U *kužu*, *kužo* 'lang'
 Wotj. S *kuž*, K *kūž*, G *kūžž* 'lang, (S K auch) hoch (von Pflanzen)'
 Syrj. S P *kuž*, PO *kiž* 'lang, (S P auch) Länge'
 Wog. TJ *košarw*, KU *χosā*, P *košā*, So. *χosa* 'lang'
 Ung. *hosszú* 'lang'
 Kam. *kunzu* 'längs; bei, in der Nähe von'

- (32) *kończ ~ kočcz* 'Bast, Baumrinde' FU, ?UR
 Finn. *kosku*, *koskus* (Gen. *koskuksen*) 'dicke Baumrinde, Platte von
 Fichtenrinde'
 Est. *kosk* (Gen. *kose*) 'in langen Streifen abgezogene Fichtenrinde: der (aus
 Rinde gefertigte) Lockstock für Bienen im Walde'
 Syrj. S *kaž* : *požem-k.* 'innere Schicht der Kiefernrinde, Splint', P *kac*
 'Baumrinde (an Nadelbäumen, Wacholder, Espe, Erle; nicht an Birke
 und Linde)', PO *ka·c'ka* 'die innere Baumrinde'
 Ostj. Trj. *kin't* 'Saftschicht (der Kiefer, Birke usw.)'
 Ung. *hárs* (um 1093: *silua una*, que appellatur *hashag*, PRT 1: 591; 1257: *has*,
 OklSz.; 1493: *hass*; 1520: *hars*) 'Linde, Lindenbaum; (altung.)
 Lindenschale; (dial.) a fa, kender felső héja; obere Rinde des Baumes,
 des Hanfes (OrmSz.); Bast (z. B. des Lindenbaumes, der Ulme, der
 Weide)', (dial.) *hásfa* 'Lindenbaum'

- Jen. ? *sesa* 'Baumrinde'
 Twg. *kasu* (Gen. *kaju*) 'Rinde'
 Selk. Ta. *kaas* 'Baumrinde', TaU *qāse*, Ty. *qās*, *qās* 'Baumrinde; musta poppeli; schwarze Pappel'
 Kam. *kázá* 'Baumrinde'

(33) *reńčz- ~ rečz-* 'schütteln, schaukeln, beben' ?FU

- Tscher. ? KB *raze-*, *ørze-* 'abschütteln (z. B. Beeren von einer Dolde, Ähren); rütteln (z. B. an der Tür)', U *rüze-* 'etw. hin und her schwenken (z. B. Hund den Schwanz)', B *rüzala-* 'sich schütteln, schlottern (z. B. das Pferd), nachdem es sich gewälzt hat; das Opfertier, wenn sein Rücken mit kaltem Wasser begossen wird'
 Wotj. ? S *žec'irat-*, K *d'óč'arat-* 'wiegen, schaukeln', G *žec'irai-* 'schaukeln, schütteln (den Kopf)'
 Ostj. ? Trj. *řen't'-* 'klopfen (der Puls); zittern (Fleisch am lebenden Pferd, Fleisch des Hechtes noch wenn er eben aus dem See herausgeholt ist, beim Backen)', Ko. *rěškát-* 'schütteln'
 Wog. ? TJ *räsk-*, KU *risy-*, P *riss-*, So. *rasy-* 'sich bewegen (wie das Haar des Pudels)'
 Ung. ? *rěszket-* 'zittern, beben' *rězég-* 'zittern, beben, wabbeln'

(34) *weńčz ~ wečz* 'ganz, all' UR

- Mord. E *veše*, *veši*, *väsij* 'ganz; all, alle'
 Wotj. ? [G *voč'* 'ganz, jeder, alle; immer, beständig, fortwährend', S *voč'-ak*, G *viš'-ak*, *vič'-ak*, G *vič'* 'alle, jeder, ganz'
 Syrj. S *vac'* : v. *n'em-tor abu* 'es gibt ganz und gar nichts', SO *vac'* 'egészen, teljesen'
 Ung. ? *össze* (altung., dial. *öszve*) (Adv., VPräf.) 'zusammen, aneinander, zueinander'
 Twg. *bánsa* 'all'
 Kam. *buišša* 'heil, ganz'

Szókezdő zöngés explozívák

b-

(35) *pađ'tz* 'Auerhahn; Tetrao urogallus' FU

- Syrj. S *bajdeg*, PO *ba-d'uk* 'Schneehuhn (S), Rebhuhn (PO)'
 Wog. TJ *pa l't'ā*, KU *pól't*, P *pol'tə*, LO *pól'ta* 'Tetrao tetrix'
 Ung. *fajd* (altung. *fajdok*) 'Auerhahn'

- (36) *pajz* 'eine Salix-Art' UR
 Finn. *paju* 'Weide; salix'
 Est. *paju*
 Lapp. ? I *póajoje*, Ko. Not. *puajã, pũđijõ*, Kld. *puaj^a (póaj), pũijõ (pu^aijo)*
 Wotj. S *bad'-pu (pu 'Baum')*, G *bad'*; G MU *bad'* 'Weide'
 Syrj. S P PO *bad'*
 Ung. *fagyal* 'Rainweide, Liguster; Ligustrum vulgare'
 Jur. ? (375) O *pew* 'innere Rinde der Weide'
 Selk. Ta. *pêê* 'Weidenrinde', Ke. *pê, pêê* 'Baumrinde', N *pê*
 Kam. *po* 'Lindenbast, Weidenzweig'
- (37) *pälz* 'das Innere' ?FU
 Wotj. *pol-, pel-* : S *polin* 'in, im Inneren; zwischen', S *pelj*, K *pole* 'in; zwischen (Akk.)', *polis, pelis* 'von, aus', *pel-, pol-* : M *pelj* 'in zwischen, unter (Akk.)', M *pelin*, J *polin* 'in; zwischen, unter (Dat.)';
 Syrj. *pels-, pevs-* : Lu *mijan pelsin* 'unter uns', V *turun peyse* 'ins Gras (*turun* 'Gras'), V *turun pevsis* 'aus dem Gras'
 Ung. ? *bél (belet)* 'Darm; Mark; Docht; (altung.) das Innere; Gemüt; Sinn; Bedeutung'; *-be ~ -ba* 'in (Akk.)'; *-ben ~ -ban* 'in (Dat.)'; *-böl ~ -ból* 'aus'
- (38) *pola* 'Beere' FU, ?UR
 Finn. *puola* 'Preiselbeere'
 Est. *poolas ~ pohlas, poolakas ~ pohlakas*
 Syrj. S *pul* 'Preiselbeere', PO *pul* 'Preiselbeerenstrauch'
 Wog. KU *pol*, P *pul*, So *pil* 'Beere'
 Ung. *bogyó* (dial. *bogya, bugya, bolyó, bojó*; 1525: *Bolot*, TelK. 210)
 Selk. ? Ta *palqong*, Ke *pãlgong, palgong*, N *palgok, pãlgók*, TaU *pãlqoq*, Ty *palkoq* 'Schellbeere, Moltebeere; Rubus Chamaemorus'
- (39) *puña* '? Windung, ? gedreht; wickeln, winden' FU
 Finn. *puna* 'Windung, gedreht', ? *puno-* 'drehen, zwirnen'
 Est. ? *punu-* 'flechten'
 Lapp. N *bõdnjã- -nj-* 'twist, turn, screw; turn, change direction, change course for', L *pãtnjã-* 'drehen (i. allg. z. B. eine Wurzelfaser od. eine Rute od. mehrere solche zusammendrehen (nicht von Sehnen und Fäden)); drehen, wenden; sich drehen, sich wenden, die Richtung ändern', K T *pañ'n'i-* 'drehen, winden, verziehen', Kld. Not. *põñ'n'e-*, *poni n'e-* 'drehen, winden'

- Tscher. ? *pânem* : *ûp-pânem* 'hajfonat; Haarflechte'
 Wotj. S K *bin-* 'zusammenwickeln, einwickeln, zusammenrollen, zusammen-drehen, winden', G *bin'î-* 'einwickeln, fesseln'
 Ostj. V *põn-* DN *pån'-* 'wickeln, umwickeln'
 Ung. *bonyolód-* (dial. *banyalít-, bónyál-, bogyol-, bugyol-, bagyulál-, bongyol(it)-*) 'sich verwickeln, sich einwickeln, sich verwirren'

(40) *perz* 'Kot; Sumpf' ?FU

- Wotj. ? [S *pera* 'weicher, schwarzer Morast, mit welchem man Tuch färbt', I *ber-gop* 'Moorpfütze'
 Syrj. Le. *pereb* 'erdei folyó partja (mohával borítva)']
 Ung. *berék* (Akk. *berkét*) 'Hain; Gebüsch; Sumpfwiese'

(41) *palz* 'link' ?FU

- Wotj. ? S K *pal'l'an* 'link', G *pal'l'an*, M *pal'jan*
 Ung. ? *bal* 'link; die linke Hand; (in Zusammensetzungen) miß-, Miß-'

d-

(42) *täwðe (tälkz)* 'voll' FU

- Finn. ? [*täysi* (Gen. *täyden*) 'das Volle, Vollständige, Fülle; voll, ganz'
 Est. *täis* (Gen. *täie*) 'voll (angefüllt, völlig, vollständig, vollkommen, ganz); Fülle, voller Inhalt, so viel nötig ist, um etwas zu füllen'
 Lapp. ? N *dæw'de- -wd-* 'fill, fill up, carry out, fulfill', Wfs. *Dĩευατξ-* 'füllen', K T Kld. *tiēvte-* id., T *tivt*, Kld. *tivt*, *tivt* (attr.), *tivdas*, *tivtas* (praed.), Not. *tiev* (attr.), A *tivd* (NomPl.) 'voll'
 Tscher. U M B *tic'* 'voll']
 Wotj. *dol-dol, dolak* 'mind, összes, teljesen, egészen', G *dolak* 'ganz, alle'; G *dol: do-l-ak* 'ganz, gänzlich, völlig (Adv.), all'
 Syrj. Skr. *dela* : d. *kuš* 'teljesen csupasz', PO *dól* 'mind, összes'
 Ostj. Vj. O *tel*, Kr. *tet* 'die zu einem Gegenstand erforderliche Menge (Länge, Stückzahl) (Vj. Kr.); voll (O)', DN *tet* : *χott*. 'Familie' (*χot* 'Haus')
 Wog. TJ *täwl*, KU *tšylə*, P *taylə*, So. *tāyl* 'voll'
 Ung. *tele, teli* (dial. *telle*) 'voll, gefüllt', *tel-* 'voll werden, sich füllen; vergehen (von der Zeit)', *teljes*, (veralt.) *teles* 'ganz, vollständig, total, komplett; voll', *tölt* ' (Flüssigkeit) schütten, gießen, (Getränke) einschenken; füllen, anfüllen'

(43) *tije (tüje)* 'Stammende, dickes Ende des Baumes' FU

- Finn. *tyvi* (Gen. *tyven*) 'Stammende, Baumstamm, dickes Ende', (dial.) *tykö, tüö, tüä, tüke, tühö, tujö* 'nach, zu', *tykönä* 'bei, an, neben'

- Est. *tüvi* (Gen. *tüve*) 'unteres, dickeres Ende (eines Stammes od. Stengels)', *tüü* 'dickeres Ende des Stammes od. Stengels, Stumpf, Stoppel'
- Mord. *t'e-*, *t'ej-* : M *t'ejs* 'in die Nähe, zu', *t'ejsa* 'in der Nähe, neben, bei', E *t'em*, *t'en'*, *t'en'in'*, M *t'ejen'* 'mir', E *t'et'*, *t'en't'*, *t'en'et'*, M *t'et'*, *t'ejet'* 'dir'
- Tscher. KB *təŋ*, U B *tüŋ* 'Stammende, dickes Ende eines Baumes (KB U); Anfang (KB U); Grund (einer Sache) (KB U); Flußmündung (KB); Wurzelende (B)'
- Wotj. S K *diŋ*, *din'*, G *din'* 'unterer, dicker Teil des Baumstammes, der fleischige, dicke Wurzelstamm mancher Pflanzen (Wie Rettich, Rübe, Kren)'
- Syrj. S *din*, P *din* 'dickes Ende (des Baumes)', S *diniŋ*, PO *dinə-n* 'bei (S PO), an (Dat.) (S)'
- Ung. *tő* (Akk. *tövet*) 'Stamm, Stock; Wurzel, Ansatz, Fuß' (Kasussuffix) *-től* ~ *-tól* 'von', *tőlem*, *tőled*, *tőle* usw. 'von mir, dir, ihm usw'

(44) *tar3-k3* (*tark3*) 'Kranich' FU

- Wotj. S K *turi*; G *turi*, *turi*, M *turi*, MU *turi*
- Syrj. S *turi*, P PO *turi*
- Ostj. V *tarəy*, DN *torə*, O *tar*
- Wog. TJ *tarə-w*, P *tərəy*, So. *tāriy*
- Ung. *daru* (Akk. *darut* ~ *darvat*)

(45) *toŋ3-* (*taŋ3-*) '(auf/an)schwellen' ?FU

- Syrj. ? S *dundi-*, P *tundi-* (intr.) '(an/auf)schwellen (z. B. Körper, Bauch infolge einer Krankheit)', PO *dundi-* 'schwellen (vom Magen)'
- Ung. ? *dagad-* '(auf)schwellen', *dagaszt-* 'schwellen; kneten' (1516–19): *ffeltagasztot*, JordK 34)

g-

(47) *kin'ä* (*kün'ä*), ? *kinä* (*künä*) 'Ellenbogen' FU

- Finn. *kyynärä*, *kyynäs*, (dial.) *kyinärä* 'Elle', *kyynärpää* 'Ellbogen' (*pää* 'Kopf, Ende')
- Est. *küünar* (Gen. *küünra*, *küundra*) 'Vorderarm; Elle', *küünarpea* 'Ellenbogen' (*pää* 'Kopf, Gipfel, oberes Ende')
- Lapp. N *gâr'dnjel*, *gâi'gŋer*, L *kar'ŋēl* 'Ellenbogen', K T Kld. *ka,rñel*, Not. *ke,rñel* 'id.; Unterarm, Ellenmaß vom Ellenbogen bis zu den Fingerspitzen', P *kēn'ôr* 'Ellbogen'
- Mord. E *ken'er'*, *ken'er'e*, *kän'ir'*, *ken'ir*, *ken'd'ir*, M *ken'er'* 'Vorderarm; Elle', E *ken'er' pakar'*, *ken'er'e pakar'* 'Ellenbogen' (*pakar'* 'Knochen')

- Tscher. KB *kān'er*, U B *kān'er* 'Elle (KB U); Abstand zwischen dem Ellbogen und dem Mittelfinger (Längenmaß)', B *kān'er-wuj* 'Ellbogen' (*wuj* 'Kopf, Ende')
- Wotj. S *gir-pum*, K *gār-puŋ* 'Ellenbogen; Elle (K)' (*p.* 'Ende, Spitze')
- Syrj. S *girža*, P *girža*, PO *gəriža* 'Ellbogen'
- Ostj. V *kōŋŋi*, DN *kōšŋaj*
- Wog. KU *k.ānyel'*, So. *konlywl* (*u.* 'Anfang, Ende')
- Ung. *könyök* (dial. *könyék*, 1380—1410: *keneclaw*, BesztSzj.) 'Ellbogen'

(47) *kura* 'Reif, feiner Schnee' UR

- Finn. *kuura* 'Reif'
- Olon. (SKES) *kuuru* 'huurre; Reif'
- Est. ? (dial.) *kuurukene* (Gen. *kuurukese*), (veralt.) *kuureg* 'kleiner, über den Weg gewehter Schneestreifen'
- Lapp. L *kārrālahka* 'Eisrinde, Eiskruste an den Bäumen, Glatteis', *kārrō-* 'es bildet sich Rauhreif an den Bäumen'
- Wotj. S *ger* 'Reif; Eisblumen (am Fenster); Reis od Eiszapfen (z. B. am Bart)'
- Syrj. S *gier* 'Reif (an Bäumen, am Bart, an der Fensterscheibe, an der Wand)'
- Ung. ? *harmat* 'Tau', (veralt.) *hóharmat* 'Reif'
- Selk. KeO *kurā* 'feiner Schnee, Reif'
- Kam. *kuro* 'Reif, Frost'

(48) *kočmz* (*kačmz*) 'zwiebelartige Pflanze' FU

- Wotj. S *kumiz* 'Knoblauch; allium sativum'
- Syrj. P *komiž* 'Lauch; Allium', PO *ku·mic'*
- Wog. P *košam*, LO *χōśman* 'eine zwiebelartige wildwachsende Pflanze, deren Stengel und Wurzel als Suppenwürze gebraucht werden; Zwiebel'
- Ung. *hagyma* (dial. *hajma*) 'Zwiebel, Lauch', *fokhagyma* 'Knoblauch', *vörös-hagyma* 'Zwiebel'

* * *

(49) *wiča-* 'sehen, schauen' FU

- Est. *viisa-* 'belauern, heimlich beobachten', *viisu-* 'lauern, lauschen'
- Wotj. S *vož-*, K G *vo-* 'erhalten, bewahren, schützen, verteidigen; beobachten (eine Zeremonie); umgehen, verfahren (mit etw.), behandeln (jn)', G *voŋ-* 'halten, beschützen'
- Syrj. S Lu. P PO *viž-* 'halten (S P PO); bewahren, hüten, nachsehen, pflegen (z. B. ein Kind); sehen, schauen (Lu.); (Geld) verwenden, verschwenden (Lu. P)'

Ung. *vigyáz-* 'achtgeben, aufpassen; sich vorsehen; hüten, behüten, wachen; (dial.) szemmel keres, les; mit den Augen suchen, lauern; (dial.) fürkész, les; nach etw. spähen, ausschauen, lauern'

(50) *wsmz* 'Zauberwort; zaubern' ?FU

Syrj. ? S P *vomiž* 'durch den bösen Blick angezauberte Beschädigung od. Krankheit', PO *vo·miž* 'Beschreien'

Ung. ? *imád-* (1192–95: *Wimagguc*, HB.) 'anbeten, vergöttern; (altung.) beten; anbieten'

Rövidítések

FP = finn-permi alapnyelv(i)

FU = finnugor alapnyelv(i)

PP = permi alapnyelv(i)

UG = ugor alapnyelv(i)

UR = uráli alapnyelv(i)

VT = votják

ZR = zürjén

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128.
- Bárczi Géza (1943), Magyar őstörténet. MNy 39: 281–298.
- Bárczi Géza (1947), A történeti nyelvjáráskutatás. MNy 43: 81–91.
- Bárczi Géza (1962), A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez. MNy 58: 1–10.
- Bartens, Raija (2000), Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. MSFOu 238. Helsinki.
- Bereczki Gábor (1983), A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- Csúcs Sándor (2000), A permi alapnyelv rekonstrukciója. Kézirat.
- Csúcs Sándor (2005), Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Péter – Domokos Péter (1978), Uráli nyelvrokonaink. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter – Domokos Péter (1987), Die uralischen Sprachen und Literaturen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (1993), Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (1997), Blossé Übereinstimmung oder kausaler Zusammenhang? Bemerkungen zum angeblich fremdsprachlichen Ursprung der zusammengesetzten

- Vergangenheitstempora und des Auditivs in uralischen Sprachen. *Incontri linguistici* 20: 159–181.
- Itkonen, Erkki (1956), *Neue Zeitschriften*. FUF 32: 56–86.
- Itkonen, Erkki (1960), *Zum Obigen*. FUF 33: 74–81.
- Kövesi-Andrássy Magda (1960), *Das Infinitivbildungssuffix ung. -ni im Spiegel der verwandten Sprachen*. JSFOu 62/2: 1–26.
- Kövesi-Andrássy Magda (1963), *Esiunkarin „permiläisistä” piirteistä*. *Vir* 1963: 239–252.
- A. Kövesi Magda (1965), *A permi nyelvek ősi képzői*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakó György (1962), *Voltak-e a finnugor alapnyelvben szókezdő zöngés zárhangok?* NyK 64: 56–70.
- Lehtisalo, T. (1936), *Über die primären uralischen Ableitungssuffixe*. MSFOu 72. Helsinki.
- Ligeti Lajos (szerk.) (1943), *A magyarság őstörténete*. Pázmány Péter Tudományegyetem – Franklin Társulat, Budapest.
- Moór Elemér (1948), *A magyar nyelvtörténet őstörténeti vonatkozásai*. *Nyr* 72: 8–12, 49–51, 106–109, 242–244.
- Moór Elemér (1953a), *Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus*. ALH 2: 1–96, 355–458.
- Moór Elemér (1953b), *A magyar népnév eredetének kérdéséhez*. NyK 54: 75–95.
- Moór Elemér (1959), *Die Ausbildung des ungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Wortgeschichte*. ALH 9: 117–186.
- Pais Dezső (1953), *Nyék törzsnevünk és ami körülötte lehetett*. MNy 49: 278–293.
- Rédei Károly (1964), *Vannak-e az előmagyar–permi érintkezésnek nyelvi nyomai?* NyK 66: 253–261.
- Rédei Károly (1988), *Geschichte der permischen Sprachen*. In: Denis Sinor (ed.), *The Uralic languages*. E.J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 351–394.
- Sárosi Zsófia (2003), *Morfémátörténet*. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1963), *Историческая морфология пермских языков*. Издательство Академии Наук СССР, Москва.
- Szerebrennyikov, B. A. (1956), *A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése*. NyK 58: 187–200.
- Uotila, T. E. (1933), *Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen*. MSFOu 65.
- Zsirai Miklós (1937), *Finnugor rokonságunk*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

É. KISS KATALIN

Kísérlet a konfigurációs és a nem-konfigurációs magyar mondattani jelenségek közti ellentmondás feloldására¹

The paper accounts for a set of seemingly contradictory facts of Hungarian in the framework of Phase Theory. Namely, (i) Hungarian word order is fixed preverbally, and is free postverbally. The fixed word order of a string is liberated when it is crossed by verb movement. (ii) Grammatical phenomena sensitive to c-command provide evidence of both configurationality and non-configurationality. The proposal is based on the following assumptions: The derivation of the Hungarian sentence involves a lexical phase (PredP), and a functional phase (a TP or a FocP), both headed by the raised V. When the functional phase is constructed, the silent lower copies of the V and their projections are deleted, which results in the flattening of the phasal domain. Grammatical phenomena which are indicative of a hierarchical structure are interpreted on the hierarchical domain of the lexical phase, whereas those indicative of a flat structure are interpreted on the flattened domain of the functional phase. The sister constituents of the flattened domain of the functional phase can be linearized in a free order in PF.

1. Bevezetés

E tanulmány arra tesz kísérletet, hogy egységes magyarázatot adjon a magyar nyelvben megfigyelhető szórendi kötöttségekre és szórendi szabadságra, valamint azokra az ellentmondásos tényekre is, melyek részint a konfigurációs nyelvekre jellemző alany-tárgy aszimmetriáról, részint a nem-konfigurációs nyelvekre jellemző alany-tárgy szimmetriáról tanúskodnak. Elméleti keretűl a generatív elmélet fáziselméletnek nevezett változata szolgál (l. Chomsky 2001, 2002, 2005), de a magyarázat az elméleti kerettől függetlenül is értelmezhető.

Előrebocsátva a gondolatmenet lényegét: a tanulmány amellel érvel, hogy a magyar mondat konfigurációsán épül fel. Az igét és vonzatait bevezető igei szintagmában (a ν P-ben) az alany prominensebb, mint a tárgy. A ν P-re az igemódosítót és az igét összetett állítmánnyá kapcsoló PredP épül. A PredP-re rakódnak az igei szintagma funkcionális kiterjesztései, így az igei szintagmát időjellel ellátó, véges mondattá alakító TP és a fókuszhoz helyet adó FP. E kiterjesztések kiépülése igemozgatást vált ki; az ige a ν P-ből legfelső funkció-

¹ Köszönetet mondok Bartos Hubának, Bródy Mihálynak és Surányi Balázsnak e tanulmány korábbi változatához fűzött hasznos megjegyzéseikért.

nális kiterjesztésének fejpozíciójába emelkedik. Az a kifejezés, melyből kiemeljük az igét, „összeesik”, kilapul, és szórendje szabaddá válik. Pontosabban szórendjét egy fonológiai megkötés, az Otto Behaghel (1932) megfogalmazta nővekvő összetevők törvénye szabályozza.

A fenti művelet sor a fáziselmélet keretében válik értelmezhetővé. A fáziselmélet szerint a mondatok létrehozása részenként, fázisonként történik. A fázis szerkezet „bal perifériája”, fej előtti szakasza jelenti a mondat szintaktikailag továbbépíthető és szemantikailag aktív részét. A fej utáni szakasz, az ún. fázis-tartomány a levezetés további lépéseiben már csak passzív résztvevőként van jelen. A tanulmány amellett érvel, hogy a magyar mondatban az ige maximális lexikai kiterjesztése: a PredP, valamint az ige maximális funkcionális kiterjesztése: a TP vagy FP működnek fázisokként. Az ige alkotja bennük a fázisfejet, tehát azt a választóvonalat, mely a szintaktikailag és szemantikailag aktív baloldali perifériát a semlegesítődött jobboldali fázis-tartománytól elválasztja. Az a fázis, melynek fejét a soron következő fázis fejpozíciójába emeljük, mely tehát fejétől megfosztva kerül a soron következő fázis tartományába, kilapul és szabad szórendűvé válik.

A mondatok szemantikai értelmezése fázisonként történik. A PredP fázis vP-tartománya még konfigurációs, azaz hierarchikus elrendezésű, ezért a rajta értelmezett műveletek számára az alany prominensebb, mint a tárgy. A funkcionálisan kiterjesztett igei kifejezés alkotta fázisban a vP, illetve PredP már a fázisfejtől jobbra eső kilapult fázis-tartományba esik – ezért az itt értelmezett műveletek már testvérösszetevőként kezelik az alanyt és a tárgyat.

A tanulmány először a magyarázandó tényeket ismerteti. A 2. rész a szabad szórend és a szórendi kötöttségek mondatbeli megoszlásával foglalkozik. A 3. rész a szabad szórendű mondatzszakasz prozódiai kötöttségeit mutatja be. A 4. rész arra a kérdésre keresi a választ, hogy történik-e igemozgatás a magyar mondat levezetése során. Az 5. rész a magyar mondat szerkezet konfigurációs volta melletti és elleni érveket sorolja fel. A 6. rész új módon csoportosítja a megismert tényeket. Végül a 7. rész fáziselméleti keretbe helyezi az általánosításokat. A tanulmányt egy összegző 8. rész zárja.

2. Hol kötött és hol szabad a magyar mondat szórendje?

A lentebb idézendő példák tanúsága szerint a magyar mondat ige előtti szakasza kötött szórendű, az ige utáni mondatzszakaszban viszont szabad a fő összetevők sorrendje. Ugyanazok az összetevők, melyek az ige előtt csak kötött sorrendben állhatnak, az ige után tetszés szerinti sorrendben következhetnek. A generatív nyelvészetben a szórendi kötöttség mindig valamilyen szerkezeti hierarchia,

aszimmetria következménye. Az elemek szabad felcserélhetősége viszont lapos szerkezetre, az elemek testvérvizonyára enged következtetni.

Az ige utáni szórend szabadságát először olyan mondattal illusztráljuk, mely csak ige utáni elemeket tartalmaz:

- (1) a. Vesztekedtek egymással a gyerekek.
- b. Vesztekedtek a gyerekek egymással.

Ha az ige igemódosítót – például igekötőt – is vonz, az az ige előtt foglal helyet. Az ige utáni elemek sorrendje igemódosító jelenlétében is szabad:

- (2) a. Össze-vesztek a gyerekek egymással.
- b. Össze-vesztek egymással a gyerekek.
- (3) a. Levelet írt Elemér Évának.²
- b. Levelet írt Évának Elemér.

Az igemódosítás igével kezdődő szerkezeteket fok-/mértékhatározó, módhatározó és gyakorisági határozó is módosíthatja. Míg az ige előtti elemek: a határozók és az igemódosító sorrendje szigorúan kötött, az ige utáni összetevők sorrendje szabad:

- (4) a. [Sokszor [nagyon [össze-vesztek a gyerekek egymással]]]
- b. Sokszor nagyon össze-vesztek egymással a gyerekek.
- c. *Nagyon össze sokszor vesztek egymással a gyerekek.
- d. *Össze sokszor nagyon vesztek egymással a gyerekek.

Tagadás esetén a (4a–b)-ben az ige előtt álló igekötő és határozók az ige mögé kerülnek. Ez a tény vagy igemozgatás következménye – amint ezt az (5a)-ban zárójelbe tett, 0-val jelölt igenyom mutatja, vagy arra utal, hogy a tagadószó megakadályozza az igekötőnek és egyéb összetevőknek az ige elé való kiemelését. A példák tanúsága szerint az ige mögött azoknak az elemeknek is teljesen szabad a sorrendjük, melyek az ige előtt csak meghatározott sorrendben állhatnak:

- (5) a. Nem vesztek; sokszor nagyon össze (0_i) a fiúk egymással.
- b. Nem vesztek össze egymással sokszor nagyon a fiúk.
- c. Nem vesztek nagyon össze a fiúk sokszor egymással.
- d. Nem vesztek egymással a fiúk sokszor nagyon össze.
- e. Nem vesztek össze a fiúk sokszor egymással nagyon.

² A szemléletesség kedvéért topik nélküli példákat használok, ezért a példák egy része kissé jelöltnek hangzik.

Fókusz esetén is hasonló a helyzet: azok az összetevők, melyek a (4a–d) alatti szerkezetben kötött sorrendben megelőzték az igét, most az ige mögött sorakoznak tetszés szerinti sorrendben. Egyelőre ismét nyitva hagyjuk a kérdést, hogy az igekötő és a fok-/mértékhatározó ige mögötti pozíciója balra való igemozgatás következménye, vagy abból fakad, hogy a fókusz megakadályozta az igekötőnek és a predikátumhatározóknak az ige elé való kiemelését.

- (6) a. CSAK EGYSZER veszett; nagyon össze (0_i) Éva Péterrel.
  - b. CSAK EGYSZER veszett nagyon Éva össze Péterrel.
  - c. CSAK EGYSZER veszett össze Péterrel Éva nagyon.
  - d. CSAK EGYSZER veszett össze Éva nagyon Péterrel.
- stb.

Bizonyos fajta összetevők, például a *csak*-os kifejezések csak fókuszban állhatnak – l. (7a–b). Fókusz jelenlétében ugyanakkor a mondat ige utáni szakaszában is megjelenhetnek – l. (7c).

- (7) a. *Nagyon össze-veszett CSAK EGYSZER Éva két barátjával.
- b. CSAK EGYSZER veszett Éva nagyon össze két barátjával.
- c. KÉT BARÁTJÁVAL veszett CSAK EGYSZER nagyon össze Éva.

Ilyen példasorok és más érvek alapján É. Kiss (1998) arra következtetett, hogy a (7c) típusú mondatok két fókuszot tartalmaznak. Mindkét fókusz egy-egy fókuszos kifejezés (FP) specifikálójában található. Az igét először az alsó FP felpozíciójába, majd onnan a felső F-be emeljük:

- (8) [_{FP} KÉT BARÁTJÁVAL [_{F'} veszett_i [_{FP} CSAK EGYSZER [_{F'} 0_i [nagyon össze Éva]]]]]]

Bár a (8) alatti szerkezetben az alsó fókusznak közvetlenül követnie kellene az igét, valójában valamennyi ige utáni fő összetevő sorrendje szabad, beleértve az alsó fókuszot is:

- (9) a. KÉT BARÁTJÁVAL veszett össze CSAK EGYSZER nagyon Éva.
  - b. KÉT BARÁTJÁVAL veszett össze nagyon Éva CSAK EGYSZER.
  - c. KÉT BARÁTJÁVAL veszett Éva CSAK EGYSZER nagyon össze.
  - d. KÉT BARÁTJÁVAL veszett Éva össze CSAK EGYSZER nagyon.
  - e. KÉT BARÁTJÁVAL veszett CSAK EGYSZER Éva össze nagyon.
- stb.

Az igei szintagmában található univerzális kvantorokat az FP elé emelhetjük. A generatív elméletben legelterjedtebb felfogás szerint a kvantoremelés ún. adjunkciós művelet, melynek során a kvantort a hatóköréül szolgáló kifejezéshez

csatoljuk, megőrizve annak kategóriáját (l. É. Kiss 1992 és Surányi 2002).³ Az ige előtti mondatszakaszban a kvantorok megelőzik és vezérlik hatókörüket; így például az alábbi példában a kvantor megelőzi a hatókörébe eső fókuszot:

- (10) [FP *Mindenki* [FP CSAK EGY SZELET TORTÁT [F_r evett [meg vacsora után]]]]

Ha e mondatra még egy FP projekciót építünk, a kvantor és az alsó fókusz a mondat ige utáni szakaszába kerül. Az ige mögött a kvantor és a fókusz eredetileg kötött sorrendje is felszabadul; valamennyi ige utáni fő összetevő szabadon keveredhet:

- (11) a. Miért evett meg *mindenki* CSAK EGY SZELET TORTÁT vacsora után?
 b. Miért evett meg vacsora után CSAK EGY SZELET TORTÁT *mindenki*?
 c. Miért evett meg *mindenki* vacsora után CSAK EGY SZELET TORTÁT?
 d. Miért evett meg vacsora után *mindenki* CSAK EGY SZELET TORTÁT?
 stb.

3. A növekvő összetevők törvénye

A fenti példákban az ige utáni szórend azért volt teljesen szabad, mert a mondatok ige utáni fő összetevői körülbelül azonos hosszúságúak voltak. Ha egy mondat ige utáni fő összetevői fonológiailag különböző súlyúak, nem minden sorrend egyformán jelöletlen:

- (12) a. Fel-hívta Péter a legjobb barátját.
 b. ?Fel-hívta a legjobb barátját Péter.
 (13) a. Fel-hívta Pétert a legjobb barátja.
 b. ?Fel-hívta a legjobb barátja Pétert.

A többnyire egyszótagú igekötő általában közvetlenül követi az igét; az olyan, bővítményt is tartalmazó kifejezések pedig, mint a (14)-es mondat gyakorisági határozója, többnyire a mondat végére kerülnek:

³ Szabolcsi (1997) ezzel szemben amellet érvel, hogy a predikátum elé kiemelt univerzális kvantor egy külön funkcionális projekció, az ún. disztributív frázis (DistP) specifikálójába kerül.

- (14) a. Nem hívták fel a fiúk egymást *kettőnél többször*.
 b. Nem hívták fel egymást a fiúk *kettőnél többször*.
 c. (?)Nem hívták egymást fel a fiúk *kettőnél többször*.
 d. ?Nem hívták *kettőnél többször* egymást fel a fiúk.
 e. ??Nem hívták *kettőnél többször* egymást a fiúk fel.

Az alábbi példa viszonylag rövid határozót és hosszú, összetett tárgyat tartalmaz, így az ige mögötti mondatzszakasz ideális sorrendje 'igekötő, határozó, tárgy':

- (15) a. JÁNOS sértette meg nagyon Éva nagyapját.
 b. ?János sértette Éva nagyapját meg nagyon.
 c. ??JÁNOS sértette nagyon Éva nagyapját meg.

E megfigyelések egybevágnak Otto Behaghel (1932) általánosításával, az ún. *növekvő összetevők törvényével*, miszerint a világ nyelveiben a mondatösszetevők fonológiai súlyuknak megfelelően, növekvő sorrendbe törekednek rendeződni. A fonológiai súly nem csupán a szótagszám függvénye; a hangsúly is hozzájárul. Amint ezt már Varga (1981) is megfigyelte, jelöletlen esetben az új információt közlő, ezért hangsúlyos határozatlan főnévi kifejezések követik az ismert információt hordozó, ezért hangsúlytalan határozott főnévi kifejezéseket. (16a–b)-ben a rövid de hangsúlyos alanyt és a hosszú de ismert információt közlő, ezért kevésbé hangsúlyos tárgyat nagyjából azonos súlyúnak érzékeljük:

- (16) a. Fel-hívta az intézet igazgatóját egy újságíró.
 b. Fel-hívta egy újságíró az intézet igazgatóját.

Behaghel törvényének hatálya a magyarban az ige utáni mondatzszakaszra terjed ki.

4. Van-e igemozgatás?

A tanulmány 2. részében bemutatott tények értelmezése jelentős részben attól függ, hogy feltételezünk-e igemozgatást a magyar mondat levezetésében. A szakirodalom álláspontja megoszlik e kérdésben. Brassai (1860, 1863–65) szerint és az én számos korábbi munkámban (például É. Kiss 1983, 1992, 2006a) az igekötő és a fókusz ugyanazon ige előtti pozíció alternatív kitöltői. Ebben a keretben a mondat fő összetevőit egy igével kezdődő lapos szerkezetben vesszük fel; közülük emelünk ki némelyeket a sajátos jelentéstartalommal bíró ige előtti pozíciókba. Igemozgatás nem történik. Az ige utáni összetevőket tetszés szerinti

sorrendben generáljuk. Bár a generatív elmélet uralkodó irányzata az agens, patiens stb. tematikus szerepeket meghatározott mélyszerkezeti pozíciókhoz köti, bizonyos változatokban (például Neeleman 1994) a tematikus szerepek morféma-khoz (esetragokhoz) is kapcsolódhatnak.

E megközelítés előnye, hogy következik belőle az ige utáni szórend szabadsága. Ugyanakkor ebben a keretben nem könnyű számot adni az azonos szerkezeti pozícióba sorolt ige-kötő és fókusz egyes különbségeiről. Például a fókusz megelőzheti a tagadást, az ige-kötő viszont nem:

- (17) a. *Csak ÉVA nem* veszett össze Jánossal.
 b. *Össze nem veszett Éva Jánossal.⁴

É. Kiss (2006a) szerint mind (17a) fókusza, mind (17b) ige-kötője egy VP-re épülő PredP kifejezés specifikálójában található. Ige-kötő jelenlétében az igét a Pred fejbe kell emelnünk. A tagadás megakadályozza ezt a műveletet, ezért helytelen (17b).

A szakirodalmi előzmények másik nagy csoportja szerint a tagadott és a fókuszos mondatokban tapasztalható 'ige, ige-kötő' sorrend az ige-kötőt keresztező igeemelés következménye. Az igeemelés gondolata először Marácznál (1989) merült fel. Az ő felfogásában a magyar – a némethez, hollandhoz hasonlóan – ún. V2 nyelv, melynek mondatszerkezetében az ige felmegy a mondat-bevezető helyére, a C pozícióba. A fókusz a CP projekció specifikálójában található (a topikokat CP-hez csatoljuk). Az ige-kötő az igét módosítja egy V' csomópont alatt:

- (18) [CP PÉTER_i hívta_j [_{IP} 0_i [_{VP} [_{V'} fel 0_j] Marit]]]

Bródy (1990, 1995) szerint a fókuszos mondatokban az igei kifejezést fókuszos kifejezéssé, FP-vé terjesztjük ki; a fókusz az FP specifikálójában foglal helyet. Az igét az ige-kötő mögött, annak testvéreként egy V⁺-nak nevezett csomópont alatt generáljuk, ahonnan az FP projekció F feje magához vonzza, ezáltal megfordítva az eredeti 'ige-kötő, ige' sorrendet:

- (19) [_{FP} PÉTER hívta_j [_{VP} [_{V⁺} fel 0_j] Marit]]⁵

⁴ A (17b) alatti szórend nem minden mondat típusban helytelen – vö.

(i) *Amíg össze nem* veszett Éva Jánossal, ...

(ii) *Csak össze ne veszne* Éva Jánossal!

Egyelőre rejtély, hogy e mondatok szórendje miért elfogadható.

⁵ Pontosabban Bródynál az F fej a véges igével összekapcsolódó T időjelet vonzza. Főnévi ige-vevő mondatokban nem kötelező az F-be való igeemelés – tehát a *Jó volna [csak PÉTERT hívni meg]* mellett a *Jó volna [csak PÉTERT meghívni]* is helyes. Bródy ezt azzal magyarázza, hogy az ige-névnek nem kötelező a [- tense] jegyű T fejjel összekapcsolódnia. Ha az ige-név nem

A tagadást Olsvay (2000b) és Puskás (2000) próbálta meg beilleszteni a Bródy (1990, 1995) felvázolta keretekbe. A tagadás is megfordítja az 'igekötő, ige' sorrendet, ezért azt feltételezték, hogy az igei kifejezésre épülő NegP fejében található tagadószó is magához vonzza az igét, és összetett szót alkot vele – l. (20a). Fókusz jelenlétében a tagadott ige megy fel az F fejbe – l. (20b).

- (20) a. [_{NegP} [_{Neg'} Nem hívta_i [meg 0_i Péter Marit]]]
 b. [_{FP} PÉTER [_{F'} [_F [nem hívta_j]_k] [_{NegP} [_{Neg'} 0_k [meg 0_j Marit]]]]]]

A tagadás meg is előzheti a fókuszt, de olyankor a tagadószó nem vonzza magához az igét. Surányi (2002) erről oly módon ad számot, hogy elemzésében mind a tagadószó, mind a fókusz egy ZP-nek nevezett funkcionális projekció specifikálói. Akár egyedül, akár együtt állhatnak, az utóbbi esetben tetszés szerinti sorrendben. Az ige minden esetben a ZP fejében található.⁶

- (21) a. [_{ZP} Nem [_{ZP} PÉTER [_{Z'} hívta_i [meg 0_i Marit]]]]]
 b. [_{ZP}PÉTER [_{ZP}nem [_{Z'} hívta_i [meg 0_i Marit]]]]]

(A *Nem Péter nem hívta meg Marit* mondat kezdő tagadószava nem férne be a Surányi feltételezte ZP-be, de Surányi szerint ez a *nem* nem is a rendes tagadás hordozója; metanyelvi tagadást fejez ki.)

Olsvay (2000a) elemzésében a nem-neutrális (azaz fókuszt, tagadást, felszólítást stb. tartalmazó) mondatokban az igei kifejezést non-neutrális kifejezéssé (NNP-vé) terjesztjük ki; az ige e kifejezés fejébe megy fel. A fókusznak helyt adó FP és a tagadásnak helyt adó NegP az NNP-re épül rá, további igemozgatás nélkül.

Az igemozgatást feltételező elméletek előnye, hogy magyarázatot adnak rá, miért előzi meg az ige fókusz, illetve tagadás esetén az igekötőt, a fok-/mértékhatározót, a módhatározót és választhatóan a gyakorisági határozót is. Azt is helyesen jósolják meg ezek az elméletek, hogy többszörös fókusz esetén a második és további fókusz követi az igét, és kisebb hatókörű nála. (Idézzük fel a (8)-as példát: ha két FP projekciót létesítünk, először az alsó, majd a felső F fej vonzza magához az igét, így az az alsó fókusz elé kerül. A felső FP specifikálójában található fókusz vezérli az alsó FP specifikálójában álló fókuszt, tehát az alsó fókusz a felső fókusz hatókörébe esik.) Amit ezek az elméletek nem tudnak megoldani, az az ige utáni szórend problémája. Az igét gyakran kiterjedt kötött szórendű mondatszakaszon keresztül emelik az F vagy Neg pozícióba, így azt várnánk, hogy az ige által keresztezett mondatszakasz szórendje az igeemelé-

megy fel a T fejbe, akkor az F fej nem az igenév+T komplexumot, hanem csupán az üres T fejet vonzza magához.

⁶ Hasonló gondolatot vetett fel Piñon (1992) is.

után is kötött marad. Valójában azonban az ige utáni szórend mondattanilag teljesen szabad, legfeljebb csak Behaghel törvénye alapján különböztethetünk meg jelölletlenebb és jelöltebb változatokat.

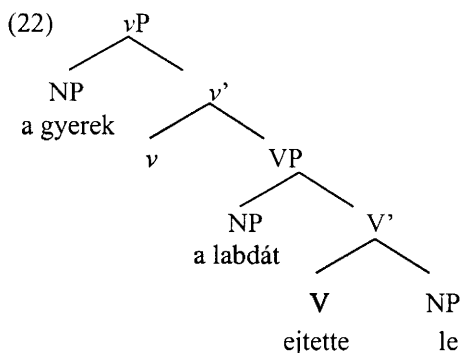
5. A konfigurációsság kérdése

A szórend a szerkezet függvénye. A kötött szórend szerkezeti hierarchiát tükröz; a szabad szórend viszont lehet a lapos szerkezet egyenes következménye, de mondattani műveletek sorával hierarchikus szerkezetből is levezethető. A magyar mondatban az ige előtti mondatszakasz hierarchikus felépítése nem lehet kétséges; az ige utáni mondatszakasz hierarchikus vagy lapos volta azonban vitatott. Az igemozgatás nélküli megközelítések lapos VP-t feltételeznek (l. pl. É. Kiss 1983, 1992); az igemozgatást feltételező leírások egy része (pl. É. Kiss 2002) lapos, másik része (pl. Marác 1989, Bródy 1990, 1995) hierarchikus VP-ből indul ki. Valójában az, hogy a VP hogyan tagolódik, empirikus, nyelvi tényekkel eldönthető kérdés. A problémát az jelenti, hogy a bizonyítékok ellentmondásosak; mind a lapos, mind a hierarchikus VP mellett szólnak érvek. Ezeknek az érveknek teljesebb listája olvasható például É. Kiss (2006b)-ben; itt csak néhány bizonyíték bemutatására van hely.

5.1. A hierarchikus VP bizonyítékai

5.1.1. A bennható és a mediális igeik eltérő viselkedése

A generatív nyelvelmélet újabb változata kétrétegű igei szintagmát feltételez. Az igeit az alsó, VP réteg fejében generáljuk; a *patiens* e VP specifikálójában található. A V bővítményeként gyakran egy, a *patiens* végállapotára utaló elem (például igeekötő) jelenik meg. Az *agens* az igei szintagma felső rétegében, egy *vP* projekció specifikálójában kerül a mondatba. A *vP* réteg fejét alkotó *v* okozást kifejező absztrakt igei morféma (mely a magyarban gyakran egy *-t* kauzatív képzőnek feleltethető meg – vö. *nyit, süt, tanít, ejt*). Azaz:

A vP specifikálójában megjelenő NP-t külső, a VP specifikálójában megjelenő NP-t belső argumentumnak nevezik. Azokban a nyelvekben, melyekben az igei szintagma hierarchikus felépítésű, a tárgyatlan ige két eltérő viselkedésű osztályra tagolódnak – attól függően, hogy alanyuk a külső vagy a belső argumentum helyén jelenik-e meg. A magyarban is megfigyelhető ez a különbség; az ún. bennható ige (melyek alanya külső argumentum) és az ún. mediális ige (melyek alanya belső argumentum) sok tekintetben eltérően viselkednek, amint ezt Bene (2005) kimutatta. Például csak bennható ige engednek meg (igekötővel vagy más rezultatív elemmel együttjáró) visszaható névmási áltárgyat:

- (23) a. István betegre táncolta magát.
 b. *István betegre este magát.

Ha a magyarban lapos VP-t feltételezünk, nem találunk szintaktikai magyarázatot e jelenségre. A (22) alatti szerkezet viszont megmagyarázza (23a) és (23b) különbségét. A *táncol* ige agensi alanyát a vP specifikálójában generáltuk, így a VP réteg specifikálója nyitva áll egy áltárgy számára. Az *esik* ige alanya viszont a VP specifikálójában álló patiens szerepű belső argumentum. Minthogy (23b) kiinduló szerkezetében az alany foglalja el a belső argumentum helyét, további tárgy számára nincs hely.

5.1.2. A kölcsönös és visszaható névmások kötése

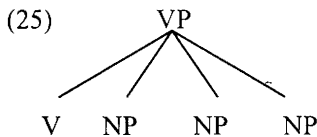
A szerkezeti viszonyokra legbiztosabban a koreferencia-viszonyokból következtethetünk. Az ún. kötéselvek pontosan megszabják, hogy a különféle NP-típusok között milyen szerkezeti feltételek esetén lép fel kötelező koreferencia vagy kötelezően eltérő referencia (ún. diszreferencia).

Az *A* kötéselv a visszaható és kölcsönös névmásokra vonatkozik; azt mondja ki, hogy az ilyen névmásoknak lokálisan kötve kell lenniük, azaz, egy olyan lokális előzménytől kell referenciát kölcsönözniük, mely vezérli őket, hétköznapi nyelven szólva: mely szerkezetileg prominensebb náluk, vagy egyformán

prominens velük. (Egy a csomópont akkor vezérel egy b csomópontot, ha egyik sem uralja a másikat, és az a -t uraló első elágazó csomópont b -t is uralja.) A (22) alatti hierarchikus igei kifejezésben az alany szerkezetileg prominensebb a tárgynál, a tárgy pedig szerkezetileg prominensebb a határozóragos bővítménynél. Az A kötéselvből tehát az következik, hogy egy határozói visszaható, illetve kölcsönös névmást akár a tárgy, akár az alany köthet, egy tárgyi visszaható, illetve kölcsönös névmásnak viszont csak alanyi antecedense lehet. Alanyi visszaható, illetve kölcsönös névmás nem lehetséges. Valóban ezt tapasztaljuk: (24a) tárgyi kölcsönös névmását az alany köti, (24b) határozói kölcsönös névmását pedig akár az alany, akár a tárgy kötheti:

- (24) a. Péter és Éva_i észrevette egymást_i.
 b. Péter és Éva_i kikérdezte a gyerekeket_j egymásról_{i,j}.

Ha az igei szintagma szerkezete lapos lenne, ahogy a (25) alatti ágrajz ábrázolja, akkor az alany, a tárgy és a határozó kölcsönösen vezérelnék egymást. Ez esetben az A kötéselv azt jósolná, hogy tárgyi előzmény is köthet alanyi névmást, és határozói előzmény is köthet akár tárgyi, akár alanyi névmást. Ezek a lehetőségek azonban nem állnak fenn, amint a (26) alatti mondatok tanúsítják. (A kötési lehetőségeket az elemek felszíni sorrendje nem befolyásolja.)

- (26) a. *Pétert és Évát észrevette egymás.
 b. *Péterről és Éváról kikérdezte a gyerekeket egymás.

A visszaható és a kölcsönös névmások referenciális viselkedését előíró, univerzálisnak tekintett A kötéselv tehát csak akkor működik a magyarban, ha az igei kifejezésnek olyan tagolt szerkezetet tulajdonítunk, melyben az alany szerkezetileg magasabb rendű a tárgynál, és a tárgy magasabb rendű a határozóknál.

5.2. A lapos VP bizonyítékai

5.2.1. A referáló kifejezések kötési tilalma

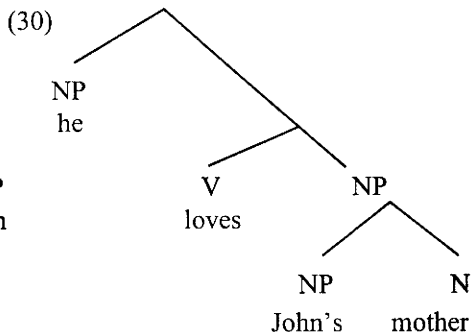
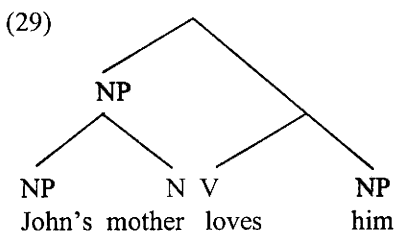
A magyar igei szintagma lapos volta mellett a C kötéselv jelenti a legfőbb bizonyítékot. A C kötéselv azt mondja ki, hogy egy referáló kifejezés nem lehet kötve, azaz, nem lehet koreferens egy olyan kifejezéssel, elsősorban személyes névmással, mely őt vezérli. Hierarchikus igei kifejezés esetén a C kötéselv azzal jár, hogy az alany birtokos jelzője koreferens lehet egy tárgyi névmással, hiszen

a névmás nem köti (azaz nem vezérli) őt, így a kötési tilalom nem sérül (l. 27). A tárgy birtokos jelzője viszont nem lehet koreferens egy alanyi névmással, hiszen az alanyi névmás vezérli, azaz köti a tárgy birtokos jelzőjét, így a C kötéselv következtében kötelezően eltérő referenciájú lép fel köztük (l. 28).

- (27) a. John's_i mother loves him_i.
János anyja szereti őt
- b. Everyone's_i mother loves him_i.
mindenki anyja szereti őt
- c. Whose_i mother loves him_i?
kinek az anyja szereti őt
- (28) a. *He_i loves John's_i mother.
ő szereti János anyját
- b. *He_i loves everyone's_i mother.
ő szereti mindenki anyját
- c. *Whose_i mother does he_i love?
kinek az anyját ő szereti

Íme (27a) és (28a) leegyszerűsített szerkezete:

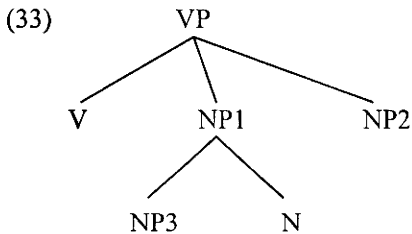

A magyarban nemcsak a (28) alatti példák megfelelőiben kötelezően eltérő referenciájú a tárgy birtokos jelzője és az alanyi névmás, hanem a (27) alatti példák megfelelőiben is kötelezően eltérő referenciájú az alany birtokos jelzője és a tárgyi névmás:

- (31) a. ??János_i anyja szereti pro_i/őt_i
- b. *Mindenkinek_i az anyja szereti pro_i/őt_i
- c. *Kinek_i az anyja szereti pro_i/őt_i?

- (32)a. *János_i anyját szereti pro_i/ő_i
 b. *Mindenkinek_i az anyját szereti pro_i/ő_i
 c. *Kinek_i az anyját szereti pro_i/ő_i?

A (31) alatti mondatokban tapasztalt kötelezően eltérő referencia a *C* kötéselv értelmében annak a jele, hogy e mondatoknak nem tulajdoníthatunk a (29) alattihoz hasonló szerkezetet. Olyan lapos VP-t kell feltételeznünk, melyben a tárgy vezérli az alany birtokos jelzőjét, tehát a tárgy testvércsomópontja az alanynak:

E szerkezetben akár alanyi, akár tárgyi szerepű az NP1, az NP2 helyén álló névmás vezérli NP1 birtokos jelzőjét (NP3-at), tehát tilos közöttük a koreferencia. Megfordítva az érvelést: az a tény, hogy NP3 és NP2 között attól függetlenül tilos a koreferencia, hogy NP2 és NP1 közül melyik az alany és melyik a tárgy, annak bizonyítéka, hogy NP2 és NP1 testvércsomópontok.⁷

5.2.2. Az ige utáni kvantorok azonos hatóköre

A magyarban az ige utáni hangsúlytalan kvantorok azonos hatókörűek (azaz tetszés szerint sorrendben értelmezhetők). Így az alábbi mondat is kétértelmű:

- (34) Miért késett el mindenki kétszer is?
 a. 'Miért volt az, hogy mindenki kétszer is elkésett?'
 b. 'Miért volt az, hogy kétszer is mindenki elkésett?'

Mint köztudomású (vö. például É. Kiss 1992, 6.4.5. fejezet), a magyarban a kvantorok vezérlik hatókörüket; így az ige utáni kvantorok azonos hatóköre arra

⁷ Mint Marác (1989) rámutatott, ha a *C* kötéselvet nem egy névmás és egy lexikális NP, hanem két lexikális NP viszonyára vonatkoztatjuk, a magyarban is megjelenik az angolban észlelt alany-tárgy aszimmetria:

- (i) János_i anyja szereti János_i.
 (ii) *János_i szereti János_i anyját.

Reinhart (1983) azonban amellett érvel, hogy a *C* kötéselv csak egy lexikális NP és egy személyes névmás viszonyát szabályozza; a lexikális NP-k közötti referenciaviszonyok kívül esnek a kötéselvek hatályán.

utal, hogy ezek a kvantorok kölcsönösen vezérlik egymást, másként testvércsomópontok.

5.2.3. Az ige utáni szabad szórend

A szabad szórend önmagában nem bizonyítéka a lapos szerkezetnek, hiszen hierarchikus szerkezetből is előállítható egy *scrambling*-nak nevezett belső topikalizációszerű művelettel – ahogy ezt a magyarral kapcsolatban Surányi (2006) javasolja. E művelet során az ige valamely bővítményét az igei szintagma elé emeljük. Az ilyen belső topikalizáció feltétele, hogy a kiemelő összetevő határozott vagy specifikus határozatlan legyen (azaz egy ismert halmaz meghatározatlan elemére vonatkozzék). Nem-specifikus NP belső topikalizációval nem emelhető ki egy igei szintagma elé (l. például Dayal 2003, Karimi 2003, Diesing 1992). A magyar puszta főnév mindig nem-specifikus olvasatú, ezért egy puszta főnévi tárgy alanyi pozíciója – például a (35) alatti mondatban – nem lehet belső topikalizáció következménye:

- (35) a. Csak matematika tagozaton oldanak meg példákat szívesen a diákok.
 b. Csak matematika tagozaton oldanak meg szívesen példákat a diákok.
 c. Csak matematika tagozaton oldanak meg példákat a diákok szívesen.

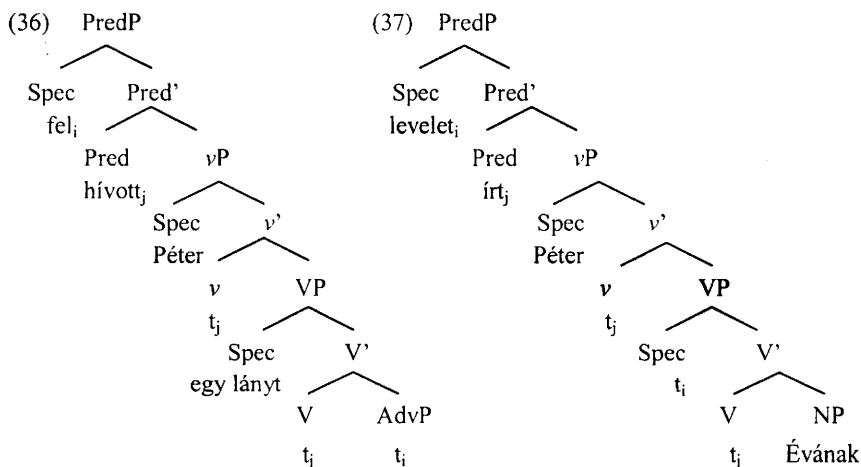
stb.

Az efféle szórendi szabadság a testvércsomópontokra jellemző.

6. A kötött és a szabad szórend megoszlásának újraértelmezése

Tételezzük fel, hogy a kiterjesztett igei kifejezés teljes egészében hierarchikusan épül fel, és a levezetés során az ige lépésről lépésre az igei szintagmát kiterjesztő funkcionális fejek legfelsőbbikébe emelkedik. Az univerzális grammatikáról való hipotézisrendszernek megfelelően a szoroson vett igei kifejezés kétrétegű: a tárgy a VP specifikálójában, az alany pedig egy felső *vP* réteg specifikálójában foglal helyet. Az igét a *V* csomópont alatt generáljuk, s onnan a *v* fejbe emeljük.

Az igét és bővítményeit tartalmazó *vP*-t egy *Pred* fejjel kapcsoljuk össze, és *PredP*-vé terjesztjük ki. Az igét *v*-ből a *Pred* fejbe emeljük, az igemódosítót pedig a *PredP* specifikálójába visszük. (A Koster (1994) és Zwart (1994) javasolta *PredP* projekció arra szolgál, hogy az igekötő vagy egyéb predikatív elem és az ige ugyanazon kifejezés specifikálójába, illetve fejpozíciójába kerülve összetett állítmányt alkossanak.) Például:

PredP képviseli az igei kifejezés teljes lexikális kiterjesztését. A PredP-beli sorrend megfelel annak, ahogyan az igei kifejezéseket a mentális lexikonunkban tároljuk (például: *felhív valaki valakit; levelet ír valaki valakinek*).

Ezután a PredP-t időjellel (T-vel) kombináljuk, és TP-vé terjesztjük ki.⁸ Az igét a Pred pozícióból T-be emeljük, az igemódosítót pedig Spec,PredP-ből Spec,TP-be visszük. A TP-re fókuszos kifejezés (FP) épülhet. A legegyszerűbb leírási javaslatot, Surányi (2002) megoldását követve (de annak terminológiáját némileg megváltoztatva) tegyük fel, hogy az FP-nek két specifikálója is lehet, és nemcsak a fókusz, hanem a tagadószó is az FP specifikálójában foglal helyet. A fókusz és a tagadószó sorrendje tetszőleges; ha a fókusz előzi meg a tagadószt, a fókusz hatóköre nagyobb; ha a tagadószó előzi meg a fókuszt, akkor a tagadószóé. Az FP feje vonzza az igét, azaz, ha a TP-t F fejjel kapcsoljuk össze, az ige T-ből F-be emelkedik:

- (38) a. [_{FP} Nem [_{F'} hívtam_i [_{TP} fel 0_i [_{PredP} 0_i Jánost]]]]
 b. [_{FP} CSAK JÁNOST [_{F'} hívtam_i [_{TP} fel 0_i [_{PredP} 0_i]]]]
 c. [_{FP} CSAK JÁNOST [_{FP} nem [_{F'} hívtam_i [_{TP} fel 0_i [_{PredP} 0_i]]]]]
 d. [_{FP} Nem [_{FP} CSAK JÁNOST [_{F'} hívtam_i [_{TP} fel 0_i [_{PredP} 0_i]]]]]⁹

Fókuszt vagy tagadást tartalmazó főnévi igeves kifejezés esetén az igekötő–ige sorrendnek nem kötelező megfordulnia, azaz, az ige T-ből F-be való emelése nem kötelező. Ha nem történik igeemelés, akkor minden bizonynal

⁸ Csirmaz (2006) egy AspP-t is feltételez a PredP fölött.

⁹ Emlékezzünk, hogy Surányi szerint a *Nem JÁNOST nem hívtam fel* példatípus mondatkezdő tagadósza nem a szokásos értelemben vett tagadószó, hanem metanyelvi tagadást fejez ki, ezért nem kell az FP specifikálójába kerülnie.

maga az F fej, sőt az egész FP projekció is hiányzik. A fókusz nem jár mindig együtt FP generálásával. Ha a fókusz, illetve a tagadás nem igei kifejezéshez, hanem például melléknévi vagy határozószói kifejezéshez járul, akkor FP generálása helyett a fókusz, illetve a tagadószt az adott melléknévi vagy határozószói kifejezés elé csatoljuk:

- (39) a. egy [_{AP} NEM [_{AP} könnyű]] probléma
 b. egy [_{AP} Péternél [_{AP} (CSAK) KÉT ÉVVEL [_{AP} fiatalabb]]] kolléganő

Egy határozószó bővítménye akár a határozószói fej előtt, akár mögötte állhat, de ha [+fókusz] jegyű *csak*-os kifejezés, akkor kötelező a fej elé csatolni:

- (40) a. [_{AdvP} szemben Péterrel]
 [_{AdvP} Péterrel szemben]
 b. * [_{AdvP} szemben CSAK PÉTERREL]
 [_{AdvP} CSAK PÉTERREL [_{AdvP} szemben]]

A főnévi igenévi kifejezés akár az időjeles igei kifejezésekre jellemző módon, az igenevet tartalmazó [-tense] jegyű TP FP-vé való kiterjesztése útján összekapcsolódhat fókusszal és tagadással (41a), akár a nem-igei kifejezésekre jellemző módon, a fókusz, illetve a tagadószonak az igenevet tartalmazó TP-hez való hozzacsatolásával (41b). A (41)-es példák TP-hez csatolt határozót is tartalmaznak. FP generálásakor, F-be való igenévmelés esetén e határozó az igekötőhöz hasonlóan az igenév mögött jelenik meg. (Az igekötő – Behaghel törvényének megfelelően – a határozó elé kerül.) A fókusz, illetve a tagadószt TP-hez való hozzacsatolása esetén viszont a T fejben maradó főnévi igenév követi a határozót és az igekötőt.

- (41) a. Nem elég [_{FP} csak EGYSZER [_{F'} olvasni_i [_{TP} el 0_i alaposan a könyvet]]]
 b. Nem elég [_{TP} csak EGYSZER [_{TP} alaposan [_{TP} el olvasni a könyvet]]]

Visszatérve a véges mondatokhoz, a javasolt mondatlevezetés során az ige egyre feljebb kerül a mondatstruktúrában, és az igemeléssel egyidejűleg egyre nő az ige mögötti szabad szórendű mondatrész. A szabad szórend tehát az igemozgatás függvénye; az igei fej kiemelése, eltávolítása szabadítja fel egy kifejezés szórendjét. Metaforikusan azt mondhatnánk: az igei fej eltávolítása olyan hatással van egy kifejezés szerkezetére, mint amilyen hatással a központi tartórúd kiemelése van egy sátor szerkezetére: a kifejezés „összeesik”, kilapul. Fő összetevői testvérviszonyba kerülnek egymással, és szabadon újrendezhetők.

Chomsky (1995: 178–180) terminusait alkalmazva a következő általánosítást fogalmazhatjuk meg a magyar mondatl kapcsolatban:

- (42) A funkcionálisan kiterjesztett igelánc belső tartományában szabad a fő összetevők sorrendje.

Funkcionálisan kiterjesztett igelánc T-be és F-be való igeemeléssel jön létre. Az igelánc belső tartományát az igei fej mögötti fő összetevők alkotják. Ezek tehát szabadon újrendezhetők, belső összetevőik sorrendje viszont kötött marad.

Tekintsük át, hogyan érvényesül a (42) alatti általánosítás a 2. részben tárgyalt mondatok esetében!

A (2) alatti példákat egy (36) alattihoz hasonló, PredP kategóriájú igei kifejezésből vezetjük le. A levezetés során a PredP-t TP-vé terjesztjük ki, és az igekötőt a PredP specifikálójából a TP specifikálójába emeljük. Az ige Pred-ből T-be kerül, minek következtében a PredP szerkezete kilapul, és fő elemei Behaghel törvényének megfelelően újrendezhetők.

- (43) a. [_{TP} Össze [_{T'} veztek [_{PredP} a fiúk egymással]]]
 b. [_{TP} Össze [_{T'} veztek [_{PredP} egymással a fiúk]]]

A fok-/mérték- és módhatározókat, valamint választhatóan a gyakorisági határozókat is a TP-hez csatoljuk. Ezek nem váltanak ki igeemelést. Tagadás és/vagy fókusz esetén a TP-t FP-vé terjesztjük ki, s az igét T-ből F-be emeljük. Ilyenkor a fej nélkül maradó TP kifejezés lapul össze; ennek elemei lesznek szabadon újrendezhető testvércsomópontokká:

- (44) a. [_{FP} Nem [_{F'} veztek [_{TP} sokszor nagyon össze a fiúk egymással]]]
 b. [_{FP} Nem [_{F'} veztek [_{TP} össze sokszor a fiúk nagyon egymással]]]
 stb.

- (45) a. [_{FP} CSAK EGYSZER [_{F'} vezett [_{TP} nagyon össze Éva Péterrel]]]
 b. [_{FP} CSAK EGYSZER [_{F'} vezett [_{TP} Éva össze Péterrel nagyon]]]
 stb.

Ha két FP-t is generálunk, az ige az alsó F fejből a felső F fejbe emelkedik. Ilyenkor az alsó fókusz is az igelánc szabad szórendű belső tartományába esik:

- (46) a. [_{FP} KÉT BARÁTJÁVAL [_{F'} vezett [_{FP} CSAK EGYSZER nagyon össze Éva]]]
 b. [_{FP} KÉT BARÁTJÁVAL [_{F'} vezett [_{FP} össze Éva nagyon CSAK EGYSZER]]]
 stb.

Ebben a keretben az ige utáni hangsúlytalan kvantorok problémája is megoldódik. A magyarban az ige előtti kvantorok megelőzik és vezérik hatókörüket, az ige utáni kvantorok viszont meglepő módon nem. A javasolt megközelítésben a levezetés során minden kvantor ahhoz a predikátumréteghez (TP-hez vagy FP-hez) csatolódik, melyre hatóköre kiterjed. Ha e kifejezésből kiemeljük az igei fejet, a lapossá váló szerkezetben a kvantorok és egyéb operátorok is szabadon felcserélhető testvércsomópontokká lesznek, és hatóköri különbségeik semlegesítődnek. Vessük össze az alábbi mondat levezetésének két lépését:

- (47) a. [_{FP} *mindenki* [_{FP} CSAK EGY SZELET TORTÁT [_{F'} evett [_{TP} meg vacsora után]]]]]
 b. [_{FP} MIÉRT [_{F'} evett [_{FP} meg *mindenki* vacsora után CSAK EGY SZELET TORTÁT?]]]]

(47a)-ban a TP-re FP-t építettünk, az igét az F fejbe emeltük, s az univerzális kvantort az FP-hez csatoltuk. (47b)-ben az FP-t egy további F-fejvel ismételtelen FP-vé terjesztettük ki. Az ige e felső FP fejébe került, minek következtében az alsó, igei fej nélküli FP kilapult. Az alsó fókusz és az elé csatolt kvantor testvércsomópontokká lettek, sorrendjüket Behaghel törvénye szabályozza, és tetszés szerinti relatív hatókör tulajdonítható nekik.

A tagadószó meggátolja az FP-ből való igeemelést; így tagadást tartalmazó FP-re nem építhető újabb FP:

- (48) a. ?*[_{FP} KÉT SÜTEMÉNYT [_{F'} sütötti [_{FP} nem [_{FP} ÉVA [_{F'} V_i]]]]]]]
 b. *[_{FP} KÉT SÜTEMÉNYT [_{F'} sütött [_{FP} ÉVA [_{FP} nem [_{F'} V_i]]]]]]]

Összegezve az elmondottakat: a magyar mondat minden lehetséges szórendi változatát megkapjuk, ha a mondatot egy konfigurációs vP-re épülő PredP-ből vezetjük le oly módon, hogy a PredP-t egy T funkcionális fejjel – Pred-ből T-be való igeemeléssel – TP-vé, majd választhatóan a TP-t egy F funkcionális fejjel – T-ből F-be való igeemeléssel – FP-vé terjesztjük ki, és ha a (42) alatti általánosításnak megfelelően feltételezzük, hogy azok a kifejezések, melyekből az igei fejet kiemeltük, kilapulnak és szabad szórendűvé válnak.

A következő megválaszolendő kérdés: mi magyarázza, hogy a vP-t egyes – elsősorban szemantikai – jelenségek hierarchikusnak, más jelenségek laposnak mutatják? A válaszhoz a generatív irányzat legújabb változata, a fáziselmélet nyújt elméleti keretet. A fáziselméleti keretben megfogalmazandó válasz lényege, hogy a szemantikai értelmezés nem egy lépésben történik. Azok az értelmező műveletek, melyeket a vP kilapulása előtt hajtunk végre, hierarchikusnak észlelik a vP-t. Azon értelmező folyamatok számára viszont, melyek a kilapulás után mennek végbe, a vP lapos.

7. Fáziselméleti magyarázat

7.1. Fázisok a magyar mondatban

Chomsky (2001, 2002, 2005) amellet érvel, hogy a mondatok létrehozása, valamint szemantikai és fonológiai értelmezése nem egy lépésben, hanem szakaszonként, fázisonként történik. Egy-egy fázis fejre, bal perifériára és a fejtől jobbra eső fázistartományra tagolható. A fej és a bal periféria képezik a fázis mondattanilag és jelentésstanilag aktív, továbbépíthető részét. A fázis-tartomány az a mondatszaksz, melynek mondattani felépítése már befejeződött, s melyet ezért fonológiai és szemantikai értelmezésnek vehetünk alá.

Chomsky (2004, 2005) javaslata szerint az ige lexikális kiterjesztése (a νP), valamint a tagmondat (CP) képez fázist. Többen (például Grohmann (2000) és Sauerland és Elbourne [2002]) a T(ense)P-t, azaz a νP funkcionális kiterjesztését is fázisnak tartják. Az ige lexikális kiterjesztésének fázisát a magyarban a PredP-vel fogom azonosítani. Semleges mondatok esetében az ige maximális funkcionális kiterjesztése a magyarban is a TP; nem-semleges mondatokban viszont az FP.¹⁰ (Az t a kérdést nyitva hagyom, hogy a CP külön fázist alkot-e a magyar mondatban, vagy – a TopP-vel együtt – hozzácsatolható az ige maximális funkcionális kiterjesztése (a TP vagy FP) alkotta fázishoz.)

Mind a lexikális fázisban, mind a funkcionális fázisban az ige szolgál a fázis fejeként; a lexikális fázisban a Pred-be, a funkcionális fázisban pedig a T-be vagy F-be emelt ige választja el egymástól a szintaktikailag és szemantikailag aktív bal perifériát a szintaktikailag és szemantikailag semlegesítődött, kilapult fázistartománytól.

Annak következtében, hogy a mondatok létrehozása és értelmezése fázisonként történik, előfordulhat, hogy a levezetés során ugyanahhoz a mondat-szakaszhoz kétféle szerkezet is hozzárendelhető. A magyarban a νP -vel mindig ez a helyzet. A PredP fázisban – mint a (36)-(37) alatti ábrák mutatják – a fázis-tartományt alkotó igei kifejezés hierarchikus: a νP specifikálójában található alany szerkezetileg prominensebb a VP specifikálójában található tárgynál, és a tárgy is prominensebb az egyéb bővítményeknél. Azok az értelmező műveletek, melyek a PredP-fázisban mennek végbe, ezen a hierarchikus szerkezeten működnek. Abban a fázisban viszont, melyet a funkcionálisan kiterjesztett ige alkot, a νP már a kilapult fázistartományba esik; így az e fázisban működő értelmező szabályok számára a νP lapos.

¹⁰ Surányi (2002) és (2004) mindkettőt fázisként kezeli (bár eltérő (AspP és ZP) terminusokat használ).

Fáziselméleti keretben a 6. részben megfogalmazott általánosítás a következőképpen értelmezhető:

(49) Fázisstartomány-kilapulás

Amikor egy fázis fejét egy új fázis fejpozíciójába emeljük, az új fázis tartományában a fej kópiái és az őket kiterjesztő fráziskategóriák törlődnek, a törölt fejek specifikálói és bővítményei pedig testvérviszonyba kerülnek.

Így amikor az ige a funkcionális fázis fejébe, semleges mondatban például T-be kerül, a VP, ν P és PredP csomópontok törlődnek; csak azok az összetevők maradnak meg testvércsomópontokként a fázisstartományban, melyek a törölt igei projekciók specifikálói és bővítményi pozícióit kitöltötték. Minthogy a fázisstartomány további szintaktikai műveletek számára már nem nyitható meg, a „kilapulásnak” nincsenek szintaktikai következményei. A szemantikai értelmezés számára a kilapult fázisstartomány egymást kölcsönösen vezérlő összetevőkből áll. A fonológiai értelmezés, azaz a kiejtés során e testvérösszetevők tetszés szerinti sorrendben linearizálhatók. Azt a sorrendet érezzük legsemlegebbnek, mely eleget tesz a növekvő összetevők törvényének (Behaghel 1932).

Míg semleges mondatban a TP-fázis tartományát alkotó PredP lapul ki, mielőtt jelentéstani és fonológiai értelmezésnek vetnénk alá, fókuszos mondatban az F fejbe emelt igét követő TP. Ismétlődő FP esetén az alsóbb FP-k is a kilapult fázisstartományba esnek.

A fáziselmélet keretében mind a magyar mondat szabad ige utáni szórendjéről, mind a konfigurációs és nem-konfigurációs jelenségek közötti látszólagos ellentmondásról számot tudunk adni. A magyarázat feltehetőleg nem csak a magyarra érvényes. Az igemozgatás által kiváltott, a kiemelt igét követő mondatszakaszra kiterjedő szabad szórend más nyelvekben sem teljesen ismeretlen, a skandináv nyelvekben például tárgyhelycsere (object shift) néven tartják számon (vö. Platzack [1986], Thrainsson [1986], és Holmberg [1985, 1986]). Ugyanakkor a többnyire szegény morfológiájú skandináv nyelvekben a szórendi szabadság korlátozottabb, mint a magyarban – többek között annak az univerzális megszorításnak a következményeképpen, miszerint „a mondatrészi szerepeknek azonosíthatóknak kell lenniük” (Erteschik-Shir 2005: 54).

7.2. A szórend

A magyar mondat szórendje a levezetés funkcionális fázisában alakul ki (a PredP fázist nem ejtjük ki, azaz, csak szemantikailag értelmezzük, fonológiailag nem). A szórend ige előtti kötöttsége és ige utáni szabadsága a funkcionális fázis tagolódását tükrözi. A fázis mondattanilag aktív bal periferiáján, azaz ige előtti szakaszában az operátorok közötti aszimmetrikus vezérlési viszonyok kötött

sorrendet határoznak meg. Az ige utáni fázisartományban viszont az egymást kölcsönösen vezérlő fő összetevők specifikussági jegyüktől függetlenül tetszés szerinti (legfeljebb a növekvő összetevők törvényétől korlátozott) sorrendben állhatnak.

7.3. Hierarchikus VP-re utaló jelenségek: a bennható és a mediális igék eltérő viselkedése; a kölcsönös és visszaható névmások kötése

Azok a mondattani műveleteknek és mondattani viszonyoknak, melyek alany-tárgy aszimmetriát mutatnak, a PredP-fázis tartománya: a hierarchikus ν P szolgál színhelyeül. A ν P-ben történik például a bennható igék üres tárgyi pozíciójába való áltárgy-beillesztés (l. 23a). Az igei argumentumok közötti referencia-viszonyokat szabályozó kötéselveket, köztük a kölcsönös és visszaható névmások értelmezését meghatározó *A* kötéselvet is e – (36)–(37) alatt ábrázolt – hierarchikus ν P-n értelmezzük. Az *A* kötéselv értelmében a visszaható, illetve kölcsönös névmást tagmondatában egy őt vezérlő antecedenstnek kell kötnie. A (24a) alatti példában az alany azért kötheti a tárgyi névmást, (26a)-ban viszont a tárgy azért nem kötheti az alanyi névmást, mert az alany aszimmetrikusan vezérli a tárgyat. Ugyanígy, (24b)-ben a tárgy azért kötheti a határozói névmást, (26b)-ben viszont a határozó azért nem kötheti a tárgyi névmást, mert a tárgy aszimmetrikusan vezérli a határozót.

Ha a kölcsönös-, illetve visszaható névmás a ν P-ben nem kerül kötési viszonyba, akkor a levezetés funkcionális fázisában keres antecedenst magának. Ez történik az (50) alatti példában. (A funkcionális fázisban kiemelt összetevők alsó, nem hangzó kópiáit áthúzással jelölöm.)

- (50) a. [_{TopP} *A fiúkat*_i [_{TP} fel-jelentették [_{PredP} egymás_i szülei ~~*a fiúkat*~~ a rendőrségen]]]
- b. [_{TP} Fel-jelentették [_{PredP} *a fiúkat*_i egymás_i szülei a rendőrségen]]]

Vö.:

(51)**The boys_i, each other_i's parents reported to the police.*

Az igei kifejezés kiterjesztésének funkcionális fázisában a kötést láncokon értelmezzük. Míg a ν P-beli argumentumokon értelmezett *A* kötéselv csupán azt kívánja, hogy a visszaható, illetve kölcsönös névmást vezérelje egy lokális antecedenst, a láncokon értelmezett *A* kötéselv egy megelőzési feltételt is magában foglal¹¹: azon túl, hogy az antecedenst-lánc alsó láncszemének vezérelnie kell a

¹¹ Bár Chomsky (1981) kötéselméletében nem szerepel megelőzési feltétel, számos tanulmány felhívta a figyelmet a megelőzés szerepére – lásd például Barss and Lasnik (1986) és É. Kiss (1991).

kölcsönös vagy visszaható névmási lánc alsó láncszemét, az antecedenslánc legfelső láncszemének meg is kell előznie a névmási lánc legfelső láncszemét. (A ν P-n belül ez triviálisan teljesül: a vezérlés mindig megelőzéssel is együttjár).

Az (50)-es példákban az alany birtokos jelzőjét képviselő névmásnak nincs öt vezérlő antecedense a ν P-n belül. A funkcionális fázisban, a ν P kilapulása következtében azonban vezérlés jön létre a névmás és a tárgy alsó láncszeme között. (50a,b)-ben az antecedens-lánc legfelső láncszeme a kötés megelőzési feltételének is eleget tesz. Az angolban, ahol nem történik kilapulás, a tárgy a levezetés semelyik fázisában sem vezérli az alany birtokos jelzőjét – ezért helytelen (51). A szintén helytelen (52) alatti magyar mondatokban a kötés megelőzési feltétele nem teljesül.

- (52) a. * $[_{TP}$ Fel-jelentették $[_{PredP}$ egymás_i szülei *a fiúkat*_i a rendőrségen]]
 b. * $[_{TopP}$ Egymás_i szülei $[_{TP}$ fel-jelentették *a fiúkat*_i a rendőrségen]]

Ha a kölcsönös, illetve visszaható névmás már a PredP fázis ν P-tartományában valamely kötésselv hatálya alá esik, akkor referencia-viszonyai már a PredP fázisban rögzülnek. Így az (53a)-ban létrejövő kötést nem befolyásolja, ha – mint (53b)-ben – a funkcionális fázisban a névmás kerül az antecedense elé. Ugyanígy, (53c)-t nem menti meg, hogy a funkcionális fázisban az antecedens megelőzi és a kilapult ν P-ben vezérli a kölcsönös névmást, hiszen a PredP-fázisban a névmás vezérelte az antecedens, és ezáltal – a C kötésselvnek megfelelően – kötelezően eltérő referenciájúakká lettek.

- (53) a. $[_{PredP}$ kérdeztem_i $[_{\nu P}$ t_i $[_{\nu P}$ *a fiúkat*_j $[_{\nu}$ t_i egymásról_j /egymás_j szüleiről]]]]]
 b. $[_{FocP}$ EGYMÁSROL_j kérdeztem $[_{TP}$ *a fiúkat*_j]]
 c. * $[_{FocP}$ *A FIÚKRÓL*_j kérdeztem $[_{TP}$ egymást_j]]¹²

Összefoglalva az elmondottakat: a visszaható- és kölcsönös névmások referenciáját meghatározó *A* kötésselv a levezetés mindkét fázisában szerepet játszik. Testvér-argumentumok között a ν P-ben, a levezetés lexikális fázisában jöhet létre kötés – ha az antecedens vezérli a visszaható, illetve kölcsönös névmást. A funkcionális fázisban végbemenő kilapulás nem testvérargumentumok között is vezérlést eredményezhet. Ahhoz, hogy kötés jöjjön létre, az antecedensnek a vezérlés mellett meg is kell előznie a névmást.

¹² Surányi (2006a,b) és É. Kiss (2005) azzal magyarázza (51a,b) helyességét, hogy a tárgyat még a lexikális fázisban a ν P-hez csatoltuk, ezáltal vezérlési viszonyt hozva létre a tárgy és az alany birtokos jelzője között. E magyarázat alapján azonban (52b)-nek is helyesnek kellene lennie, hiszen semmi sem zárja ki az alanyt a lexikális fázisban való topicalizálását.

7.4. A C kötéselv

A C kötéselv azt mondja ki, hogy egy referáló kifejezés nem lehet referenciálisan kötve (tehát nem lehet koreferens egy őt vezérlő kifejezéssel). A C kötéselv az összetett mondat egészére, tehát a levezetés valamennyi fázisára érvényes.

A PredP fázis hierarchikus vP-jében az alany vezérli a tárgy birtokos jelzőjét, tehát nem lehetnek koreferensek:

- (54) a. ?*[_{PredP} szereti [_{vP} János_i [_{vP} János_i feleségét]]]
 b. *[_{PredP} szereti [_{vP} a szerencsétlen_i [_{vP} János_i feleségét]]]
 c. *[_{PredP} szereti [_{vP} pro/ő_i [_{vP} János_i feleségét]]]

A vP-ben létrejövő diszreferenciát a későbbi fázisokban végbemenő műveletek nem teszik semmissé. Bár (55a–c)-ben sem az alany nem vezérli a tárgy birtokos jelzőjét, sem a tárgy birtokos jelzője nem vezérli az alanyt, a vP-ben köztük létrejött kötelezően eltérő referencia megmaradt. (A * azt jelenti, hogy a mondatok a szándékolt koreferens olvasattal helytelenek.)

- (55) a. *[_{FocP} JÁNOS_i FELESÉGÉT szereti [_{TP} János_i]]
 b. *[_{TopP} János_i feleségét [_{TP} szereti a szerencsétlen_i]]
 c. *[_{TopP} János_i feleségét [_{FocP} csak Ő_i szereti]]]

Bár a hierarchikus vP-ben a tárgy nem köti az alany birtokos jelzőjét, a funkcionális fázis kilapult vP-jében vezérelni fogja. Ez még nem elegendő ahhoz, hogy kötés jöjjön létre köztük; a funkcionális fázisban az antecedensnek meg is kell előznie az általa kötött összetevőt. Az (56) alatti példákban a kötésnek mind a vezérlési, mind a megelőzési feltétele teljesül, így – a C kötéselv értelmében – a tárgy és az alany birtokos jelzője kötelezően eltérő referenciájú:

- (56) a. ?*János_{t_i} szereti János_i felesége.
 b. *A szerencsétlen_{t_i} szereti János_i felesége.
 c. *pro_{t_i} szereti János_i felesége.¹³
 d. *Őket_{t_i} szereti a fiúk_i anyja./*Szereti őket_{t_i} a fiúk_i anyja.
 e. *Őt_{t_i} melyik fiú_i; szomszédja jelentette fel a rendőrségen?
 f. *pro_{t_i}/őt_{t_i} mindegyik fiú_i anyja fel-hívta telefonon.¹⁴

¹³ A személyes névmások legjelöltebb helye a topikpozíció; ezért elemzem a rejtett névmást is topik helyzetűként. (56c) helytelensége is arra enged következtetni, hogy a mondat párhuzamos szerkezetű a szintén helytelen (56d–e)-vel.

¹⁴ É. Kiss (2005) és Surányi (2006a, b) az (56) alatti mondatokban tapasztalt kötelezően eltérő referenciát a hierarchikus vP-n belüli belső topikalizációval (scramblinggal), azaz a tárgynak a vP-

Ha a tárgyi antecedens nem előzi meg az alany birtokos jelzőjét, akkor koreferens olvasatokat is lehetségesnek jósoljuk. Lexikális antecedens esetén, (57a–b)-ben valóban ezt tapasztaljuk. (58a–b) azonban marginálisabb koreferens olvasattal, mint várnánk,¹⁵ (58c–d) pedig teljességgel elfogadhatatlan:

- (57) a. János_i felesége szereti Jánost_i.
 b. János_i felesége szereti a szerencsétlent_i.
- (58) a. ??A fiúk_i anyja szereti őket_i.
 b. ??Mennyire szereti a fiúk_i anyja őket_i?¹⁶
 c. *Melyik fiú_i szomszédja jelentette fel őt_i; a rendőrségen?
 d. *Mindegyik fiú_i; anyja felhívta őt_i; telefonon.

Régi rejtélye a magyar mondattannak, hogy az (58a,b) alatti mondatoknak miért nincs koreferens olvasatuk – szemben például angol megfelelőikkel. Úgy látszik, (58a–b)-t „blokkolja” az (59a–b) alatti szerkezet:

- (59) a. A fiúkat_i szereti az pro_i anyjuk.
 b. Mennyire szereti a fiúkat_i; az pro_i anyjuk?

Kérdés, hogy az (58a–b)-nek megfelelő angol (60a–b)-t miért nem blokkolja az (59a,b)-nek megfelelő (61a–b):

- (60) a. The boys'_i; mother loves them_i.
 b. How much does the boys'_i; mother love them_i?
 (61) a. Their_i mother loves the boys_i.
 b. How much does their_i mother love the boys_i?

A magyarázat az lehet, hogy a magyar (59a–b) a funkcionális fázis tartományának kilapulása következtében kötött névmást tartalmaz (a tárgyi lánc alsó láncszeme vezérli a rejtett névmási lánc alsó láncszemét, felső láncszeme pedig meg is előzi) – és a kötés erősebb és ezért előnyben részesítendő értelmezési opció mint a választható koreferencia.

(58c–d) esetében minden bizonnyal (62a–b) blokkolja a koreferens olvasatot:¹⁷

hez való hozzátételével magyarázza. Ebben a keretben a személyes névmási bővítmények belső topikalizációját, azaz vP-hez való csatolását kötelezőnek kell feltételezni.

¹⁵ Surányi (2006) tesztelte az (58a,b) típusú mondatok megítélését. 25 informánsból heten elfogadták, tízen marginálisnak találták, nyolcan pedig kizárták a koreferens olvasatot.

¹⁶ (58b) kissé (58a)-nál is jelöltebb, mivel a növekvő összetevők Behaghel-féle törvényét is megsérti.

- (62) a. Melyik fiút_i jelentette fel a pro_i szomszédja ~~melyik-fiút_i~~; a rendőrségen?
- b. Mindegyik fiút_i fel-hívta az pro_i anyja ~~mindegyik-fiút_i~~; telefonon.

(62a–b) két okból is optimálisabb, mint (58a–b). Egyrészt – a fázisstartomány kilapulása után – (62a–b) kötött névmást tartalmaz, és a kötés erősebb és ezért kedvezőbb értelmezési opció mint a koreferencia. Másrészt, az operátoroknak a magyarban vezérelniük kell a hatókörüket szolgáló propozíciót. Ez (62a–b)-ben teljesül, (58d–e)-ben viszont nem.

Minthogy az angolban a tárgy a levezetés semelyik fázisában sem vezérli az alany birtokos jelzőjét, (60a–b) és (61a–b) ugyanolyan koreferens olvasattal jár együtt; így egyik sem részesítendő előnyben a másikkal képest.

Összegezve: Az a tény, hogy a magyarban az alany birtokos jelzője nem lehet koreferens egy vele számban és személyben megegyező tárgyi névmással, a levezetés funkcionális fázisában végbemenő fázisstartomány-kilapulás következménye. A lapos *vP*-nek köszönhetően *A fiúkat szereti az (pro) anyjuk* mondatban a tárgy köti a rejtett névmást, és ez a szerkezet blokkolja *A fiúk anyja szereti őket* mondat által képviselt, gyengébb, csupán koreferens olvasatot nyújtó szerkezetet.

7.5. Hatókörértelmezés

Az operátorok értelmezése hatókörüktől, azaz az általuk vezérelt mondatszakasz nagyságától függ. Az operátorok egyes típusai (például a kérdő kifejezések) fókuszpozícióban (az FP kifejezés specifikálójában) állnak; más típusai kvantoremeléssel a TP vagy az FP elé kerülnek. Ebből következően a legkorábbi fázis, melyben a hatókörértelmezés elvégezhető, a funkcionálisan kiterjesztett igei kifejezés: az FP, vagy FP hiányában a TP. E fázisban az operátorok hatóköre pontosan az általuk vezérelt mondatszakasznak felel meg. A fázis bal periferiján található kvantorok hatóköre a tőlük jobbra eső mondatszakaszra terjed ki. Így az ige utáni operátorok mindig kisebb hatókörűek az ige előtt állóknál. Minthogy az ige utáni tartományban a kvantorok kölcsönösen vezérlik egymást, egymáshoz viszonyított hatókörüik egyforma, azaz tetszőleges sorrendben értelmezhetők. Míg például egy ige előtti fókusz nagyobb hatókörű az ige utáni fókusznál – l. (63), ha mindkét fókusz a fázis ige utáni tartományába kerül, egyforma hatókörűek lesznek – l. (64):

¹⁷ Surányi (2006) szerint (62a,b) azért blokkolja (58d,e)-t, mert a levezetése gazdaságosabb; rövidebb kérdőszómozgatást feltételez – mivel a *vP*-hez csatolt tárgy közelebb van a fókuszpozícióhoz, mint a *vP* specifikálójában található alany.

- (63) a. Csak két tárgyból bukott meg csak egy hallgató. 2 > 1
 b. Csak egy hallgató bukott meg csak két tárgyból. 1 > 2
- (64) a. Mikor bukott meg csak két tárgyból csak egy hallgató? 2 > 1, 1 > 2
 b. Mikor bukott meg csak egy hallgató csak két tárgyból? 1 > 2, 2 > 1

Ugyanezt tapasztaljuk a két disztributív kvantort tartalmazó mondatokban is. Ha mindkét kvantor a bal periférián található (l. 65a–b), vagy az egyik a bal periférián, a másik a fázisstartományban (65c), akkor az elől álló kvantor a nagyobb hatókörű. Ha viszont mindkét kvantor az ige mögött áll, egyforma hatókörűek (66a–b).

- (65) a. [_{TP} Mindkét tárgyból [_{TP} három hallgatót is [_{TP} meg buktatott János]]] 2 > 3
 b. [_{FP} Mindkét tárgyból [_{FP} három hallgatót is [_{FP} JÁNOS buktatott [_{TP} meg]]]]] 2 > 3
 c. [_{FP} Mindkét tárgyból [_{FP} JÁNOS buktatott [_{TP} meg három hallgatót is]]] 2 > 3
- (66) a. [_{FP} JÁNOS buktatott [_{TP} meg mindkét tárgyból három hallgatót is]]] 2 > 3, 3 > 2
 b. [_{FP} JÁNOS buktatott [_{TP} meg három hallgatót is mindkét tárgyból]]] 3 > 2, 2 > 3

Egy ige előtti kvantor nagyobb hatókörű, mint egy ige előtti fókusz (67a), és egy ige előtti fókusz nagyobb hatókörű, mint egy ige utáni (hangsúlytalan) kvantor (67b).¹⁸ Két ige utáni, testvérviszonyban álló, egymást kölcsönösen vezérlő kvantornak viszont azonos a hatóköre (68a,b).¹⁹

- (67) a. [_{FP} Minden néző [_{FP} KEVÉS FILMET látott]] minden > kevés
 b. [_{FP} KEVÉS NÉZŐ látott [_{TP} minden filmet]] kevés > minden
- (68) a. [_{FP} EZÉRT látott [_{FP} KEVÉS NÉZŐ minden filmet]] kevés > minden, minden > kevés

¹⁸ Az ige utáni hangsúlyos kvantorokról l. például É. Kiss (1998: 62).

¹⁹ Szabolcsi (1997) azt állítja, hogy ez az általánosítás nem terjeszthető ki a kvantorok minden típusára; szerinte például az alábbi mondatban a *hatnál több kutya* csak akkor lehet nagyobb hatókörű a *kevés fiút* kifejezésnél, ha megelőzi:

(i) TEGNAP harapott meg hatnál több kutya kevés fiút.

(ii) TEGNAP harapott meg kevés fiút hatnál több kutya.

Szabolcsi intuícóját nem osztom. Az alábbi példában – pragmatikai okokból – még könnyeb a *hatnál több* kvantornak a *kevés* kvantor feletti hatókört tulajdonítani:

(iii) CSAK SZINTAXISBÓI írt kevés házi feladatot hatnál több fiú.

- b. [_{FP} EZÉRT látott [_{FP} minden filmet kevés néző]] minden > kevés,
kevés > minden

E megközelítés tehát az ige utáni hangsúlytalan kvantorok problémáját is megoldja. Az ige előtti és ige utáni kvantorok levezetése azonos módon, kvantoremeléssel történik; a kvantoremelés következményei azonban az ige kiemelése következtében lapossá váló fázisstartományban semlegesítődnek.

8. Összefoglalás

E tanulmány olyan levezetést javasolt a magyar mondatok számára, mely helyesen jósolja meg a mondatok ige előtti kötött és ige utáni szabad szórendjét, és a hierarchikus mondatszerkezetet bizonyító, valamint a lapos igei kifejezésről tanúskodó ellentmondásos tényekről is számot tud adni. A levezetés keretét a fáziselmélet adja. A magyarban feltehetőleg mind az ige lexikális kiterjesztése, a PredP, mind az ige teljes funkcionális kiterjesztése, az FP vagy TP fázisként működik. A funkcionálisan kiterjesztett igei kifejezés belső, ige mögötti tartományának szerkezete kilapul; összetevői szabadon újrendezhetőek. Az a sorrend a legjelölletlenebb, mely engedelmeskedik a Behaghel (1932) megfogalmazta növekvő összetevők törvényének. A szemantikai értelmezés nem egy lépésben történik, hanem megoszlik a fázisok között. Ez magyarázza a konfigurációs és nem-konfigurációs *vP*-re utaló következmények együttes meglétét: a *vP* hierarchikusan tagolt a lexikális fázisban, a PredP fázisstartományán értelmezett jelenségek számára, és lapos a funkcionális fázisban, az FP vagy TP fázisstartományán értelmezett jelenségek számára.

Irodalom

- Behaghel, Otto (1932), *Deutsche Syntax IV*. Carl Winters, Heidelberg.
- Bartos Huba (2000), Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Magyar strukturális nyelvtan III. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 653–762.
- Brassai Sámuel (1860), „A magyar mondat”. *Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye 1*: 279–399.
- Brassai Sámuel (1863–65), „A magyar mondatról”. *Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye 3*: 3–128; 173–409.
- Bene Annamária (2005), Az igék bennható/transzítív/mediális felosztásának morfoszintaktikai következményei. PhD disszertáció, ELTE Elméleti Nyelvészet Szakcsoport.

- Brody, Michael (1990), Some remarks on the focus field in Hungarian. UCL Working Papers in Linguistics 2. University College London. 201–225.
- Brody, Michael (1995), Focus and checking theory. In: Kenesei, István (szerk.), *Approaches to Hungarian 5*, 29–44. JATE, Szeged.
- Chomsky, Noam (1995), *The Minimalist Program*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Chomsky, Noam (2001), Derivation by phase. In: Kenstowicz, Michael (ed.), *Ken Hale: A Life in Language*, MIT Press, Cambridge, Mass. 1–52.
- Chomsky, Noam (2004), Beyond explanatory adequacy. In: Belletti, Adriana (ed.), *Structure and Beyond. The Cartography of Syntactic Structures*. Oxford University Press, Oxford. 45–127.
- Chomsky, Noam (2005), *On Phases*. Kézirat. MIT, Cambridge, Mass.
- Csirmaz Anikó (2006), Aspect marking in a two-component theory of aspect. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*. Springer, Dordrecht. 159–200.
- Dayal, Veneeta (2003), Bare nominals: non-specific and contrastive readings under Scrambling. In: Karimi, Simin (ed.), *Word Order and Scrambling*. Blackwell, London. 67–90.
- Diesing, Molly (1992), *Indefinites*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- É. Kiss Katalin (1983), A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *NyÉrt* 116
- É. Kiss, Katalin (1991), On the locality condition of anaphora and pronominal variable binding. In: Koster, Jan – Eric Reuland (eds), *Long Distance Anaphora*. Cambridge University Press, Cambridge. 245–261.
- É. Kiss Katalin (1992), Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 79–179.
- É. Kiss, Katalin (1998), Multiple topic, one focus? *ALH* 45: 3–29.
- É. Kiss, Katalin (2002), *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. Kiss, Katalin (2006a), Focussing as predication. In: Molnár, Valéria – Susanne Winkler (eds.), *Architecture of Focus*. Mouton de Gruyter, Berlin. 169–196.
- É. Kiss, Katalin (2006b), The function and the syntax of the verbal particle. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*, 17–56. Springer, Dordrecht.
- Erteschik-Shir, Nomi (2005), Sound patterns of syntax: Object shift. *Theoretical Linguistics* 31: 47–95.
- Grohmann, Kleanthes K. (2000), *Prolific peripheries: A radical view from the left*. PhD disszertáció, University of Maryland.
- Holmberg, Anders (1985), Icelandic word order and binary branching. *Nordic Journal of Linguistics* 8, 161–195.
- Holmberg, Anders (1986), *Word order and syntactic features in the Scandinavian languages and English*. PhD disszertáció. University of Stockholm.
- Karimi, Simin (2003), On object positions, specificity, and Scrambling in Persian. In: Simin Karimi (ed.), *Word Order and Scrambling*, 91–124. Blackwell, London.
- Koster, Jan (1994), Predicate incorporation and the word order of Dutch. In: Guglielmo Cinque – Jan Koster – Jean-Yves Pollock – Luigi Rizzi – Raffaella Zanuttini (eds)

- Paths towards Universal Grammar. Studies in Honor of Richard S. Kayne, 255–276. Georgetown University Press, Washington D.C.
- Marác, László (1989), *Asymmetries in Hungarian*. PhD diszertáció. Groningen University.
- Neeleman, Ad (1994), Scrambling is a D-structure phenomenon. In: Corver, Norbert – Henk van Riemsdijk (eds), *Studies on Scrambling*, 387–430. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Olsvay Csaba (2000a), Formális jegyek egyeztetése a magyar nemsemleges mondatokban. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV*, 119–151. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Olsvay Csaba (2000b), Negative quantifiers in the Hungarian sentence. Szakdolgozat, ELTE Elméleti Nyelvészet Szakcsoport, Budapest.
- Piñon, Christopher (1992), Heads in the focus field. In: Kenesei, István – Pléh Csaba (eds), *Approaches to Hungarian 4*. JATE, Szeged. 99–122.
- Piñon, Christopher (1995), Around the Progressive in Hungarian. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian 5*. JATE, Szeged. 153–192.
- Platzack, Christer (1986), COMP, INFL, and Germanic word order. In: Hellan, Lars – Kirsti Koch Christensen (eds), *Topics in Scandinavian Syntax*. Reidel, Dordrecht. 185–234.
- Puskás, Genováva (2000), *Word Order in Hungarian: The Syntax of A' Positions*. John Benjamins, Amsterdam.
- Reinhart, Tanya (1983), *Anaphora and semantic interpretation*. Croom Helm, London.
- Sauerland, Uli – Paul Elbourne (2002), Total reconstruction, PF-movement, and derivational order', *LI* 33: 283–319.
- Surányi Balázs (2002), Multiple Operator Movement in Hungarian. *UILOTS*, Utrecht.
- Surányi Balázs (2004), The left periphery and cyclic Spellout: the case of Hungarian. In: Adger, David – Cecile de Cat – George Tsoulas (eds), *Peripheries and their Effects*. Kluwer, Dordrecht. 49–73.
- Surányi Balázs (2006), Scrambling in Hungarian. *ALH* 53, 393–432.
- Szabolcsi Anna (1997), Strategies of scope taking. In: Szabolcsi, Anna (ed.), *Ways of Scope Taking*. Kluwer, Dordrecht.
- Thrainsson, Höskuldur (1986), On Auxiliaries, AUX and VPs in Icelandic. In: Hellan, Lars – Kirsti Koch Christensen (eds) *Topics in Scandinavian Syntax*, 235–265. Reidel, Dordrecht.
- Varga László (1981), A topicról és a fókusz utáni elemek sorrendjéről. *MNy* 77: 198–200.
- Zwart, Jan-Wouter (1994), Dutch is head-initial. *The Linguistic Review* 11: 377–406.

RÉDEI KÁROLY

Belső és külső innovációk a votják nyelvben *
(Adalékok a Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolataihoz)

The paper is concerned with grammatical innovations in Votyak since the end of the Proto-Permic period. These are of two kinds: (1) internal innovations, i.e. changes that involve the restructuring of the system or some of its subsystems; (2) external innovations, i.e. changes due to contact with another language. Innovations of both kind affect the phonology, the morphology and the syntax of the language. The grammatical system of Proto-Permic is relatively well known. Thus the internal and external innovations of Votyak are not difficult to reconstruct with reference to that grammatical system.

1. Bevezetés

1.1. A finnugor alapnyelv kora a Kr. e. a 3. évezred végéig tartott. Ekkor az alapnyelv két ágra szakadt: finn-permi és ugor ágra. A finn-permiek együttélése viszonylag rövid ideig tartott: a Kr. előtti 2. évezred közepén a FP ág kettévált: a Volga két partján lakó finn-volgaiakra – nyugaton az Oka, keleten a Vjatka folyóig – és a Volgától jóval keletebbre, a Vjatka és Káma folyók tájékán megtelepedett permiekre. A finnugrisztika összefoglaló kézikönyvei e népcsoport esetében lényegében ilyen történelmi háttérrel számolnak (l. pl. Hajdú 1962: passim). A finn-volgai egységet másképp látom, mint a finnugrisztika standard kézikönyvei. Véleményem szerint a finn-volgai egységbe a finnségi nyelvek, a lapp és a mordvin nyelv elődei tartoztak. A cseremisz nem csupán földrajzilag, de nyelvi tekintetben is közbülső helyet foglalt el a permiek és a finn-volgaiak között.

Az őspanmi kor utolsó századaiban (a Kr. u. 8–9. századokban) kezdődött el az őspanmi népnek a Volga középső folyása vidékére, a Kazány és a Kujbisev közötti területre betelepült volgai bolgárokkal (bolgár-törökökkel, Magna Bulgaria lakóival) való kapcsolata. Az érintkezés eredménye 22 bolgár-török jövevényszó az őspanmiban és a mai permi nyelvekben (Rédei – Róna-Tas 1972: 281–298, 1975: 31–32). E kapcsolatok népmozgásokkal is jártak: ekkor a vot-

* A 10. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson (2005. augusztus 15–21.) oroszul elhangzott előadás bővített magyar nyelvű változata.

jások mai lakóhelyüktől kissé nyugatabbra, valamint a Vjatka torkolatától nyugatra és keletre, továbbá a Káma alsó folyásának jobb partján laktak. Az ősspermi kor utolsó századaiban a votjákoktól északra telepedtek meg a zürjének. A zürjének és permjások elődei bolgár-török nyomásra északra, mai hazájukba költöztek (Rédei – Róna-Tas 1973: 296–298; Kel'makov 2002: 85–87). A zürjéneknek új hazájukba, északra költözése után tovább folytatódott a zürjénstől immár elkülönülten élő votjákoknak a bolgár-törökkel való érintkezése. Ennek nyelvi lecsapódása a bolgár-török (csuvas) jövevényszavak viszonylag nagy száma a votjákban: számuk Wichmann (1903) szerint 150, Tarakanov (l. Kel'makov 2002: 86) szerint 190 körül mozog.¹ A votjákok tehát 1236-ig a bolgár birodalomban éltek. 1236-ban a keletről Európába zúduló mongolok („tatárjárás”) szétzúzzák Magna Bulgariát. A tatárok uralma 1552-ig tartott. A votják–tatár nyelvi kapcsolatok 1389 szóval gazdagították a votják nyelvet (Csúcs 1990b: 56). 1552-ben IV. Iván cár legyőzi a tatárokat, s ezzel a kazányi tatár kánság és a votjákok területe az orosz birodalom részévé válik. A votják nyelv szókincsére gyakorolt orosz hatást helyszűke miatt itt még érin-tőlegesen sem tárgyalom.

1.2. Dolgozatomnak nem célja a votják nyelv különböző jövevényszórétegeinek a bemutatása. A fentiekben csupán utalásokat tettem a szókincset ért változásokra. Munkámban az ősspermi kor vége óta a votják nyelvi rendszerben végbement változásokkal (innovációkkal) foglalkozom. Ezek kétfélek lehetnek: 1) belső innovációk, vagyis olyan változások, amelyek a nyelvi rendszer vagy annak egy részrendszerének átrendeződése során jöttek létre; 2) külső innovációk: idegen, ám egymással kontaktáló nyelvek hatására keletkezett változások. Mind a két esetben az innovációk kiterjednek a hangtan, az alaktan és a mondatnansíkjaúra. Az ősspermi alapnyelv grammatikai rendszerét viszonylag jól ismerjük (vö. Rédei 1988: 351–394). Ily módon a votják nyelvtan belső és külső innovációit ezen kiindulásul szolgáló alaprendszerhez való viszonyítások, levezetések révén jól fel tudjuk tární.

2.1. Hangtan, hangsúly

A finnugor alapnyelvben a hangsúly az első szótagra eshetett. Az ősspermiben ún. szabad hangsúly uralkodott, vagyis bármelyik szótag lehetett hangsúlyos az értelem megváltozása nélkül. Ilyen hangsúlyviszonyok vannak a zürjén nyelv északi nyelvjárásaiban ma is: *mu•ngni* ~ *mung•ni* ~ *mun•gni* 'mennek'. Általában

¹ Wichmann és nyomában mások is csuvas jövevényszavakról beszélnek a votjákban. Igaz, a mai csuvasok a bolgár-török leszármazottai. Mégis helyesebbnek tartom a bolgár-török terminust használni, mivel a votjákokkal és a zürjénekkel kapcsolatba került bolgárok a csuvasoktól (és bolgár elődeiktől) jóval keletebbre laktak.

az a tendencia figyelhető meg, hogy az első szótagot hangsúlyozzák (Rédei 1978a: 58, 1978b: 73). A permják nyelvjárások hangsúlyviszonyaira vonatkozóan l. Rédei 1978c: 411, 473).

A bolgár hatás előtt minden bizonnyal első szótagi hangsúlyozás lehetett a votjákban és a votják alapjául szolgáló őspermi nyelvjárásokban is. Ma a főhangsúly tatár hatásra az utolsó szótagra esik. Pl. *ad'ami* 'ember', *ludj•n* 'mezőn'; ugyanígy van a régi orosz jövevényszavakban is, pl. *mašina* 'gép', *šapka* 'sapka'. A legújabb orosz jövevényszavak megőrzik az átadó nyelvi hangsúlyt, pl. *tra•ktor* 'traktor', *ko•smos* 'kozmosz'.²

Kivételek:

- 1) A felszólító mód e. sz. 2. személyében a hangsúly az első szótagon van: *pu•ktj!* 'lege', *dj•šetski!* 'lerne!'.
- 2) Az imperatívus tagadó alakjaiban a főhangsúly vagy a tagadó igére, vagy a főige első szótagjára esik: *e•n ljžžj!* ~ *en lj•žžj!* 'lies nicht!'.
- 3) Az indicatívus tagadó alakjaiban a főige első szótagja hangsúlyos: *uz u•čke* 'sie schauen nicht', *ej a•žžj*; 'ich sah nicht'; emellett *ej ažžj* is létezik.
- 4) A reduplikált melléknevek esetében az első tag hangsúlyos: *go•rd-gord* 'igen piros'.
- 5) Bizonyos névmásoknál ingadozást figyelhetünk meg: *va•nmj•z* ~ *va•nmjz* 'mind, valamennyi', *ko•t-ki•n* ~ *ko•t'-kin* 'mindenki', *no-mj•r* ~ *no•-mjz* 'semmi', *olo-ki•n* ~ *o•lokin* 'valaki'. Ehhez vö. Perevoščikov 1962: 47–48. – A mai votják hangsúlyozási rendszer tatár hatásra keletkezett (a tatár hangsúlyozásra vonatkozóan l. Poppe 1963: 14, Kurbatov et al. 1969: 99).

2.1.1. Konzonantizmus

1) Orosz hatásra keletkezett új fonémák: *f*, *χ*, *c*, *ř*, pl. *flag* 'zászló', *χalat* 'köpeny, köntös', *cirk* 'cirkusz', *podřad* 'sorjában, egymás után'. A *c* morféma-határon eredeti szavakban is előfordul: *kuckj-* < *kutskj-* 'kezd' (vö. *kutj-* 'megragad, vesz'). Csak orosz jövevényszavakban a *p*, *b*, *m* fonémáknak jésített allo-morfjai is vannak: *p*, *b*, *m*, pl. *pervokla•ssnik* 'elsőosztályos', *běse•da* 'társalgás', *mex* 'suba'. A *k*, *g* palatoveláris zárhangoknak néhány nyelvjárásban jésített allo-fonjai is (*k̄*, *ḡ*) lehetségesek: pl. *k̄i* 'Hand', *k̄ec* 'nyúl', *ḡid* 'istálló' (Perevoščikov 1962: 10, 24, 28).

2) Egyes nyelvjárásokban (Kruglovo, Sosma) a *ć*, *ž* affrikátákból *t'* és *d'* fejlődött: *čas* ~ /> *t'as* 'óra; Stunde, Uhr', *žuč*, *žuč*, *d'us* 'orosz'. Ez a hang-változás is tatár hatásra keletkezett (Perevoščikov 1962: 30).

² Ha külön nem utalok rá, akkor a votják példák kéziratossá, „Wotjakische Grammatik” című munkámból valók.

3) Ugyancsak tatár hatással magyarázható a $j > d'$ változás is: az eredeti j helyén a déli nyelvjárásokban d' jelentkezik: *jil* ~ /> Uf. *d'ıl*, MU *d'ıw*, K *d'ıl* 'csúcs'; *jg* ~ /> Uf. *d'g*, K *dü* 'jég'; *jir* ~ /> Uf. *d'ır*, MU *d'ır*, K *d'ır* 'fej' (Perevoščikov 1962: 46). A cser $j > d'$ hangváltozás szintén tatár hatásnak köszönheti létrejöttét, pl. cser. *U jodam*; JO K *jadam* ~ P Bjp M MK CÜ *dodam* 'kér, kérdez' (~ zürj. *jual-*, *juval-*, votj. *jual-*, *d'ual-* 'ua.') (Bereczki 1983: 212, 2005: 17–18).

4) Az ősvotják szókezdő $*r$ -ből $ž$, jésített mássalhangzók előtt pedig $ž$ lett. A szóeleji r eltűnése a votjában tatár hatással magyarázandó; ebben a pozícióban ugyanis a tatár – a többi török nyelvhez hasonlóan – nem ismeri az r hangot. Pl. votj. Sz. *žujı*, K *žujā*, *žujā*, G *žuj* 'Moos' ~ zürj. Sz. *roj* 'Baumflechte', FSz. *roj* 'древесный мох...', votj. Sz. *žičı*, K *d'žučē*, *žoči*, (Wichm.) G *žičı*, *žičı* 'Fuchs' ~ zürj. Sz. P. *ruć*, KP *ruć* id.; votj. G B *žıt*, Sz. MU MJ *žıt*, Uf. *žıt* 'Abend' ~ zürj. V Sz. Lu. I Ud. P *rijt* 'Abend, abends'. Szókezdeten az r az újabb jövevényszavakban fordul elő, pl. Sz. M J MU *urobo*, I B *robo* 'Bauernwagen' (< csuv.); G *rodña*, *rodña*, B *radña* 'Verwandter' (< or.); Sz. *rad*, *ırad*, K *arād* 'sor, rend; Reihe, Ordnung, Regel' (< or.); K *rakmat*, *arākmāt* 'köszönet, hála; Dank' (< tat. < arab).

5) Egyes tatár hatásnak kitett votják nyelvjárásokban (Bess., Kukmor stb.) a g , k , t , d , l , m , n , j mássalhangzók helyén gégezárlhang (glottal stop) jelentkezik. Jele: $ʔ$. Pl. *toʔmaškıni* < *todmaškıni* 'Bekanntschaft machen', *uʔ mın* < *ug mın* 'ich gehe nicht', *lıʔ ka* < *lık-ka* 'komm her!', *eʔ berd* < *en berdı* 'weine nicht!', *vaʔka* < *vaj-ka* 'bring her, gib her!', *veʔle* < *vetle* 'jár', *žgʔvilın* < *žgk vilın* 'az asztalon'. Ez a votják nyelvészeti szakirodalomban gamzának nevezett jelenség a délnyugati nyelvjárásokra jellemző. Ezenkívül a Volga–Káma vidék nagy területén el van terjedve (a cseremiszen és a mordvinban is). Ezekben a nyelvekben tatár hatással van dolgunk. A gamza (*hamzah*, Poppe 1963: 9) – avagy glottal stop – a tatárban arab jövevényszavakon keresztül honosodott meg (Kel'makov 1998: 100–102).

6) A zárhangok „zöngétlen – zöngés” oppozíciója ($p : b$, $t : d$, $k : g$) abszolút szóvégi helyzetben néhány nyelvjárásban – nyilván orosz hatásra neutralizálódik: *šut* (< *šud*) 'Glück' ~ *šudo* 'glücklich', *žak* (< *žag*) 'Kehricht, Schmutz' ~ *žages* 'schmutzig', *kap* ~ /< *kab* 'Leisten'. A déli periférikus nyelvjárások egy részében abszolút szóvégen a zöngés szibilánsok is zöngétlenné válnak: *uš* < *už* 'Arbeit', *vus* < *vuz* 'Ware', *luš* (*luć*) < *luž* (< *luž*) 'Bremse'.

7) Orosz jövevényszavakon keresztül meghonosodtak bizonyos szóeleji mássalhangzó-kapcsolatok: *traktor* 'traktor', *krovat* 'ágy'. Szórványosan ugyan, de ilyenek ma eredeti szavakban is előfordulnak; *slal* < *sılal* 'só', MU *skāw* < *ıskal* 'tehen', *krež* < *kirež* 'Gußli; ein harfenähnliches Saiteninstrument', *tros* < *tıros* 'sok'.

2.1.2. Vokalizmus

Első szótag. Néhány nyelvjárásban (pl. Šošma) az *ilj*, *uü* magánhangzók a hangsúlytalan első szótagban redukálódnak, pl. *kijtjn* > *kijtjn* 'hol', *mijnizi* > *mijnizi* 'elementek', *šures* > *šures* 'út'. Bizonyára redukció előzte meg az *i* (> *ï*, *ə*) kiesését is az első szótagban: *šjal* > **šjal* > *slal* 'só', *duriñci* > **duriñci* > *driñci* 'darázs'. A magánhangzók redukálódása bizonyára tatár hatásra történt.

A Volga-Káma vidékéhez négy finnugor (mordvin, cseremisz, votják, zürjén) és három török (tatár, baskír, [bolgár-török ~] csuvas) nyelv tartozik. A terület nyelvei között bonyolult érintkezés mutatható ki, amely a nyelv különböző síkjain számos közös eredményhez vezetett. A bolgár-török-permi, tatár-votják kapcsolatokról l. az 1. pont alatt. A bolgár-török (~ csuvas)–cseremisz érintkezésre vonatkozóan l. Bereczki 1983: 207 kk., 1984: 307 kk. A Kr. e. I. évezred elejétől kezdve az őspermiek egy évezreden át gyakoroltak hatást a cseremiszekre. A mongolok (tatárok) elől menekülő cseremiszek rátelepedtek a votjákok délnyugati szárnyára. A cseremiszek és votjákok közötti kölcsönhatás a Vjatka folyó medencéjében napjainkig tart (Bereczki 1983: 207 kk.)

A terület magánhangzó-rendszere nagy hasonlóságot mutat. A kölcsönhatás eredményeképpen végbement főbb hangváltozásokról az alábbiakban röviden (szinte csupán utalásszerűen) szólok.

Az egyik közös hangváltozás a magánhangzók zártabbá válása: cseremisz: FU **a* > cser. *o*, *u*; FU **o* > cser. *u*; FU **ä* > cser. *e*, *i*; FU **e* > cser. *i* (l. Itkonen 1953–1954: 185 kk., 250–254, Bereczki 1994: 65 kk.). Zürjén-votják: FU **a* > zürj. *o*, *o*, votj. *u*; FU **a* > zürj.-votj. *u*; FU **o* > zürj. *o*, *o*, votj. *u*; FU **a* > zürj.-votj. *u*; FU **ä* > PP *ó* > zürj. *g*, votj. *o*, *a*; FU **ä* > zürj.-votj. *i* (szórványosan) (l. Itkonen 1953–1954: 264 kk., 322–326; Rédei 1968: 35–45, 1969: 130–141, 1988: 364 kk.). L. még Lytkin 1964: passim. – Az itt idézett szerzőktől meglehetősen eltérő – véleményem szerint – nemegyszer téves képet fest a permi vokalizmusról Csúcs Sándor „A permi vokalizmus története” című dolgozatában (Csúcs 2000: 3–63). Tatár: köztör. **ä*, **e* > tat. *i*, köztör. **o* > tat. *u*, köztör. **ö* > tat. *ü* (Csúcs 1990b: 44).

A terület valamennyi nyelvére jellemző, hogy az eredeti felső nyelvállású teljes magánhangzók redukálttá váltak. A redukált terminus hagyományos elnevezés, csak az *ə*, *ə* esetében helyénvaló. Az *ï*, *ü* hangokat helyesebb túl rövideknek (zu kurz, überkurz, сверхкраткий) hívni (vö. Bereczki 1983: 212 kk., 1994: 65 kk.). A hagyományt követve a következő redukált magánhangzókkal számolhatunk: cseremisz *ï*, *ü*, *ə*, *ə*, a votjában redukált magánhangzó (*ə*, *ə*) csupán „a tatár hatásnak erősen kitett északnyugat baskíriai Tatyšly kerületben” fordul elő (Bereczki 1983: 212–213). A zürjénben a PP **ü* (**j*) hangra visszavezethető KP *ə* (*ʌ*) tekintendő redukált magánhangzónak (vö. Itkonen

1953–1954: 299, Rédei 1988: 372). Csuvas (virjal) *ű, ű, ə, ə*, tatár *ű, ű, ə, ə*. (L. még Rédei – Róna-Tas 1972: 292–295.)

Poppe (1963: 8–10) a tatár redukált magánhangzók jelölésére a következő grafémákat használja: *o* (= *ö*), *ö* (= *ő*), *e* (= *ə*), *i* (= *ï*). A redukált magánhangzók jelölésére még a következő megoldások fordulnak elő: *ű, ű, ě, ə, ə, ə, ě, ě* (l. Csúcs 1990b: 11).

Fentebb szoltam arról, hogy a Volga–Káma-vidék nyelveinek közös vonása a magánhangzók zártabbá válása. Ez a hangváltozás a tatár nyelv alsó és középső nyelvállású magánhangzóinál zavartalanul érvényesült: *ä, *e > *i*, *o > *u*, *ö > *ü*. A felső nyelvállású magánhangzók (*ï, i, u, ü*) már nem válhattak zártabbá, ennél fogva ezek redukálódtak: *ə, ə, ű, ű*. A redukció fonetikai kísérő jelensége a nyíltabbá válás volt. Ily módon bizonyos fenntartásokkal így is jelölhetjük őket: *ő, ő, ə, ə*. A Poppe (1963: 8–10) és Csúcs (1990b: 11, 44 kk.) által alkalmazott *e, o, ö, i* írásmód viszont azért helytelen, mert elfedi, sőt meghamisítja a tatárban lezajlott zártabbá válási folyamatokat. Nem fogadható el az a vélekedés (Csúcs 1990b: 11), hogy a redukálódásnak nincs fonemikus jelentősége a tatárban.

Nem-első szótag:

1) Az őspermi és a zürjén nem-első szótagi magánhangzókhoz viszonyítva (PP *a, *i, *ε > korai votj. *a, i, e*, zürj. *a, i, e*) az egyetlen belső innováció a votjákban az *a* > *o* hangváltozás: a) szótövekben: *kuso* < or. *koča* 'kasza'; b) igei személyragban *mjiniško* 'megyek', *mjno* 'menni fogok'; c) *o* melléknévképző: *šinmo: liz š.* 'kék szemű', *ćorigo* 'halas', *pudo* 'marha' (~ zürj. *poda* 'gyalogos; marha').

2) A FU nem-első szótagi (szóvégi) *a, *ä, *e magánhangzókából fejlődött őspermi *i/*i folytatói a permi nyelvekben: a) zürj.-votj. *∅* (apokópa): zürj.-votj. *nim* 'név'; b) zürj. *∅* ~ votj. *i*, Bess. *ï*, K *ə*: zürj. *giz* (*gižj-*) 'köröm, karom' ~ votj. *giži*, Bess. *giži*, K *gəžə* 'ua.'; c) zürj.-votj. *i/i* (mássalhangzó-kapcsolat után): zürj. *tašti* 'Schüssel, Schale, Tasse' ~ votj. *tušti* 'ua.' (l. Lakó 1934: 3 kk., A. Molnár 1974: 5 kk.).

Ami a végvokálisok lekopását, ill. megőrződését illeti, nagyon gyakoriak az ingadozások a votjákban, pl. G *mijj* ~ *mij* 'Biber' (~ zürj. *moj* 'ua.'). Különösen gyakori az ingadozás az igei esetekben: a) magánhangzó vagy egyszerű mássalhangzó: Sz. *ši-* 'essen', M *šu-* 'sagen', M MU *mjini-* 'gehen'. b) Vokális vagy egyszerű mássalhangzó után a szóvégi magánhangzó a déli és délnyugati nyelvjárásokban gyakran megmaradt; a többi nyelvjárásban (G Uf. Bess.) ez a típus ritkán fordul elő. Pl. MU *piži-* 'braten', MU *dumj-* 'binden', MU *potj-* 'hinausgehen', K *kutə-* 'halten', Bess. *viđi-* 'zu Bett gehen', Bess. *etj-* 'rufen'. c) Mássalhangzó-kapcsolat után a végvokális általában megmarad: Sz. *piřti-* 'hineinführen', M *bařti-* 'nehmen', G *vetli-* 'gehen', K *pottə-* 'hinaustragen'.

Néhány nyelvjárásban az infinitívus végmagánhangzója (*i*) hiányzik: *gožtijnj* ~ *gožtjn* 'schreiben', *malpanj* ~ *malpan* 'denken'.

A nem-első szótagi vokalizmusban végbement hangváltozások a votják nyelv külön életébe tartoznak. Ezek tehát idegen hatás nélkül a belső innovációk körébe sorolandók.

2.2. Alaktan

2.2.1. Tatár jövevényszavakon keresztül meghonosodtak egyes tatár képzők a votják nyelvben. Ezek egytől-egyig főnévképzők. Lássuk őket: *-ci*, *-či* (többnyire foglalkozást jelentő főnevek); *kebitci* 'Schmied' (*kebit* 'Schmiede'); *vuzci* 'Kaufmann' (*vuz* 'Handel, Handelsware'), *ašal'ci* 'зубровник, сентперже, мариа-fü (Hierochloe), ein breitblätziges, duftiges Gras'; К *vu-koči* 'Müller' (*vu-ko* 'Mühle'). Vö. tat. *тимерче* 'кузнец' (*тимер* 'железо'), *язучы* 'пишущий, писатель' (*язу* 'писать').

-lijk (elvont főnevek képzésére szolgál): *луонлык* 'возможность', *тодонлык* 'значение'. Vö. tat. *-лык*, *-лек*: *утынлык* 'дровяник', *берлек* 'единство'.

-nerge (becsmérlést kifejező főneveket képez): *вал-нерге* 'лошаденка', *корка-нерге* 'избенка', *пальто-нерге* 'пальтышко'. Vö. *nerge* 'Reihe, Ordnung' (< tat. < óbulg. *nerge* 'обычай, обряд, подобье').

(Alatyrev 1969: 140–163, Kel'makov 2002: 87, Tarakanov 1982: 133–137, 1998: 205–215.)

2.2.2. Bereczki Gábor kongresszusi előadásában (2005: 19) a zürj.-votj. *-sa* határozói igenévképzőt (zürj. *munsa* ~ votj. *mijnisa* 'menve') bolgár-török eredetűnek tartja, vö. csuv. *kajasa* 'menve'. Fokos (1958: 311–315) szerint a *-sa* belső keletkezésű: „deverbális *s* névszó- + *a* nomen possessoris képző” kapcsolatából jött létre. A permi nyelvekben való elterjedtsége és szerteágazó használata alapján én is úgy látom, hogy a *-sa* eredeti igenévképző, persze alakulásmódjára és használatára hatással lehetett a bolgár-török nyelvi *-sa* is.

3.1. Névszó

Az alak- és mondattani vonatkozások szorosan összefonódnak egymással, a két aspektust nehéz és nem is célszerű egymástól elkülöníteni, ezért együtt fogom tárgyalni őket.

3.1.1. Esetragozás

Terminativusrag: zürj. *-ež* ~ votj. *-ož*, *-ož*. A zürjén birtokos személyjeles alak szabályos: *-ežim*, *-ežid*, *-ežis* stb. Ezzel szemben a votj. *-ožam* ~ *-ožam*, *-ad*, *-az* formák másodlagosak; az *-am*, *-ad*, *-az* végződésben az illativusrag birtokos

személyjeles alakjai rejlenek (vö. *karam* 'városomba', *karad* 'városodba' stb.) (l. Rédei 1986: 339–342).

Az egressivus *-işen*, MU Uf. J *-işen*, G B *-işen* ragja is votják külön nyelvi újítás: „*-iş*, *-iş* elativusrag + *-en* instrumentalisrag” (< ?locativusrag, vö. *-in*). A zürj. *-sañ* egressivusrag három rag kapcsolatából jött létre: „elativus - *ś* + lativus *-a* + lativus *-ñ*”.

A votj. *diññin* 'bei, neben', *diñe* 'zu, neben' névutókból agglutináció útján másodlagos esetragok keletkeztek: G *-ññin*: *ulem mumezññin kunojasa* 'sie war bei ihrer Mutter zu Gaste', *moññam* 'bei mir'; *-ñe*: G *lîktem mumizñe no ajizñe* 'sie kam zu ihrer Mutter und ihrem Vater', *moññam* 'zu mir'.

Belső újításnak számít, hogy a zürjén prosecutivus *-ed*, *-et*, transitivus *-ti* ragja a votjékban egybeesett a prolativus *-eti* (t. sz. *-ti*) ragjával.

A csak névutókban és határozószókban előforduló zürj. *-ja/-ji* adverbialisi rag votják megfelelője (*-ja*) az esetragozás teljes értékű tagja: *so veliz kirjja* 'er ging in der Wüste herum'; J *suwti ataslen čortemjaz* 'ich stand auf zu der Zeit, wo der Hahn kräht'.

A votják dativus-allativus; *-li* ragja itt következő használati eseteinek nincsenek párhuzamai a zürjénben: sublativus: J *kış-püwi pus poni* 'in die Birke (eigtl. auf die Birke) schnitt ich mein Namenszeichen'; allativus: MU *sutonowî med koşkoz lüwîz!* 'sein Leben fahre zum Teufel!'; ok- és célhatározó (causalis et finalis): MU *nîwze püwi ležem* 'sie schickte ihre Tochter, um Holz (zu holen)'; *so vulî potiz* 'er ging, um Wasser (zu holen)'; időhatározó (temporalis): *uže odig žjtlî tîrmoz na* 'meine Arbeit reicht noch für einen Abend'. Vö. cser. *wütlan kaja* 'er geht, um Wasser zu holen'. Mind a votjékban, mind a csere-miszben tatár szintaktikai hatással van dolgunk. Vö. csuv. *şiva kajat*, tat. *suğa kitä* 'vízért ment' (Bereczki 1984: 308–309). L. még tat. *урманга барам* 'иду в лес'; *жыләккә барабыз* 'идем за ягодами' (Kurbatov et al. 1969: 142).

A zürjén instrumentalis *-en* ragjának a votjékban az instrumentalis-comitativus esetragja (*-en*, *-in*, *-ñ*) felel meg. Pl. instrumentalis *purten* 'mit dem Messer', *purtojşın* 'mit den Messer'; comitativus: *nîlîñiz pijenîz odig kîlîş îmiş med ulom* 'wenn wir auch mit unseren Kindern einmütig lebten'. Az instrumentalis-comitativus kapcsolatos (kopulatív) szerepe tatár hatásra jött létre: *çîñen îl* 'Rauch und Feuer'; *vu-murt gondîren* 'der Wassergeist und der Bär'. Vö. cser. *kuğāza den erğāze* 'der Großvater und sein Sohn' (*den* 'mit'); mord. *ofta mar'ta rivîş* 'a medve és a róka'; tat. *aj bälän küjaş* 'der Mond und die Sonne' (*bälän* 'mit') (Bereczki 1983: 215, 1984: 309).

3.1.2. Birtokos személyjelek

Votják birtokos személyjelek e. sz. 1. sz. *-e/-i*, 2. sz. *-ed/-id*, 3. sz. *-ez/-iz*, t. sz. 1. sz. *-mî*, 2. sz. *-dî/-tî*, 3. sz. *-zî/-sî*. Az öspermi alapnyelvre rekonstruálható rend-

szer (a könnyebb áttekinthetőség kedvéért csak a 2. személyű alakokat adom meg): egy birtok e. sz. 2. sz. *-ed (> -ed, -id); több birtok e. sz. 2. sz. *-njd (> *-njd); egy birtok t. sz. 2. sz. *-dek/*djk; több birtok t. sz. 2. sz. *-nedek/*-njdjk (> *-njdj). Ez a rendszer egyik permi nyelvben sem maradt fenn ebben a teljes formában. A rendszert az őspერი alapnyelvben keletkezett *jös (> zürj. -jas, Ud. -jes stb., votj. -jos, -os) többesjelnek a birtokos személyjelek paradigmájába való behatolása bontotta meg. A mai rendszer: egy birtok: zürjén e. sz. 2. sz. -jd (veljd 'lovad'), t. sz. 2. sz. -njd (velnjd 'lovatok'); votj. e. sz. 2. sz. -ed/-id (valed 'lovad', niljd 'leányod', t. sz. 2. sz. valdj 'lovatok', niljd 'leányotok'. A birtok többesét a paradigmámasorba behatolt -jos/-os stb. többesjel fejezi ki: valjosjd 'lovaidd', valjosjtj 'lovaidd' stb.

A votják birtokos személyjelek allomorfiái közül a szavak egy részében az egyes számi -i, -id, -iz a következő esetekben használatosak:

- a) testrésznevet jelentő szavak esetében: jiri 'mein Kopf', niri 'deine Nase';
- b) olyan főnevekkel kapcsolatban, amelyek emberek vagy más élőlények belső tulajdonságait fejezik ki: lujd 'deine Seele', milkid 'meine Laune';
- c) időt jelentő főnevek: dirj 'meine Zeit', diriz 'seine Zeit';
- d) rokonságnevek esetében: nili 'meine Tochter', nilid 'deine Tochter', niliz 'seine Tochter'.

Egyéb szavak esetében az -e, -ed, -ez birtokos személyjelek je-lentkeznek. Ez a kettősség a zürjénben nincs meg, így belső votják innovációnak tekinthető. Ugyanakkor a votjához hasonló kettősség megvan néhány más finnugor nyelvben. Pl. cser. k. eryam 'fiam', eryač 'fiad' ~ ny. eryam 'fiam', eryac 'fiad' (de: kudem 'kunyhóm', kudet 'kunyhód') (Bereczki 1990: 41–42); osztj. Šerk. weŋam 'mein Schwiegersohn', weŋan 'dein Schwiegersohn' (Steinitz 1950: 55), Kaz. weŋam 'mein Schwiegersohn', weŋan 'dein Schwiegersohn' ~ weŋem 'mein Schwiegersohn', weŋen 'dein Schwiegersohn' (Rédei 1968: 19). – Lehetséges, hogy a votj. -im, -id, cser. -am, -ač a Volga–Káma-vidék újításai, de a votják eredetét nem tudjuk bizonyítani.

A votják birtokos személyjelek kettős funkcióval rendelkeznek: egyrészt birtokviszonyt, másrészt determinációt fejeznek ki. A kétféle funkció megvan a zürjénben is. Tekintettel arra, hogy a birtokos személyjeleknek ez a kettős szerepe más rokon nyelvekben is megvan (cseremisiz, vogul, osztják), nagy a valószínűsége annak, hogy a kettős funkció megléte az alapnyelv koráig nyúlik vissza.

A birtokviszonyt a votjában gyakran mind a (genitivusragos) birtokos jelzőn, mind a (birtokos személyjeles) birtokszón jelölik, pl. gurtlen vožez 'a falu rétje'. Vö. zürj. saldatjaslŋ jurjasiz 'die Häupter der Soldaten'. Ilyen megoldások a cseremisizben, mordvinban és a tatárban is vannak. Ez az ún. izafet-konstrukció, amely a Volga–Káma-vidék nyelveiben széltében el van terjedve (Bereczki 1984: 308).

Az e. sz. 3. személyű birtokos személyjel genitivusban álló névszóhoz járulva ugyanazt fejezi ki, mint a genitivusi birtokos jelzővel alkotott birtokos szerkezet. Pl. *gurtlen vožez tj durjn* 'die Wiese des Dorfes ist am Ufer des Sees' – *gurtlenz tj durjn* 'die des Dorfes ist am Ufer des Sees'. Belső votják újítás, a zürjénben nincs megfelelője, de vö. m. *a falu rétje* ~ *a falué*.

3.1.3. A votják nyelvben egyes melléknevek és főnevek határozóként – határozószói alkalmazásban – ragtalanul is előfordulnak: *šer* 'ritka' ~ 'ritkán', *peš* 'forró' ~ 'forrón', *uzjŕ* 'gazdag' ~ 'gazdagon', *šjžil* 'ősz' ~ 'ősszel'. A zürjénben ez a jelenség ismeretlen, de szórványosan előfordul a cseremiszen és a csuvasban, pl. cser. *perwe kece* 'az előző napon', csuv. *kær kilet, šur kajat* 'ősszel jön, tavasszal megy'. L. még *ber* 'későn', *duno* 'drágán', *tuljs* 'tavasszal' (Jemel'anov 1927: 84, 85). Bereczki (1983: 214) szerint ez a jelenség „az egész urál-altaji nyelvterületen, sőt azon túl is jól ismert, s nem szükséges kölcsönhatást feltételezni”.

3.1.4. Fokozás

A középfokot *-gem/-ges* jel (< nyomatékosító képző) fejezi ki, pl. *teđiges/teđigem dera* 'fehérebb vászon'. Hasonlítás esetén a melléknév alapfokban van: *Iževsk gorod Sarapul gorodles bažim(ges)* 'Izsevszk Szarapulnál nagyobb', *Bajkalles mur tj gvel* 'a Bajkálnál nincs mélyebb tó'. Vö. cser. *lum kayaz deč ošo* 'a hó fehérebb a papírnál', csuv. *iltān kamalten χaklā* 'az arany értékesebb, mint az ezüst' (Bereczki 1983: 216). A középfokot a fentiekkel egyező módon fejezik ki a zürjénben, az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben is, „úgyhogy ez esetben nem bizonyítható a Volga–Káma vidéki nyelvek kölcsönhatása” (Bereczki: i.h.).

A felső fokot (superlativust) mind a votjában, mind pedig az area többi nyelvében reduplikáció is kifejezheti, tehát ez esetben lehetséges a kölcsönhatás. Pl. votj. *jug-jug teđi ljmj* 'a legfehérebb hó', *čuž-čuž šaskaos* 'die gelbsten Blumen', *lįz-lįz zarež* 'die blaueste See'. Szintaktikai konstrukció: *vanmįzles vįl* 'a legújabb'; *teđiles teđi kįšet* 'das weißeste Tuch'. Vö. m. *fehérnél fehérebb*, tat. *űžűnnan űžűn* 'a leghosszabb' (cseremiszen, mordvin) (vö. Bereczki 1983: 216–217).

3.1.5. Kongruencia

a) Határozatlan (indeterminált) alakban a jelző a jelzett szóval sem az eset, sem a szám tekintetében nem egyezik meg. A sorrend „jelző + jelzett szó”. Pl. *bažim korka* 'nagy ház' ~ *bažim korkaz* 'a nagy házban' ~ *bažim korkaos* 'nagy házak'.

b) Némelykor van egyeztetés akkor, ha a jelzett szó többes számban áll; ez különösen akkor van így, ha a jelzőre (a tulajdonságra) hangsúly esik, pl.

bažimes korkaos 'nagy házak', *šekjtes korjos* 'nehéz gerendák, a nehéz gerendák'. Az a) és b) pont alattiak belső innovációk a votjákban.

c) Ha az alany többes számú, akkor a melléknévi állítmány többes számú, vagyis az *-es* többesjel használata kötelező, pl. *korkaos bažimes* 'a házak nagyok'. Ugyanez a szerkezet megvan a zürjénben is (*taję vęvjas joręs* 'ezek a lovak erősek'); következésképp a zürj. *-ęs* ~ *votj. -es* többesjel őspermi eredetű.

d) Ha a tulajdonság (a jelző) hangsúlyos, ki van emelve, akkor a melléknév e. sz. 3. személyű birtokos személyjellel (*-ez*) van ellátva; az *-os*, *-jos* többesjel után az *-iz* allomorf áll. Vagyis: a determinált jelző kongruál a jelzett szóval. Pl. *vjlez kņiga* 'az új könyv', *vjlez kņigaez* 'az új könyvet', *vjlezi kņigali* 'az új könyvnek', *vjlaz kņigain* 'az új könyvben', *vjleniz kņigaen* 'az új könyvvel'. — A determináló elemnek és az esetragoknak a sorrendjére ugyanazok a szabályok érvényesek, mint a birtokos (határozott) deklinációban. Pl. *buskeljoslen bažimez pizj armijęs bertiz inı* 'der älteste (eigtl. der alte) Sohn des Nachbarn ist aus dem Militär bereits zurtückgekehrt'. – Votják belső innováció.

e) Ha a birtokos jelző (a birtokos névmás) determinált, akkor megkapja az *-ez* (többes számban *-iz*) determináló elemet. Ebben az esetben a birtokos névmás a jelzett szavával kongruál: *mjnamez karandaše* 'eben mein Bleistift'.

Az *-ez/-iz* birtokos személyjel mutató névmáshoz vagy melléknévhez járulva kongruáló nyomatékosító elemként szerepel. Jelentése kb. 'éppen', pl. *taiz* 'éppen ez', *soiz* 'éppen az': *taiz kņiga* 'éppen ez a könyv', *taiztek kņigatek* 'e nélkül a könyv nélkül', *taosiz kņigaos* 'éppen ezek a könyvek', *tainiz ad'amien* 'éppen ezzel az emberrel', *lapegjosizli pispuosli* 'éppen az alacsony fának' (Csúcs 1990a: 49, Kel'makov 2000: 28).

3.1.6. Számnév

Számnévi jelző után a jelzett szó általában egyes számban van: *kwiń murt* 'drei Menschen'. Újabban számnévek után többes szám használatos: *kjķ jusjos* 'zwei Schwäne', *vit' nunaljos* 'fünf Tage'. Ebben esetleg az orosz hatása is közrejátszhatott.

A determinált számnév vonatkozó szavával megegyezik: *vitęzli kol'χoznikli* ~ *vitjosizli kol'χoznikjosli* 'az öt kolhoztagnak'.

Törtszámnévek: zürj. *vedra žjn* 'ein halber Eimer', *votj. vedra no žjini* 'ein und ein halber Eimer'. Orosz hatásra jött létre a fordított szórendű szerkezet: zürj. *žjn vo* 'ein halbes Jahr', *votj. žjini vedra* 'ein halber Eimer'.

A gyűjtőszámnévek a mai nyelvben ritkán fordulnak elő, pl. *votj. kjķna* 'alle beide', *vit'na* 'alle fünf', *šizimna* 'alle sieben'. Ezek elvonással jöttek létre a birtokos személyjeles alakokból: *kjķna* < *kjķnamj* < *kjķenamj 'wir beide', *votj. kjķnamj* < *kjķnadj* < *kjķnazj*. Vö. még *ognam* 'ich allein', *ognad* 'du allein', *ognaz* 'er allein', zürj. *kjķnanim* 'wir zwei od. beide', *kjķnaniđ* 'ihr zwei od.

beide', *kiknanjs* 'sie zwei od. beide'. Ezek ősspermi koriak, de a permi nyelvek önálló élete folyamán továbbmódosultak (vö. Radanovics 1962: 38–42).

3.2. Névmás

Birtokos névmás:³ ha a birtokos jelző (a birtokos névmás) determinált, akkor megkapja a determináló jelet (e. sz. *-ez*, t. sz. *-iz*). Ebben az esetben a birtokos névmás kongruál a jelzett szóval, pl. Nom.: *minamez karandaše* 'eben mein Bleistift', Acc.: *mjnestjnze (mjnamze) karandašme*, Gen.: *mjnamezlen karandašelen* stb. – Nom.: *tjnadez karandašed* 'eben dein Bleistift', *milamjosiz karandašjosmj* 'eben unser Bleistift'. Belső újítás.

Kölcsönös névmás: a votj. *odig, og* 'egy' számnév reduplikációjával és birtokos személyjelekkel fejezik ki, pl. Nom.: *odig-ogmj ~ og-ogmj* 'mi egymás', Acc.: *odig-ogmes ~ og-omes(tj)* 'mi egymást'. Tatár mintára alakult ki: *bərər-kəm* 'valaki' (*bər* 'l', *kəm* 'ki', vö. cser. k. *iktaz(e) ~ ny. iktäzə* 'valaki' (k. *iktä*, ny. *iktä* 'l') (vö. Bereczki 2002: 76).

Határozatlan névmások: *olo-kin* 'jemand', *olo-ma* 'etwas', *olo-kiče* 'irgendwelcher, was für ein' < tat. *ällä: ällä-kəm* 'jemand', *ällä-ni* 'etwas'. Vö. cser. *ala-kö* 'jemand', *ala-mo* 'etwas' (Bereczki: i. h.). — *vań* (*vańm-*), *wań* (*wańm-*) 'all' (~ 'ist, es gibt'), *vańmj* 'wir alle', *vańdj* 'ihr alle', *vańzi* 'sie alle'. Tatárból való tükörfordítás. Vö. cser. *ulo* 1. 'es ist, es gibt', 2. 'was vorhanden ist, all ganz' ← tat. *bar* 1. 'имеется, находится, есть', 2. 'всё; всё что есть'.

Általános névmások: *koť-kin* 'jedermann', *koť-kudiz* 'ein jeder', *koť-mar* 'was immer, jeder' — *koť* < or. *хоть*.

3.3. Ige

3.3.1. Igeidők

Köztudott, hogy az uráli (finnugor) alapnyelv az aoristos mellett csak két időt ismert, a jelent és a múltat. A mai votják nyelvben három igeidő van: jelen idő: *mjńjško* 'ich gehe', *mjńjškod* 'du gehst', *mjne* 'er geht'; múlt idő: *mjńi* 'ich ging', *mjńid* 'du gingst', *mjńiz* 'er ging', *užaj* 'ich arbeitete', *užad* 'du arbeitetest', *užaz* 'er arbeitete'; jövő idő: *mjno* 'ich werde gehen', *mjnod* 'du wirst gehen', *mjnoz* 'er wird gehen'; *užalo* 'ich werde arbeiten', *užalod* 'du wirst arbeiten', *užaloz* 'er wird arbeiten'. A zürjén nyelvben a jövő idő képzése hiányos, csak az e. sz. és a t. sz. 3. személyben tudják a jelen időtől megkülönböztetni, pl. *muna* 'ich gehe, ich werde gehen', *munan* 'du gehst, du

³ Birtokos névmásként a votjokban több rokon nyelvhez hasonlóan a személyes névmás genitivusa használatos.

wirst gehen', *mung* 'er geht' ↔ *munas* 'er wird gehen'. A török nyelvekben a jelen és jövő idő elkülönül egymástól (a csuvasra l. Krueger 1961: 141–147, a tatárra Kurbatov et al. 1969: 219–238).

A votják feltételes mód a *-sa* képzős határozói igenév és a létige múlt idejű alakjából jött létre: *mijnisa + val > mijnisal* 'mennék, mentem volna'. Bereczki (2005: 19, 25) kongresszusi előadásában török eredettel számol, ez azonban aligha jöhet szóba (l. még a 2.2.2. pont alatt)

A tagadást olykor az igenév tagadóképzős *-mte/-amte* alakjával fejezik ki, pl. MU *pukšjimte papa kiljimte* 'es blieb kein Vogel zurück, der sich nicht hingesetzt hätte'. Ez is bolgár-török, tatár mintára történik.

Szükségességi mód (modus necessitatis): kifejezésére az *-ono/-ano* (< *-on/-an + -o*) határozói igenév szolgál, pl. B *kjtcj-ke no njl-murtez šotono* 'jemandem muß das Mädchen gegeben werden', *djšetskono* 'man muß lernen', *užano* 'man muß arbeiten', *tone gurtad no kelano ni* 'man muß dich wohl schon nach Hause schicken'. Vö. cser. *olaš kajšašem ulo* 'ich muß in die Stadt gehen', tat. *minam Kazanya barasām bar* 'nekem Kazányba kell mennem' (vö. Bereczki 2002: 108–109).

Szimulatív mód. Értelem szerint: 'úgy tesz, mintha...'. Pl. *ton valaško kad' kariškiškod* 'te úgy teszel, mintha értenéd; ты делаешь вид, что как будто понимаешь'; *mi iżjskomj kad' kariškomj* 'mi úgy tettünk, mintha aludnánk; мы делаем вид, что спим', *no vu-kojn keljnĭ kariškĭllam* 'sie machten sich auf das Übernachten in der Mühle gefaßt' (Alatyrev 1970: 132, Bereczki 2002: 109–110). – Némelykor a *kariškĭnj* igének 'eldönt, elhatároz' a jelentése, pl. *djšetskĭnj kariškiz* 'elhatározta, hogy tanulni fog', *veranj kariškiz* 'elhatározta, hogy megmondja'.

A szemtanúsági és a nem-szemtanúsági múlt problémájával itt nem foglalkozom (e kérdéskörre vonatkozóan l. Rédei 1978a: 79, Bereczki 1983: 219–220, 1984: 313).

3.3.2. Összetett igék

Az összetett igéknek két típusuk van a votjában:

a) „határozószó vagy főnév + ragozott ige”, pl. *tau karĭnj* 'megköszön; поблагодарить', *soglaš luĭnj* 'megegyezik; согласиться'.

b) Oroszból kölcsönzött igék esetében „átadó nyelvi infinitívus + *karĭnj* 'tesz, csinál'” (segédigei szerepben): *zakazat' karĭnj* 'megrendel', *otvečat' karĭnj* 'felel, válaszol'. Mind a két szerkesztésmód tatár mintára keletkezett a votjában.

c) Páros igék: a finnugor nyelvek közül páros igék csak a cseremiszen és a votjában vannak. Szerkezetük a votjában: „*-sa* képzős határozói igenév + neutrális jelentésű főige”, pl. votj. *lobžjsa karĭnj* 'elrepül; улететь', *potsa karĭnj* 'kimegy; выйти', *lobžjsa ljktĭnj* 'iderpül; прилететь', *kjrzasa ležĭnj* 'énekelget;

спеть [распевая пустить]’. Vö. *čonešten kajaš* ‘wegfliegen (fliegend weggehen)’, votj. *učkisa uliz* ‘nézte; он смотрел’ < tat. *karap tordj* ‘ua.’ – Irodalom a páros igékhez: Bereczki 1984: 312; Čhaidze 1960, 1967: 247–259; Kel’makov 1975: 90–105; Tarakanov 1981, 1998: 237–238.

4. Összefoglalás

Dolgozatomban a votják nyelv belső és külső újításait (innovációit) tárgyalom. A belső újítások maguktól értetődően inherens természetűek, vagyis a votják nyelvben végbement belső változások körébe tartoznak. A külső újítások bolgár-török és/vagy tatár hatásra keletkeztek. E nyelvek hatása a Volga–Káma-vidék valamennyi finnugor nyelvére (a cseremisze, a mordvinra, a votjákra és kisebb részben a zürjénre) kiterjedt. Az igére vonatkozó areális jelenségek tárgyalását csak rövidebben foglaltam össze, mivel ezeket a szakirodalom tanúsága szerint már alaposabban megvizsgálták.

Irodalom

- Alatyrev, V. I. [Алатырев, В. И.] (1959), Вопросы удмуртского языкознания. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.
- Alatyrev, V. I. (szerk.) [Алатырев, В. И. (отв. ред.)] (1970), Грамматика современного удмуртского языка. Синтаксис простого предложения. Удмуртия, Ижевск.
- Bereczki Gábor (1983), A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- Bereczki Gábor (1984), Die Beziehungen zwischen den finnougri-schen und türkischen Sprachen im Volga–Kama-Gebiet. NyK 86: 307–314.
- Bereczki Gábor (1990), Chrestomathia Ceremissica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor (2002), A cseremisze nyelv történeti alaktana. Supplementum I. University of Debrecen, Debrecen.
- Bereczki Gábor (2005), Взаимосвязи языков Волго-Камского ареала. Előadás a X. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson Joskar-Olában. Kézirat.
- Čhaidze, M. P. [Чхайдзе, М. П.] (1960), Спаренные глаголы в марийском языке. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Čhaidze, M. P. [Чхайдзе, М. П.] (1967), О происхождении и функциях марийских и удмуртских спаренных глаголов. Вопросы финно-угорского языкознания. Выпуск IV. Удмуртия, Ижевск.
- Csúcs Sándor (1990a), Chrestomathia Votiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Csúcs Sándor (1990b), *Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor (2000), *A permi vokalizmus története*. NyK 97: 3–63.
- Fokos Dávid (1956), *A névragozás történetéből*. NyK 58: 61–95.
- Perevoščikov, V. I. [Перевощиков, В. И.] (1962), *Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология*. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.
- Hajdú Péter (1962), *Finnugor népek és nyelvek*. Gondolat, Budapest.
- Itkonen, Erkki (1953–1954), *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen*. FUF 31: 149–345.
- Keľmakov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (1975), *Спаренные глаголы в удмуртском языке. Вопросы удмуртского языкознания (на материале кукморского диалекта)*. Выпуск III. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, экономики, литературы и языка, Ижевск. 90–105.
- Keľmakov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (1998), *Краткий курс удмуртской диалектологии. Введение. Фонетика. Морфология. Диалектные тексты*. Библиография. Учебное пособие для высших учебных заведений. Издательство Удмуртского университета, Ижевск.
- Keľmakov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (2002), *К истории удмуртского и пермского языкознания. Хрестоматия по курсу „История изучения удмуртского языка“*. Часть I. Издательский дом „Удмуртский университет“, Ижевск.
- Krueger, John R. (1961), *Chuvash Manual*. UAS 7.
- Kurbatov, H. P. – Mahmutova, L. T. – Smoljakova, L. P. – Tenišev, Ė. R. (szerk.) [Курбатов, Х. П. – Махмутова, Л. Т. – Смолякова, Л. П. – Тенишев, Э. Р. (ред.)] (1969), *Современный татарский литературный язык*. Наука, Москва.
- Lakó György (1934), *A permi nyelvek szövégi magánhangzói*. Finnugor Értekezések 2. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- A. Molnár Ferenc (1974), *On the History of Word-Final Vowels in the Permian Languages*. SUA 5.
- Poppe, Nicholas (1963), *Tatar Manual*. UAS 25.
- Radanovics Károly (1957), *Русско-удмуртский словарь с приложением краткого очерка грамматики удмуртского языка*. NyK 59: 233–236.
- Rédei Károly (1968), *Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Rédei Károly (1978a), *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rédei Károly (1978b), *Syrjänische Chrestomathie*. Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien.
- Rédei Károly (1978c), *Zyrian Folklore Texts*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédei Károly (1986), *Beiträge zur historischen Formenlehre der wotjakischen Sprache*. FUM 10: 339–342.
- Rédei Károly (1988), *Geschichte der permischen Sprachen*. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages*. Brill, Leiden – New York – København – Köln.
- Rédei Károly – Róna-Tas András (1972), *A permi nyelvek ősspermi kori bolgár-török jövevényszavai*. NyK 74: 281–298.

- Rédei Károly – Róna-Tas András (1975), A bolgár-török-permi érintkezések néhány kérdése. NyK 77: 31–44.
- Steinitz, Wolfgang (1950), Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. Otto Harrassowitz, Leipzig.
- Tarakanov, I. V. [Тараканов, И. В.] (1981), Иноязычная лексика в удмуртском языке. Удмуртский государственный университет, Ижевск.
- Tarakanov, I. V. [Тараканов, И. В.] (1982), Заимствованная лексика в удмуртском языке. Издательство Удмуртия, Ижевск.
- Tarakanov, I. V. [Тараканов, И. В.] (1998), Исследования и размышления об удмуртском языке. Издательство Удмуртия, Ижевск.
- Wichmann, Yrjö (1903), Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu 21.

A szurguti hanti fonémarendszer néhány kérdéséről

This paper discusses three issues pertaining to the Surgut Khanty phonological system on the basis of Honti's and Csepregi's descriptions. 1. In Surgut Khanty three labialised back vowels are found. Their phonemic status is a matter of debate in the literature. In the present paper it is argued that they are phonemes but in the variety described by Csepregi bilabial *w* has disappeared and survives only as an allophone of γ . 2. Both Honti and Csepregi assume a non-high palatal labial vowel, which is an allophone of $\check{a}$ rather than a phoneme according to Honti. However, the two authors have different opinions of the interdialectal distribution of this segment and thus some questions are left open. 3. The descriptions differ also in whether the palatovelar and the velar stops are two phonemes or allophones of the same phoneme in Surgut Khanty. The phonetic description of the vowels show that the two surveys reflect two different varieties – but in Csepregi's case the reasons for assuming that palatovelar ξ is a phoneme are completely different from the ones he adduces. ezümé

1. Bevezetés

Közleményemben a szurguti hanti fonémarendszer három kérdését fogom megvizsgálni.

1. A szurguti hantiban három labializált hátul képzett mássalhangzó figyelhető meg. Honti (1977) szerint ezek önálló fonémák, Csepregi (1998) viszont csak allofónoknak tartja őket. Én Honti igaza mellett fogok érvelni,¹ de Csepregi fonetikai megfigyelései alapján arra is felhívom a figyelmet, hogy a

¹ Csepregi Márta személyes közlése szerint ma már ő is jogosnak tartja a labializált velárisok önálló fonémaként való elemzését, mivel azonban az érvelésében található tévedésre eddig sem ő, és tudtommal más sem mutatott rá, fontosnak tartom az erre vonatkozó észrevételeim közlését. Ezúton is szeretném megköszönni Csepregi Mártának és Honti Lászlónak, hogy személyes konzultáció során is segítettek a munkámat. A munka során nyújtott hasznos tanácsaikért szeretnék köszönetet mondani Wenszky Nórának, Siptár Péternek, Novák Attilának és Bakró-Nagy Marianne-nak is.

bilabiális w^2 az általa leírt nyelvállapotban megszűnt, és a γ egyik allofónjaként él tovább.

2. Mind Honti, mind Csepregi számol egy olyan magánhangzó-fonémával (Honti 1977 $\check{s}$, Csepregi 1998 $\check{o}$), mely véleményem szerint Honti leírása alapján nem tekinthető fonémának, hanem meghatározott helyzetben (éppen a labializált velárisok meghatározott környezetében) az $\check{a}$ egy allofónja. Csepregi és Honti azonban eltérően ítéli meg ezek nyelvjárások közötti disztribúcióját, és ez néhány kérdést megoldatlanul hagy.

3. Csepregi (1998) a hátul képzett zárhangok között kettőt különböztet meg: a palatoveláris k -t és a veláris k -t – Honti azonban csak egy k -val számol. Én azt feltételezem, hogy a különbség abból fakad, hogy a két gyűjtés két különböző nyelvállapotot tükröz – Csepregi esetében azonban a k -t egészen más okból kell önálló fonémának tekinteni, mint amivel ő maga indokolja ezt a fajta minősítést.

Mivel hanganyagot egyik szerző sem publikált, csak a rendelkezésünkre álló leírások alapján kísérlelhetjük meg eldönteni, hogy a szerzőknek miben lehet igazuk, és miben tévedhetnek. Fonetikai megfigyeléseiket (melyek egyik esetben sem műszeres vizsgálatokra épülnek) tehát én sem vitatom, de ezekre építve a fonémarendszerek elemzését újra átgondolhatjuk.

2. Fonémák-e a labializált veláris mássalhangzók?

Honti (1977: 273) szerint három labializált veláris mássalhangzó is van a tromagani hantiban: k ., γ és η .. (A többi szurguti nyelvjárásban csak a γ -t tekintik fonémának.) Csepregi szerint ezek egyike sem fonéma: „A szurguti nyelvjárássterületen a Tra [tromagani] és az Ag [agani]³ tájszólásban fordul elő mindhárom hang, azon a helyen, ahol a megfelelő [vahi és vaszjugáni] szavakban a k , γ , η hangokat labiális magánhangzó előzi meg: V $\check{o}yi$ ~ Tra $\check{a}\gamma si$ ⁴ 'lány', V $\check{l}ök$ ~ Tra $\check{l}ek$., 'út', V $\check{j}ö\eta$ ~ Tra $\check{j}e\eta$., 'tíz'” (Csepregi 1998: 15). A leírásból világosnak tűnik, hogy a mássalhangzók labializációja a megelőző magánhangzó hatására következik be – ez azonban csak történetileg értelmezhető, a mai troma-

² Mind Honti, mind Csepregi adatai alapján arra következtethetünk, hogy tisztán labiális mássalhangzóról van szó, melynek képzésekor a velumnál nem jön létre rés, mint pl. az angolban.

³ Az Agan a Tromagan mellékfolyója, a két változat minimális eltéréseket mutat, vö. Csepregi 1998: 29.

⁴ Csepregi a γ -t más helyeken w -vel jelöli, a tőle idézett példákban én is ezt a jelölést fogom használni. A jelölésmód nem okoz nehézségeket, mivel eredeti w csak a szó elején, γ viszont csak szó belsejében fordul elő (vö. Csepregi 1998: 15).

ganiban e magánhangzók illabiálisak, a szinkrón leírásban nem hivatkozhatunk egykori labialitásukra.⁵ Azt Csepregi sem tagadja, hogy e mássalhangzók realizációja labiális, csupán mint allofónokat nem jelöli őket (a γ kivételével, amit w -vel jelöl, erről lásd lejjebb). Az alakok lejegyzett formájából azonban nem mondható meg, hogy melyik veláris mássalhangzó labializált.

Honti (1977: 272–273) szerint ezekben a szavakban a protohantiban (a mai vahihoz és vaszjugánihoz hasonlóan) * $\ddot{o}$ volt. A szurguti története folyamán a veláris mássalhangzók nyilván ennek hatására labializálódtak, és amikor a labializációt kiváltó magánhangzók delabializálódtak, a veláris mássalhangzók labialitása megmaradt: azaz egy jól ismert nyelvtörténeti folyamattal, a fonematizálódással van dolgunk.

Csepregi Terėskinra hivatkozik (1981: 10), aki szerint e labializált veláris mássalhangzók csupán a labializálatlanok allofónjai. Terėskin nem magyarázza meg, hogy ezeket miért nem tekinti önálló fonémáknak.⁶

Terėskinon kívül Csepregi hivatkozhatott volna Schieferre (1987) is, aki szintén nem tartja a labializált veláris mássalhangzókat fonémáknak. Schiefer a tremjuganira⁷ (a tromagani egy korábbi állapotára, vö. Csepregi 1998: 10–11) vonatkozó kutatási eredményeit így foglalja össze: 1. Vannak olyan alakok, melyekben a veláris magánhangzó hol labializáltan, hol labializálatlanul jelenik meg. Ebből arra következtet, hogy a labializáció opcionális (1987: 163). Ugyanakkor vannak olyan veláris mássalhangzók, amelyek sosem jelennek meg labializáltan. Nehéz lenne megmagyarázni, hogy egy fonéma bizonyos alakokban miért labializálódik opcionálisan, míg másokban nem, ha ezt a labializációt nem a környezet váltja ki. Ha viszont azt feltételezzük, hogy a labializált fonéma opcionálisan delabializálódhat, az illabiális viszont soha nem jelenhet meg labializáltan, akkor elfogadható magyarázatot kapunk. 2. Előfordul, hogy a labializált veláris mássalhangzó történetileg illabiális magánhangzót is követhet (1987: 169–170). Nem látom, hogy ez miért lenne érv a labializált velárisok fonematizációja ellen: ha egy allofón fonematizálódik, előfordulhat bármilyen pozícióban. Éppen az allofónokra jellemző, hogy környezetük korlátozott (igaz,

⁵ Kivéve, ha úgy érvelünk, hogy ezek a magánhangzók mögöttesen labiálisak, de a felszínen a labialitásuk csak az őket követő mássalhangzókra látszik. Csepregi nem él ezzel a megoldással, és én sem találok célravezetőnek.

⁶ Legfeljebb sejthető, hogy Terėskin a keleti hantira egységként tekint, és mivel a vahivaszjugáni magánhangzók alapján megjósolható, hogy mikor lesz a szurgutiban labializálatlan, ill. labializált veláris mássalhangzó, ezt allofónként kezeli. A szurguti és a vahi–vaszjugáni nyelvjárások között azonban lényeges különbségek vannak, és a két változat beszélői közötti kapcsolat sem olyan erős, hogy ne teljesen önálló nyelv(változat)ként írjuk le őket.

⁷ Schiefer sajnos nem közli, hogy milyen anyagon végezte vizsgálatait, de példái minden valószínűség szerint a Karjalainen – Toivonen szótárból (1948) származnak. (Köszönöm Sipos Máriának a forrás azonosításához nyújtott segítségét.)

nem történeti szempontból). Meglátásom szerint tehát Schiefer megfigyelései pontosan azt igazolják, hogy a labiálizált velárisok igenis fonémák.

Csepregi a γ felszíni alakjairól a következőket írja: „A hang a P[imi]-ben és a J[u]g[áni]-ban [...] a leggyakrabban bilabiális w -nek hangzik, s a Tr[om]a[gan]-iban sem lehet minden esetben egyszerre hallani a veláris és a labiális zárképződést.⁸ Magas [értsd: palatális] magánhangzók között és folyékony mássalhangzók előtt⁹ a Tromaganon is w -t ejtenek [...]. A hátsó zárképződés a legvilágosabban mély [é.: veláris] magánhangzók környezetében hallható [...]”. Mindehhez a következőket is hozzáteszi: „A szóeleji w - mély, labiális magánhangzó előtt veláris színezetet kap [...]” (Csepregi 1998: 15).

Az adatok helyes értékeléséhez elengedhetetlen információ, hogy az eredeti w a szurgutiban csak szókezdő helyzetben, az eredeti γ (és így a belőle fejlődött γ is) csak szó belsejében fordulhat elő. Bár ez a két hang komplementáris disztribúcióban van egymással, nem tekintjük őket egy fonéma allofónjainak, mivel a képzés helyében jelentkező különbség aligha lenne magyarázható előfordulási pozícióikkal.¹⁰ A w és γ esetében azonban más a helyzet: ezekben közös a labiális rés mozzanata (mely a w esetében elsődleges, a γ esetében másodlagos). Úgy is mondhatnánk, hogy a kettő között lényegi különbség az, hogy a velumnál létrejön-e szűkület, vagy sem. Csepregi leírása szerint ezt lényegében a magánhangzó-környezet befolyásolja: veláris magánhangzók környezetében létrejön, palatális magánhangzók környezetében nem.

nyelvjárás	szó elején * w		szó belsejében * γ	
	veláris labiálisok előtt	máshol	veláris környezetben	máshol
tromagani	γ	w	γ	w
pimi, jugáni	γ	w	w	w

A veláris magánhangzók között két illabiális van: az i és az $\check{a}$, nem első szótagban pedig ezek egyike sem fordul elő. A két hangkörnyezetet tehát nyugodtan tekinthetjük azonosnak. Mindebből arra kell következtetnünk, hogy a felszínen megjelenő w és γ minden esetben (és minden nyelvjárásban) ugyanan-

⁸ Valójában nyilván résről és nem zárról van szó.

⁹ Csepregi Márta személyes közlése szerint itt az r -re gondolt, de ma már inkább úgy ítéli meg, hogy a realizációt egyedül a magánhangzó-környezet befolyásolja.

¹⁰ Szó elején nem fordul elő az η sem.

nak a fonémának az allofónjai.¹¹ A kérdés csupán az, hogy ezt a fonémát mögöttesen /w/-nek vagy /ɣ/-nek tekintsük-e. Bár a pimiben és a jugániban a w realizáció túlsúlya azt sugallná, hogy mögöttesen is /w/-t feltételezzünk, egy másik alternáció alapján ezt el kell vetnünk.

A morfofonológiai alternációk azt sugallják, hogy a fonéma mögöttesen veláris (azaz a /ɣ/): a -əŋ képző előtt hosszú veláris zárhangként realizálódik: *kāw* : *kākəŋ* 'kő : köves' (vö. *wəγ* : *wākəŋ* 'pénz : pénzes' – Csepregi 1998: 16). Valószínűleg ugyanez a helyzet a *wōw* : *wōkkəŋ* 'erő : erős' esetében is, habár ez mind a szójegyzékben (1998: 50), mind a szövegben (1998: 174) *wōkkəŋ* alakban, azaz rövid zárhanggal jelenik meg Csepreginél – és Hontinál is: *wōŋ*, *wōŋ* : *wōkəŋ* (Honti 1978c: 343); ugyanakkor Csepregi cirill forrásában két k van: *вōккеŋ* (1998: 179).

Honti szerint intervokális helyzetben előfordulhat a $\gamma \sim k$, $\gamma_0 \sim k_0$ ingadozás. Arról is beszámol, hogy a $\gamma_0 \sim w$ szóvégi helyzetben is hasonló az öt követő szókezdő k-hoz: pl. pimi *mōw* ~ *mōŋ* 'mi?' : *mōk* *kōwitye* 'milyen hosszú?'. (Szerinte az ilyen asszimilációk a tromaganiban mindig végbemennek, míg a pimiben fakultatívak – Honti 1977: 273). Ebből következik, hogy jobb megoldás azt mondani, hogy a /ɣ/ realizálódik [w]-ként (szó belsejében a tromaganiban bizonyos környezetekben, a pimiben és a jugániban mindig), mint a fordítottját.

3. Fonéma-e az *ǰ/ǰ*?

Mind Honti, mind Csepregi azt állítja, hogy a tromagani hantiban van egy magánhangzó-fonéma (egy, a másiknál nyíltabb palatális – Csepregi elemzése szerint centrális – labiális), mely Honti szerint alsó nyelvállású (*ǰ*), Csepregi szerint középső (*ǰ*). Honti szerint ez a fonéma csak a tromagani nyelvjárásban fordul elő, a pimiben és jugániban nem (vö. Honti 1984: 20). Úgy tűnik azonban, hogy ez a fonéma nagyon ritka, a szójegyzékek szerint (Honti 1978c, Csepregi 1998: 145–175) a következő szavakban fordul elő (az ugyanezen tövekből képzett szavakat elhagytam, ill. összevontam; a megadott magyar megfelelőket szintén összevontam):

kǰčyi / *kǰčəŋ* 'kard, szablya, kés' (Honti: *kǰčəŋ* is, pimi *kǰčyi*);

kǰλ / *kǰōλ* 'nyelv, szó, beszéd' (Honti: pimi *kǰλ*);

kǰəλ 'rén- vagy jávorszarvas lába bőre' (Hontinál nem szerepel);

¹¹ Kötelességemnek érzem megjegyezni, hogy Csepregi Márta, bár chrestomathiájában úgy nyilatkozik, hogy „a nyelvérzék a w-t és a ɣ-t fogja fel azonos fonémának”, elemzésemet nem fogadja el, és úgy véli, ha a ɣ nem fonéma, akkor csak a ɣ allofónjának tekinthető.

kǝrəy-ta / kōrəy-ta 'elesik, leesik, kihullik' (Honti: pimi *kǝrəytaye*);

kǝs-ta 'eltörik' (Csepreginél nem szerepel);

kǝsip-ta '(ki)húz, (le)ránt, (el)szakít' (Hontinál nem szerepel);

kǝt / kǝt 'kéz; mellső láb' (Honti: pimi *kǝt*);

wǝŋ / wǝŋ 'vő, sógor' (Honti: pimi *wǝŋ*);

wǝɣ, wǝɣ / wǝw 'erő, nagyon' (Honti: pimi *wǝw*).

Mint a példák mutatják, az *ǝ/ō* előfordulása két pozícióra korlátozódik: a *k* utánira és a *w* utánira. Vegyük figyelembe, hogy a *k*-nak van egy labializált párja, a *k_o*, a *w* pedig maga is labiális (ill. a labializált *ɣ* allofónja). Honti (1977: 273) szerint a *k_o* nem fordul elő szó elején. Ezzel szemben én azt feltételezem, hogy a /*k_o*/ igenis előfordul szókezdeten, azonban labialitását átadja az őt követő magánhangzónak: /*k_oǝ*-/ → [*kǝ*-] (avagy Csepregi átírásában [*kǝ*-]). (Azt, hogy mögöttesen az /*ǝ*/ fonémával van dolgunk, több érv is alátámasztja: a rendszerben ez a hozzá legközelebb álló illabiális magánhangzó, a szomszédos alnyelvjárásokban ez jelenik meg a felszínen is a tromagani *ǝ/ō* helyett, és más pozíciókban a tromaganiban is ez a felszínen a protohanti *ō folytatója.)

Mivel vannak (a felszínen) *wǝ*- kezdetű szavak, ugyanezt a szabályt nem alkalmazhatjuk az utolsó két szóban. Azt azonban észre kell vennünk, hogy ezekben a szavakban nemcsak a magánhangzó előtt, de a magánhangzó után is olyan mássalhangzó áll, amely labializált (legalábbis lehet mögöttesen labializált). Ezekben az esetekben a következő szabály működését feltételezhetjük: /*ɣǝŋ*-/ → [*wǝŋ*-], /*ɣǝɣ*-/ → [*wǝw*-] ~ [*wǝɣ*-] ~ [*wǝɣ*-] (esetleg /*ɣǝk_o*-/ → [*wǝk_o*-]). Azaz ha az *ǝ* két labializált veláris között áll, maga is labializálódik. Ezt az elemzést a nyelvtörténet is támogatja: amikor az *ō*-ből *ǝ* lett, labialitását átadta a környező mássalhangzóknak ott, ahol ez lehetséges volt. Ugyanakkor néhány artikulációs és akusztikai körülmény következtében bizonyos környezetekben megmaradhatott az eredetihez közel álló felszíni forma: a *k_o* labialitása akkor hallható a legjobban, amikor áterjed a következő magánhangzóra (ilyenkör a labializáltságot az eredeti helyén, a mássalhangzón esetleg nem is halljuk, esetleg az artikuláció időben eltolódik, késik), két labializált mássalhangzó között álló magánhangzó pedig természetes módon válik labiálissá (ill. marad meg annak).

Ez a magyarázat nyilván jóval bonyolultabb, mintha az *ǝ/ō*-t önálló fonémának tekintenénk. Ha egy bizonyos realizáció a hangkörnyezetből megjósolható, akkor csak allofónról beszélhetünk, ha pedig nem, akkor fonémáról kell beszélnünk. A problémát az jelenti, hogy az *ǝ/ō* előtt nem hallatszik a *k* labializációja, mögöttes labializációjára pedig csakis az /*ǝ*/ labializálódásából következtethetünk. (Hasonló a helyzet a másik környezettel is.) Ugyanakkor az álta-

lam bemutatott elemzés jól magyarázza, hogy miért fordul elő az $\check{\jmath}/\check{\jmath}$ ilyen kevés környezetben és egyedül a tromagani nyelvjárásban, ahol a k , γ és η . is megtalálható. Ha az $\check{\jmath}/\check{\jmath}$ -t fonémaként tartjuk számon, e kérdésekre nem tudunk válaszolni: még a történeti elemzés sem tudja megindokolni, hogy a protohanti $*\check{\jmath}$ labialitása miért éppen ezekben (a felszínen még csak nem is labiális!) környezetekben maradt meg.

A helyzetet bonyolítja, hogy Csepregi szerint a fenti szavakban $\check{\jmath}$ van a pimi és a jugáni nyelvjárásokban is (szerinte, bár ezek realizációja valamivel zártabb, mint a tromaganiban, az $\check{\jmath}$ -től jól megkülönböztethetők, és egyértelműen labiálisak), ahol Honti szerint nincs k . és η . Ha pedig nincsenek labializált veláris mássalhangzók, akkor a magánhangzó labializáltságát sem magyarázhatjuk a jelenlétükkel. A pimiben és a jugániban tehát az $\check{\jmath}/\check{\jmath}$ fonémának tekintendő. Mindez azonban nem ok arra, hogy a tromaganira vonatkozó elemzésünket elveszük, hiszen csupán egy külső megerősítő adat elvesztéséről van szó.

Függetlenül attól, hogy az $\check{\jmath}/\check{\jmath}$ -t fonémának tekintjük-e a tromaganiban vagy sem, megfontolandó, miképpen magyarázhatjuk az $\check{\jmath}/\check{\jmath}$ meglétét a pimiben és a jugániban, ha ezekben a nyelvjárásokban korábban mind a veláris mássalhangzók, mind a magánhangzó illabiális volt, mi magyarázza a labializáció megjelenését éppen abban a pozícióban, ahol a proto-hantiban $*\check{\jmath}$ volt? Ha Csepregi nem téved, akkor feltehetően Honti téved abban, hogy ezekből a nyelvjárásokból hiányzik a k . és a η . Elvben természetesen nem zárhatjuk ki, hogy ezekben a nyelvjárásokban a tromagani hatására jelent meg újra az $\check{\jmath}/\check{\jmath}$, de nincsenek olyan szociolingvisztikai adataink, amelyek a tromagani ilyen mértékű hatását igazolnák. Éppen ezért ezt a kérdést jelenleg megoldhatatlannak látom.

4. Fonéma-e a $\check{k}$?

Széles körben elfogadott vélemény, hogy a proto-ugor $*k$ -nak két allofónja volt: az egyik a palatális, a másik a veláris magánhangzók előtt jelent meg (Honti 1999: 123): a palatális magánhangzók előtt a palatoveláris k , a veláris magánhangzók előtt a veláris $\check{k}$. A velárisok előtt megjelenő variáns az északi és a déli nyelvjárásokban spirantizálódott (χ -vá vált), és amikor a magánhangzórendszer változásai folyamán egyes veláris magánhangzókból palatálisak, míg egyes palatálisakból velárisak fejlődtek, fonematizálódott. A keleti nyelvjárásokban a magánhangzók eredeti palatálitása vagy velaritása nem változott, így a variánsok megmaradtak allofónoknak. (Habár Honti az obi-ugor mássalhangzók történetéről szóló munkájában nem hivatkozik a magánhangzórendszer változásaira (1999: 73), világos, hogy a magánhangzó-környezet ilyen változása híján nem

beszélhetnénk fonematizációról. Steinitz (1950: 96–97) táblázatban mutatja be, hogy a protohanti palatális labiálisok velarizálódtak és az egyedüli veláris illabiális, az *i* *i*-vé vált az északi és a déli nyelvjárásokban, míg a palatálisok és velárisok nem keveredtek össze a keleti nyelvjárásokban.)

Honti (1977) nem is említi, hogy a szurgutiban a *k*-nak két jól megkülönböztethető allofónja lenne. Ezzel szemben Csepregi azt állítja, hogy a *k* és a *ḳ* (melyek eredetileg allofónok voltak) két különböző fonémává fejlődött. Érvei a következők (1998: 15): 1. „ejtésben azonban világosan elkülönülnek egymástól, különösen a szó belsejében [...]. Szó elején pedig a veláris *ḳ* folyamatos beszédben gyakran spirantizálódik [...]” – az artikulációs és az akusztikai különbségek mértéke azonban nem lehet döntő abban a kérdésben, hogy allofónokról vagy külön fonémákról van-e szó. 2. „A *k* hangot tartalmazó, eredetileg mély hangrendű orosz jövevényszavak az osztyákba magas hangrendűként kerültek be, mivel az orosz *k*-t a nyelvérzék magasnak tartja, s a magánhangzó-környezetet ehhez igazítja: *keška* < orosz *кошка*. Hasonló módon érvel H. Katz is a vahi *ḳ* (az ő jelölésében *q*) kapcsán (1975: 85–86)”. Ez az érvelés azért furcsa, mert a fonémák a nyelv viszonylag független elemei, melyeket kevés kombinációs korlátozás érint (a kivételt elsősorban a szótagszerkezettel összefüggő korlátozások jelentik), és éppen az allofónok azok, amelyek csak bizonyos környezetben jelenhetnek meg. Ha a hanti beszélő úgy ítéli meg, hogy a *k* + veláris magánhangzó kombináció rosszul formált, és ezért egy *k* + palatális magánhangzó (vagy *ḳ* + veláris magánhangzó) kapcsolatra cseréli, az pontosan azt jelenti, hogy a mássalhangzó és a magánhangzó képzési helye egymástól nem független, hanem allofónikus szabályok által meghatározott.

Katz érvelése különbözik Csepregiétől: először olyan orosz jövevényszavakat mutat be, amelyekben a veláris magánhangzók nem változtak meg a *k* mellett (ami jó érv lehet amellelt, hogy a *k* és a *ḳ* szembenállnak ebben a környezetben, tehát önálló fonémák), majd azt a következtetést vonja le, hogy ahol mégis van változás, ott a magánhangzó könnyebben változik, mint a mássalhangzó. Számára ez azt mutatja, hogy a zárhang képzési helye fontosabb, mint a magánhangzóé. Azonban ugyanezeket a tényeket másképpen is interpretálhatjuk. Mivel a hanti beszélők kétnyelvűek, képesek a kódváltásra, amely természetesen a fonotaktika váltását is jelenti. Tehát amikor orosz szavakat használnak, átválthatnak az orosz fonotaktikára, ezért nem kell megváltoztatniuk az orosz szavakat. Ez azt jelenti, hogy a *k*-t és a *ḳ*-t nem kell külön fonémának tartanunk. Természetesen felmerül a kérdés, hogy ahol a változás mégis bekövetkezik, ott miért nem a *k* velarizálódik a veláris magánhangzók előtt, hanem a magánhangzó lesz palatális. Ez azzal magyarázható, hogy a *k* és a *ḳ* akusztikai különbségének fontos szerepe van a magánhangzó képzési helyének percepciójában: azaz annak eldöntése, hogy a befogadó éppen egy palatális vagy veláris magán-

hangzót hall-e, nagyban függ a megelőző /k/ minőségétől. A zárhang képzési helye tehát a percepcióban és éppen allofónként fontos: a fonémarendszerben nemhogy nem fontos, de nincs is jelen.

Egyelőre tehát nem találtunk olyan érvet, amely azt igazolná, hogy a *k* és a *k̥* nem pusztán allofónok. Úgy tűnik, hogy a szurguti hantiban a /k/ két allofónja a szóban bármely helyzetben megjelenik, nem csak az első szótagban – Honti (1977: 271–272) szerint a nem első szótagban csak palatális magánhangzó-fonémák fordulnak elő,¹² de az első szótagi magánhangzó palataltitása/velaritása végigterjed az egész szón, azaz a palatális magánhangzó-fonémák veláris allofónjai jelennek meg, ha az első szótagban veláris magánhangzó-fonéma áll.¹³ Csepregi szójegyzékéből is (1998: 145–175; Honti szójegyzékét nem használhatjuk, mert Honti nem jelöli az allofónokat) arra következtetnek, hogy a (bármilyen pozícióban álló!) *k* realizációja nem attól függ, hogy milyen magánhangzó követi, hanem attól, hogy az első szótagban milyen magánhangzó áll (ha a *k* éppen szókezdő pozícióban van, az első szótagi magánhangzó tényleg követi, de nem látszik, hogy ennek a pozíciónak kitüntetett szerepe lenne). A szójegyzék alapján úgy tűnik, mindegy, hogy a szóban a *k/k̥* milyen pozícióban áll, realizációja mindenképp az első szótag magánhangzójától függ.

A szójegyzékben ugyan találunk jó pár kivételt is (ezek listáját tanulmányozva Bakró-Nagy Marianne hívta fel rá a figyelmemet, hogy az esetek nagy részében a várható *ŋk̥* helyett jelenik meg *ŋk*), de Csepregi Márta személyes közlése szerint az ilyen esetekben mindig sajtóhibáról van szó: az eredeti hanti szavakban az első szótagi magánhangzó alapján mindig megjósolható, hogy palatoveláris *k* vagy veláris *k̥* fordul-e elő benne.

De ha a szabálytalan esetek csupán sajtóhibák következményei, akkor is van még egy lehetőségünk a két hátul képzett zárhang külön fonéma mivoltának bizonyítására: mondhatjuk azt is, hogy a *k* és a *k̥* viszonylag szabályos eloszlása mindössze történeti reliktum, szinkrón szempontból nem fontos. Ezt azonban nem a jövevényszavak, hanem az eredeti hanti szavak látszanak alátámasztani.

Csepregi állítása szerint (1998: 13) az *ə* általában egy „szuperrövid” *i*-ként realizálódik¹⁴ (kivéve, amikor az *ə* palatális mássalhangzó után vagy labiális mássalhangzó előtt áll: az előbbi esetben nagyon rövid *i*-ként, utóbbi esetben

¹² Néhány kivétellel, amikor *o* vagy *u* is megjelenhet. Csepregi fonológiai elemzése alapján hasonló következtetésre juthatunk, habár az alábbiakban az általa leírt fonetikai tények alapján árnyalni fogjuk ezt a képet.

¹³ Mivel nincs semleges helyzet – vagy ha van, egyelőre nem tudjuk, melyik az –, nem világos, hogy a palataltitás vagy a velaritás terjed-e. A következőkben az egyszerűség kedvéért a velaritás terjedéséről beszélek.

¹⁴ Honti szerint viszont palatálisként, az *i*-hez hasonlóan (1977: 272).

nagyon rövid *u*-ként ejtődik¹⁵). Csepregi példái között a következő szavak szerepelnek: *məy* 'föld', *wəɾ* 'vér', *kənč-* 'keres'. Vegyük észre, hogy az utóbbi példában a palatoveláris *k* után velárisan realizálódó *ə* áll! Ez azt jelenti, hogy a *k* egy veláris magánhangzó előtt áll,¹⁶ azaz nem lehet igaz, hogy a veláris első szótagi magánhangzó mellett csak *ɣ* állhat. Feltételezhetjük, hogy Csepregi azért elemezte az *ə*-t palatálisnak ([back]-nek) – függetlenül veláris realizációjától –, mert olyan szavakban áll az első szótagban, melyekben *k*, és nem *ɣ* fordul elő. De ha a *k* és a *ɣ* önálló fonémák, ez a szempont nem játszhat szerepet, és az *ə*-t tipikus realizációja alapján veláris magánhangzónak kell elemeznünk. (Ha viszont az *ə*-t palatálisnak elemezzük, aligha találunk arra magyarázatot, hogy miért realizálódik velárisként semleges helyzetben.)

Mindez további hatással van a magánhangzórendszer elemzésére is. Csepregi állítása szerint az *ũ* és az *a* [ã] palatalitása (ill. a Csepregi által fonémának tartott *õ*-é) leginkább akkor észlelhető, amikor *k* is van a környezetükben.¹⁷ Más esetekben legfeljebb rövidebb időtartamuk különbözteti meg őket az *u*-tól, illetve az *ã*-tól (továbbá az *o*-tól – Csepregi 1998: 13).¹⁸

Úgy tűnik, az *ũ*-t és az *a*-t csak azért kell palatálisnak elemeznünk, mert *k*, és nem *ɣ* környezetében bukkannak fel. Azonban ha a *k* és a *ɣ* önálló fonémák, erre nincs szükség többé: veláris magánhangzóknak is elemezhetjük őket. Azt a tényt, hogy a *k* környezetében mégis előrébb, centrálisként realizálódnak, asszimilációval is magyarázhatjuk.¹⁹

¹⁵ A leírás alapján nem dönthető el, hogy miképp is hangzik egy palatális és egy labiális mássalhangzó között, pl. a *jəm* 'jó' szóban. Csepregi Márta személyes közlése szerint a palatalizáció csak első szótagban, a labializáció viszont csak nem első szótagban megy végbe a megnevezett környezetekben, azaz a 'jó' ejtése [jĩm].

¹⁶ Csepregi ezt a magánhangzót centrálisnak nevezi, ám az általa használt [front] jegynek a rendszerében nincs megkülönböztető szerepe. Ebből következik, hogy az általa a centrálisok közé sorolt labiális magánhangzókat palatálisnak, az illabiálisakat velárisnak kell elemeznünk. Az *i*-t Csepregi egyébként is a velárisok közé sorolja.

¹⁷ Azt sajnos nem határozza meg, hogy mit is ért pontosan környezeten.

¹⁸ Csepregi Márta felvételeibe belehallgatva számomra úgy tűnt, hogy legalábbis az *ũ* minőségileg is jelentősen eltér az *u*-tól. Én azonban csak jól artikulált szólistát hallgattam, így elképzelhetőnek tartom, hogy gyors beszédben a két hang minőségbeli különbsége tényleg nehezen érzékelhető.

¹⁹ Mivel arról nem esik szó, hogy az *ũ* és az *a* palatálisként realizálódnának *j*, *t*, *ʎ* és *ń* környezetében, le kell szögeznünk, hogy a *k* palatalitása más jellegű, mint azoké. Ez világosan kitűnik abból, hogy míg a *k*-t Csepregi palatovelárisnak elemzi, a *j*-t palatálisnak, a *t*-t, a *ʎ*-t és a *ń*-t alveopalatálisnak (habár nem világos, hogy az utóbbi két helyet fonológiailag miért kell megkülönböztetni). Ugyanakkor az sem világos, hogy miért pont ez a két(-három) fonéma palatalizálódik ebben a helyzetben, és az *ə* miért nem.

A szurguti hantiban tehát feltehetően ugyanaz történt, mint az északi és a déli hanti nyelvjárásokban: a magánhangzórendszerben bekövetkezett palatális–veláris átcsapás következtében a protohanti *k két allofónja fonematizálódott.

5. Összefoglalás

Összefoglalásképpen tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a szurguti hantiban vannak labializált veláris mássalhangzófonémák, viszont a magánhangzórendszerben a tromaganiban nem fonéma, hanem az *ǎ* egyik allofónja a Honti által *ǎ*-nek, Csepregi által *ǒ*-nek jelölt magánhangzó. (A pimire és a jugánira vonatkozóan az adatok közötti ellentmondást nem sikerült feloldani.) A *k* tekintetében azonban különbözik a Honti és a Csepregi által leírt nyelvállapot, és a Honti által vizsgált változatban valóban csak allofónokról lehet szó, a Csepregi által leírt változatban viszont önálló fonéma. A különbséghez a kulcsot az adja, hogy a Honti által leírt változatban az *ə* realizációja semleges környezetben palatális, a Csepregi által leírt változatban viszont veláris.

Észre kell azonban vennünk, hogy amennyiben a magánhangzók velárisként, ill. palatálisként való elemzését átértékeljük, a *w* és a *ɣ* megoszlására vonatkozó magyarázatunk érvényét veszti.

Gondolatmenetem érvényessége természetesen nagyban függ a gyűjtők fonetikai megfigyeléseinek helyességétől. Ilyenkor mást nem tehetünk, mint vakon bízunk a terepmunkás megfigyeléseiben. Éppen ezért lenne fontos jó minőségű hangfelvételeket publikálni, de még inkább műszeres mérésekkel igazolni a megfigyeléseket. Fonológiai elemzéseink csak ebben az esetben épülhetnek szilárd talajra.

Irodalom

- Csepregi Márta (1993), Az összeférhetetlen egér. Tromagani osztják népmese. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szíj Enikő (szerk.), Hajdú Péter 70 éves. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 59–64.
- Csepregi, Márta (1995), Die Schriftlichkeit im Ostjakischen – Probleme in der Textherausgabe in der Surguter Mundart des Ostjakischen. In: Zaicz, Gábor (Hrsg.), Zur Frage der uralischen Schriftsprachen. *Linguistica Series A/ 17*: 135–139. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. SUA 6. JATE Finnugor Tanszék, Szeged.
- Honti, László (1977), Beobachtungen über die Laut- und Formenlehre gegenwärtiger Surguter Mundarten des Ostjakischen. *ALH 27*: 271–286.
- Honti László (1978a), Tromagani osztják szövegek. *NyK 80*: 127–139.

- Honti László (1978b), Északi osztják szövegek szójegyzékkel. NyK 80: 140–154.
- Honti László (1978c), Szurguti osztják szójegyzék. NyK 80: 327–345.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiacica. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Honti László (1999), Az obi-ugor konzonantizmus története. SUA 9. Szeged, JATE Finnugor Tanszék.
- Honti László – Rusvai Julianna (1977), Pimi osztják szövegek. NyK 79: 223–232.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik – Toivonen, Yrjö Henrik (1948), Ostjakisches Wörterbuch. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Katz, Hartmut (1975), Generative Phonologie und Phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samojedischen. Wilhelm Fink Verlag, München.
- Schiefer, Lieselotte (1987), Zur Frage der Entstehung und des Phonematischen Status der Labio-velare in Tremjugan-Ostjakischen. In: Studien zur Phonologie und Morphologie der Uralischen Sprachen. Akten der dritten Tagung für uralische Phonologie, Eisenstadt, 28. Juni – 1. Juli 1984. Hrsg. von Károly Rédei. Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien.
- Steinitz, Wolfgang (1950), Geschichte des Ostjakischen Vokalismus. Akademie-Verlag, Berlin.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1981), Словарь восточно-хантыйских диалектов. Наука, Ленинград.

RUTTKAY-MIKLIÁN ESZTER

A szinjai hanti rokonsági terminológia

The present paper is a primarily descriptive study in the kinship terms found in the Sinia Khanti dialect. The diachronic and comparative aspects are not explored here, the emphasis is on the presentation of the taxonomy and the use of the terminology. Thus the terms not only for interpersonal but also for inter-group relations are discussed here, as is the use of first names as well as terms of Russian origin.

1. Bevezetés

Az alábbiakban közreadott tanulmány „A szinjai hantik rokonsági csoportjai” című PhD disszertációm részét képezi (Ruttkay 2004a). A disszertáció alapvetően néprajzi-antropológiai témájú. A rokonsági terminológia vizsgálata során elsősorban annak használatára helyezem a hangsúlyt, hiszen éppen a megfelelő terminusok alkalmazása alapján kaphatunk képet a rokonsági csoportok szerveződéséről, az egyes tagok hovatartozásáról. A rokoni kapcsolatokat legnyilvánvalóbban éppen e terminusok jelzik.

Az eddigi kutatások néprajzi szempontból elsősorban az osztályozó rendszer feltárására és a terminológiai egybeesések eredetének társadalmi okaira – a levirátus és a szororátus intézményére – irányultak. Saját vizsgálataim során az egyes terminusokkal jelölt csoportok körülhatárolására törekedtem.

Nyelvészeti szempontból az obi-ugor rokonsági terminológia viszonylag jól kutatott területnek számít. Az idevágó manysi adatok legújabb összegzése éppen e folyóirat 101. kötetében látott napvilágot (Bíró 2004). A szinjai hantik által beszélt nyelvjárás azonban – így a rokonsági terminológia is – meglehetősen hiányosan adatolt, ezért a mellékletekben nemcsak az egyes terminusokat közlöm, hanem készülő szinjai hanti értelmező szótáram vonatkozó szócikkeit is.

2. A hanti rokonsági terminológia kutatása

A hanti rokonsági terminológiáról több alapos – elsősorban nyelvészeti szempontú – tanulmány jelent meg. Karjalainen (1912–1913) összegyűjtötte, rendszerezte a rendelkezésére álló összes nyelvjárás adatait, és etimológiai elemzést is végzett, míg Steinitz (1957) a terminológia és a társadalom összefüggéseire is

felhívta a figyelmet. A tudománytörténeti pontosság kedvéért érdemes megemlíteni Harva (1937) munkáját is. Az újabb nyelvészeti elemzések (Vávra 1966, Koškareva 1991) közül Koškareva munkája tartalmazza a legtöbb új eredményt, hiszen kazimi nyelvjárási adatai saját gyűjtés eredményei, és néprajzi jellegű kiegészítő információi alapján új szempontokat is be tudott emelni elemzésébe. Az egyes csoportokra vonatkoztatva újabb néprajzi adatok, elemzések is jelentek meg (Lukina 1973, Pika 1982, Csepregi 1997), és etnológiai összefoglalás is ismert a finnugor népek köréből (Bodrogi 1961, 1971). Az obiugor rokonsági terminológia értelmezését legújabban Sárkány Mihály (1997) kísérelte meg, aki házassági preferenciákból eredezteti egyes terminusok azonoságát.

A szakirodalom alapján összefoglalva elmondható, hogy a hantik rokonaikat osztályozó rendszerben tartják számon. Az osztályok alapvetően az egyenes – oldalági, apai – anyai, férfi – nő, idősebb – fiatalabb jegyek mentén szerveződnek, de az egyes osztályok kialakításában e jegyek eltérő mértékben játszanak szerepet. Az osztályokon belül kiegészítő jegyekkel pontosíthatók a megnevezések. Az egyes osztályok határait több-kevesebb pontossággal sikerült feltárni. Az egyes osztályokba tartozó rokonokra vonatkozó rokonsági terminus azonos, és azonosak a velük való viselkedés szabályai is. Nyelvészeti szempontból megjegyzendő, hogy a közeli rokonok megnevezése nyelvjárásonként közel azonos, a távolabbi rokonság megnevezésekor már vannak ingadozások nyelvjárásonként, sőt adatközlőnként is (Koškareva 1991: 113). A színjai hanti rokonsági terminológia rendszere alapvetően megegyezik a többi nyelvjárásokéval ismerttel, egyes terminusok esetében azonban mind nyelvileg, mind a használat körét tekintve vannak eltérések.

3. A színjai rokonsági terminológia

A hanti rokonsági terminológia alapján az egyenes ági felmenők konkrét, egy személyt jelölő megnevezést kapnak. Ilyen az 'apa' (*asi*), az 'anya' (*an̄ki*), az 'apai nagyapa' (*unāsi*), az 'apai nagyanya' (*unān̄ki*), az 'anyai nagyapa' (*asīki*), az 'anyai nagyanya' (*an̄kimi*). A mostohanagyszülők is megkapják a vér szerinti rokonnak kijáró megnevezést, de ebben az esetben is mindig egy konkrét személyről van szó. Az egyenes ági leszármazottak – a 'fű- és lánygyermek' (*põx, ewi*) – esetében természetesen nem beszélhetünk „egyediségről”, a fogalom mégis meglehetősen jól körülhatárolt.

Az oldalági rokonok megnevezése már nem egyénekre, hanem különböző kritériumoknak megfelelő rokonok csoportjára vonatkozik. Az egyes osztályok tartalmára nézve Steinitz kazimi hanti anyagon alapuló meghatározását idézem

példaként a 'bátyák'¹ (*jaj*) osztályára: „a *jaj* tehát nem egyetlen rokon elnevezésére szolgáló név, mint *asi* 'apa', hanem a rokonok egy világosan körülhatárolt csoportjának tagját jelöli. A *jaj*-féle rokonaim egy nagy nemzetségben több tucatnyian vannak összesen: mégpedig az én bátyáim, az apám öccsei; továbbá pedig a két generációval idősebb nemzetségi rokonaimnak a fiai is: apám bátyjainak a fiai, az apám második és harmadik fokú unokatestvérei stb. Továbbmenve még ebbe a generációba tartozó férfirokonaim, akiknek azonban csak igen távolról kell velem rokonságban lenniük, akiknek a vérrokonságát esetleg nem is lehet megállapítani, de akik az én nemzetségemhez tartoznak. A *jaj* jelentéstartalmát még több ponttal is ki lehetne tölteni.” (Steinitz 1957: 325.)

Apai vonalon tehát az egyenes ági felmenők megkülönböztetett, egyedi megnevezést kapnak. Az ego és az apa, valamint az apa és a nagypapa közötti korosztályon belül a férfi–női megkülönböztetés kap további szerepet, azaz az egónál idősebb, az apánál fiatalabb oldalági férfirokonok a 'bátyák' (*jaj*), az e korosztályba tartozó oldalági nőrokonok a 'nővérek' (*öpi*) osztályát alkotják, az apánál idősebb, de a nagypapánál fiatalabb korosztály férfi tagjai az 'apai nagybácsik' (*jiri*), nő tagjai az 'apai nagynénik' (*asawi*). E két utóbbi osztály tehát megfelel az apa bátyjainak, nővéreinek. Az egónál fiatalabb oldalági rokonok a 'kistestvér' (*apsi*) osztályba kerülnek, amelynek terminusában a nembeli megkülönböztetés a színjai nyelvjárásban nem jelenik meg, de szükség esetén 'férfi/nő kistestvérem' (*χu-*, *ne-apsi*) formában lehet utalni erre is. Az ego gyermekei – mint egyensági rokonok – megkülönböztetett nevet kapnak (fiú, lány), az 'unokák' (*xili*) osztályába tartozókra azonban a kistestvérekéhez hasonlóan egy terminus van a színjai nyelvjárásban, amit szintén pontosítani lehet a nemre utalással. A férfi és női rokonok leszármazottait eltérő megnevezés illeti. A férfiak leszármazottai az egóhoz viszonyított koruk és nemük szerint a bátyák – nővérek, a kistestvérek vagy az unokák – a kistestvérek gyermekei – megfelelő osztályába kerülnek. Ezzel szemben a nők leszármazottainak osztályozásában nem az ego és az illető leszármazott közötti korviszony, hanem az ego és a nőrokon közötti korkülönbség számít: a nővérek gyermekei közül a fiúkat *lexu*, a lányokat *oxi* terminus illeti, a 'húgok' (*ne-apsi*) gyermekei az unokák meglehetősen tág osztályába esnek.

Anyai vonalon a nagyszülők (anyai nagypapa, ill. nagymama) egyedi elnevezésén túl az anya apai ágú rokonsági osztályai jelölik ki az ego rokonsági osztályait is: az anyánál idősebb férfirokonok (az anya bátyjai) az 'anyai nagybácsik' (*aka*), a nők (az anya nővérei) az 'anyai nagynénik' (*ima*) lesznek, és ugyanígy alakul ki az anya kistestvéreiből nemnek megfelelően az 'anyai

¹ Az egyes osztályok terminusának fordításakor a legjellemzőbb magyar terminust használok, de értelemszerűen a magyaráztatnak megfelelő kategóriát kell alatta érteni akkor is, ha erre a jelentést megadó idézőjel nem utal, csak a magyar terminus szerepel.

bátyák' (*urti*) és 'anyai nénék' (*nij*) osztálya. Az anya nőrokonainak leszármazottai az 'anyai unokatestvérek' osztályát alkotják, melynek terminusa nem-beli megkülönböztetésre alkalmas (*ās-ewi*, *ās-pōχ*), a korviszonyokra azonban – sem az anyához, sem az egóhoz viszonyítva nem utal: hanti megfogalmazás szerint „két lánytestvér gyermekeit” jelöli. Az anya férfirokonainak leszármazottai az anyához viszonyított korosztályok szerinti osztályokba esnek: az anyánál idősebbek az anyai nagybácsik – nagynénik, a fiatalabbak az anyai bátyák – nénék osztályába kerülnek, ez utóbbiak gyermekei majd az általános unoka kategória tagjai lesznek.

A házassági rokonok számontartása is osztályonként történik: az azonos osztályba tartozók – azonos terminussal illetett – rokonok házastársát is közös terminus illeti. A 'férj' (*iki*) és a 'feleség' (*imi*) számára a színjai nyelvjárásban ugyanaz a két megnevezés használatos az 'anyósok' (*ōntap*) és 'apósok' (*ūp*) osztályára, amibe a házastárs szülein kívül belekerülnek idősebb férfirokonai és azok feleségei is.² A feleség fiatalabb férfirokonai szintén az 'apósok' osztályába kerülnek, a férj fiatalabb férfirokonaira azonban külön elnevezést használnak: a feleségnek *leχu*-i lesznek, feleségük *leχu-meñ*. A férj felesége nőrokonait és azok férjét *kili* terminussal nevezi meg. A feleség számára férje idősebb nőrokonai beletartoznak az anyósok kategóriájába, férjük azonban nem após, hanem 'vő' (*wen*) lesz, míg a fiatalabb nőrokonok külön elnevezéssel bírnak, így *ort*-ként, férjükről pedig *ort-wen*-ként beszélnek. Az anyósok és apósok számára a rokon házastársa 'vő' (*wen*), illetve 'meny' (*meñ*), de a terminus pontosítható a házastárs terminusával alkotott összetétellel (pl. 'unoka-vő' *χili-wen*). A legfiatalabb korosztályra a vér szerinti rokonságban is használatos unokák megnevezést használják.

Az apai és az anyai rokonok házastársainak megnevezése a megfelelő osztályok szerint a következő képpen alakul: az apai vonalon az apai nagybácsik felesége *ima*, a bátyáké *āñχi*, a fiatalabbaké *meñ*, szükség szerint az unokára utaló előtaggal kiegészítve (*χili-meñ*). Az apai ágon a nőrokonok férjei: a legidősebb korosztálynak számító apai nagynénik férje *jiri*, a saját lánygyermek és az unokák férje *wen*. A nővérek és húgok férje a fiútestvér számára *wen*, lánytestvér számára *kili*.

A anyai vonalon az anyánál idősebb férfirokonok, az anyai nagybácsik felesége megkapja az anyai nagynéni *ima* terminusát, míg az anyai nagynéni férje az anyai nagybácsival azonos osztályba (*aka*) tartozik. Az anya fiatalabb férfirokonainak felesége – meglepő módon – az apai ág nővéreivel azonos megnevezést (*ōpi*) kap, míg az anya húgainak férjére a mostohaapára is

² Ellentétben a szakirodalomban tárgyalt kazimi nyelvjárással, amelyben a feleség és a férj idősebb férfirokonait különböző terminussal nevezik meg (Koškareva 1991: 111).

használatos *ijlaŋ*, *jijlaŋ* terminus vonatkozik. Mivel a legfiatalabb generáció egyöntetűen az unokák osztályába tartozik, az ő házastársaik is mindenhol az 'unoka-vők' (*χili-wen*) és az 'unoka-menyek' (*χili-meñ*) kategóriájába kerülnek.

A rokon házastársának összes egyéb rokonait egy terminussal – *χānəm* – jelölik, szükség esetén hozzátéve a nemre utaló 'férfi', 'nő' (*χānəm-χu*, *-ne*) kiegészítést. Ugyanezt a terminust használják azonban vérrokonokra is, leginkább olyankor, amikor pontosan nem ismert a rokonság foka, csak az, hogy kinek a rokonságába tartozik az illető, és ez a tiszteletteljes megszólítás jár az ismeretleneknek is. A *χānəm*-ok házastársai is *χānəm* megnevezést kapnak.

A rokonságon belüli viszonyok, közelebbi és távolabbi rokonok, összetartozó csoportok megnevezésére több kifejezés is használatos. A közvetlen rokonokról 'valódi' (*wōlli*) bátyám, nővérem; 'egy apától-anyától származók' (*ij aŋkep*, *ij ašep χōjatət*) kifejezéssel beszélnek. Egyes emberekről lehet állítani, hogy 'összehúznak' (*jāχa taləslət*), 'egy helyre, vagy valakihez számítódnak' (*i jāχa lūŋtəslət*), az 'ő rokonságuk' (*lij rutlal*). Vannak 'közeli' (*wan*, *āšnal*) és 'távolabbi' (*pūŋəłšək*) rokonok, akár pl. a rokonsági osztályokon belül lehet így különbséget tenni. Az osztályokon belül a korviszonyokkal is lehet további meghatározást adni: pl. 'az idős, a középső és a fiatal bátyám' (*un*, *kütəp*, *aj jajem*). A bármilyen fokban rokonságban állók között a 'rokon' (*rut*) kifejezés használható, leginkább utalásban (pl. 'ő is a rokonom' *lūw isi ma rutem*). A terminusokat kombinálni is lehet, így kialakulhat az 'unoka-vő' (*χili-wen*), az 'anyai unokafivér-meny' (*ās-pōχ-meñ*) stb. leíró jellegű elnevezés (vö. Steinitz 1957: 332).

A fentiekből látható, hogy a rokonsági osztályok egymáshoz való viszonya alapvetően úgy határozható meg, hogy „osztályok” viszonyulnak „osztályokhoz”. Az egyes osztályok házastársai szintén osztályokba rendeződnek, azaz pl. a 'bátyák' (*jaj*) felesége mindig 'ány' (*āñχi*), az ugyanazon osztályba tartozók gyermekei egy osztályt képeznek. Ezt módosíthatják további szempontok, pl. az ego és az adott rokon életkora, így egy elvi osztály két további csoportra válhat szét: az egónál idősebb tagjait más terminus illeti, mint a fiatalabbakat. Ez jellemzően a bátyák és nagybátyák gyermekeivel kapcsolatban fordul elő, elvileg ugyan a nagybátyák gyermekei bátyák lesznek, de ha pl. a báty kategóriába eső rokon gyermeke idősebb az egónál, akkor gyermeke is báty vagy nővér lesz, illetve a nagybátya gyermeke, ha fiatalabb az egónál nem báty vagy nővér, hanem kistestvér lesz.³ Az anyai unokatestvér kategóriájában ugyan létezik a férfi – nő megkülönböztetés (*ās-pōχ* – *ās-ewi*), de az ego és az adott unokatestvér korviszonyára a terminus nem utal. Ennek ellenére a házastársak

³ Ez a megkülönböztetés hiányzik Steinitznél. Vö. a fent idézett meghatározással a bátyák osztályára.

megnevezésében már megjelenik ez a különbségtétel: az anyai unokafivér felesége az apai ág bátyjainak feleségéhez hasonló terminust, az ángyot kapja, gyakran összetételben 'anyai unokafivér-ángy' (*ās-põχ-āñχi*) alakban, ha az egónál idősebb az anyai unokafivér, és a fiatalabb fiútestvér feleségének járó meny terminussal alkotott összetétellel 'anyai-unokafivér-meny' (*ās-põχ-meñ*) megnevezést kap, ha férje az egónál fiatalabb. Különleges az a helyzet, amikor egy osztály tagjaira eltérő megnevezést használnak bizonyos osztályok tagjai, nemüktől függően. A leánytestvérek férje eltérő megnevezést kap a lány-, illetve a fiútestvérektől. Míg a lánytestvérek számára egymás férje *kili*, a fiútestvér számára nőrokonai férjei *wey*-ek. A férj is *kili*-nek nevezi felesége lánytestvérét, sőt a lánytestvérek férjei egymást is *kili* termi-nussal illetik. A *kili* terminus tehát nőre és férfira egyaránt vonatkozhat.⁴

A fentiekben az apai, az anyai és a házastárs vérszerinti rokonságán keresztül mutattam be a rokonsági terminológiát, ám összevetve a különböző csoportokban szereplő rokonsági terminusokat feltűnik, hogy egyes terminusok több helyen is felbukkannak.

Az egóhoz viszonyított egészen fiatal korosztályra – amelybe saját unokáitól kezdve a nála idősebb akármilyen (apai, anyai, házastársán keresztül) rokona unokái, és a nála fiatalabb akármilyen rokona gyerekei is beleszámítanak – egyetlen terminus használatos (*χili*), mely a színjai nyelvjárásban még a nemre sem utal. Steinitz definíciója szerint ez a terminus „azt jelenti, hogy 'nálam két generációval fiatalabb rokon', ahol azonban sem a nem, sem az „egyenes ági/oldalági” vagy a „nemzetségbeli/házassági” rokonság szembenállítása nem játszik szerepet” (Steinitz 1957: 330, 5. lábjegyzet).

A legidősebb korosztályban is összeér az apai és az anyai vonal, legalábbis a legidősebb férfirokonok felesége mindkét ágon, sőt az anya vonalán a legidősebb nőrokon osztály is azonos terminust kap.

Az anya öccsének feleségét ugyanaz a megnevezés jelöli, amely az apai vonalon az egónál idősebb nőrokonok jelölésére használatos; az anya húgának férje pedig a mostohaapának járó terminust kapja. Ez utóbbit a szakirodalom a szororátus intézménye alapján potenciális rokonsággal magyarázza, a fiatalabb lánytestvér férje ugyanis a szororátus szerint megözvegyülve elveheti felesége nővérét, így annak gyermekei számára ő potenciális mostohaapa (Steinitz 1957: 330). Ugyancsak a szororátussal magyarázza Steinitz azt is, hogy azonos terminus jelöli a nővér fiát és a férj öccsét (Steinitz 1957: 330)⁵.

⁴ Ugyanez a kazimi nyelvjárásban is megtalálható (Koškareva 1991: 111).

⁵ Bár gondolatmenete egyáltalán nem meggyőző. Logikailag meglepő azonban, hogy Harva hasonló alapokon nyugvó magyarázatát, miszerint a 'báty felesége' és a 'mostohaanya' (*āñχi*) terminus egybeesése a levírátus miatt lenne, nem tartja kielégítőnek (Steinitz 1957: 322), bár ön maga is erre az eredményre jut (Steinitz 1957: 328).

Koškareva (1991: 111) arra hívja fel a figyelmet, hogy a vő és a meny terminus – legalábbis összetételekben – egyaránt megjelenik az apa, az anya és a férj vonalán (Szinjai nyelvjárásban *lexu-meń, ɔrti-weń, χili-meń, χili-weń*). Vávra (1966: 223) szerint az obi-ugor rokonsági terminológiában a „nemzetség” fogalma kézzelfogható; saját nemzetségnek az apa és (nők esetében) a férj nemzetsége számított, míg idegen nemzetség volt az anyáé és a feleségé. Ez ad szerinte magyarázatot arra, miért esik egybe több terminus az apa és a férj rokonsági vonalán. Bár kétségtelenül érdekes Vávra felvetése, egybeesések – mint bemutattam – más vonatkozásban is találhatóak.

Az apai, anyai és a házastárs rokonságán keresztül bemutatáskor háttérbe kerülnek azok a rokonsági fokok, amelyeket női vonalon tartanak nyilván, hiszen a leszármazási ágak a férfiágú leszármazás rendjét követik a hanti felfogásban. Bár említettem a nővérek és az anyai nénék gyermekeinek megnevezését, külön kiemelném, hogy ezek az unokatestvérek sem az apai, sem az anyai leszármazási ághoz nem tartoznak.⁶ Ugyanígy elsikkad ebben a bemutatásban például az apa, az anya vagy éppen a házastárs anyai rokonsága. Az anyai nagyanya lánytestvéreire például van külön terminus (*aŋkaŋki*), vagy beleértendő a férj rokonai közül az apósok osztályába a férj apai ágú idősebb férfirokonai mellett anyai bátyja is.

4. A színjai terminológia sajátosságai

A színjai terminológia néhány ponton eltér a többi, közeli hanti nyelvjárásától. Az apai nagyszülők megnevezésére például a máshol használatos *śatsaśi, śaśi* helyett 'nagy'+ 'apa', 'nagy'+ 'anya' szóösszetételt (*unaśi, unanĵi*) használnak, bár néha felbukkan még az apai nagyanya megnevezésére a *śaśi* is. Meglepő a 'kistestvérek' (*apsi*) és az 'unokák' (*χili*) osztályában a nem jelölésének hiánya. A máshol rokonsági terminusként is használatos *iki* 'apó', *imi* 'asszony' szavak a színjai nyelvjárásban alapjelentésükben ebben az alakban használatosak, ám rokonsági terminusként *aka* (máshol *aki* alakban ismert), *ima* alakot vesznek fel. Ebben a formában a korábbi szakirodalomban nem szerepelnek. A kazimi nyelvjárásban az *ɔrt-ne* kifejezéssel két rokonsági viszonyt jelölnek: a nővérek lányát és a férj húgát. A színjai nyelvjárásban az előbbire egy korábban szintén nem adatolt terminus, az *ɔχi* (a Szinjától északra *ɔŋχi*) használatos. A kifejezések mögötti koncepció azonossága azonban világosan látszik abból, hogy a színjai nyelvjárásban is *ɔrti-weń* terminus jelöli mind az *ɔrti*, *ɔrt-ne* mind

⁶ Mind Vávra, mind Koškareva munkájában szerepelnek hibás adatok, definíciók ezekre az osztályokra (pl. Vávra 1966: 222; Koškareva 1991: 110, 111).

az *αχι* kategóriába tartozó nőrokonok férjét. Ugyancsak új adatnak számít az *asawi* 'apai nagynéni' terminus. A színjai nyelvjárásban ezt a terminust viszonylag ritkán használják, a jelentése sem olyan egyértelműen ismert, mint azt a közeli rokonsági fok miatt feltételezhetnénk. Helyette gyakran az 'apai és anyai nagybácsi felesége' és 'anyai nagynéni' terminusa, az *ima*, valamint az orosz *мѣтя*, *мѣмка* 'nagynéni' szó használatos. Magát az *asawi* terminust a színjai nyelvérzék az *asi* 'apa' és a *ewi* 'lány' szavak összevonásaként értelmezi. Mivel alakja hasonlít az 'anya lánytestvérének lánya' jelentésű *ās-ewi* szóösszetételhez, a szakirodalomban ennek kapcsán téves adatokként bukkanak fel *asewi* alakú adatok (vö. DEWOS 186, 225; Vávra 1966: 222; Bodrogi 1975: 109).

5. A rokonsági terminológia használata

A terminológián belül a megszólító és a hivatkozó terminusok némiképp eltérnek. Általános szabály az, hogy a rokonokat a rokonsági terminus kicsinyítőképzős alakjával szólítják meg: pl. a bátyát 'bátyácska' (*jajije*), feleségét 'ángyika' (*ānχije*) alakban. Referáláskor a birtokos személyjeles alakok használatosak a kicsinyítő képzővel vagy anélkül, pl. 'bátyám', 'bátyácskám' (*jajem*, *jajijem*). Tiszteletteljes megszólításban vagy referálásban az 'apó', 'asszony' szót is hozzákapcsolhatják a terminushoz: az anyósok *ōntəp* terminusa helyett például általában az *ōtpem-imi*, *ōtpəl-imi* 'anyósom-asszony', 'anyósa-asszony' kifejezés használatos.

Meg kell jegyezni, hogy a rokonsági csoportok közötti sűrű, sokoldalú kapcsolatok miatt két ember között akár többféle rokonsági fok is fennállhat attól függően, melyik közös rokonukon keresztül nevezik meg egymást. Ilyenkor a megnevezés használata leginkább az egyéntől és a helyzettől függ; általában a közelebbi fokú rokoni kapcsolatot veszik figyelembe. A többféle lehetséges rokonsági terminus használata egyben lehetőséget ad nagyobb csoporton belüli megkülönböztetésre: egy kiterjedt, apai vonalon számon tartott rokonsági csoporton belül például az azonos rokonsági csoportból származó nők gyermekei egymást mind apai ágú rokonként, mind az anya lánytestvérén keresztül unokatestvérként is számon tudják tartani. Ez utóbbi lehetőséget választva az apai rokonságon belül kisebb csoportot tudnak kijelölni. Ezeknek a lehetőségeknek a használata gyakran tréfás színezetet kap.

A vérrokonság számontartásának fontossága illetve mellékessége a „nem szabályos” rokonsági formációknál követhető nyomon. A mostohaaszkülök esetében az apa vagy anya megszólítás helyett az *ijlan* 'mostohaapa' vagy *ānχi* 'ángy' (a báty feleségének terminusa) használatos, míg a mostohagyermekre –

bár ismert rá külön szó (*ewlan, pöχlan*) – leginkább az édes gyermekre vonatkozó megnevezést használják. A nagyszülők szintjén a vérszerintiség számontartása nem elsődleges szempont, azaz a nagyapa újabb felesége megkaphatja a vérszerinti nagyanyának járó terminust. Hasonlóképpen a mostohatestvérek is megkapják a testvérekre vonatkozó terminust attól függetlenül, hogy apjuk vagy anyjuk közös, különösen akkor, ha együtt is nevelkednek.

A házasságon kívül született gyermekek esetében a vérrokonság számontartása az elvileg származás útján öröklődő jegyek meglétével mérhető. A vér szerinti apa (a hagyományos keretek között) a leányanyák gyermekeinél is ismert, és bizonyos jegyek patrilineáris öröklődése, pl. a frátriális hovatartozás és a reinkarnáció ekkor is megtörténhet, míg más jegyek, pl. a vezetéknev mátrilineáris jelleget kaphatnak.

A szakirodalomból ismert, hogy a hantik között „nem volt kötelező a monogámia, noha rendszerint csak egy feleségük volt” (Steinitz 1957: 328). A szóbeli adatok alapján második feleséget akkor vett az első mellé egy férfi, ha nem születtek utódok. A két feleség között jelentős korkülönbség lehetett, hiszen a gyermekáldás reményében ilyenkor fiatal feleséget hoztak a házhoz. Az egyetlen általam ismert mai példa, amit a közösség a többnejűség kategóriájával illet, valójában egymás utáni kapcsolatokat takar. Mindkét házasságból több gyermek született, és a második házasságból származó gyermekek is szoros kapcsolatba kerültek az első feleséggel. Az ő megszólítása *un anki* 'idős, nagy anya' (egyben az apai nagyanya terminusa is), míg saját édesanyjukat *aj anki* 'fiatal anya' terminussal illették.

Gyakori esetnek számít, hogy egyes gyermekeket nem szüleik, hanem nagyszüleik vagy egyéb idősebb rokonaik nevelik. Ilyenkor a gyermek gyakran az őt nevelő asszonyt szólítja anyjának, valódi anyja pedig a mostohaanya jelentésben is használatos 'ángy' terminust kapja.

A hanti rokonsági terminológia egyre jobban háttérbe szorul egyrészt a keresztnevek, másrészt az orosz terminusok, illetve a keresztnevek és rokonsági terminusok együttes használatával szemben. A két rendszer használata egyben alapvetően generációs különbséget is takar, bár a korosztálybeli különbség és az életmód, lakóhely együtt határozza meg a „hagyományosabb” és a „kevésbé hagyományos” csoportot. Hagyományosan a rokonsági terminológia használata a jellemző, mind megszólításban, mind az illető említésekor, de ez nem kizárólagos, a keresztnevet is használják mindkét esetben. A fiatalabb generáció, elsősorban a nagyobb településen élők nem is igazodnak el a rokonsági terminológián belül. Néhány közelebbi rokonról természetesen tudják, milyen terminus illeti meg őket, de nem nagyon használják ezt sem, inkább a keresztnevekkel utalnak rájuk. Egy családi beszélgetés közben ezt szóvá is tette a hagyományos

életmódot folytató anya az egyébként még otthon lakó, tehát szintén hagyományos közegben mozgó, de a rendszert saját bevallása szerint sem jól ismerő lányának: „Csupa Katja meg Vera! Ti mindig csak ezt mondjátok!” A rokonsági terminológia rendszerét egyébként „elvont” módon a hagyományos rendszert jól ismerők sem mindig tudják: gyakran csak az olyan rokonsági elnevezést tudják elmagyarázni, amilyen rokonnal ők bírnak, azaz maguk is használják a terminust. A keresztnév használata a hagyományos gondolkodásmód szerint tabuszabályok alá esik, ezért kívánatos a rokonsági terminológia használata.

A rokonsági terminológia használata során hivatkozó funkcióban igen gyakori a tektonímia, azaz a szülő megnevezése a gyermek nevével, illetve a gyermekben keresztül. Asszonyok leggyakrabban nem a „férjem” alakot használva, hanem a „gyermekeim apja”, „ennek a lányomnak az apja”, „Katja (saját lányát megnevezve) apja”, magát a gyermekkel egy csoportba véve „apánk” körülírással beszélnek férjükről. Nagyszülők esetében is megfigyelhető ez: a „nagy-mamánk”-ként referált asszony lehet valóban az illető nagyanyja, de jelölheti gyermekei nagyanyját – elsősorban házastársa anyját – is.

6. A rokonsági terminológia használatának különleges esetei

A rokonsági terminológia használata értelemszerűen a rokonokra terjed ki, így éppen a terminológia használata mutathatja meg a rokonsági csoportok határait. Egyértelműen a bemutatott rokonsági terminológia használatos a közeli vérrokonokra, de ugyanez a terminológia terjed ki a távolabbi, akár ismeretlen fokú rokonokra is. Az ismert fokú vérrokonokat összefogó ágazaton túl tehát megjelenhet a nemzetség, sőt a frátria szintjén is.⁷ Az adoptálás, együtt felnevelkedés, sőt bizonyos gazdasági jellegű kapcsolatok is vezethetnek a rokonsági terminológia használatához.

Van azonban két, ettől jelentősen eltérő területe is a rokonsági terminológia használatának. Az egyik a reinkarnációval kapcsolatos, amikor a születő gyermekben egy elhunyt vérrokon reinkarnálódik. A gyermekre mind a rá, mint gyermekre, mind a benne reinkarnálódott ősről vonatkozó terminust használhatják.⁸

A másik terület rokonsági csoportok egymás közötti viszonyát jelenti. Két kifejezés van, amely rokonsági csoportok közötti „rokonságot” ír le: az egyik apai ágú viszonyt tételez fel, ekkor ’bátyát – öcsét keresnek’ (*jaĵ – apsi kăšlat*) egymás között, a másik anyai viszonyt ír le, amikor ’anyai unokanővért –

⁷ A nemzetség és a frátria fogalma meglehetősen vitatott az ob-ugrisztikai szakirodalomban. E problémát itt nem tárgyalom.

⁸ A reinkarnációról l. Ruttkay 2004b.

anyai unokafivért keresnek' (*ās-ewi – ās-pōχ kǎšlat*). Amennyiben ez a viszony áll fenn két rokonsági csoport között, akkor a megfelelő rokonsági terminust használják a másik csoport tagjaira, azaz az apaági illetve az anyaági rokonok korosztály szerinti terminusát minden, a másik csoportba tartozóra. Černecov hasonló adatot közöl, de az általa vizsgált két nemzetség közül az egyik tagjai számítottak mindig bátynak, a másiké öcsnek, tehát pl. az azonos korosztály tagjai e szerint nevezték meg egymást (Černecov 1939: 26).

Ilyen jellegű viszony rokonsági csoportok különböző szintjei között állhat fenn, így a nyilvánvalóan apai vagy anya ágon rokon szűkebb csoportoktól kezdve egészen a szakirodalomban frátriának nevezett alakulatokig. Például két, különböző nemzetségbe tartozó a Szinján akkor „kereshet bátyát-öcsét”, ha egyaránt a *pōr* (*pōslan*) csoporthoz tartoznak. A *mōs* csoporton belül ezt a Szinján nem tapasztaltam, bár két, a *mōs* frátriához tartozó nemzetség báty-öcs viszonyban áll egymással.

7. A rokonsági terminológia és a viselkedési szabályok

Az egyes rokonsági osztályokba tartozó személyeket nemcsak azonos terminológia illeti meg, hanem azonosak a velük való viselkedés szabályai is. A leginkább szabályozott, és a szakirodalomban is bőségesen tárgyalt viszony az anyós/após és a vő/meny közötti kapcsolat, amelyet számtalan tabu határoz meg, így pl. a menynek az összes após kategóriába tartozó elől el kell fednie arcát, csak harmadik személyben beszélhet velük, és kézből-kézbe nem adhatnak át egymásnak semmit. Az anyós ugyanígy elfedi arcát a veje elől, és harmadik személyben beszél vele. Az após és a veje nem végezheti együtt szükségét (Csepregi 1997: 450). A báty kategóriába eső rokon feleségével irodalmi adatok szerint még életében is az öcs bizalmas viszonyt alakíthat ki, megözvegyült ángyát feleségül is veheti (pl. Steinitz 1957: 328), míg az öcsék felesége a meny kategóriába esik, és a fenti szigorú tabuk védik.

8. Összefoglalás

A rokonsági terminológia használata különböző fokú rokonsági csoportokra terjed ki: a szűkebb vérrokonság, az ágazat, a nemzetség tagjai mellett egyes nemzetségek között, sőt a frátria szintjén is megjelenhet. Önmagában tehát a rokonsági terminológia használati köre nem alkalmas arra, hogy kijelölje a rokonsági csoportok határát. Mindez nem jelenti azt, hogy ezek a szintek

differenciálatlanok lennének. A terminusokhoz járuló egyéb jelzők segítségével természetesen pontosan leírhatók a rokonsági viszonyok.

Irodalom

- Bíró Bernadett (2004), A vogul rokonságnevek rendszere és morfológiai felépítése. NyK 101: 32–56.
- Bodrogi Tibor (1961), A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. Műveltség és hagyomány III: 129–148.
- Bodrogi Tibor (1971), A magyar és az „uráli rokonsági rendszer” viszonyának kérdéséhez. Népi Kultúra – Népi Társadalom 10: 9–33.
- Csepregi Márta (1997), Adalékok a szurguti osztják rokonságnevek kérdéséhez. MNy 93: 446–451.
- Černecov, V. N. [Чернецов, В. Н.] (1939), Фратриальное устройство обско-югорского общества. Советская Этнография 1939/2: 20–42.
- Harva, Uno (1937), Der Bau des Verwandtschaftsnamensystems und die Verwandtschaftsverhältnisse bei den Finnougriern. FUF 26: 91–120.
- Karjalainen, Kustaa F. (1912–1913), Wie Ego im Ostjakischen die Verwandten benennt. FUF 13: 207–295.
- Koškareva [Кошкарева, Н. В.] (1991), Терминология родства и свойства хантыйского языка (на материале казымского диалекта). In: Языки народов Сибири. Новосибирск. 108–124.
- Lukina, N. V. [Лукина, Н. В.] (1973), Терминология родства хантов р. Аган. In: Происхождение аборигенов Сибири и их языков. Изд. Томского Государственного Университета, Томск. 158–160.
- Pika, A. I. [Пика А. И.] (1982), Сосьвинские манси как этносоциальная общность (XVII–XX вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва.
- Ruttikay-Miklan Eszter (2004a), A színjai hantik rokonsági csoportjai. Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE, Budapest.
- Ruttikay-Miklan Eszter (2004b), Testi-lelki rokonság: reinkarnáció a színjai hantiknál. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): Fehéren-feketén. Varsanytol Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére. II. L’ Harmattan. 357–383.
- Sárkány Mihály (1997), Rokonsági rendszerünk alakulásának néhány kérdése. In: Kovács László – Paládi-Kovács Attila (szerk.), Honfoglalás és néprajz. Balassi Kiadó, Budapest. 33–47.
- Steinitz, Wolfgang (1957), A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. NyIOK 10: 321–334.
- Vávra, Klára [Вавра, К.] (1966), Семантический анализ терминов родства угорских языков. SFU 2: 217–226. (+ melléklet)

1. Melléklet

A színjai rokonsági terminológia ábrázolása

Megjegyzések:

Mivel a korábbi ábrázolásmódok közül W. Steinitzét (1957: 323, 326) találtam a legcélravezetőbbnek, annak alapján készítettem el a színjai adatok ábrázolását.

A függőleges vonal mentén, ami a férfi ágú leszármazást jelöli, helyezkednek el balra az adott leszármazási rendbe tartozó férfiak, jobbra a nők. A korcsoportok felülről lefelé a fiatalabbak felé haladnak. A férjek és feleségek terminusa a házastársakéval vízszintesen egyvonalban helyezkedik el, nemek szerint elkülönülve, a leszármazási vonaltól távolabb két oldalt.

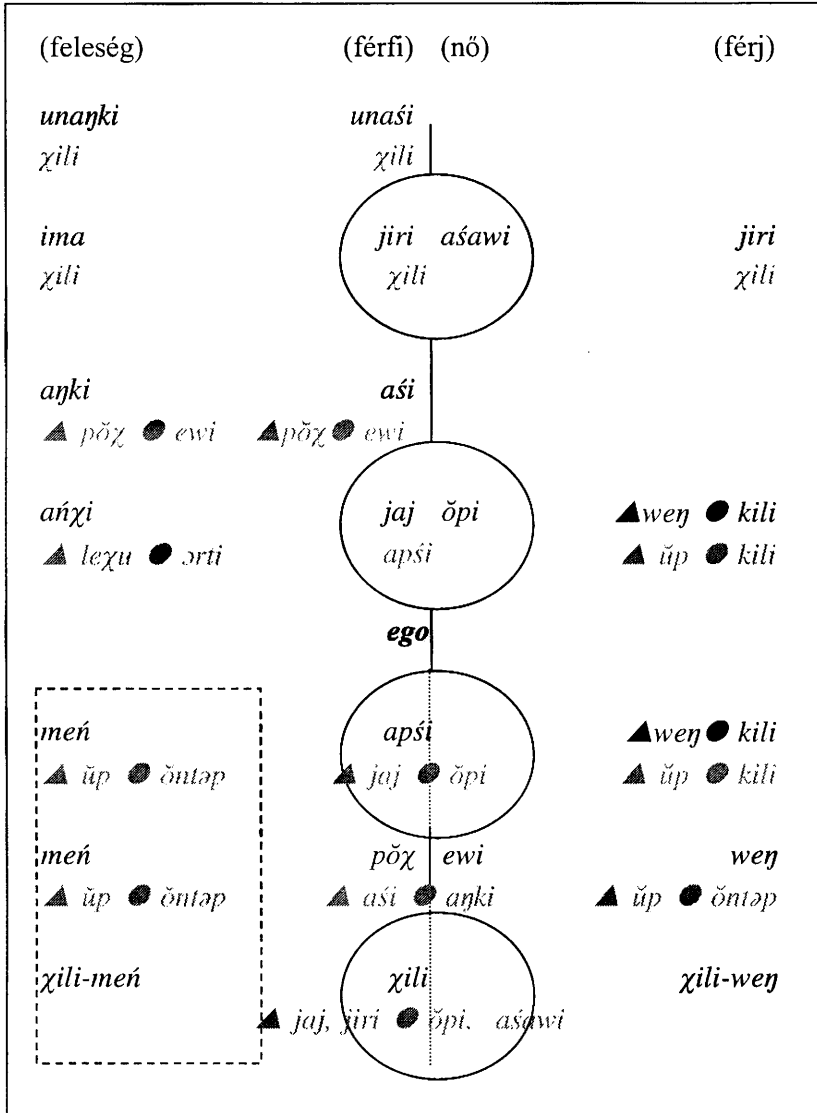
A sötét színnel írt terminus az ego szemszögéből az adott rokoni viszonyt jelöli, az alatta lévő világos színnel írt terminus az adott rokonnak az egóra vonatkozó terminusa.

Amennyiben az ego neme befolyásolja a terminust, azt ● 'nő', illetve ▲ 'férfi' jellel jelöltem. Tehát ha az ego nemétől függően más terminus illeti az adott rokont, a sötét betűs terminus elé került a jel, ha az adott rokon nevezi másként az egót az ego nemétől függően, akkor a világos színnel írottak elé került a megfelelő jel.

A korosztályokat körrel, az ennél tágabb csoportokat szaggatott vonalú négyszöggel jelöltem.

Az egót és annak a rokonnak a terminusát, akin keresztül a rokonsági csoport számontartása történik, vastag betűvel szedtem.

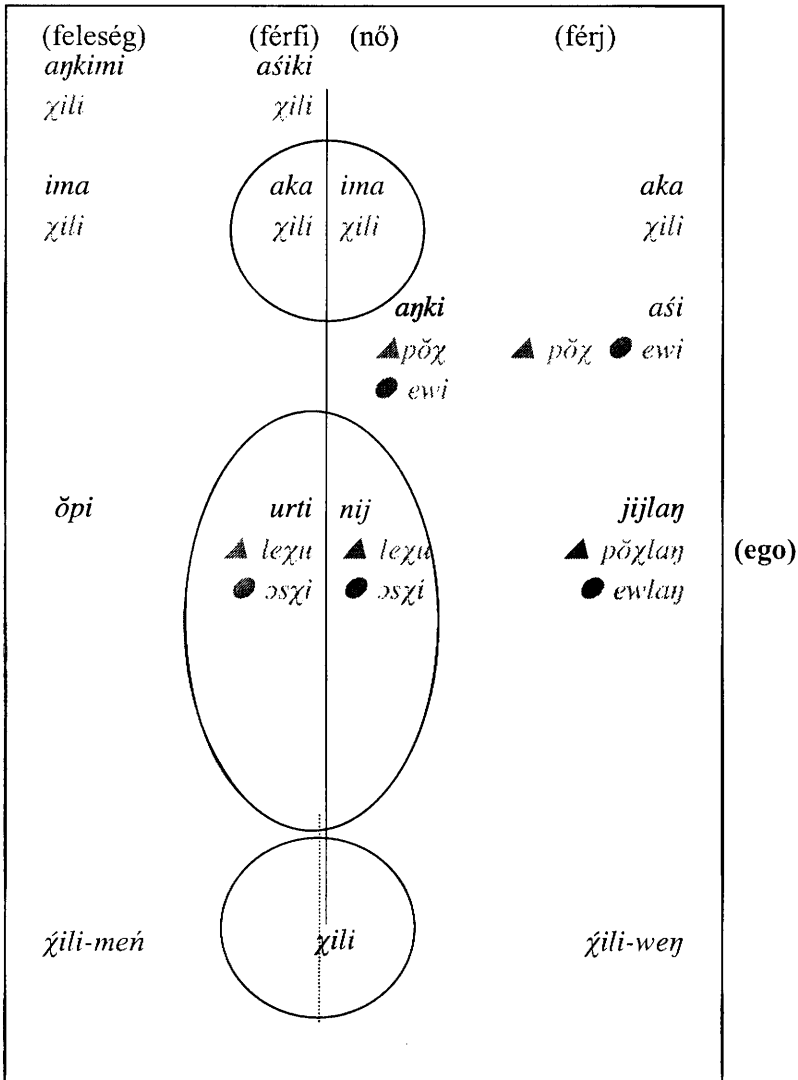
Az apai ág rokonsági osztályai a házastársak terminusával

Az anyai ág rokonsági osztályai a házastársak terminusával

Megjegyzés:

Az ego nem tagja anyja apai leszármazási vonalának, ezért az ábrán nem szerepel. Az osztályokat az anya apai rokonságának osztályai képzik, függetlenül az ego életkorától. Az anyai bátyák és anyai nénék korosztálya így magába foglalja annak egónál idősebb és fiatalabb tagjait is.

A feleség rokonságának osztályai a házastársak terminusával

Magyarázat:

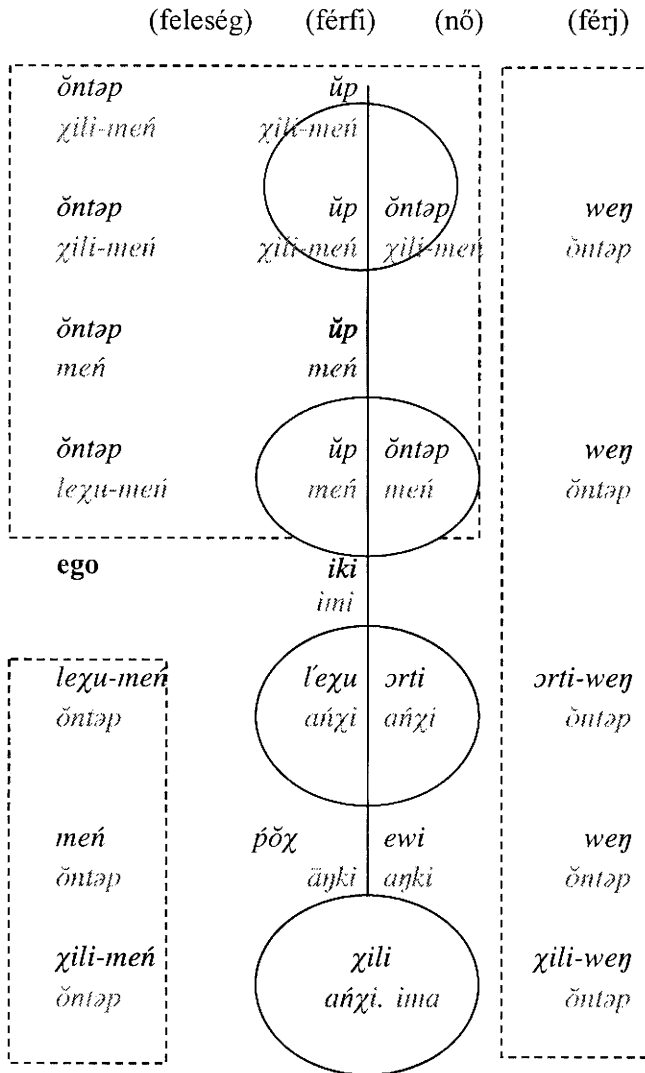
A feleség rokonsága a szaggatott vonallal jelzett két nagy csoportra válik szét: a férfirokonok az apósok, feleségük az anyósok osztályát alkotja, a nőrokonok és férjük pedig külön homogén csoportot képez.

(feleség)	(férfi)	(nő)	(férj)
<i>õntap</i> <i>çili-weŋ</i>	<i>űp</i> <i>çili-weŋ</i>		
<i>õntap</i> <i>çili-weŋ</i>	<i>űp</i> <i>çili-weŋ</i>	<i>kili</i> <i>kili</i>	<i>kili</i> <i>kili</i>
<i>õntap</i> <i>weŋ</i>	<i>űp</i> <i>weŋ</i>		
<i>õntap</i> <i>õrti-weŋ</i>	<i>űp</i> <i>weŋ</i>	<i>kili</i> <i>kili</i>	<i>kili</i> <i>kili</i>
		<i>imi</i> <i>iki</i>	ego
<i>õntap</i> <i>weŋ</i>	<i>űp</i> <i>weŋ</i>	<i>kili</i> <i>kili</i>	<i>kili</i> <i>kili</i>
<i>meñ</i>	<i>põç</i>	<i>ewi</i>	<i>weŋ</i>
<i>űp</i>	<i>aşı</i>	<i>aşı</i>	<i>űp</i>
<i>çili-meñ</i> <i>űp</i>	<i>çili</i> <i>weŋ</i> <i>jõri</i>	<i>kili</i>	<i>çili-weŋ</i> <i>űp</i>

A férj rokonságának osztályai a házastársak terminusával

Megjegyzés:

A férj rokonságában az anyósok és apósok osztályába belekerülnek a férj idősebb nőrokonai is. A férj rokonságából származó összes nőrokon férje korosztályra való tekintet nélkül vő (esetleg előtaggal bővült alakban).

2. Melléklet

A színjai rokonsági terminológia. Szószedet.

Mivel a hanti rokonsági terminológia lényege az osztályozó jelleg, ezért az egyes osztályok jelentését magyarul gyakran problémás megadni. Ezért az adott osztályra legjellemzőbb magyar terminust használok a dolgozatban az osztály összes jelentésének megadására. Amennyiben ez félreértésre adhat okot, körülírással adom meg a pontos jelentést, vagy az eredeti hanti terminust használok. E melléklet az ebben való eligazodást is segíti.

A további tájékozódás érdekében utalok a DEWOS megfelelő oldal-számaira. A szócikkek tartalmazzák a nyelvjárási változatokat (hangalakban és jelentésben egyaránt), valamint a korábban megjelent tanulmányokra vonatkozó bibliográfiai utalásokat is.

A színjai terminus után zárójelben az egyes szám első személyű birtokos személyjeles alak áll.

Rokonsági terminusok

	színjai terminus	fordítása	DEWOS
a p a i	<i>aši (ašem)</i>	apa	226
	<i>unaši (unašem)</i>	apai nagypapa	–
	<i>unaŋki (unaŋkem)</i>	apai nagyanya	– ; vö. <i>aŋki</i>
	<i>šaši (šašem)</i>	rég., = <i>unaŋki</i>	1544
	<i>jiri (jirem; jirem-iki)</i>	apai nagybácsi; az apánál idősebb és az apai nagyapánál fiatalabb apai ági férfirokon	404
	<i>ašawi (ašawem)</i>	apai nagynéni; az apánál idősebb apai ági nőrokon	225
	<i>jaj (jajem)</i>	báty; az egonál idősebb, az apánál fiatalabb apai ági férfirokon	317–318
	<i>öpi (öpem)</i>	1. nővér; az egonál idősebb, az apánál fiatalabb apai ági nőrokon 2. anya öccse felesége	146
<i>apši (apšem)</i> <i>(ne-apši, ŋu-apši)</i>	kistestvér (húg, öcs); egonál fiatalabb apai ágú rokon, nemtől függetlenül	149	

	<i>põχ (põχem)</i>	fiú	1110
	<i>ewi (ewem)</i>	lány	37
	<i>ńawrem (ńawremem)</i>	gyerek	1038
	<i>χili (χilem)</i>	unoka; bármilyen ágon két generációval fiatalabb rokon, nemtől függetlenül	475–476
a n y a i	<i>aŋki, ăŋki (aŋkem, ăŋkem)</i>	anya	136–137
	<i>asıki (asıkem)</i>	anyai nagypapa	–
	<i>ăŋkimi (ăŋkimem)</i>	anyai nagyanya	–
	<i>aka (akajem)</i>	1. anyai nagybácsi; az anya apai ágú férfitokona, ha idősebb az anyánál 2. apánál idősebb apai ágú nőrokon férje 3. újabban a <i>jiri</i> szinonímája	– ; vö. <i>iki, aki</i>
	<i>ima (imajem)</i>	1. anyai nagynéni; az anya apai ágú nőrokon, ha idősebb az anyánál 2. apánál idősebb apai ágú nőrokon (az <i>asıwi</i> szinonímája) 3. apánál idősebb apai ágú férfitokon felesége	– ; vö. <i>imi</i>
	<i>urti (urtem)</i>	anya öccse; minden, az anyánál fiatalabb férfi az anya apai rokonságából	182
	<i>nij (nijem, nijam)</i>	anya húga; minden, az anyánál fiatalabb nő az anya apai rokonságából	982
	<i>imi (imem)</i>	1. feleség 2. idősebb asszony (nem csak rokon)	97–99
	<i>iki (ikem)</i>	1. férj 2. idősebb férfi (nem csak rokon)	34–36

h á z a s s á g i	<i>űp (űpəl)</i>	1. após 2. a férj férjnél idősebb férfikonai 3. a feleség közös gyereknél idősebb férfikonai	145
	<i>öntəp (ötpeṃ; ötpeṃ-imi)</i>	1. anyós 2. a férj férjnél idősebb férfikonainak felesége 3. a feleség közös gyereknél idősebb férfikonainak felesége	127
	<i>kili</i>	1. lánytestvér férje 2. feleség lánytestvérének férje	620
	<i>weṃ (weṃem, weṃəm)</i>	1. vő; leány férje 2. férfi számára összes apai ágú nőrokon férje 3. feleség számára férje összes apai ágú nőrokonának férje 4. az összes két generációval fiatalabb nőrokon férje bármelyik ágon.	1607– 1608
	<i>meṃ (meṃem, meṃəm)</i>	1. meny; fiú felesége 2. az összes apai ágú, egonál fiatalabb férfikon felesége 3. a férj összes apai ágú, a férjnél fiatalabb férfikon felesége 4. az összes két generációval fiatalabb férfikon felesége bármelyik ágon.	939–940
	<i>āṃxi (āṃxem)</i>	1. ángy; báty felesége 2. mostohaanya	130
	<i>ortī</i>	férj húga	181–182
	<i>ortī-weṃ</i>	1. férj húgának férje 2. nővér lányának férje	182
	<i>χāṃəm (-ne, -χu, -jəχ)</i>	1. házassági rokon (pl. hűg feleségének anyja) 2. közeli vérrokon	503–507
	<i>ijlan, jijan (ijlanem, jijanem)</i>	1. anya húga férje 2. mostohaapa	324

	<i>põxlanj (põxlanjem)</i>	1. mostohafiú 2. feleség nővére fia	1110
	<i>ewlanj (ewlanjem)</i>	1. mostohalány 2. feleség nővére lánya	37
n õ i ⁹	<i>aŋkaŋki (aŋkaŋkem)</i>	anyai nagyanya húga	136–137
	<i>leχu (leχujem)</i>	1. nővér fia 2. férj öccse	866–867
	<i>ɔsχi (ɔsχem)</i>	nővér lánya	–
	<i>ās-ewi, ās-põχ</i> <i>(ās-ewem, ās-põχem)</i>	anyai unokatestvér (anyai unokanővér, anyai unokafivér)	186

3. Melléklet

A szinjai rokonsági terminológia. Szócikkek a Szinjai hanti értelmező szótárból.

Mivel a szótár jelenleg készül, a kéziratban vannak még bizonytalanságok. Ezek elsősorban a hangjelölést és a fordítási alapelveket érintik. Itt a dolgozat céljainak leginkább megfelelő fordítási módot választottam, és elsősorban a rokonsági osztályok mögötti koncepció visszaadására törekedtem. Célom elsősorban az egyes terminusok közötti kapcsolat illusztrálása. A közölt szócikkek nem fedik le a teljes rokonsági terminológiát.

A hangjelölés alapjaiban megegyezik a DEWOS írásmódjával. Mivel a szinjai nyelvjárásban csak egy *i* fonéma van, azt *i*-vel jelölöm, eltérve a DEWOS-ban szokásos *i-ĩ* megkülönböztetéstől. A Steinitz által *u*-val jelölt fonéma gyakran *o* jellegű hangként jelenik meg. Ezekben az esetekben ideiglenesen ezeket a hangokat $\emptyset$ jellel jelölöm. Bármilyen bizonytalanságot a lejegyzésben aláhúzás jelez. Az *-rt* hangkapcsolatból kialakuló zöngétlen *R* fonémát technikai okokból *ř* jellel írtam.

⁹ Az anyai vagy apai vonalon a nőrokonok további (nem az anyai, ill. apai vonalhoz tartozó) rokonai.

Rokonsági terminusok

- aši**
- *pa aši šit, aši jasəŋ šit nō šit nāŋ ašen, χōłsa nāŋ, χōj elti tijsən, šit aši jasəŋ.*
  - *aši, az, aši szó, az, na, az a te apád, ahonnan te, akitől származol, az az aši szó.*
- aŋki**
- *... tām aŋki: aŋki nāŋ šit nāŋ χōłsa, χōj elti tijsən, šit aŋken. χōj elt tijsən.*
  - *aŋki jastila, aŋki. aŋka āt raχəl, a ta aŋki! šit aŋka pa jasəŋ! aŋki.*
  - *[...] Ez az aŋki, az ahonnan te, akitől lettél, az az anyád. Akitől lettél.*
  - *aŋki-nak mondják, aŋki. aŋka-nak nem szabad, mert az aŋki. aŋka másik szó! aŋki.*
  - *an^ki, nō, an^ti iši lūw ar širən jastəla. an^ti jasəŋ, šit wante, χōj nāŋ an^ken. nāŋen χōjən enməlsajən. χōj, nāŋ χōj, χōłsa, χōjən tājsajən: an^ken.*
  - *an^ki, na an^ki, szintén sok-féleképpen mondható. Az an^ti szó, az, nézd, aki a te an^ti-d. Neked aki felnevelt. Aki, te, aki, ahonnan, aki eltartott: an^ki -d.*
- babūška**
- *ma babūškajem tājmal, tām χət, nāwremlam babūškajəl tājmal.*
  - *Az én babūška-mé volt ez a ház, a gyermekeim babūška-jáé volt.*
- jaj**
- *jajəl šit, jajəl šit χθn lūw eltel unšək χōjatəl, χθ χōjat, nō, jəχ χōjat. aŋki pōχəl, il'i aši pōχəl, il'i lūw ašel širən jirel pōχ, šiməs χōjat lūw jajəl, jirel pōχ. lūw eltel un, ašel širən.*
  - *jaj-a az, a jaj-a az, ha nála idősebb valakije, férfi, na férfi valaki. Anya fia, vagy apa fia, vagy az ő apja szerint jiri-je fia, ilyen ember az ő jaj-a, a jiri-je fia. Nála nagyobb, az apja szerint.*
  - *jajsakəŋən, šit wante, lūw kāt χθ, itəl apšel pōχ, itl jirel pōχ, lin jajsakəŋən. jajsakəŋən mōlt werlətən, jajsakəŋən χōχ jāχsətən, šit, šit itəl apšel pōχ il'i unašel pōχ, i itəl pa lūw il'i jirel pōχ, šit jaj, jajsakəŋən, kāt χθ. šit pa őpisakəŋən*
  - *jajsakəŋən, az nézd, az két férfi, az egyik az apši-ja fia, a másik a jiri-je fia, ők ketten jajsakəŋən. jajsakəŋən valamit csinálnak ők ketten, jajsakəŋən valahol jártak, az, az egyik az apši-ja fia, vagy az apai nagyapja fia, és a*

*jastilajtən. tām pa jajsakəḡən,
tūm pa ɔpisakəḡən.*

- *χθləm χθ jaj səχət, jaj səχət ullət. [mānem jajsakəḡət...] jaj səχət ullət. nō χθləm χθlija sí lūw sí i χθjatət, jajət, nō it apsí, it pa unšək, kimət pa χθlmit pa unšək. síit χθləm χθ jaj səχət ullət.*
- Három férfi *jaj*-ként, *jaj*-ként élnek. [Nekem *jajsakəḡət...*] *jaj*-ként élnek. Na mind a három, ők mind egy valakik, *jaj*-ok, na, az egyik *apsí*, az egyik nagyobb, a második és a harmadik nagyobb. Ez ha három férfi *jaj*-ként élnek.

jiri

- *jiri*
- *jiri? aχa, síit jiri jasəḡ, jiri síit nāḡ müj, anḡen elt un, ašen elt un χθjat, síit jiren. nāḡ anḡen elt un, ašen elt un. síit isa jiren. nō, χθ, χθ, χθ. anḡen elt un, mɔsəḡ anḡen jaj tājl, i lūw jirel: nāḡ pa jiren. ašen pa isíti. lūw, lūw jajlal, jirilal: nāḡ jirilan.*
- *jiri*
- *jiri? Aha, az a jiri szó, jiri az te micsoda, anyádnál idősebb, apádnál idősebb valaki, az a jiri-d. Az anyádnál idősebb, az apádnál idősebb. Az mind jiri-d. Na, férfi, férfi, férfi. Anyádnál idősebb, talán az anyádnak *jaj*-a van, és az ő *jiri*-je: neked is a *jiri*-d. Apád is ugyanígy. Az ő, az ő *jaj*-ai, *jiri*-jei: a te *jiri*-jeid.*

ɔpi

- *ɔpi síit nāḡ, nāḡ ašen anḡen il'i anḡen ewi, il'i ašen ewi, nāḡ elten un: síit ɔpen.*
- *tāk ašen ne-apsílan ɔpen. sálta ašen lūw jajəl, jajəl nāwremət, lūw apsel nāwremət, nāḡ elten unət, nāḡen pa ɔpilan. nāḡ elten ajət: apsílan. síi sírḡ rθt. ašen lūw jajlal, apsílal nāwremət.*
- Hát az apád *ne-apsí*-jai a te *ɔpi*-d. Aztán az apád *jaj*-a, a *jaj*-a gyermekei, az *apsí*-ja gyermekei, ha nálad idősebbek, neked szintén az *ɔpi*-jaid. Nálad fiatalabbak: *apsí*-jaid. Eképpen rokon. Apád

- jaj*-ainak, *apsí*-jainak a gyermekei.
- apši*
- *apəl-ne, šit müj jasəŋ? ät xullesem. ne-apši, ne-apšen apšen ši!*
  - *nö, nəŋ elten xöj aj, apšen. xø, ne, xøl apšen. pa iši apšen. nəŋ jiren pöx, jiren ewi, jajen ewi, iši apšen.*
- xili*
- *xili jasəŋ šit, nö šit un xöjat i jastəl nāwrema: xilel. il'i pöxəl, una, unan̄ki il'i an̄kimel li asikel, pöxəl nāwremət, ewel nāwremət: xililal. il'i pa mōłti apšel nāwremət il'i müj, xöj šiməs nāwremət: xililal. xøl un xöjat. an̄ken-ašen širən pa i tüm røtilan nāwremət: iši xililan, nāwremət. ši jasəŋ.*
  - A *xili* szó, azt idősek is mondják a gyerekeknek: *xili* -je. Vagy a fia, nagy... apai nagyanyja vagy az anyai nagyanyja vagy az anyai nagyapja, a fia gyerekei, a lánya gyerekei: a *xili* -jei. Vagy még valamilyen *apsí*-ja gyerekei vagy mi, akik ilyen gyerekek: *xili*-jei. Minden idős ember. Anyád-apád sze-rint is és azoknak a rokona-idnak a gyerekei: szintén a *xili* -jeid. Az a szó.
- räs*
- *räs*
  - *täk, nö äši-räs ši, əp-räs, šit ši i jasəŋ ši, äši-räs li əp-räs. šit nəŋ əp-räšen nəŋ unašen ši, əp-räs. ašem a... ašem ašel: əp-räšem, unašem. aça. aça, əp-räšem. asi-räšem, šit iši unašen. [aşen an̄ki] šit unan̄kem. a tøxəl xöjat pa šasija al'ət, šasiya. tøxəl xöjat. [an̄ken aši] šit äšikem. [an̄ken*
  - *räs*
  - Na, az *äši-räs* az, *əp-räs*, az egy szó bizony, *äši-räs* vagy *əp-räs*. A te *əp-räs*-od a nagyapád bizony, *əp-räs*. Apám... Apám apja: *əp-räs*-om, apai nagyapám. Aha, aha, *əp-räs*-om. *asi-räs*-om, az is az apai nagyapám. [apád anyja?] Az az apai nagyanyám (*unan̄kem*).

ãŋki] *aŋkimem*, *aŋkimem*. *a*,
aŋkimem. *aŋkem aŋki*:
aŋkimem. *mhm*.

aki, *aka* • *a... nõ aki sít røt*. *røt*, *ar síræn*
røt. *Ølten müj*, *müj tám*
müwæn müj xõti sít jastilæw:
aßen pelæk elti... røt, *aßen*
mõlti urtel il'i xõjtal, *ulten*
jastilæn: *jirija jastæla il'i akaja*
jastæla. *añken pelæk elti*,
añken elti nãŋ urten ki,
ñawremenŋ akaja al'la. *akaja*
jastæla. *aça*, *akajæl*. *nõ*, *akaja*,
i jasæŋ si, *akajæl*, *aki*. *tøxæl*
xõjat xõsa xøllæn: *aken xõlta*
mãns? aken müj werl? a tøxæl
xõjaten pa jastl: *akajem røpiit*
il'i müj, *wøj wælti mãns*, *aça*, *i*
jasæŋ, *aki il'i akajæl*, *i jasæŋ*.
sít müj, *i síræn jastæl*: *aŋki*
pelæk røtl i ašel pelæk røtl.

iki • *nõ sít unšæk xø ikija al'la*. *si*
iken, *tüm xætæŋ iken*, *jastila*.
lüw unšæk iki tãŋxa. *nü*, *røt*
kütŋ xãnmem iki, *unšæk iki*,
tãŋxa xãnmæl iki, *jajæl iki*, *i*
unšæk tãŋxa, *jajæl iki*.

Egyesek meg még *śaśi*-nak is hívják, *śaśi*-nak. [anyád apja?] Az az anyai nagyapám (*ãśikem*). [anyád anyja?] Anyai nagyanyám, anyai nagyanyám (*aŋkimem*). Á, az anyai nagyanyám. Anyám anyja: anyai nagyanyám. Mhm.

Na az *aki* az rokon. Rokon, sokféleképpen rokon. Néha micsoda, mi ezen a vidéken mi hiszen úgy mondjuk: apád oldala felől... rokon, apád valami *urti*-ja vagy ki, néha azt mondod: *jiri*-nek mondod vagy *aka*-nak mondod. Anyád oldala felől, ha anyád felől a te *urti*-d, a te gyereked *aka*-nak szólítja. *aka*-nak mondja. Aha, *aka*-ja. No, *aka*-nak, egy szó bizony, *aka*-ja, *aki*. Némelyeknél hallod: *aki*-d hova ment? *aki*-d mit csinál? Némelyek pedig azt mondják: *aka*-m dolgozik vagy mi, vadászni ment, aha, egy szó, *aki* vagy *aka*-ja, egy szó. És az, egyféleképpen mondja: anya oldali rokona vagy apja felőli rokona.

• No hát az idősebb férfit *iki*-nek mondják. Az az *iki*, abból a házból való *iki*, mondják. Ő idősebb *iki* alighanem. No, a rokonok között *xãnmem iki*, idősebb *iki*, alighanem

- *a, iki. iki, müj, sit jox xöjat jasəŋ. iki jox xöjat. lüw ar sîrən jastəlen. nō pa xöjat iki ulten jastl: sî ikel, tüm iken welpəsləl il'i unta mənəs, sit, il'i sî iken woša mənəs, jastəlen.*
  - *a šälta äl lüw äl jastəlen: tüm neŋen ikel x... welpəsləl. a xöjat lüw ikel müj jastəl lüw xānti jasəŋən müj sîrən jastilen: nō unšək xöjatət jastələt ij-ikem, ij-ikem. aj xöjat pa müj: ij-iki xöt ät jastələt aj xöjat. mölti kem jastələt i-xθjem, aj xöjat. a unšək xöjat xöt sit jastl: ij-ikem. ij-ikem unta mənəs. ij-ikem rθpiti. ij-ikem rθpitti ät weriti. sit jastilət.*
  - *χānmel iki, jajəl iki idősebb alighanem, jajəl iki.*
  - *Á, iki. iki, micsoda, az férfiakra vonatkozó szó. iki, férfi. Azt sokféle képpen mondd. Na, iki-t általában valaki akkor mond: az az iki, az az iki-d vadászik(-halászik) vagy az erdőbe ment, így, vagy az az iki a városba ment, mondd.*
  - *Aztán meg csak úgy mondd: annak a nőnek a férje (iki-je) vadászik (-halászik). De valaki az ő férjére mit mond, ő hanti nyelven hogyan mondd: na idősebbek azt mondják: ij-ikem, ij-ikem. A fiatalabbak meg micsoda: ij-ikem-et hiszen nem mondanak a fiatalok. Valamikor azt mondják: i-xθjel. i-xθjem, a fiatalok. De az idősebbek viszont azt mondják: ij-ikem. ij-ikem az erdőbe ment. ij-ikem dolgozik. ij-ikem dolgozni nem bír. Azt mondják.*
  - *Āz ūp, az az a szó: a férjed apja: ūp-od. Vagy a férjed jaj-a. A férjednél idősebbek, rokonai, az ő rokonai. A férfiak az ūp-od. ūp-jaid.*
  - *Āz ūp -od, micsoda, a férjed rokonai. A férjed rokonai: a te ūp-jaid. Aki a férjednél idősebb, azok az ūp -jaid.*
- űp**
- *űp sit sî jasəŋ: nāŋ iken ašî: ūpen. il'i iken jajəl. iken elti unət, rθtlal, lüw rθtlal. jox xöjat sit ūpen. ūplan.*
  - *sit ūpen, müj, iken rθtət. iken rθtət: nāŋ ūplan. xöj iken elt unət, ūplan. il'i iken lüw urtilal: ūplan. šiməs rθtət sit*

*űplal. iken jirel pa űpen-iki.
axa, jox xőjat űpen-iken.*

imi

- *pa imi űit ne xőjat. xű, lűw imel.*
- *űit rűt kűtű műlti nawrem, wante, lűw aűel i jajəl imi, lűw jastijl, ma imajem, jirel imi. jajəl imi aňxel, a tām jirel imi imi, imajəl. imijel. űiti jastəla.*
- *imi-xili, imi-xili xűt nű űit unűək imi alła tāňxa, xilel, imi-xili.*
- *axa, lűw, űi xűjen imen, jastəl, imen, imen xű.*
- *nű űit iűi rűt műlt űirən jastəla, ar űirən ja... jastəla. űit lűw imi. imajəl. űit un xőjat. un xőjat. jastila. a... aűen, lűw aňxel. aűen lűw aňxel: imajen. aňken lűw űpel: nāň imajen. űit űiməs rűt jasəň. imajen.*
- *imi xűt lűw ma nűm... űnűək imi isa jastəla: imi. űit tűm imen, tām imen, űit imi, imi ne xőjat. unűək imi. a űi ima pa űit űi rűt jasəň. űit nāň rűten, xőjaten rűt. űiməs jasəň.*

kili

- *kili? kili űit műlti xőjat rutəl, űita ajlilla. űit apűel i ne*

Vagy a férjed *urti*-jai: az ilyen rokonok az *űp*-jaid. A férjed *jiri*-je is *űpen-iki*. Aha, férfiak, *űpen-iki*-d.

- Az *imi* az nő. Férfi, az ő felesége.
- A rokonok között valami gyerek, nézd, az ő apja és *jaj*-a felesége, azt mondja: az *ima*-m, *jiri*-je felesége. A *jaj*-a felesége *aňxel*, de ez a *jiri*-je felesége, *imi*, *ima*-ja. *imi*-je. Űgy mondják.
- *imi-xili*, na az *imi-xili* alighanem idősebb nőt jelent, az unokája, *imi-xili*.
- Aha, ő, az a férfi nős (*imen*), mondja, nős, nős férfi.
- Na az szintén rokont valahogy mondanak, sokféle-képpen mondják. Ű tehát *imi*. *ima*-ja. Az idősebb valaki. Idős. Mondják. Az apádnak... az *aňxi*-ja. Az apádnak az *aňxi*-ja: *ima*-d. Anyádnak az *űpi*-ja: *ima*-d. Ez ilyen rokon szó. *ima*-d.
- Az *imi* hiszen én azt hiszem, idősebb nőket mindig így mondják: *imi*. Az az *imi*-d, ez a *imi*-d, amaz *imi*-d, az *imi* nő. Idősebb *imi*. De az *ima* az pedig rokon szó. Az a rokonod, valakidnek a rokona. Olyan szó.
- *kili? kili* az valami, valakinek a rokona, úgy hívják. Az az

- χόjat sírən, ne apsel iki, lūw, wan, ōpi. il'i ōpel iki, sit lūw kili, kilel. sálta sí ōpel iki, apsel iki lin pa kileḡən, lūw kütelən pa kili. símäs rθt.*
- apší-ja, és nők szerint, a ne-ápsí-ja (húga) féje, ő, nézd, ōpi (nővér). Vagy az ōpi-ja férje, az az ő kili, kili-je. Aztán annak az ōpi-jának a férje, apší-ja férje, ők ketten is két kili, egymás között is kili-k. Ilyen rokon.*
- ánχι**
- *ánχι sit, nō, jajəl imi, ánχel. jajəl imi, ánχel, sí jasəḡ. nō il'i pa pūḡəlšək jajen isí ánχι, isí, il'i mōlti ás-pōχen nāḡ elti unšək ki, ás-pōχen imel isí ánχen.*
  - *ánχι, az, na, a bátyja (jaj) felesége, ánχι -ja. A bátyja felesége, ánχι -ja, az a szó. Na, vagy távolabbi bátyád szintén ánχι, vagy valami ás-pōχ-od (anyai unokafivéred), ha nálad idősebb, az ás-pōχ -od felesége szintén ánχι-d.*
- ortí**
- *ortí jasəḡ pa ul. ortí jasəḡ sit nāḡ iken apsel, orten.*
  - *ortí szó is van. Az ortí szó az a férjed kistestvére, ortí-d.*
- ortí-weḡ**
- *ortí-weḡ*
  - *ortí-weḡ sit lūw ōsχel iki. lūw ortí weḡəl. ōsχel sit ōpel ewi. ōsχel. ōsχel iki, lūw ortí-weḡəl. síti tāḡχα.*
  - *ortí-weḡ az az ő ōsχι-ja férje. Az ő ortí-weḡ-je. Az ōsχι -ja az ōpi-ja lánya, ōsχι-ja. ōsχι-ja férje, az ő ortí-weḡ -je. Így alighanem.*
- ó-r-ne, ó-r-ne pa sit tāḡχα ortel jasəḡ. ortel. ó-r-neḡən. ikel apsí, ne-apsí, ortel, ó-r-neḡəl.**
- *ó-r-ne, ó-r-ne pedig alighanem ortí-ja szó. ortí-ja. ó-r-ne-je. A férje apsí-ja, ne-apsí-ja, ortí-ja, ó-r-ne-je.*
- χănəm**
- *χănəm sit nāḡ rθten, mōlti sírən, nāwremlan elti, weḡen asi, meḡen asi, nāḡ χănmen, il'i nāḡ ōpen ūpəl, jajen ūpəl, pa χănmen, sit símäs rθt: χănmen. sí lūw isí χόjat, nāwremlal, mūj: nāḡ χănəmmlan. nō sit i sílta sí jastla: ne χόjat χănəm neḡət,*
  - *A χănəm az a te rokonod, valahogy, a gyerekeidtól, a weḡ-ed apja, meḡ-ed apja a te χănəm-od, vagy az ōpi-d ūp-ja, jaj-od ūp-ja, az is χănəm-od, az ilyen rokon: χănəm-od. És ő, annak a gyerekei, vagy mi: a te χănəm-jaid. Na és az onnan aztán mondják: a*

*jɔχ χōjat χānmet. pa šiti ší
jastələn: χānəm ne, nāŋ
jōχətsən? χānəm ne, wūśa ula,
il'i mūj. šiti ší jastəla.*

ɔsχi

- *ɔsχi, ɔsχi pa šit šiməs jasəŋən
jastila: χōjat lūw öpel e... ewi.
χōjat lūw öpel ewi l'i tām
ašel, ašel apši l'i öpel ewi. šit
ɔsχel. ɔsχel*

- *ɔʀ-neŋem, jastl, ší ɔʀ-neŋem
šit, šit ɔrtel, ɔʀ-neŋəl. a tām
ɔsχi neŋəl. nim mūw χōjat,
nim mūwən neŋət Ølten nim
mūw χōjatət jastələt: ɔšχem. a
tām mūŋ jasəŋewən ɔsχel.
ɔsχi. ɔʀ-ne pa šit ší atel jasəŋ.
šit ɔrti jasəŋ, ɔʀ-neŋen.*

urti

- *urti-χØ*
- *pa urti χōti jastila, pa šit lūw
urtel, aŋkel apši, lūw urtel.
urti-χØ. nō, aŋkel apši, lūw
urtel.*

*ās-ewi,
ās-pōχ*

- *ās-ewi, ās-pōχ šit nāŋ aŋken
ší ās-pōχen aŋki öpeŋən-
apšəŋən. i aŋkepŋ i ašepəŋŋ,
il'i mūj, nō, öp pa apši. šit
nāwremlal ās-pōχlal. ší širŋ.
ās-ewilal, ās-pōχlal.
nāwremlal.*

nők *χānəm*-nők, a férfiak
χānəm-ok. És így is mondom:
χānəm ne, megérkezél?
χānəm ne, üdvözöllek, vagy
mi. Bizony így mondják.

- *ɔsχi, ɔsχi* az olyan szavakkal
mondható: valakinek az ő
nővére (*öpel*) lánya.
Valakinek az ő nővére lánya,
vagy ez az apja, apja
kistestvére vagy nővére
lánya. Az az *ɔsχi. ɔsχi*-ja.
[...]

- *ɔrti*-nőm, aszongya, az *ɔrti*-
nőm az, az az *ɔrti*-ja, *ɔrti*-
nője. Ez pedig az *ɔsχi*-nője.
A folyón lefelé lakók, a lenti
földi nők néha, a lenti földiek
azt mondják: *ɔšχem*. De ezen
a mi nyelvünkön *ɔsχel. ɔsχi.*
ɔrti-nő, az pedig külön szó.
Az az *ɔrti* szó, *ɔrti*-nőd.

- *urti-χØ*
- Az *urti*-t hiszen mondják, az
meg az ő *urti*-ja, az anyja
apši-ja, az ő *urti*-ja. *urti-χØ*.
Na, az anyja *apši*-ja, az ő
urti-ja.

- *ās-ewi, ās-pōχ* az a te anyád,
annak az *ās-pōχ*-odnak az
anyja két nővér. Egy anyától,
egy apától valók, vagy mi,
na, *öpi* és *apši*. Annak a
gyerekei az *ās-pōχ*-jai. E
módon. *ās-ewi*-jei, *ās-pōχ*-
jai. Gyerekei.

- *sít äs-ewen, öpija ät jastälän, äs-ewen, anken apšen ewi il'i xöj. sít näñ äs-ewen. aj ul, un ul, äs-ewi.*
  - Az az *äs-ewi-d, öpi-nak* nem monddod, *äs-ewi-d*, anyád kistestvére, lánya vagy ki. Az a te *äs-ewi-d*. Kicsi van, nagy van, *äs-ewi*.
- jɔχ*
- *jɔχ*
  - *jɔχ sít nõ jɔχ xöjatät. xöjät, sít jɔχ, ar xö. kätän, xöläm i, nõ xöläm elt wüla. jɔχ. xöläm, näl, jan xö, sít jɔχ.*
  - *a, jɔχ ullät müj? as jɔχ ullät, šäña jɔχ ullät, ullät aj-wəš-jɔχ, aj-wəš-jɔχ, aj-wəš-jöχan elti. aj-wəš-jöχan, aj-wəš jöχanen wəjkar, usí-wəjkar il'i, sí, aj-wəš-jöχan sít. sít aj-wəš-jöχa allajät. šälta künewät jɔχ...*
  - *a, nõ sít pa, sít pa atel širən allajät. töxäl, wan, šänajän lüw arsir xöjat ul. töxällal pöslan jɔχ, ullät, töxällal šäña jɔχ ullät, šälta wəš-kurtən jɔχ ullät, sít pa atel xöjatät, nõ, täta ullät, wəš-kurtən jɔχ. nõ, wəš-kurtən jɔχ lüw sít körtel elti sí elt allajät sít. nõ, nim-wəš-kuř elti sít allajät, wəš-kurtən jɔχ. pasir müj? ullät lora-kurtən jɔχ, ullät xör-pünən jɔχ, sít körtel elt allajät, nömənšək aj-kurtən jɔχ, pa jöχan-täj jɔχ. sít nömən aj-kuř ul, aj-kuř elti. nemäl aj-kuř, nemäl aj-kuř. tiltəm nümpijən ul.*
  - *jɔχ*
  - *jɔχ, na azok a férfiak. Férfiak, azok a jɔχ, sok férfi. Kettő, három és, na háromtól kezdve. jɔχ. Három, négy, tíz férfi: az a jɔχ.*
  - *Á, és jɔχ micsodák vannak? Van as jɔχ, šäña jɔχ van, van aj-wəš-jɔχ, aj-wəš-jɔχ, az aj-wəš folyótól. Az aj-wəš folyó, az a folyó a Vojkar, Uszty-Vojkari, vagy, az, aj-wəš folyó bizony. Őket aj-wəš-jɔχ-nak nevezik. Aztán a künewät jɔχ...*
  - *Na, az pedig, az pedig külön módon hívják. Egyesek, nézd, a Szinján sokféle ember él. Egyesek pöslan jɔχ, vannak, egyesek šäña jɔχ, aztán vannak wəš-kurtən jɔχ, azok meg külön valakik, na, itt élnek, wəš-kurtən jɔχ. Na, a wəš-kurtən jɔχ-ot a falujuk miatt hívják így. Na, a nim-wəš-kuř-ból valókat így hívják, wəš-kurtən jɔχ. Másféle micsoda? Van még lora-kurtən jɔχ, van xör-pünən jɔχ, azokat a falujukról nevezik meg, feljebb aj-kurtən jɔχ, és jöχan-täj jɔχ.*

- *məjəŋ jəχ sít χθn χōjat jōχətlət jelta χōjatət. jelta χōjatət jōχətlət pa sít məjəŋ jəχ. jastilajət.*
  - *ši məs jəχlan pōr jəχlan tāŋχa itlal wət pōr jəχa mǎnlət, pōsłəŋ jəχ, itlal məs jəχa mǎnlət, pa šǎna jəχa mǎnlət. šiti tāŋχa mǎnlət. mhm, šiti tāχa ši. šišən i sir χōjatlat pōsłəŋ jəχ, i sir jəχlal šǎna jəχ. nō šiti ši, kǎtna mǎnlət. tθχəllal lūw ši χōjatləŋ šǎna jəχ lūŋtəslət, tθχəlləl pōsłəŋ pela lūŋtəslət. ši aj-kurtəŋ ōtlal isi šiti lūŋtəslət, a aj-wəš-jəχlan sít, sít ma āt ujtleŋ, lūw χōlta pela lūŋtəslət. sít pa mūw χōjatət. sít ma āt ujtlələŋ.*
- rut*
- *pa rut, nəŋ, χōj wan χōjat təjləŋ, nəŋ rθten, ši wan χōjatlan, nəŋ ši i χōjat, i χōjat, sít i jastəl: nəŋ rθten. aχa, i rθten.*
  - *lūw ikem lūw χōjat təjl, lūw, lūw, lūw rθtlal. sít ma rθtema, āl ma sema pūnšəm rθtem āntəm. lūw pa lūw, lūw sema*
- Azok, ott fenn *aj-kuř* van, *aj-kuř* -ból. A neve *aj-kuř*, a neve *aj-kuř*. *tiltəm* felett van.
- *məjəŋ jəχ* az ha valakik, távoli valakik érkezik. Távoli valakik érkezik és az a vendégség. Mondják.
  - *A məs jəχ, pōr jəχ* alighanem, íme, az egyik *pōr jəχ*-ba megy, a *pōsłəŋ jəχ*, a másik *məs jəχ*-ba megy, és a *šǎna jəχ*-ba mennék. Alighanem így megy. Mhm, így alighanem. Így az egyik félék *pōsłəŋ jəχ*, a másik féle *šǎna jəχ*. Na így bizony, kétfelé mennék. Egyesek ők, azok a valakik *šǎna jəχ*-nak számítanak, egyesek *pōsłəŋ jəχ*-nak számítanak. Azok az *aj-kurt*-iak szintén így számítanak, de az *aj-wəš-jəχ*, azt én nem tudom, ők merre felé számítanak. Azok más vidékről valók. Azt nem tudom.
  - Hát a rokon, neked, aki közeli valakid van, a te rokonod, az a közeli valakid, te azt a valakit, egy valakit, egyre így mondod: a te rokonod. Aha, az egy rokonod.
  - A férjem öneki valakije van, az ő, az ő rokonai. Az az én rokonom, csakhogy nem az én szívembe zárt rokonom. Ő

*pünšəm røtl, atel... sema
 pünšəm røtl, nõ, nãη χòlša
 tijsən, χòj elt tijsən, sí jasəη.
 aχa, nõ. nãη røten, nãη χòj elt
 tijsən, i nãη, nãη χòjatlan, χòj
 elt tijsən, sít ij røtət. a lűw pa,
 ikem, lűw, lűw pa sít χòj elt
 tijs lűw χòjatlan sí, lűw i røtət.
 atel røtl lűw űže, ma pa atel
 røtl.*

- *pa tãmen, tãm šãña jøχanən
 kašəη sir χòjat lűw atel røtl sí,
 atel røtl ullət.*

meg az ő, az ő szívébe zárt rokona, külön... A szívébe zárt rokon, na, ahonnan te eredsz, akitől eredsz, az a szó. Aha, na. A te rokonod, akitől származol, és te, a tieid, akitől származol, azok egy rokonok. Ő pedig, a férjem, ő, ő meg ahonnan származik, azokkal ő egy rokonok. Külön rokonok már, én pedig külön rokon.

- Ezek meg, itt a Szinja folyón mindenféle emberek az ő külön rokon[sága], külön rokonságok vannak.

A *jász* népnév eredetéhez

The Hungarians called the Alans *Ās* with the Turkic plural *+lar* until the Mongolian invasion in 1241. The name *Āslar* was fixed in geographical names. Those Alans who were defeated by the Mongols and a greater group of whom moved to Hungary, were called *Yās*. This name is of immediate Slavic origin. However the Slavic form *Yas* is most probably not a Slavic development of *Ās*. It reflects a West Old Turkic change *ās* > *yas*. The ethnonym *Ās* is of Iranian origin. Alanian *ās* → West Old Turkic *ās+lar* → Ancient Hungarian **āslar* > *Oszlár*, *Eszlár*. Alanian *ās* → West Old Turkic *ās* > *ias* > *yas* → East Old Slavic *yas* → Old Hungarian *yās* > Hungarian *jász*.

1 A *jász* népnév eredetéhez

A *jász* népnevet az eddigi irodalom egyértelműen a szlávból eredeztetette. Így gondolta már Melich (1912: 193), Kniezsa (1955: 230–231) és Benkő (II, 1970: 263, Benkő 1993: 639). Az általános vélemény szerint a szó közvetlenül orosz eredetű, ahová török nyelvből került. A törökbe pedig egy iráni nyelvből (l. Benkő 1993: 639). Ez az eredeztetés arra alapul, hogy a *jász* népnév szókezdő *j*-hangja a szlávban, pontosabban a keleti szlávban alakult ki, ahol az átvett török *as* alak protetikusan *j*-hangot kapott.

Az utóbbi idők kutatásában azonban három olyan szempont merült fel, amely a fenti eredeztetés újragondolását teszi szükségessé. Abban a török nyelvben, amelyikkel a magyar érintkezett a honfoglalás előtt, ugyancsak lejajlott egy *ā* > *ya* változás. Világosabban látjuk a szláv *a* > *ya* hangváltozás időbeni és térbeni lejajlását. Végül új eredmények vannak a magyar–török–alán kapcsolatok helyét és kronológiáját illetően. A Kubán vidékén az 5. század közepétől a 7. század végéig intenzív török–magyar–alán kapcsolatokkal kell számolnunk (Róna-Tas 2004: 260–273, 419–438; 2005: 205–213).

A népnévi és népnév eredetű helynévi források adatait figyelembe véve a *j*-kezdetű variánsok létrejöttét és kelet-európai elterjedését csak többszörös kölcsönzésként, vagy párhuzamos kölcsönzéseként lehet magyarázni. A közvetítéseknek elméletileg négyféle kombinációját lehet feltenni:

- 1) alán *ās* → nyugati ótörök (bolgár-török v. kazár) *ās* > *ias* > *yas*
 → ősm. *yas* > m. *jász*
 → keleti szláv *yasъ*
- 2) alán *ās* → keleti szláv *yasъ* → ősm. *yas* > m. *jász*
 → keleti szláv *yasъ* (N.Sg) > *yasi* (N.Pl.) → bolgár-török v. kazár *yaši*
- 3) alán *ās* → nyugati ótörök *ās* > *ias* > *yas* → keleti szláv *yasъ* → óm. *yas* > m. *jász*
- 4) alán *ās* → bolgár-török v. kazár *ās* > *ias* > *yas* → ősm. *yas* > m. *jász*
 → keleti szláv *yasъ* (→ ősm. *yas* > m. *jász*)

A kérdés megválaszolásához előbb az *ász*, *jász* népnév történetét, majd a népnévvel kapcsolatos hangváltozások történetét kell közelebbről megvizsgálni.

2 Az alánok neve a forrásokban

A történeti adatok összeállításában egy nemrég megjelent kiváló munka nyújt segítséget (Alemany 2000). Az alábbi adatok nagy részét Alemany munkája alapján idézzük.

Ibn Rusta szerint az alánoknak négy törzse volt, s ezek között volt a **Ruhs-Ās*, (? *Roxolani*) és a *Ṭulās* (~ ? *Tuwal-Ās*?). Ṭabarī († 923) mindenütt *al-Lān*-okról ír, de a 764–765. évekről ezt írja: „A hvárezmi *Āstarxan* török csapatok élén megtámadta a muszlimokat Örményországban”. Lewond és Ya’qūbī szerint a vezér neve *Rās/Raz Tarxan* volt. (I. Minorsky 1937: 451, Golden 1980: 151). Talán *As* < *Ars(iyya)* (< **Aors*) > *Ras*? Lásd még az Astrahán helynevet.

Al Bīrūnī (973–1050) megkülönböztette az ászokat és alánokat. Ezt írta „Az alánok és ászok törzsei (*ʿiṣins al-Lān wa 'l-Ās*) letelepedtek a peccenegek korábbi országában”.

A mongol korban világosan megkülönböztetik a források az ászokat és az alánokat. Abū’l Fidā (1273–1331) szerint Alania városában, ahol az alánok laknak élt egy ász (*al-Ās*) nevű török nép, amelynek vallása és életformája azonos volt az alánokéval. Baybars al-Manšūrī († 1325) szerint Nogay többek között alán kereskedőket vetett börtönbe. Később Nogay fiának menekülnie kellett az ászok országába (*bilād Aš*). Ezt idézi később Ibn Haldūn (1332–1406).

Ibn Battūtah (1304–1368/9) feljegyezte, hogy Özbek kán fővárosában többek között ászok is éltek. Még világosabban fogalmaz Al-‘Umarī († 1348/9), aki, mikor az Arany Hordáról ír, megkülönbözteti a steppei alánokat (*al-Āš*), akik az Arany Hordában élnek, és a kaukázusi alánokat (*al-Lān*).

A mongolok *Asud* néven említik őket. Ez a népnév a Mongolok Titkos Történetében a 162, 270. és 274. fejezetekben szerepel *Asut* alakban (l. Ligeti 2004, de Rachewiltz 2004).

Az oszétok mai neve grúz eredetű, de a grúz népnév az *ász* népnévre megy vissza. A korai grúz forrásokban *Ovs* alakban található. Vaxtang Gorgasali Király történetében (? 8. sz.) már *Ovs* alakot találunk, az Ibériai Királyok Történetében (*C'xovreba K'art'uel't'a* 11. sz.) *Osni* 'az oszétok népe' és *Ovset'i* 'az oszétok országa'. Ez fordul elő az Ibériai Krónikában (11. sz. 2. fele) és a Királyok Királyainak Történetében 12. sz.), a részleteket l. Alemany 2000.

Az *ász* népnév megvan az oszétban is *Asy*, *Asi*, *Assi* alakban, ahol most a balkárokat jelöli. De a régi oszét szövegekben még jelölte magukat az oszétokat is, és megmaradt olyan kifejezésekben, mint *æsson nimæjæ* 'a régi oszét számrendszer', vagyis a decimális, a mai huszas számrendszer helyett (Abaev I 1958: 79–80).

Nyitva hagyhatjuk azt a kérdést, hogy a türk feliratokban előforduló *Az* népnév (pl. a Kül Tegin feliratban: *az bodun* 'az nép') kapcsolódik-e az *ászok* nevéhez. Nincs véglegesen tisztázva, hogy a Ptolemaios óta a görög forrásokban előforduló *Asia* ebből a népnévből származik-e.

Az *ász* népnév a kínai forrásokban a Jüan kortól kezdve adathozható. A forrásokban testőröket, katonai kíséretet jelöl, akiknek saját vezérük van akinek mongol címe: *Asud bağatur darugači* 'az *ászok* hős vezére'. 1275-ben egy *ász* hadtestet (*Asu jun* 阿速軍) állítottak fel. A kínai átírás második szótaga (korai középkínai *səwk*, kései középkínai *səwk*, Jüan-kori *su*) egy mongol *su* szótagot ír át, tehát egy *Asu* alakot tükröz.

A népnév ritkán, de előfordul kései török forrásokban is. A csagatájban Radlov szerint *as* 'Name der alten Alanen, der jetzigen Osseten, die den Kypschak unterworfen waren'. Megtaláljuk még a középkipcak Abu Hayyán művében *as* 'egy nem arab nép' formában.

Az alánok nevét őrzi a moldovai alánok fővárosa. Angelino Dulcert portolán térképén (1330 körül, l. Györffy 1990: 315) a mai Moldávia neve *Alania*. Ennek fővárosa *Yaši*. Ezt román helyesírással mai napig *Iași*-nak írják. Az örménykipcak Kameneci Krónikában *As* (sic) 'Iași, town in Moldavia' áll, (Schütz 1968: 42), ugyanennek az örménykipcak szövegnek egy másik részében is ezt az alakot találjuk: *As* 'Jassy, la capitale de la Moldavie' (Deny 1957). Ezek az adatok azt mutatják, hogy a helynév régi alakja *Yaši*, amelyet azonban a 16–18. századi török nyelvű források *As*-nak hívnak.

Az óorosz forrásokban *Yas* alakot találunk. A „Povest' Vremennyh Let” (PVL)-ben, vagyis az orosz őskrónikában a 965. év alatt a forrás azt írja, hogy Szvjatoszláv, miután leverte a kazárokat és elfoglalta Bela Veža nevű városukat,

az Alánok (Ясби) és a cserkeszek ellen fordult, és őket is legyőzte. Ettől kezdve a jászok neve az orosz forrásokban *Yas*.

Mint látjuk, az *ász* népnév önálló előfordulása viszonylag kései, mindent összevetve sem tehető korábbra, mint a 7–8. század. Ez természetesen nem zárja ki, hogy a népnév már korábban is létezett, akár az alánok egyik neveként, akár az alánok egyik részének neveként. Fontos, hogy az *as* népnév máig él az osztetok között is, ami mutatja a népnév ősi voltát.

3. A *y*- protézis a nyugati ótörökben

Az ótörök /ā/ hangnak a nyugati ótörökben *ya* fejleménye van. A hermelin török neve *ās*. Ez a mai csuvasban *yus*, ami egy *yas* < *ias* alakra megy vissza, lásd még például az alábbi alakokat:

Csuv. *yux*- 'folyik' < *iāχ*- < ÓB *āq*-, vö. ÓT *aq*- 'to flow' (Clauson 77);

Csuv. *yur* 'hó' < *χiār* < ÓB *qār*, vö. ÓT *qār* 'snow' (Clauson 641);

Csuv. *šur* 'sár' < *sīār* < ÓB *sār*, vö. ÓT *saz 'id', vö. tatár *saz* stb.

A szókezdő *ā*- diftongizációját már a magyar nyelv török jövevényszavai is tükrözik. Ilyen a magyar *sár* ← nyugati ótörök *šar < *sīār* < ótörök *sāz* (l. fent), *sár* 'sárga' a *sáryan*ban ← nyugati ótörök *šar < *sīar < ótörök *sār*, *sárga* ← *sīarga < ótörök *sārga. Ennek alapján a csuvas elődjében az *Ās* népnévnek feltételezhetjük egy nyugati ótörök *Yas* alakját. Nincs sem hangtani, sem kronológiai akadály annak, hogy ezt az alakot a magyarok átvehették. Ez azonban nem jelenti azt, hogy át is vették.

4. A *j*- protézis a szlávban

A protézis a szláv nyelvekben valamennyi összláv magánhangzós szókezdet előtt megjelent. Illabiális magánhangzók (*a*, *e*, *ě*, *i*, *ь*) előtt *j* volt az előtétang, labiális magánhangzók (*o*, *u*) előtt általában *v*, helyenként *j*. Annak alapján, hogy a *j* protézis etimologikus magánhangzós szókezdetek előtt a keleti és a nyugati szláv nyelvekben rendszerszerűen, a déli szlávban szórványosan megjelent, általános az a vélemény, hogy kialakulása az összláv egység felbomlásának végső szakaszára tehető. Létrejöttét az ún. hiátusjelenség indokolta (vö. Ivanov 1964: 161, Horálek 1967: 107, Janovič 1986: 59–61). Eszerint a nyíltszótagúság kialakulása utáni korban a folyamatos beszédben két szó találkozásának határán két magánhangzó kerülhetett egymás mellé – az első egy szóvégi vokális, a második a következő szó szókezdő magánhangzója –, amelyek egymástól való elhatá-

rolása érdekében (diftongus kiküszöbölése céljából) hiátus, hanghiány keletkezett. Minthogy ez a helyzet beszéd szinten sértette az emelkedő hangzósági tendencia érvényesülését, szükségképpen meg kellett szünnie a hiátusnak: a magánhangzós szókezdetek előtt állandósultak a protetikus mássalhangzók.

Az ősszláv egység felbomlásának az utolsó fázisát, amikor a keleti dialektust beszélők egy része délre vándorolt, Bernštejn a nyelvi és régészeti források egybevetése alapján a 4. századra teszi (Bernštejn 1961: 75–76), Haburgaev pedig a 6. századra (Haburgaev 1980: 75).

Különbözik az általános felfogástól Ševelov véleménye, aki a protetikus mássalhangzók létrejöttét nem hiátustöltő elemként, hanem siklóhangokként magyarázza (Ševelov 1963, Birnbaum 1987: 110 alapján) és az *a*- előtti protézis létrejöttét az ősszláv egység teljes felbomlásának idejére, a 8. századra datálja. Ettől a véleménytől kellő bizonyítottság hiányában nyugodtan el lehet tekinteni.

Az *a*- előtti *j*-protézist a keleti szláv nyelvek szláv eredetű közszavai tükrözik. (A teljes idetartozó etimológiai állományt l. Trubačev 1974: 33–104). A korpuszban *a*- szókezdet csak kötőszavak vagy indulatszavak elején fordul elő. vö. óor. **АБЫ** 'чтобы, дабы' < ősszl. *a by (Trubačev 1974: 35), óor. **ДТЪ** 'пусть, да' < ősszl. *a to (i.m. 40), de: óor. **ЯБЛЪКО** 'яблоко, плод яблони' < ősszl. *ablъko (Trubačev 1974: 45). Így megalapozottnak tűnik a kijelentés: a déli csoportnak az ősszláv nyelv keleti nyelvjárásáról való leszakadásától kezdve (Kr. u. 4–6. század, l. Bernštejn 1961 és Haburgaev 1980) az írásbeliség keleti szlávoknál való megjelenéséig, tehát az óegyházi-szláv nyelv keleti szlávra való hatásának kezdetéig (Kr. u. 11. sz.) a keleti szlávban csak *ja*- szókezdet létezhetett, *a*- nem. Az óegyházi-szláv könyvnyelvi hatás eredményeképp a 11. századtól az oroszban sporadikusan megjelenhettek *a*- kezdetű szavak, hiszen az ősszláv nyelv déli nyelvjárásában az *a*- előtti *j*-protézis nem volt következetes – vö. Horálek i.m. – továbbá, mert az óegyházi-szlávban jelentős mennyiségű *a*- kezdetű jövevényszó is előfordult, vö. Van-Vejk 1957: 120–122. Az oroszban az *a*- szókezdet az írásbeliség terjedésének köszönhetően tükröződik az ónovgorodi nyírfakéreg oklevelek főleg görög eredetű személyneveiben a 12. századtól, vö. Zaliznjak 2004: 710–711. Ez azt jelenti, hogy ha a 4. és 11. sz. között az alánból *ās* alak került a keleti szlávba, akkor az alán alakot a keleti szláv a rendszerkénszer alapján *jas* formában fogadhatta be.

Elvileg felmerülhet, hogy az idegen (esetleg labiális) *a*- szókezdetet a keleti szláv hanghelyettesítéssel oldotta meg. Ilyen esetekben azonban *o*- megfelelést várnánk. Ugyanis eredeti ősszl. *je- kezdetű szavak *je*- szókezdetre a keleti szlávban az írásbeliség megjelenése előtt *o-vá vált, pl. ősszl. *jesenъ > keleti szláv *osenъ*, óskandináv *Helga* → keleti szláv *Jelъga > *Olъga*, tehát *o*-szókezdő a 8–9. sz. körül már lehetett. Bár a lehetőség megvolt egy idegen *As* *Os* átvételére, mégsem ez történt.

Természetesen amennyiben az átadó alak *yas volt, a keleti szláv ezt átvette és megőrizte. Ez történt a nyugati ótörök *ās* ‘hermelin’ szóval is. Az orosz *yaska* ‘laska, hermelin’ esetében a következő folyamattal kell számolnunk: prototörök *ās* ‘hermelin’ > nyugati ótörök *yas* (> csuv. *yus*) → orosz *yas > *jaska* a *laska* ‘hermelin’ hatása alatt. Vasmer szerint az orosz *jaska* az orosz *jasnyj* ‘fényes (időjárásról)’ szóhoz köthető. Trubačov (Fasmer IV 1973: 565) szerint lehet tabuisztikus oka a névváltozatnak. Sem Vasmer, sem Trubačov nem gondoltak török etimológiára.

Mint látjuk, a szláv *yas* egyaránt tükrözhet egy iráni *as*, egy török *as* vagy egy török *yas* alakot. Az első két esetben hanghelyettesítéssel kellene számolnunk.

A szláv–iráni nyelvi kapcsolatok a balti-szláv közösség felbomlása után, a korai ősszláv korban kezdődtek (hozzávetőlegesen Kr. e. 500 körül) és mintegy fél évezreden át tartottak. A szláv törzsek délkeleti irányú mozgása a szkíta birodalom bukása után kezdődött.

A nyelvi kapcsolatoknak ebben az első, korai szakaszában az ősszlávban alig több, mint egy tucatnyi vallási, kultikus és harcászati jelentésű iranizmus jelent meg (Bernštejn 1961: 92–93; Haburgaev 1980: 49; a szláv és iráni mitológia kapcsolatáról l. Jakobson 1950). Amint arra Harmatta rámutat (Harmatta 1950–51), a Fekete-tenger északi partvidékén élő iráni törzsek különböző nyelv-járásokhoz tartoztak. Már ebben a korai periódusban sem lehet monolit ősszláv és monolit iráni nyelvi közeggel számolni. Ezt követően az iráni–szláv kapcsolatok mind területileg, mind a résztvevő nyelveket illetően differenciáltabbá váltak.

Az iráni–szláv nyelvi kapcsolatok második korszakában már külön iráni–nyugati szláv, iráni–keleti szláv és iráni–déli szláv érintkezések zajlottak, vö. Trubačov 1967: 35–79. Az iráni–keleti szláv kapcsolatok kezdetéről akkor lehetett szó, amikor a szláv törzsek keleti irányú terjeszkedése a 6. és 7. században elérte a Dnyeper középső folyását (vö. Sedov 1978: 236), és így a keleti szlávok az alánok szomszédságába kerültek (l. a térképet Haburgaev 1980: 65). Az iráni–keleti szláv nyelvi kapcsolatok eredményét öt közszoói kölcsönzés (*смень, canoe, итаны, баз, морда*) mutatja az oroszban (Trubačov i.m. 39–41).

5. A magyar–jász kapcsolatok szakaszai

A magyarországi forrásokban az *alán* népnév előfordul személynévként: 1183. *Alanus* magister (*Alano*) (Esztergom megye), vele együtt: *Adriano, Gaufrido, Petro, Waltero, Joanne, Nuncone, Betelem, Gerardo, Vilhelmo, Vria, Martino,*

Jano, Andrea, Augustino (Györfffy II 1987: 239). Ez nyugati eredetű személynév és kizárható jelenlegi tárgyalásunkból.

A magyar nyelvben az alánoknak két nevével kell számolnunk. A korábbi korszakban nevük *Ász, illetve török többesjellel *Ászlár. A tatárjárás előtti alakok a következők: 1220 *Vzlar* [Oslar], 1229 *Azalar* > 1275 *Ozlar* > 1280 körül *Ozlar*. Négy további előfordulás ugyan már csak a tatárjárás kora utánról adatolt, de bizonyosan régebbiek: 1323 *Vzlar*, 1332–1337 *Ozlar*, 1416 *Ozlar*, 1426 *Ozlar* (az adatokat l. Kristó – Makk – Szegfű 1973: 18). A fenti helynevek között van olyan, amely közelében nincsenek kun települések. Ezek a helynevek a tatárjárás előtti alán eredetű népszerűséget jelölik.

A népelnevezés második csoportja a tatárjárás utáni időben jelenik meg. 1318-ban a pseudo-latin *Jazones* formában említik őket. Később a hangzási hasonlóság miatt az ókori *Jazig* népnevet használják. A jazigokat már Hérodotosz említi. A *Iaziges Metanastai* a Kárpát-medencében laktak Kr.e. első századtól a Kr.u. harmadik századig.

Az általánosan elfogadott vélemény szerint a jászok a kunokkal együtt költöztek Magyarországra. A kunoknak a mongoloktól elszenvedett 1222-es veresége után nagy tömegekben menekültek nyugat felé. A tatárjárás elől azonban kivonultak az országból, majd annak elmúlása után egy részük visszaköltözött. 1238 körül a nyugatra vonult alánok egy része Valachiában és Moldáviában telepedett le, más csoportjaik Magyarországra vonultak. Közép-Magyarországon egy nagyobb csoportjuk autonómiát kapott. Kisebb csoportjaik másutt telepedtek le. Ezek között volt az a csoport a Pilisben, amelyet 1422-ben egy diák látogatott meg, és ő jegyezte fel a ránk maradt jász szójegyzéket (l. Koszta – Nyitrai 1994: 301). A szójegyzék mintegy 40 szót tartalmaz és az alán nyelvtörténet egy igen becses emléke. 1959-ben Németh Gyula adta ki nagy nemzetközi visszhangot keltve.

Összefoglalva: A magyarság az alánokat a honfoglalás előtt és egészen a tatárjárásig *ászoknak* nevezte. Ez a népnév régi török közvetítéssel és török többesjellel (-*lar*) került a magyarba. A tatárjárás környékén megjelenő alánokat *jászoknak* hívta és ez a név szláv közvetítéssel került a magyar nyelvbe. A szláv szó eredete lehet török (*yas, *as) vagy iráni (*as*). A történeti megfontolások török közvetítést valószínűsítene, mert bár az iráni–szláv kapcsolatok régiek, az alánok *as* neve egyelőre nem mutatható ki a szlávban a 7–8. század előtt. Vagyis:

alán *ās* → nyugati ótörök *ās+lar* → ősm *āslar > *Oslar*, illetve *Eszlár*;

alán *ās* → nyugati ótörök *ās* > *ias* > *yas* → keleti szláv *yasъ* → óm. *yās* > m. *jász*.

Irodalom

- Abaev, V. I. (1958–1989) [Абаев, В. И.], Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том 1–4. [Vol. 1. 1958; vol. 2. 1973; vol. 3. 1979; vol. 4. 1989] Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград.
- Alemany, Agustí (2000), Sources on the Alans. A critical compilation. Brill, Leiden – Boston – Köln.
- Benkő Loránd (szerk.) (1967–1984), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Vol. 1–4. [Vol. 1. 1967; vol. 2. 1970; vol. 3. 1976; vol. 4. (Index), 1984] Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Vol. 1–3. [Vol. 1. 1993; vol. 2. 1995; vol. 3. (Index), 1997] Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bernštejn, S. B. [Бернштейн, С. Б.] (1961), Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- Birnbaum, Henkrik [Бирнбаум, Хенрик] (1987), Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции. Перевод с английского и вступительная статья В. А. Дыбо. Прогресс, Москва.
- Clauson, sir Gerard (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford University Press.
- Deny, Jean (1957), L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604–1613). Harrassowitz, Wiesbaden.
- Fasmer, M. [Фасмер, М.] (1964–1973), Этимологический словарь русского языка. Том 1–4. [Vol. 1. 1964; vol. 2. 1967; vol. 3. 1971; vol. 4. 1973] Москва.
- Golden, Peter B. (1980), Khazar Studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. Vol. 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Györffy György (1987), Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. D–GY. Doboka, Erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megye. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Györffy György (1990), A magyarság keleti elemei. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Haburgaev, G. A. [Хабургаев, Г. А.] (1980), Становление русского языка. Высшая школа, Москва.
- Harmatta, János (1950–1951), Studies in the Language of the Iranian Tribes in South Russia. AOH 1: 261–312.
- Horálek, Karel (1967), Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ivanov, V. V. [Иванов, В. В.] (1964), Историческая грамматика русского языка. Просвещение, Москва.
- Jakobson, Roman (1950), Slavic Mythology. Funk and Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend. Vol 2. Funk and Wagnalls, New York.
- Janovič, V. I. [Янович, В. И.] (1986), Историческая грамматика русского языка. Издательство университетское, Минск.
- Kniezsa István (1955), A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Kosztai László – Nyitrai I. (1994), Jászok. In: Kristó Gyula (főszerk.) (1994), *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Akadémiai Kiadó, Budapest. 301.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfü László (1973–1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*. 1–2. *Acta Historica* Vol. 44 [1973]; vol. 48 [1974]. Szeged.
- Ligeti Lajos (2004²), *A mongolok titkos története*. Osiris Kiadó, Budapest
- Melich János (1912), *A jáász népnévről*. *MNy* 8: 193–199, 262.
- Mínorsky, Vladimir (1937), *Ḥudūd al ‘Ālam*. Oxford University Press, London.
- Németh, Gyula (1959), *Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen*. *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* 4. Akademie Verlag, Berlin.
- Rachewiltz, I. de (2004), *The Secret History of the Mongols*. Vol. 1–2. Leiden – Boston.
- [Radlov] Radloff, W. (1893–1911), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. Vol. 1–4. [Vol. 1. 1893; vol. 2. 1899; vol. 3. 1905; vol. 4. 1911. The 2nd edition 1960.] Sanktpeterburg.
- Róna-Tas András (2004), *Néhány megjegyzés faneveinkről* (bűkk, dió, gyertyán, gyümölcsény, éger, kőris, mogyoró, tölgy) I. *MNy* 100: 260–273, 419–438.
- Róna-Tas, András (2005), *Turkic–Alanian–Hungarian contacts*, *AOH* 58: 205–213.
- Schütz, E. [Schütz Ö.] (1968), *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish–Turkish wars in 1620–1621*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Shevelov, George (1963), *Prothetic Consonants in Common Slavic. (An Historical Approach)*. In: *American Contributions to the Fifth International Congress of Slavists*, Sofia. Mouton, The Hague. 243–262.
- Sedov, V. V. [Седов, В. В.] (1978), *Славяне и иранцы в древности*. In: *История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VIII Международный съезд славистов*. Загреб. Доклады советской делегации. Наука, Москва. 227–240.
- Trubačov, O. N. [Трубачев, О. Н.] (1967), *Из славяно-иранских лексических отношений*. *Этимология* 1965: 3–81. Наука, Москва.
- Trubačëv, O. N. (szerk.) [Трубачев, О. Н. (Ред.)] (1974), *Этимологический словарь славянских языков* вып. I. Наука, Москва.
- Van-Vejk, N. [Ван-Вейк, Н.] (1957), *История старославянского языка*. Перевод с немецкого В. В. Бородич. Издательство иностранной литературы, Москва.
- Zaliznjak, A. A. [Зализняк, А. А.] (2004), *Древненовгородский диалект*. Второе издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. Языки славянской культуры, Москва.

TÓTH CSILLA

Kollektivitás és disztributivitás vizsgálata a magyar statikus helyhatározóragok és névutók körében*

Hungarian locative expressions basically consist of a DP and a suffix expressing a locative case or a DP and a postposition. Logically the suffixes and postpositions can be interpreted as one-place predicates with the DP-s as their arguments. On the basis of this structural similarity I will argue that locative expressions show the phenomenon of distributive and collective readings. Collectivity and distributivity among Hungarian non-directional locative expressions will be examined on the basis of the theories of Link (1983) and Landman (1989). The paper shows how the phenomenon of distributivity and collectivity leads to a classification of locative suffixes and postpositions and how this classification can be derived from a basic component of the lexical meaning of the locative suffixes and postpositions using the definitions of Zwarts – Winter (2000).

1. Bevezetés: a vizsgált nyelvi elemek, a dolgozat felépítése

A magyar nyelv a statikus téri viszonyok kifejezésére különböző morfológiai, szintaktikai tulajdonságokkal rendelkező elemeket használ.

- (1) 1. ragok: *-bAn, -On/-n, -nÁl*
2. névutók: *előtt, mögött, alatt, fölött, között, körül*
3. ragos névszót vonzó kifejezések: (vmitől) *északra, keletre, nyugatra, délre, jobbra, balra, távol, messze*, (vmihez) *közel*, (vmivel) *szemben*, (vmin) *kívül, belül, innen, túl*
4. önmagukban álló kifejezések: *elöl, hátul, kint, bent, fent, lent, itt, ott*

* A cikk a 2006-ban a SzTE Általános Nyelvészeti Tanszékén készült szakdolgozatom alapján íródott. Itt szeretnék köszönetet mondani Maleczki Mártának segítségéért és támogatásáért, melyek nélkül nem sikerült volna gondolataimat ilyen formába önteni. Az előforduló hibákért természetesen minden felelősség az enyém.

Köszönöm a lektor megjegyzéseit is, melyek egyes részek alaposabb átgondolására ösztönöztek.

Vizsgálatom az első két csoportba sorolt elemekre terjedt ki. Ezek morfológiai tulajdonságaikban különböznek: az 1. csoportba sorolt elemek kötött morfémák, a 2. csoportba soroltak félszabad morfémák. Közös tulajdonságuk viszont, hogy mindegyikük nominatívuszi névszót vesz maga mellé. Eltérő morfológiai tulajdonságaik miatt nem egyértelmű, hogy a velük létrejött lokatívuszi kifejezésekhez hogyan lehet egységes szintaktikai szerkezetet rendelni. Itt azonban nem térek ki ezekre a problémákra.

A lokatívuszi szerkezetek viselkedését olyan egyszerű példákban vizsgáltam, amelyekben két térbeli objektum egymáshoz való térbeli viszonyáról teszünk megállapítást. Például:

(1) *A könyv az asztalon van.*

Az az objektum, melynek térbeli pozíciójáról teszünk állítást, a lokalizált objektum (*könyv*), az az objektum, amihez képest megállapítjuk a lokalizált objektum helyét, a viszonyítási objektum (*asztal*). Annak érdekében, hogy együtt tudjak utalni a vizsgált nyelvi elemekre (*-bAn*, *-On/-n*, *nÁl*, *előtt*, *mögött*, *alatt*, *fölött*, *között*, *körül*), a továbbiakban lokalizátoroknak fogom őket nevezni.¹ A lokalizátorok szemantikai szempontból olyan függvényként képzelhetők el, melyek argumentumaik extenzióihoz helyeket rendelnek.

A vizsgálat a viszonyítási objektumokra utaló kifejezések és a lokalizátorok közötti szemantikai kapcsolatra fókuszál.

A 2. szakaszban bemutatom az egyargumentumú predikátumok és a lokalizátorok közötti analógiát. A 3. szakaszban az elméleti háttérrel vázoló fel, ismertetem azt a két modellt, melyek alapján a lokalizátorok disztributivitás és kollektivitás szempontjából osztályozhatók. A 4. részben szerepelnek a vizsgált nyelvi adatok, az adatokkal kapcsolatos megfigyelések, eredmények. Az 5. rész arra a kérdésre ad választ, hogy a lokalizátorok kollektivitás/disztributivitás szempontjából történt osztályozása hogyan hozható kapcsolatba a jelentéseikkel.

¹ A kifejezés Kracht (2002) *localiser* terminusából származik.

2. Az egyargumentumú predikátumok és a lokalizátorok közötti analógia

Logikai szempontból a ragok, névutók egyforma szerkezettel rendelkeznek. Az egyargumentumú predikátumokhoz hasonlóan viselkednek, egy DP-t vesznek maguk mellé argumentumként.²

(3) *a fában*

(4) *a fa mögött*

(5) *a fa virágzik*

A fentebb említett analógiából kiindulva nem meglepő, hogy a lokatívuszi szerkezetekkel kapcsolatos szemantikai problémák feltűnően hasonlítanak az egyargumentumú predikátumok disztributív/kollektív tulajdonságaival kapcsolatos problémákra. Az alábbiakban néhány nyelvi adattal szeretném ezt a jelenséget illusztrálni.

Érdekes, hogy a *fák* és az *erdő* kifejezések denotálhatnak azonos térbeli elrendezésű objektumokat, de jelentésük ezekben az esetekben sem egyezik meg.

(6) *az erdőben ≠ a fákban*

Ezzel szemben más lokalizátorokkal összekapcsolódva ezek a kifejezések kaphatnak azonos interpretációt: *az erdő mögött* kifejezés jelentheti ugyanazt, mint *a fák mögött* kifejezés, abban az esetben, ha *a fák* és *az erdő* kifejezések denotációi ugyanazokat az objektumokat tartalmazzák.

A (7) mondatban rejlő többértelműsége is szeretnék a dolgozatban magyarázatot adni:

(7) *A házak mögött kertek vannak.*

Ez a mondat egyrészt jelentheti azt, hogy minden egyes ház mögött van egy kert, vagy jelentheti azt is, hogy a házak együtt alkotnak viszonyítási objektumot, és mögötte van néhány kert. (Egy harmadik értelmezés lehet, hogy minden ház mögött van néhány kert; de vizsgálatunk szempontjából elegendő az első két lehetőség.)

A *között* névutóval kapcsolatban pedig a nyelvi adatok azt mutatják, hogy nem vehet akármilyen argumentumot maga mellé. A *nád* is és a *ház* is egyes számú kifejezések, mégis csak az egyikkel lesz jól formált a szerkezet.

² A lokalizátorok és az egyargumentumú predikátumok a hasonlóság mellett lényegesen különböznek is egymástól abban, hogy argumentumaikkal összekapcsolódva milyen típusú kifejezések jönnek létre. A predikátumok mondat-, a lokalizátorok helyítípusú kifejezéseket hoznak létre. A 3. rész végén foglalkozom azzal, hogyan kell ezt a különbséget figyelembe venni az elemzés során.

(8) *a nád között*

(9) **a ház között*

Leggyakrabban koordinált és többes számú DP-k mellett jelenik meg.

(10) *a ház és a tó között*

(11) *a házak között*

Nyilvánvaló, hogy (10)-ben a *ház* és a *tó* nem lehetnek külön-külön a *között* argumentumai, ugyanis ha ez lenne a helyzet, akkor a *között* mind a *ház*, mind a *tó* kifejezések által denotált viszonyítási objektumhoz egyenként rendelne helyet. Ezt a lehetőséget azonban éppen a nyelvi adatok zárják ki: egyes számú DP-vel általában nem alkot jól formált szerkezetet, l. (9). A viszonyítási objektumok először „összeadódnak”, és az így létrejött komplex objektum lesz a *között* argumentuma. Tehát a *között* pontosan úgy viselkedik, mint az ún. kollektív predikátumok. Az alábbi példa Linktől (1983) származik:

(12) *Mary and Sue are room-mates.*

‘Mari és Zsuzsa szobatársak.’

Link (1983) szerint a disztributív/kollektív olvasat lehetősége a predikátum lexikális tulajdonságaitól függ.³ A többes számú kifejezések szemantikai problémáival foglalkozó szakirodalomban megkülönböztetik a disztributív, kollektív és vegyes predikátumokat.

A disztributív predikátumok az egyes individuumok (singular individuals) tulajdonságaira utalnak, míg a kollektív predikátumok több individuum (plural individuals) együttes tulajdonságára. A vegyes predikátumok jellegzetessége, hogy esetükben többféle interpretáció is lehetséges. Tipikus disztributív predikátumok pl.: *be a child* (‘gyerek’), *die* (‘meghal’), *be a popstar* (‘popsztár’). Kollektív predikátumok pl.: *meet* (‘találkozik’), *gather* (‘összegyűlik’), *be a popgroup* (‘együttes’). A vegyes predikátumok közül a leggyakrabban idézett példa a *carry the piano upstairs* (‘felviszi a zongorát az emeletre’) kifejezés.

Winter (2002) megjegyzi, hogy a predikátumok besorolása ezekbe az osztályokba elsősorban intuíción alapszik, és vannak olyan nyelvi adatok, melyek esetében nem egyértelműen eldönthető, melyik csoportba is tartoznak. Ezt a problémát mutatja Dowty (1986) példája:

³ Winter (2002) megmutatja, hogy a disztributív/kollektív olvasat több tényező együttállásától függ, de az egyik tényező nála is a predikátum lexikális tulajdonsága. Mivel a dolgozat célja csak a lokalizátorok vizsgálata, a többi tényezőtől eltekintettem.

- (13) a. *What was that noise?*
'Mi volt ez a zaj?'
- b. *Oh, I'm sure it was only the children getting up to watch cartoons. Go back to sleep.*
'Á, biztos vagyok benne, hogy csak a gyerekek keltek föl rajzfilmet nézni. Menj vissza aludni.'

A *get up* ('felkel') igét általában a disztributív predikátumok közé sorolják, de ebben a példában nem látjuk a disztributív predikátumok jellemzőjeként meghatározott tulajdonságot: nem biztos, hogy minden gyerek fölkel.⁴ A jelenség bemutatásával az volt a célom, hogy megmutassam: szükség van olyan nyelvelméleti modellre, nyelvelméleten alapuló kritériumokra, melyek alapján a predikátumok – és a vizsgálatom tárgyát képező lokalizátorok – besorolhatók a megfelelő csoportokba.

3. Az elméleti háttér

3.1. Link (1983) modellje

Modelljében Link a többes számú kifejezések és az anyagnevek közötti hasonlóság (pl. kumulatív referencia), illetve a többes számú kifejezések kollektív és disztributív olvasatának leírását tűzte ki célul. A kumulatív referencia modellezéséhez bevezet egy műveletet (*), ami egy **P** predikátum által denotált individuumból ún. *i n d i v i d u u m - ö s s z e g e k e t* (individual sum) hoz létre. Erre a műveletre építi hálóelméleti modelljét. Az így létrejött többes számú predikátum, ***P** extenziója egy teljes egyesítés-műveletes félháló⁵ lesz. A következő ábrán egy ilyen félháló látható, melyet három individuum (pl. David, Tina, Chris) generál.⁶

⁴ A probléma egy lehetséges megoldása megtalálható Winter (2002) cikkében.

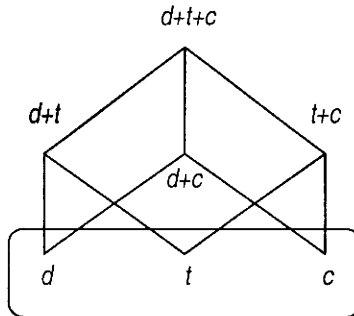
⁵ Egy $(S; \bullet)$ struktúra félháló, ha a $\bullet$ művelet asszociatív (S minden a, b, c elemére: $(a \bullet b) \bullet c = a \bullet (b \bullet c)$), kommutatív (S minden a, b elemére: $a \bullet b = b \bullet a$) és idempotens (S minden a elemére: $a \bullet a = a$).

Ezzel ekvivalens a következő definíció: $(S; \leq)$ félháló, ha S részben rendezett halmaz (értelmezve van rajta egy rendezési reláció), és bármely kételemű részhalmazának létezik legkisebb felső korlátja (szuprémuma) / legnagyobb alsó korlátja (infimuma).

Teljes egyesítés-félháló: S bármely részhalmazának létezik legkisebb felső korlátja.

⁶ Landman (1989).

(14)

Ha David, Tina és Chris gyerekek, és az adott diskurzustartományban nincs több gyerek, akkor a félháló elemei pl. a következő predikátumok extenzióit jelölhetik:

$$(15) \quad \begin{aligned} \|\text{child}\| &= \{d, t, c\} \\ \|\text{children}\| &= \{d, t, c, d+t, d+c, t+c, d+t+c\} \\ \|\text{the children}\| &= \{d+t+c\}^7 \end{aligned}$$

Látható, hogy a *children* ('gyerekek') ($\ast\mathbf{P}$) extenziója a félháló összes elemét tartalmazza. A disztributivitás és kollektivitás közötti különbségtétel céljából Link (1983) definiálja a valódi plurális predikátumot ($\circ\mathbf{P}$), ami azt jelenti, hogy $\ast\mathbf{P}$ extenziójából kivesszük az atomokat. $\circ\mathbf{P}$ elemei lesznek a kollektív predikátumok extenziói. A vegyes predikátumok azok a predikátumok, melyek extenziói atomokat és valódi individuum-összegeket is tartalmaznak, a disztributív predikátumok extenziói pedig csak atomokat:

$$(16) \text{Distr}(\mathbf{P}) \leftrightarrow \forall x (\mathbf{P}(x) \rightarrow \text{At}(x))$$

A következő logikai összefüggés (17.a.) a disztributív predikátumokra érvényes kritériumra (17.b.) példa:

- (17) a. *The animals died. So every animal died.*
'Az állatok elpusztultak. Tehát minden állat elpusztult.'
- b. $\ast\mathbf{Q}(\sigma\ast x\mathbf{P}x) \Rightarrow \forall x (\mathbf{P}x \rightarrow \mathbf{Q}x)$

$\sigma\ast x\mathbf{P}x$ ún. valódi összeget (proper sum) jelent, ami $\circ\mathbf{P}$ extenziójának a szuprimuma. (Pl. [14]-ben a félháló $d+t+c$ -vel jelölt eleme.)

⁷ Maleczki (1994) alapján a magyarban a következőképpen jelölhetnék az extenziókat a háló elemei:

$\|\text{egy gyerek}\| = \{d, t, c\}$, $\|\text{gyerek}\| = \{d, t, c, d+t, d+c, t+c, d+t+c\}$, $\|\text{gyerekek}\| = \{d+t, d+c, t+c, d+t+c\}$.

Link (1983) nemcsak a disztributív, ill. kollektív olvasatot különbözteti meg, hanem beépíti a modellbe a csoportolvasatot is.⁸ Későbbi munkájában⁹ kibővíti a modellt úgy, hogy az atomok halmaza tiszta atomokból (pure atoms) és nem tiszta atomokból (impure atoms) álljon. A tiszta atomok a korábbi egyes számú individuumok, a nem tiszta atomok a csoportok denotációit reprezentálják. Az így létrejött modellben két teljes atomos egyesítés-félgáló jön létre: az egyik a tiszta atomokból, a másik a nem tiszta atomokból generált félgáló lesz. A teljes félgáló vegyes összegeket is tartalmazni fog. Két művelet teremt kapcsolatot a csoportok és a tiszta összegek között.

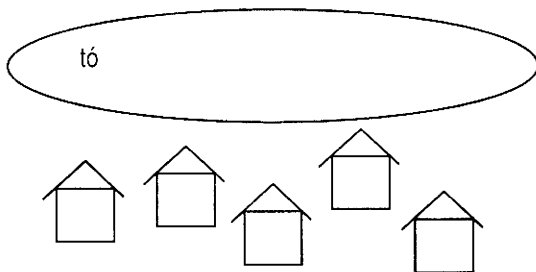
↑ injektív leképezés; tiszta összegekből képez csoportot: minden tiszta összeghez hozzárendel egy csoportot, és két különböző összeghez nem rendelheti ugyanazt a csoportot.

↓ szürjektív leképezés; minden csoport esetén specifikálja a tagjait: minden csoporthoz (nem tiszta atomhoz) hozzárendel egy tiszta összeget (lehetnek különböző csoportok, melyeknek ugyanazok a tagjaik.)

Landman (1989) rámutatott a Link modelljében rejlő problémákra; ezek ismertetése helyett azonban egy, a lokalizátorok köréből vett szemléletes példán keresztül mutatom meg, milyen nehézséget okoz Link elképzelésének az alkalmazása.

Tekintsük a (18) ábrán látható szituációt, és a hozzá tartozó (19) állítást.

(18)

(19) *A házak mögött van egy tó.*

(19) egyértelmű mondatnak tekinthető a disztributivitás/kollektivitás szempontjából. A kérdés az, milyen interpretációt kaphat ebben az esetben *a házak* kifejezés. Intuíciónk alapján feltételezhetjük, hogy itt *a házak* kollektív olvasa-

⁸ A csoportok tulajdonságai nem függenek tagjaik tulajdonságaitól. A csoport nem egyenlő tagjainak összességével.

⁹ Ezt Landman (1989) alapján összegzem.

táról van szó. Ebben az esetben Link (1983) alapján a házak összege lesz a *mögött* argumentuma.

(20) $Q(\sigma^*xPx)$

Q: MÖGÖTT, P: HÁZ

Linknél mind a kollektív, mind a disztributív olvasat esetében, ha a predikátumnak többes számú argumentuma van, az argumentumok denotációja összeg lesz. Az argumentumok tekintetében nincs különbség. Gyakorlatilag abban van különbség, hányszor „alkalmazzuk” a predikátumot. Kollektív olvasat esetében egyszer: az összegre, disztributív olvasat esetében többször: az atomokra. A (18)-ban vázolt szituációban minden házra, bármely kettő, három, négy összegére teljesül a részvétel reláció (partake in relation), azaz ezek mindegyikére igaz, hogy mögötte van egy tó.

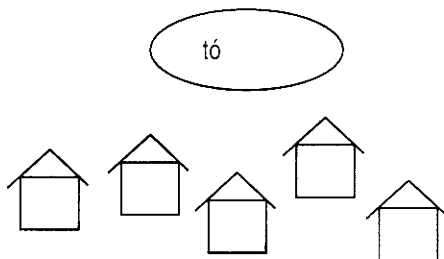
Mivel bármelyik házra igaz, hogy mögötte van egy tó, ez az interpretáció megegyezik azzal, amit (21) disztributív olvasatához rendelhetünk.

(21) *A házak mögött tavak vannak.*

(21)-ben is az argumentum (*a házak*) denotációja összeg, de itt a predikátumot csak az atomokra alkalmazzuk (l. 16). (17) miatt pedig ebben az esetben is minden házra igaz, hogy mögötte van egy tó. Nyilvánvaló azonban, hogy (21) disztributív olvasata más szituációt ír le, mint (19).

Most változtassuk meg a (18)-ban vázolt szituációt annyiban, hogy a tó méretét csökkentjük.

(22)

(19) éppúgy leírhatja ezt a szituációt, mint (18)-at. Ha feltételezzük, hogy a *mögött* argumentuma ebben az esetben is összeg, megállapíthatjuk, hogy most nem teljesül Link részvétel reláció (partake in relation) kritériuma. De az egyes házakra sem igaz mindre, hogy mögötte van egy tó. Ebből következően itt *a házak* denotátuma csoport kell, hogy legyen. Ha azonban (19) esetében *a házak*

egyszer összeg (18), másszor csoport (22) denotátummal rendelkezik, a mondat kétértelmű kellene, hogy legyen, de nem az.¹⁰

Ha a fenti mondatokat úgy próbáljuk meg formális keretbe önteni, hogy a Q predikátumot annak a kifejezésnek feleltetjük meg, hogy mögötte van egy tó, akkor az alábbi interpretációkat adhatjuk a mondatainknak:

(18)-at leíró (19) mondat fordítása lehetne:

$$\text{i) } \forall y(y = \sigma * xPx \rightarrow \bar{Q} x) \text{ ahol } \bar{Q} = \lambda x(Qx \wedge \exists z(z \prod x \rightarrow {}^T Qz)), \\ \prod \text{ rendezési reláció,} \\ {}^T Q: \text{'részt vesz Q-ban'}; \text{ vagyis} \\ \forall y(y = \sigma * xHáz'(x) \rightarrow \text{Mögötte.van.egy.tó}'(x))$$

Valamint az ábrából látszik, hogy ii) is teljesül:

$$\text{ii) } \forall x(Ház'(x) \rightarrow \text{Mögötte.van.egy.tó}'(x))$$

Az egyik probléma tehát az, hogy ez az interpretáció megegyezik a (21)-hez rendelhető disztributív interpretációval:

iii)

$$*\text{Mögötte.van.egy.tó}'(\sigma * xHáz'(x)) \Rightarrow \forall x(Ház'(x) \rightarrow \text{Mögötte.van.egy.tó}(x)) \\ \text{l. (17)}$$

A másik probléma pedig az, hogy (19)-hez sem az i) sem az ii) interpretáció nem rendelhető, ha a (22)-ben ábrázolt szituációt írja le. Mivel (18) és (22) csak a tó méretében különbözik, és (19) értelmezésében ez a tény nem játszik szerepet, az lenne kívánatos, hogy (19)-hez csak egy interpretációt rendelhessünk, és ez az interpretáció különbözzön a (21) mondat disztributív olvasatához rendelhető interpretációtól, ami mind (18)-tól, mind (22)-től eltérő szituációt ír le.)

Valamilyen más elméleti keretet kell tehát keresni a lokalizátorok elemzéséhez.

¹⁰ A (19)–(21) mondatok formalizálása nehézségbe ütközik, mivel a lokalizátorok argumentumaikhoz valamilyen térdarabot rendelnek, az argumentumok által denotált objektumokat először le kell képezni egy ponthalmazra. (Ezt a funkciót látja el Zwarts és Winter (2000) modelljében a *loc* függvény.) Az okozza a nehézséget, hogy a valódi összegek Link (1983) modelljében absztrakt dolgok, így nem egyértelmű, hogyan lehetne ezekhez a hálóbéli csomópontokhoz ponthalmazokat rendelni. Landman (1989) modelljét – mint később látni fogjuk – könnyebben lehetne Zwarts és Winter (2000) modelljével ötvözni. Azonban a dolgozatban csak arra vállalkoztam, hogy annak a feltételezésnek az alapján, hogy a lokalizátorok megőrzik argumentumaik struktúráját (bármilyen entitás legyen is az), megmutassam, hogyan viselkednek a disztributivitás/kollektivitás szempontjából. Ehhez azonban világossá kellett tennem egy alkalmas modell alapján, milyen struktúrával is rendelkeznek ezek az argumentumok. A fentiek miatt, úgy tűnik, Link (1983) modelljét nem célszerű választani.

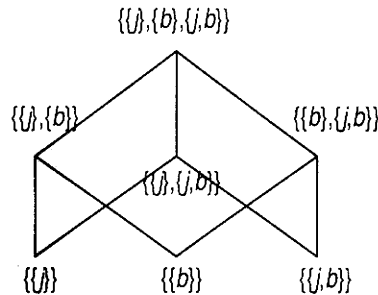
3.2. A probléma megoldása Landman (1989) modelljében

3.2.1. Landman (1989) modelljének ismertetése

Landman (1989) bebizonyítja, hogy Link háromféle értelmezése helyett elég megkülönböztetni a kollektív és disztributív olvasatot, s ez a különbség megfelel az összeg és csoport típusú denotációk közötti különbségnek. Azt állítja, hogy összegekre csak disztributív tulajdonságok alkalmazhatók, s amikor disztributív olvasatról van szó, akkor a predikátumot az összeg tagjaira alkalmazzuk. Ezért úgy módosítja Link modelljét, hogy halmazelmélet-alapú legyen. Az individuum-kostansok denotációi éppúgy, mint összegeik denotációi halmazok lesznek. Ezzel kiküszöböli azt az ontológiai problémát is, hogy Link (1983) hálójában az atomok individuumok, míg összegeik absztrakt dolgok. Landman modellje egy individuumokat tartalmazó A alaphalmazra épül; az individuumok egyelemű halmazai lesznek az individuum konstansok denotációi. Mivel ezek az egyelemű halmazok A részhalmazai, vagyis az A alaphalmaz hatványhalmazának¹¹ elemei, a félhálót A hatványhalmazára építi fel. (Az üres halmaz kivételével.) Landman modelljében a csoportok is halmazelméleti interpretációt kapnak. (Ezt a hatványhalmazok létrehozása teszi lehetővé, illetve az a művelet, amellyel egyelemű halmazokat hozhatunk létre.) A halmazelmélet beépítése a modellbe lehetővé teszi, hogy a csoportok tulajdonságai függetlenek legyenek tagjaik tulajdonságaitól. Lényeges új elem Link javaslatához képest az is, hogy Landman az A hatványhalmazának elemeiből szabad atomos teljes egyesítés-félhálót generál, melyek elemeik száma szerint rendezhetők. Ilyen szabad félhálót alkotnak az A -ból létrehozott n -ed fokú típusok (graded type n), és a hozzájuk tartozó kumulatív típusok. Az n -ed fokú típusok az A -ból az n -dik lépésben létrehozott hatványhalmaz elemeinek megfelelő atomokat és azok összegeit jelentik, az n -dik kumulatív típus tartalmazza az összes m -ed fokú típust ($m < n$), és azok összegeit, tehát egyes összegeket is tartalmaz. Az összeg halmazok unióképzését jelenti. A (23) ábrán egy másodfokú félhálót látunk. Az $A = \{j, b\}$ halmaz második hatványhalmazának elemeit tartalmazza.

¹¹ A hatványhalmaza: A összes részhalmazának halmaza.

(23)

Az ábrán látszik, hogy a j , b individuumok csoportja – $\{\{j,b\}\}$ – is atomként (egyelemű halmazként) jelenik meg. (A hatványhalmazok képzését egészen addig folytathatjuk, amíg létre nem jön egyelemű halmazként a megfelelő elemekből álló csoport.)

Fontos észrevétele továbbá Landmannak, hogy a predikátumok kollektivitás/disztributivitás szempontjából történő osztályozásának alapja az, hogy milyen típusú entitások alkotják az extenzióikat. Vannak predikátumok, melyek extenzióit csak individuumok alkotják, másokét csak csoportok, és vannak olyanok, melyek extenziói individuumokat éppúgy tartalmaznak, mint csoportokat. Ezek rendre a disztributív, kollektív és a vegyes predikátumok. Mivel a predikatív viszony halmazelméleti megközelítésben az *elem* relációval adható meg, Landman észrevételéből az következik, hogy ezek a megszorítások az argumentumokra is érvényesek. Tehát, ha egy predikátum disztributív, azaz extenzióját csak individuumok alkotják, akkor argumentumként csak olyan kifejezést vehet maga mellé, melynek extenzióját ugyancsak individuumok alkotják. Kollektív predikátum argumentumának pedig csoporttípusú struktúrával kell rendelkeznie.

3.2.2. A probléma megoldása

A lokalizátorok is argumentumaik alapján osztályozhatók Landman fenti elemzését követve azzal a feltételezéssel, hogy a lokalizátor megőrzi argumentuma struktúráját. A lokalizátorok függvényként írhatók le, melyek argumentumaik extenzióit helyébe változtatják. Azt feltételeztem a vizsgálódás során, hogy a függvény megőrzi a struktúrát, tehát ha egy lokalizátor összeg extenziójú argumentumot kíván maga mellé, akkor elkülönült helyeket kapunk eredményül, ha csoporttípusút, akkor egy összefüggő térdarabot. Ezek alapján (19)-ben bármelyik szituáció esetén (18, 22) csoporttípusú lesz a *mögött* argumentuma; Landman modelljében egy atom, amelynek egy egyelemű halmaz felel meg. (Az 5. részben kerül meghatározásra, hogyan jön létre a hatványhalmazok segit-

ségével ez az egyelemű halmaz.) Így *a házak mögött* egyetlen összefüggő térdarabot jelöl, azaz (19)-ben kollektív olvasatról van szó.

4. A lokalizátorok osztályozása

Ebben a szakaszban a következő kérdésekre fogok válaszolni:

- a) melyik lokalizátor mellett milyen szemantikai szerkezetű DP-k állhatnak;
- b) a koordinált és többes számú DP-knek milyen értelmezései lehetnek (kollektív/disztributív vagy mindkettő) egy-egy lokalizátor mellett.

4.1. Az adatok

A következő DP csoportokat vizsgáltam a lokalizátorok mellett:

- (24) egyes számú DP-k:
- a) *a ház, a tó, a hegy*
  - b) *az erdő, a nádas, a nép*
  - c) *a víz, a liszt*
- többes számú DP-k
- a házak, az erdők*

Az a) csoportba olyan egyes számú kifejezések kerültek, melyek egyedülálló objektumokat jelölnek, a b)-be gyűjtőnevek, c)-be anyagnevek tartoznak. Ezekkel kapcsolatban azt vizsgáltam, melyik típussal melyik lokalizátor kapcsolódhat össze. Vizsgáltam még ezeknek a csoportoknak az *és*-sel koordinált szerkezeteit is. A d) csoport, valamint a koordinált szerkezetek sajátossága a többféle értelmezési lehetőség. Tapasztalataimat a következő pontban a (25)-ös táblázat foglalja össze.

4.2. A megfigyelések

Az oszlopok mutatják a különböző típusú DP-eket, a sorok az egyes lokalizátorokat. Pipával jelöltem, ha az egyes számú DP a legfelső sorban megadott formában előfordulhat az adott lokalizátor mellett; Ø jelöli ha együtt nem jól formált szerkezetet alkotnak. D jelöli a disztributív olvasatot, K a kollektív olvasatot.

	a ház, a tó, a hegy	az erdő, a nádas, a nép	a víz, a liszt	a ház és a tó	az erdő és a nádas	a víz és a liszt	a rizs és a bab	a házak, a tavak, a hegyek	az erdők, a nádasok
-ON	√	√	√	∅	∅	∅	∅	D, K	D, K
-BAN	√	√	√	∅	∅	∅	∅	D	D
-NÁL	√	√	√	∅	∅	∅	∅	D, K	D, K
ELŐTT	√	√	√	D, K	D, K	D, K	D, K	D, K	D, K
MÖGÖTT	√	√	√	D, K	D, K	D, K	D, K	D, K	D, K
MELLETT	√	√	√	D, K	D, K	D, K	D, K	D, K	D, K
ALATT	√	√	√	D, K	D, K	D, K	D, K	D, K	D, K
FŐLÖTT	√	√	√	D, K	D, K	D, K	D, K	D, K	D, K
KÖRÜL	√	√	√	D, K	D, K	D, K	D, K	D, K	D, K
KÖZÖTT	∅	√	√, ∅	K	D, K	K	D, K	D, K	D, K

A táblázat alapján megfogalmazható általánosítások:

1. Az egyedülálló objektumokat denotáló kifejezések mindegyik lokalizátorral összekapcsolódhatnak a *között* kivételével. Egyes számban álló gyűjtőneveket a vizsgált kifejezések mindegyike vehet maga mellé. Többnyire a *között* is jól formált szerkezeteket hoz létre gyűjtőnevekhez kapcsolódva. Meg kell jegyezni azonban, hogy (26) pl. nem mindenki szerint jól formált.

(26) ?*az erdő között*¹²

Az is érdekes, hogy ha a *között*-tel jól formált egy gyűjtőnév, akkor kicserélhető a *között* a *-ban*-ra úgy, hogy a jelentés nem változik.

(27) *a nádas között*

(28) *a nádasban*

Azokat a gyűjtőneveket, melyek mind a *-ban*-nal, mind a *között*-tel állhatnak, valahogy úgy lehet elképzelni a Landman-féle modellben, hogy a hatványhalmazok létrehozásának második lépésében a gyűjtőnév denotációját alkotó elemekből létrejön egy egyelemű halmaz, melynek eleme a gyűjtőnév denotációját alkotó elemek halmaza: $\{\{x_1, x_2, \dots, x_n\}\}$. Ez lehet a *között* argumentuma. A következő lépésben létrehozzuk az ebből a halmazból képzett egyelemű halmazt, így ennek a halmaznak az eleme is egy elemű halmaz, tehát

¹² Néhány adat: *a telek erdő között található* (taborhelyek.hu/comment/reply/283); *a háza [...] az erdő között egymagában áll* (bbbse.hu/content.php?article.9); *erdő között található az étterem* (matrahegy.hu/vendegla/vendegla.php?reszlet=sastoett).

nem „látszanak” már az eredeti elemek. Ez lehetne a -bAn argumentuma. Számításba kell venni azonban, hogy míg a többes számú kifejezések esetén a többes szám jele alapján „generálhatjuk” az egyes számú kifejezésekből a hatványhalmazokat, „nyelvileg” semmi nem jelzi azt, hogy az erdő fákból áll, vagy a nép emberekből, a sereg katonákból stb., azaz a gyűjtőnevek nem hordoznak magukon olyan nyelvi tényezőket, melyek alapján a fent írt műveleteket elvégezhetnénk.

2. Az anyagnevek szintén érdekesek a *között* szempontjából. A nyelvi adatok alapján nem állítható, hogy a *között* mellett egyáltalán nem fordulnak elő, de csak kis számú és korlátozott szöveggörnyezetben találkozhatunk ilyen kifejezésekkel¹³.

(29) *A liszt között kukac van.*

(30) *A tojások liszt között vannak, ne féljen. Nem törnek el.*¹⁴

Még a *sár között* kifejezésre is lehet egy irodalmi példát találni:

(31) *Tested meg a sár között, mely a katona iszonyú szeretője.*¹⁵

Egy-egy esetben a teljesen folyékony anyagokat jelölő kifejezésekkel is előfordulhat:

(32) *...ritkán találkozunk az állatokkal [polipokkal] víz között, sokkal gyakrabban repedésekben, üregekben fedezhetjük fel őket.*¹⁶

Az adatok számából arra lehet következtetni, hogy minél homogénebb anyagra vonatkozik a kifejezés, annál ritkábban fordul elő a *között* mellett.

3. A koordinált szerkezetekkel kapcsolatban a következőket állapítottam meg: A ragok morfológiai tulajdonságaikból fakadóan a koordinált szerkezetekkel összekapcsolódva nem jól formáltak.

(33) **az asztal és a széken*

A ragok természetesen kapcsolódhatnak külön-külön a DP-khez (*az asztalon és a széken*), de abban esetben már helyextenziójú kifejezések koordinációjáról van szó, tehát, ha létre is jön kollektív olvasatú mondat, az nem azon múlik, hogy a lokalizátor argumentumaként álló DP-k összeg- vagy csoport-típusú interpretációt kapnak-e. Ilyenkor a lokalizátor külön-külön működik a DP-ken, tehát nem jön létre összefüggő térdarab. Ezt mutatja az a tény, hogy nemcsak azonos

¹³ Maleczki Márta hívta fel a figyelmemet erre a (29)-es példamondattal.

¹⁴ forum.gondola.hu/cgi-bin/ultimatebb.cgi?ubb=get_topic&f=5&t=000085.

¹⁵ www.zetna.org.yu/zek/konyvek/25/f39.html.

¹⁶ www.buvarinfo.hu/buvarinfo_sites/eletavizfa/200008baratomapol.htm.

lokalizátorral összekapcsolódott DP-k koordinálhatók, és kaphatnak kollektív olvasatot, hanem lehet akár az egyik rag, a másik névutó:

(34) *A gyerekek a padláson és a ház mögött bújtak el.*

A többi lokalizátor – a *között* kivételével – a koordinált szerkezeteknek kollektív és disztributív olvasatot is képes adni.

4. Többes számú DP-k mellett a ragok is előfordulhatnak, és a *-bAn* kivételével kollektív és disztributív olvasatot is létrehozhatnak.

(35) *A házaknál mindenhol van szemetes kuka.*

(36) *Azoknál a házaknál van egy útkereszteződés.*

(35)-ben a DP-nek disztributív olvasata van, azaz a *házak* összegéről van szó. (36)-ban pedig a *házak* csoportjáról.

A *-bAn* azonban csak disztributívan tud a DP-hez kapcsolódni. A következő mondatban kollektív olvasatról van szó, de nem a *-bAn* argumentuma lesz kollektív olvasatú, hanem az egész *dobozokban* kifejezés kollektív olvasatáról van szó, azaz helyek vagy térdarabok csoportjáról. A *-bAn* argumentuma a dobozok összege lesz, ami azt jelenti, hogy a *-bAn*-t minden egyes dobozra alkalmazzuk. (l. az összeg meghatározását a 3.2-ben)

(37) *Minden a dobozokban van.*

5. Szólni kell még a táblázat utolsó soráról. A *között*-ről megállapítottam, hogy úgy viselkedik, mint a kollektív predikátumok. A táblázatban viszont az látható, hogy gyűjtőneveknek, „szemcsés” anyagok neveinek és többes számú DP-knek képes disztributív olvasatot adni. Azonban ezekben az esetekben is csak „csoport szintig” képes erre. Ezek pontosan olyan kifejezések, amelyek csoportokra (is) tudnak referálni, ezért lehetséges a *között*-tel mind a két olvasat.

(38) *A rizs és a bab között kukorica van. (Pl. egy veteményes kertben.)*

Kollektív olvasat szerint a vetés sorrendje: rizs, kukorica, bab. Disztributív olvasat: a rizs közé és bab közé is került kukorica. Ez szintén párhuzamba állítható az egyargumentumú predikátumokkal; a példa Landman (1989)-től származik:

(39) *The boys and the girls meet. (But not in the same room.)*

‘A fiúk és a lányok találkoznak.’ (De nem ugyanabban a szobában.)

(39)-ben a *meet* ugyanúgy, mint a *között* csoportok disztributív olvasatát hozza létre.

4.3 Az eredmények összegzése

A fentiek alapján a következőképpen osztályozhatjuk a lokalizátorokat az egyargumentumú predikátumokhoz hasonlóan:

Disztributív lokalizátor: *-bAn*

Kollektív lokalizátor: *között*

Vegyes: *-On/n, -nÁl, előtt, mögött, alatt, fölött, mellett, körül, között.*

5. A lokalizátorok kollektivitásra való képessége és jelentéseik közötti összefüggés

Zwarts és Winter (2000) a lokalizátorok jelentésének modellezéséhez a vektortér struktúrát választották. Az egyes lokalizátorok jelentését vektorok segítségével adják meg úgy, hogy minden lokalizátor jelentésének alapvető komponense lesz, hogy a viszonyítási objektumhoz képest külső vagy belső térdarabra vonatkoznak-e. Külső határvektorok¹⁷ segítségével definiálják az *-On/n, -nÁl, előtt, mögött, alatt, fölött, mellett, körül, között* jelentését, belső határvektorok segítségével a *-bAn* jelentését.

Ezek alapján a következő általánosítást fogalmazhatjuk meg:

Minden lokalizátor, kivéve a *-bAn*-t, a viszonyítási objektumokhoz képest külső teret hoz létre. A *-bAn* pedig belsőt.

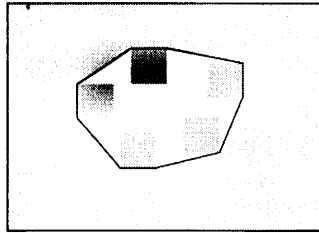
Ezek az inherens, lexikálisan adott szemantikai tulajdonságok a következőképpen függenek össze az előzőekben tett megfigyelésekkel:

A lokalizátorokat disztributivitás/kollektivitás szempontjából vizsgálva a *-bAn* és a *között* különbözik a többitől. Viszont a *között* is besorolható a vegyes csoportba, mert láttuk, hogy csoportok összege esetén lehet disztributív. A *-bAn* azonban semmilyen körülmények között nem kollektív. A lokalizátorok jelentésében jelenlevő markáns, alapvetőnek tekinthető különbség magyarázhatja a kollektivitásra való képességüket, ill. annak hiányát. A *-bAn* csak disztributívan képes argumentumával összekapcsolódni, és ez a jelentéséből következik: több objektum esetén nem lehet egyetlen összefüggő belső teret létrehozni, mert az objektumok természetes határa ezt megakadályozza. Az objektumokhoz képest összefüggő külső térdarabot azonban mindig meg lehet határozni.

¹⁷ Az objektumokat leképezik egy pontthalmazra; a belső határvektor kezdőpontja a pontthalmaz határvonaláról indul, és végpontja eleme a pontthalmaznak. A külső határvektorok kiindulópontja ugyancsak eleme az objektum leképezéseként előálló pontthalmaz határvonalának, de végpontja nem eleme a pontthalmaznak.

Zwarts és Winter (2000) a többes számú DP-kel álló prepozíciós szerkezeteket (az angol nyelvet vizsgálták) az objektumok körül létrehozható ún. konvex burok segítségével modellezzik. Ezt jelzi a (40) ábrán a sötét szürkével jelölt viszonyítási objektumok körüli fekete vonal. Ha a viszonyítási objektumok pl. házak, akkor *a házak körül* kifejezés kollektív olvasatát a világos szürkével jelölt területtel illusztrálhatjuk.

(40)

Zwarts és Winter (2000) több objektumra megfogalmazott definíciójával az a probléma, hogy nem tesznek különbséget a disztributív és a kollektív olvasatú szerkezetek között. Definíciójuk szerint ugyanis több objektum esetén a konvex burokhoz képest határozzák meg a külső vagy belső határvektorok a teret. Így azonban – meg is állapítják ezt –, az *in* prepozíciónak is lehet kollektív olvasata: a konvex burkon belüli terület, ami megegyezik a *between* által denotált területtel. Angol példájuk erre:

(41) *The worm is in the strawberries.*

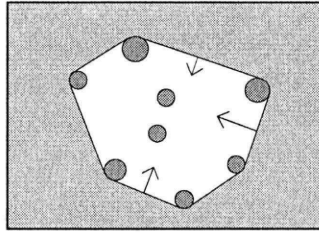
'A féreg az epresben van.'

Azt is megjegyzik, hogy nem tudnak magyarázatot adni arra, hogy az általuk feltételezett kollektív olvasat miért nem áll elő a *houses* 'házak' kifejezéssel. (Az *in the houses* 'házakban' kifejezés soha nem utal a [40] ábrán látható fehér területre.) Véleményem szerint ennek az a magyarázata, hogy a *houses* és a *strawberries* kifejezések nem ugyanolyan szerkezetű denotációval rendelkeznek, mint azt alább látni is fogjuk.

Az ő elképzelésük alapján viszont jól megragadható a *-bAn* és *között* különbözősége azokban a példákban, amikor kicserélhetők egymással: bár ugyanazt a térdarabot hozzák létre, de nem ugyanúgy. A *között* esetében a határvektorok a viszonyítási objektum határvonaláról indulnak, külső vektorok; a *-bAn* esetében az objektumok körüli konvex burok határvonala a kiindulópontok halmaza, így ezek a vektorok (a burokhoz képest) belső vektorok. A (42) ábrán a *-bAn* néhány vektorát látjuk, a fehér terület lehet pl. *az erdőben* kifejezés denotációjának képe, a sötét szürke körök jelölik a fákat.

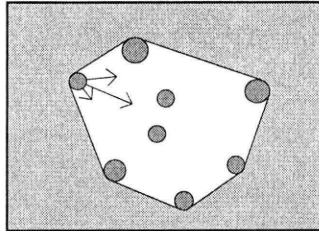

(42)

A (43) ábra a *között* néhány vektorát mutatja. A fehérrel jelölt terület ugyanúgy lehet a *házak között* kifejezés denotációjának modellbeli képe, mint az *erdő között* kifejezése.

(43)

A magyar lokatívuszi kifejezésekre az alábbiak szerint lehetne alkalmazni Zwarts és Winter (2000) elképzelését, megmutatva azt is, hogy az alkalmazott modell hogyan képes tükrözni azt a struktúrát, amit Landman (1989) modelljében rendelhetünk a lokalizátorok argumentumaihoz disztributív, ill. kollektív olvasat esetén.

Az argumentumok struktúrája szerint a következő eseteket különböztethetjük meg:

1. Disztributív olvasatú többes számú kifejezések denotációi bármelyik lokalizátor mellett:

Landman (1989) modelljében:

Összeg-típusú denotációt kapnak (l. 3.2; Landmannál más az összeg, mint Linknél (1983)), ami azt jelenti, hogy a lokalizátort magukra az objektumokra alkalmazzuk.)

Zwarts és Winter (2000):

Zwarts és Winter (2000) nem foglalkozik a disztributív/kollektív olvasatok körüli problémákkal, plurális kifejezésekkel frázist alkotó prepozíciókra egyetlen definíciót adnak. Ez azonban nem jelent problémát, ha elfogadjuk

Landman (1989) elképzelését, és azt mondjuk, hogy plurális kifejezésekkel összekapcsolódott lokalizátorok disztributív olvasata esetén nincs szükség Zwarts és Winter (2000) modelljében külön definícióra: a plurális kifejezés denotációját alkotó objektumokra külön-külön alkalmazzuk a lokalizátorokat (ugyanazt a definíciót, mint egyedül álló objektumokra referáló kifejezések esetén).

2. Gyűjtőnevek denotációja a között kivételével minden lokalizátor mellett, és a kollektív olvasatú többes számú kifejezések denotációja a *-bAn* és a *között* kivételével¹⁸ minden lokalizátor mellett:

Landman (1989):

Ezen argumentumok denotációja a legalább a 3. lépésben létrehozott hatványhalmaz (harmadfokú hatványhalmaz) egyik egyelemű halmaza lesz, melynek egyetlen eleme maga is egyelemű halmaz (a hálóban atom; tehát nem „látszanak” az eredeti objektumok, melyekből az egyelemű halmazokat generáltuk).

Zwarts és Winter (2000):

A konvex burok által létrejött ponthalmaz egyetlen objektumként működik (hasonlóan az egyelemű halmazhoz, melynek egyetlen eleme is egyelemű), tehát a külső, ill. belső határvektorok (belső határvektorok csak a gyűjtőnevek esetében, l. [42] ábra, mivel a magyarban a *-bAn* nem kollektív) a konvex burokhoz képest fogják a megfelelő térdarabot meghatározni.

3. Gyűjtőnevek és többes számú kifejezések denotációi a *között* mellett:

Landman (1989):

Ezen argumentumok denotációja az A alaphalmaz elemeiből legalább a második lépésben létrehozott hatványhalmaz (másodfokú hatványhalmaz) olyan egyelemű halmaza, melynek elemei a gyűjtőnév vagy plurális kifejezés által denotált objektumok. (Tehát, szemben az előző pontban megadott meghatározással, itt az a lényeg, hogy az egyelemű halmaz egyetlen eleme többelemű halmaz legyen.)

Zwarts és Winter (2000):

A (42) és (43) ábrákat összehasonlítva láthatjuk, hogy a *között* számára a konvex burok nem egyetlen, új objektumként működik, mivel a *között* nem vehet maga mellé olyan argumentumot, mely egyetlen objektumra referál. Azt látjuk, hogy a külső határvektorok kiinduló pontja maguk az objektumok határvonalai. Tehát, a *között* argumentumának denotációja esetében létre-

¹⁸ A *-bAn* azért kivétel, mert nem lehet kollektív, a *között* argumentumáról pedig l. a következő pontot.

hozzuk a konvex burkot az objektumok körül, (mint Landmannál az egyelemű halmazt), de a határvektorok számára továbbra is fontosak maguk az objektumok. (Ahogyan „láthatók” az egyelemű halmaz egyetlen elemének elemei, úgy „láthatók” a határvektorok számára a konvex burkon belüli objektumok. Azaz a külső határvektorok kiindulópontjai itt a konvex burkon belüli objektumok határvonalának pontjai, végpontjaik pedig a konvex burkon belüli ponthalmaz elemei.)

6. Összefoglalás.

A lokalizátorokat megvizsgáltam abból a szempontból, hogy milyen szemantikai tulajdonságú DP-kel kapcsolódhatnak össze, és milyen ennek az összekapcsolódásnak a módja. Ehhez röviden ismertettem azt az elméleti hátteret, ami lehetővé tette, hogy a lokalizátorok tulajdonságait az egyargumentumú predikátumokhoz hasonlóan megvizsgáljam. Azt találtam, hogy a lokalizátorok ugyanúgy osztályozhatók a lehetséges argumentumaik típusai alapján, mint az egyargumentumú predikátumok Landman (1989) szerint. A lokalizátorok esetében a disztributív, ill. kollektív olvasatot olyan értelemben vizsgáltam, hogy mellettük a többszámú DP-k, ill. a koordinált DP-k csoportként vagy összegként jelennek-e meg, azaz a DP-k által denotált objektumok együtt alkotnak-e viszonyítási objektumot (csoport) vagy a lokalizátort minden egyes objektumra alkalmazzuk (összeg). Ehhez feltéleztem, hogy a lokalizátorok mint függvények megőrzik argumentumaik modellbeli szerkezetét. Disztributív esetben elkülönült tereket hoznak létre, kollektív esetben egy összefüggő térdarab jön létre. Megkülönböztettem azt az esetet, amikor a kollektív olvasat nem a DP-k extenzióinak szintjén jön létre, hanem már a lokalizátorral való összekapcsolódás után, a lokatívuszi kifejezések extenzióinak szintjén (34, 37).

Az eredményül kapott osztályozás kapcsolatba hozható a lokalizátorok jelenésének egy markáns vonásával: az objektumokhoz képest külső vagy belső teret hoznak-e létre. Egyetlen olyan lokalizátor van a magyar nyelvben, ami belső teret hoz létre: *-bAn*, s ez az egyetlen, amelynek nem lehet csoport típusú argumentuma. Zwarts és Winter (2000) vektortér modelljét használva megmutatható a *között* és a *-bAn* közötti különbség azokban a kifejezésekben, amikor kicserélhetők egymással, valamint nem formális módon megmutattam azt is, hogyan lehetne az argumentumok Landman (1989) modelljében felépített struktúráját beilleszteni Zwarts és Winter (2000) modelljébe, így az a modell is számat tudna adni a lokalizátorok disztributív, ill. kollektív olvasatáról.

Irodalom

- Kracht, Marcus (2002), On the Semantics of Locatives. *Linguistics and Philosophy* 25: 157–232.
- Landman, Fred (1989), Groups, I. *Linguistics and Philosophy* 12: 559–605
- Link, Godehard (1983), The Logical Analysis of Plurals and Mass Terms: A Lattice-theoretical Approach. In: Bauerle, Rainer – Chritoph Schwarze – Arnim von Stechow (eds), *Meaning, Use and Interpretation of Language*. Walter de Gruyter, Berlin. 302–323.
- Maleczki, Márta (1994), Bare Common Nouns and Their Relation to the Temporal Constitution of Events in Hungarian. In: Bánréti, Zoltán (ed.), *Papers in the Theory of Grammar*. Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest. 168–183.
- Zwarts, Joost – Winter, Yoad (2000), Vector Space Semantics: a Modeltheoretic Analysis of Locative Prepositions. *Journal of Logic, Language and Information* 9: 169–211.
- Winter, Yoad (2002), Atoms and Sets: a characterization of semantic number. *LJ* 33: 493–505.

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Csécsy Magda (1921–2007)

A hetvenes években indult magyar–francia nyelvészeti projektumban ismertük meg az 1947-ben külföldre távozott nyelvészt. Gazdag nyelvészeti munkássága és rendkívül érdekes életútja fokozatosan bontakozott ki előttünk, akik szülőhazájában kevesebbet láttunk belőle, mint Franciaországban, ahol a nyelvoktatásban alkalmazott nyelvészet egyik elismert tekintélye lett.

Édesapja, Csécsy Imre (1893–1961) társadalomkutató, publicista és politológus radikális polgári demokataként fél évszázadon át részt vett a magyar politikai életben (amennyire engedték neki). Szülei révén és Lesznai Anna-féle rokonsága révén Csécsy Magda maga is belekerült abba a körbe, amelynek vezéralakja az akkor már évtizedek óta Amerikában élő Jászi Oszkár volt. S hiába volt protestáns mintadiák és kiváló egyetemista, a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett magyar–francia tanári végzettségével (rövid gimnáziumi tanárság után) az akkori „kultuszminisztériumba” került a legendás Keresztury Dezső miniszter kabinetfőnökének. A miniszter távozásával egy időben Csécsy Magda is távozott. Először egyéves ösztöndíjjal Franciaországba, ahol aztán élete nagy részét töltötte; erről szól gyönyörű önéletrajza (Csécsy 2005), amelyet már Magyarországra visszatelepülve írt meg. Ilyen életrajz után, amely egyszerre krónikás és történetkritikai jellegű, ugyanakkor feltárulkozó és rejtőzködő, nem könnyű nekrológot írni egy jó tudósról, rendkívül sikeres pedagógusról, aki korának egyik legszebb asszonya létére életének nagy részét egyedül és hazáján kívül élte le.

Második hazájában, Franciaországban, amelynek nagy nehezen lett állampolgára, óriási küzdelmek között jutott előre a francia állami (nagy) doktorátusig és az egyetemi professzorságig. Először egy párizsi középiskolában tanított franciát a francia tanulóknak, majd külföldieknek oktatta a francia nyelvet a legjobb szakmai keretekben: a párizsi Alliance Française-ben és a Bureau d’Enseignement de la Langue et Civilisation Françaises [BELC] keretében, végül az Institut des Professeurs de Français à l’Étranger nevű intézményben. Ezzel a munkásságával nagy mértékben hozzájárult (a) a francia mint idegen nyelv oktatása diszciplínájának kialakításához, (b) a franciaországi – nyelvoktatásban – alkalmazott nyelvészetnek a nemzetközi normákhoz igazodó fejlesztéséhez. Számos cikke maradandó nyomot hagyott, a francia ígéről írott könyve

(Csécsy 1968) pedig klasszikusnak számít. Ebből a témakörből írt nyolc jelentős francia nyelvű tanulmánya olvasható gyűjteményes kötetének első részében (Csécsy 1996, vö. Szépe 1998). Gyakorló tanárként is legendás volt. Egyik emlékezetes tette a magyar ötvenhatosok franciára tanítása. (Egyetlen politikai cikkét is 1956-ról írta a *Le Monde*-ban.)

Csécsy Magda folyamatosan törekedett arra, hogy tanítsa a magyar nyelvet Franciaországban. Mindenféle szervezetben megpróbálkozott ezzel (Csécsy 1996: 219–223, valamint Csécsy 2005: *passim*). Végül is – hogy, hogy nem – nem Párizsban, hanem Nizzában (franciául persze *Nice* a város neve, nekem és nemzedékemnek azonban *Nizza* marad) tudta ezt megvalósítani voltaképpen saját általános nyelvészeti tanszékén; igaz, hogy ebben a városban valamikor épp Hankiss János inaugurálta a magyar nyelv és kultúra tanítását (vö. A. Szabó 2007). A magyarnak idegen nyelvként oktatásában kutatóként alapvető kérdéseket tisztázott: ilyen volt a magyar nominális mondat, a magyar szó elejének és végének fonológiája, a magyar igerendszer. S természetesen a magyar nyelvnek az oktatás számára történő deskriptív és pedagógiai áttekintése (vö. Csécsy 1996). Magyar nyelvészként szorgalmas látogatója volt (amikortól megengedett volt számára) a nemzetközi magyar és finnugor kongresszusoknak.

Az 1970-es években indult magyar–francia kontrasztív nyelvészeti projektumban összejött a két vagy több szempont. A „francia” csapatot Jean Perrot vezette; erősségei között szerepelt Madeleine Csécsy, Georges Kassai, majd Fónagy Iván (nem tudom, hogy nevét milyen sorrendben írta); magyar részről Herman József és Kelemen Jolán (fő segítőjük: Radics Katalin) fémjelezte ezeket a nagyszerű tudományos találkozokat; az előadások és vitájuk, az együttlét, a publikációk nagymértékben hozzájárultak egy új magyarországi francia nyelvész-nemzedék kialakulásához és megerősödéséhez. Csécsy Magda kiváló „interferencia”-kutató volt ebben az együttesben: az igeidők használatának, a prepozícióknak és a mássalhangzó-rendszereknek az összevetésével „in vivo” végzett mintaszerű hibaelemzéseket (Csécsy 1996, II. rész).

Többször hivatkozott gyűjteményes kötetéből (Csécsy 1996) az idézetek alapján a következő csillagkép bontakozik ki: a központi helyen áll Aurélien Sauvageot, a franciaországi magyar stúdiumok nesztora, akivel Csécsy Magdának – mint szinte mindenkinek – nem volt felhőtlen a tanítványi kapcsolata. Mellette megtalálhatók a 20. századi francia klasszikusok: Benveniste, Gougenheim, Meillet és Wagner, valamint Louis Hjelmslev, Roman Jakobson, Lotz János, Nikolaj Trubetzkoy és Ullmann István (s természetesen saját kortársainak a java.) Az ebben a referenciakeretben működő magyarországi nyelvészeknek nehéz életük volt: vagy Gombocz Zoltán után későn jöttek, vagy a tudományba is átszűrődött politikai történelemmel nem tudtak szinkronban lenni, vagy pedig már nem tudtak beilleszkedni a legújabb – elsősorban amerikai

– hullámba. Ebben lehetett volna része Csécsy Magdának, ha itthon marad; ez sem lett volna könnyű pálya.

Csécsy Magda azonban nemcsak nyelvészként, hanem művelődéstörténetészként és irodalomtörténetészként is megmutatta, hogy invencióval és szorgalommal mire mehet Franciaországban egy „protestáns kisebbségi” kutató. A középkor végi harcos – francia nyelvű – protestáns költészet elemzése kiállta az idők próbáját, miközben – különféle okokból – évtizedekig íróasztalfiókjában pihent (Csécsy 2003; Csécsy 2005: 239–251).

Protestánsként (és zenekedvelőként) buzgón énekelt kórusokban. Mint közismert önálló véleményű (női) tudós jelen volt a legelitebb franciaországi intellektuális találkozók, például Cérisyben. Francia állami kiküldetésben – a francia mint idegen nyelv oktatásának tanácsadójaként – és mint a Mediterraneum iránt szomjas magyar utazó bejárta Európát. Emberi, baráti kapcsolatainak hálózata révén voltaképpen a magyar nyelv és kultúra önkéntes nagykövetének szerepét is betöltötte.

Életének a vége felé Kanadába költözött, ahol férje halálig tartózkodott. Itt írt egy nagyon érdekes gender-nyelvészeti cikket (Csécsy – Somjen 1991; 1996-os kötetében újraközölve: 235–238).

Ezután hazatért. Itthon folytatta mindazt, amit előző tevékenységéből folytatni tudott, így például egy félévig sikeres vendégprofesszor volt a pécsi „magyar mint idegen nyelv /hungarológia”-programban (Szépe 2001: 184).

Ideje legnagyobb részében azonban önéletrajzát írta. A Helikon Kiadó a Petőfi Irodalmi Múzeumban mutatta be a frissen megjelent kötetet, ahol a kiváló költő Lator László – nagy szeretettel elmondott bevezetőjében – értette félre a művet („Memoár érzelmek nélkül” 2005); majd maga a szerző igyekezett mint magyar ember és mint asszony megkönnyíteni ennek a remek könyvnek a megértését, amely egyszerre egy kivételes személynek, kora nyelvtudományának, azon belül a franciaországi alkalmazott nyelvészetnek, a francia szellemi életnek, a magyar és francia politikának az átélt tanúságtétele. Egyetlen recenzió jelent meg a könyvről (A. Szabó 2007). Néha az értékeket kintről jobban lehet érzékelni (vö. Lassalle 1996).

Nemcsak Csécsy Magdának adósa a magyarországi tudománytörténet (művelődéstörténet, irodalomtörténet és nyelvészettörténet), hanem mindazoknak, akik más országokban éltek sikeres (boldog vagy boldogtalan) életüket. Ez egyaránt vonatkozik azokra, akik kényszerből vagy önszántukból mentek el. Méltó emlékezés jár nekik.

Irodalom

- Csécsey, Madeleine (1968), *De la Linguistique à la Pédagogie. Le Verbe Français*. Hachette – Larousse, Paris. 128.
- Csécsey, Madeleine (1996), *Études de linguistique française et hongroise. Description et Enseignement*. Publication de la Faculté des Lettres de l'Université de Nice: 1996. Publications de la Faculté des Lettres, arts et sciences humaines de Nice, Nouvelle série, No 24. 254.
- Csécsey, Madeleine (2003), *Guerres civiles et poésie militante au XVI. siècle*. Presses Universitaires du Septentrion: Villeneuve d'Ascq. 318 + xix.
- Csécsey Magda (2005), *A Dunától a Szajnáig. Negyven év Franciaországban*. Helikon Kiadó, Budapest. 360.
- Csécsey-Somjen, Madeleine (1991), „La réforme féministe de la langue phallocrate.” In: *L'Express*, Toronto, 1991. június 4–10. Újraközölve in: *Études de linguistique française et hongroise. Description et Enseignement*. 235–238.
- Lassalle, Roger (1996) Préface. In: *Études de linguistique française et hongroise. Description et Enseignement*. i–iv.
- Memoár érzelmek nélkül (2005), <http://www.gondola.hu.cikk.php?sza=44770>. (2005. november 7.)
- Sauvageot, Aurélien (1988), *Magyarországi életutam*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 393 [+3]
- A. Szabó Magda (2007), *Negyven év Franciaországban. A Dunától a Szajnáig* [recenzió]. *Hitel* 20/1: 11–14.
- Szépe György (1998), Madeleine Csécsey. *Études de linguistique française et hongroise. Description et Enseignement* [recenzió]. *Modern Nyelvoktatás* IV/1: 83–84.
- Szépe György (2001), *A magyar mint idegen nyelv/hungarológia koncepciójának kialakulása a munkám során*. In: Szépe György. *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Iskolakultúra-könyvek 7. Iskolakultúra, Pécs. 179–192.

Szépe György

Eugen Helimski
(Евгений Арнольдович Хелимский)
(1950. március 15. – 2007. december 25.)

Kedves Jenő!

Amikor utoljára beszélünk, így búcsúztam tőled: „Mach’s gut! Vielleicht schaff’ich noch zu dir nach Hamburg.” Optimistán azt válaszoltad: „Ja, das schaffst du sicher.” Hát nem így lett, és azt tudtuk mindketten, hogy semmi okunk sincs az optimizmusra. Ekkor már súlyos beteg voltál, ekkor már jártam nálad és tudtam, hogy nincsen remény, és ezt tudta te is. Tudod mit csodáltam az alatt a két év alatt annyira? Azt, ahogy betegségedet és egyre romló állapotodat kezelted, nem pesszimistán, de nem is optimistán, egyszerűen reálishan. Nem szépítetted a helyzetet (se magadnak, se nekünk), és nem is kapaszkodtál az életbe. Ennek ellenére életed utolsó napjaiig dolgoztál. Egyik legfontosabb céloed szelkup szótárad végső formába öntése volt. Talán ez a munka segített egy kicsit meghosszabbítani az életed? Nem tudom. De azt tudom, hogy mielőtt elmentél ha nem is teljesen, de gyakorlatilag befejezted a tazi szelkup szótárat. Ez volt utolsó üzeneted kollegáidnak. Ezzel a munkáddal visszatértél a gyökereidhez is, hiszen terepmunkásságodat Ariadna Kuznyecova vezetésével éppen a szelkupoknál kezdted a hatvanas évek végén. És első jelentősebb munkádban is ezzel a nyelvvvel foglalkoztál.

De valójában hogy is kerültél te kapcsolatba az uráli nyelvekkel? Hogyan lett belőled nyelvész, uralista? Tudod, mi a furcsa? Az, hogy annyit beszélgettünk sok mindentről, de erről sose meséltél. Odesszában születél 1950-ben. Mégsem innen indult el nyelvészi pályafutásod. 1966-ban elhagytad a várost és a Moszkvai Állami Egyetem Elméleti és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén kezdted meg tanulmányaidat, melyeket 1972-ben fejeztél be. Diplomázásod után egészen 1979-ig sok mindennel foglalkoztál, többek között fordításokból, újságírói tevékenységből tartottad fenn magad. Nem volt ez könnyű időszak, mégis jutott idő, és nem utolsó sorban energiád tudományos tevékenységre is. 1974 és 1978 között az Orosz Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Szlavisztikai és Balkáni Tanulmányok Osztályán voltál aspiráns. Aspirantúrádat egy csodálatos értekezéssel zártad („Древнейшие угорско-самодийские языковые связи”. 1979), amelyet a tartui egyetemen védte meg. Sose kérdeztem, hogy miért Tartu, miért nem Moszkva. Te pedig magadtól sose mondtad el. Tudod, azt hiszem az nagyon is jellemző volt rád, hogy a régi dolgokról csak ritkán beszélteél, ha kérdeztek, válaszoltál, de a magadtól nem meséltél, az esetleges konfliktusokat se emlegetted fel soha.

Nyelvészi pályafutásod elején – többek között A. I. Kuznyecova, A. B. Dolgopolszkij és A. A. Zaliznyak hatása alatt – alakult ki érdeklődési köröd: a szamojéd nyelvek kutatása, terepmunka (ma azt mondanánk, hogy nyelvi dokumentáció), összehasonlító-történeti uralisztika, nyelvészeti forráskutatás, a szláv–uráli–altáji népek nyelvi és etnokulturális kontaktusainak kutatása és nem utolsósorban a nosztratikus elmélet.

1979-től egészen 1997-ig az orosz akadémia Nyelvtudományi Intézetének a munkatársai közé tartoztál. 1983-ban elnyerted az akadémia aranyérmét. 1988-ban habilitáltál (akkoriban persze ezt máshogy nevezték) szintén Tartuban („Историческая и описательная диалектология самодийскиж языков”). 1990-ben pedig az Orosz Természettudományi Akadémia (Enciklopédiai részleg) a tagjai közé választott.

Az egyetemi és az azt követő évek terepmunkáinak (1968–1977) egyik gyümölcse az a szelkup nyelvtan és szójegyzék, melyet munkatársaiddal együtt készítettél. Ez a három kötet¹ összegzi azt a tudásanyagot, amit ma a tazi szelkupról tudni lehet. Még akkor is mérföldkő ez a munka, ha sok esetben a nyelvtant és a szövegeket forgató kutatónak számos kérdése marad megválaszolatlan. De ezen kötetek, a szövegek nélkül a szelkuppal foglalkozóknak sokkal nehezebb dolguk lenne. Egy úton tovább menni mindig sokkal könnyebb, mint lerakni az első köveket.

A kutatás mellett 1992-től oktatóként is tevékenykedtél.² Joggal mondhatom, hogy kevesen tartottak olyan élvezetes órákat nyelvekről, elméletekről, mint te. Máig emlékszem a pillanatokra, amikor egy-egy, a szívednek kedves téma felvezetésekor megcsillan a szemed. Ilyen téma volt pl. a nganaszan fokváltakozás, a magánhangzó-harmónia és a tövek rendszere. Csak melleleg jegyzem meg, hogy ez tudománytörténeti jelentőségű kutatás volt, amit persze te sosem értékeltél annak. Gondolj azonban csak bele, hogy egy évszázadok óta kutatott jelenség rejtélyét sikerült kibogoznod, és ezzel új csapást nyitottál a szamojedisztikában (de másokkal együtt lehet, hogy az uralisztikában is), hiszen megnyitottad az utat az alaposabb és új szemléletű fonológiai kutatások felé.

¹ Хелимский, А. Е. – А. И. Кузнецова – Е. В. Грушкина (1980), Очерки по селькупскому языку: Тазовский диалект. Том 1. Издательство Московского университета, Москва. 412.

Хелимский, А. Е. – А. И. Кузнецова – О. А. Казакевич – Л. Ю. Иоффе (1993), Очерки по селькупскому языку: Тазовский диалект. Том 2: Тексты, словарь. Издательство Московского университета, Москва. 196.

Хелимский, А. Е. – А. И. Кузнецова – О. А. Казакевич (2002), Очерки по селькупскому языку: Тазовский диалект. Том 3: Русско-селькупский словарь. Разнопрофильные селькупские словари. Издательство Московского университета, Москва. 220 стр + илл.

² 1992–1998: az Orosz Állami Humán Egyetem Összehasonlító Nyelvészeti Tanszékének professzora; 993–1997: az Oroszország Nyelvi Intézet Etnolingvisztikai Osztályának vezetője.

Vonzottad a tanítványokat, nemcsak odahaza, hanem külföldön is. 1994-től kezdve számos külföldi intézetben, egyetemen kutattál és oktattál: először Budapesten a Nyelvtudományi Intézetben és az ELTÉ-n (1994–1995), aztán a berlini Freie Universität Turkológiai Intézetében (1995). Innen Krakkóba (1997) vezetted az utad, majd ismét Berlinbe a Humboldt Egyetemre (1997–1998). Igazán mozgalmas évek voltak ezek, és mindezek közben tanítványaiddal még terepre is jártál. Aztán végül 1998 tavaszán megállapodtál Hamburgban, hiszen kineveztek az ottani Finnugor Tanszék vezetőjének. Ezt a pozíciót pár hónap eltéréssel halálod napjáig betöltötted.

Akárhol is tanítottál, tanítványaid tiszteltek és szerettek. Hogy miért? Ez köszönhető volt hatalmas és igen széles tudásodnak, hiszen sem oktatói, sem kutatói tevékenységedet nem korlátoztad sem a nyelvészetre, sem az uralisztikára. Másodsorban például humorodnak, amelyeket óráidon is megcsillantottál.

Uralisztikai cikkeid mellett számos szlavisztikai és turkológiai írásod is született. Ezekkel a témákkal hallgatóidat is megismertetted, gondold csak arra, hogy milyen hasznos egy uralistának a szlavisztikai vagy a turkológiai alapozás. A széles látókörre mindig is igen nagy hangsúlyt fektettél. Nem csoda, hiszen egyike voltál azon uralistáknak, akik a legszélesebb kutatói témakörrel foglalkoztak. Még akkor is, ha a szíved csücskében a szamojéd népek és nyelvek voltak elrejtve. És mivel a nyelveket emberek beszélik, akik kultúrával is rendelkeznek, fontosnak tartottad, hogy az oktatott nyelvek és elméletek mellett az adott népek kultúrájával is megismerkedjenek diákjaid. Ennek megfelelően tartottál előadásokat az uráli népek mitológiájáról és a szamojéd sámánizmus kérdéseiről is. És hogy milyenek voltak ezek az órák? Élvezetesek és praktikusak. Sokszor kapom magam azon, hogy egy-egy tőled ellesett fogást alkalmazok. De azt is meg kell mondanom, hogy elvárásod a diákokkal szemben hatalmas volt. Akkor is, ha tudtad, hogy nem lesz mindenkiből nyelvész. Minden oktatói szigorúságod ellenére népszerű voltál a diákok körében. Az érdeklődő diákoknak nagyon tudtál örülni, türelemmel válaszoltad meg kérdéseiket, láttad el őket tanáccsal. És tudod, azt hiszem, azon kevés professzor közé tartoztál, aki megpróbált gondoskodni az utánpótlásról, gondoldj a három DFG-projektre, amit tíz év alatt vezetted. Ne szépítsd, ez nem kevés. És hány PhD született Hamburgban a vezetésed alatt? Én rögtön tudok hármat és még egyet, amit örököltél.

Arra is hangsúlyt fektettél, hogy tanítványaid ne legyenek „szobatudósok”. Élőben szeretted a nyelveket kutatni, erre ösztökélted tanítványaiddat is. A terepen való kutatást akkor is folytattad, amikor a moszkvai egyetem projektje a '70-es években befejeződött. Ekkor érdeklődésed a nganaszanok felé fordult. 1976 és 1999 között nyolcszor jártál a Tajmir-félszigeten, ahol hatalmas nganaszan és nyenyec nyelvi anyagot gyűjtöttél. És hogy milyenek voltak ezek az anyagok?

Amikor először került szóba közöttünk, hogy valahogy katalogizálni és digitalizálni kellene a kazettákat, szerényen azt mondtad, hogy nem vagy büszke terepmunkásságodra. A felvételeid egy részét értéktelennek tartottad. Hiányoltad a pontos feljegyzéseket. Igen. Natasának, aki korholt a nem egészen precízen vezetett feljegyzésekért, teljesen igaza volt. Könnyebb lenne ezeket az anyagokat feldolgozni, ha ebben az esetben is olyan precíz lettél volna, mint ahogy máskor szoktál. Egy valamit azonban tanítványaidnak megtanítottál. Mindenki, aki volt már veled terepmunkán, vagy aki részt vett a szemináriumodon, tudja, hogyan kell előkészíteni, és nekilátni egy terepmunkának, nagyjából tudja, milyen kérdéseket kell, lehet és szabad feltenni. Tudja, hogyan kell kapcsolatot kialakítani a nyelvi adatközlővel. Hidd el nekem, ezt a tudást nagyon kevés finnugrisztikát oktató helyen lehet megszerezni. A tanácsaidért, a korholásokért mindannyian, akiknek szerencséje volt ezt tőled, vagy tőled is tanulni, köszönettel tartozunk.

És milyen ember is voltál? Minden nyitottságod ellenére maximálisan zárkózott. Hogy erre mikor jöttem rá? Későn, nagyon is későn, fiad halála után. Hiszen csodálatosan tudtam veled irodalomról beszélgetni, tudtam, hogy érdekel a politika, különösen, ami szülőhazád illeti, tudtam, hogy van családod. És fel se tűnt, hogy magadról, az életről nagyon keveset beszélsz. Sok mindent tudtam rólad, de nem vettem észre, hogy számos dolgot nem mondtál, bizonyos dolgokról nem beszéltél, ezeket csak láttam. Hogy hol? Hát a könyvtárban, a fényképeken a lakásodban, na és a szemedben, amikor egy-egy téma felmerült. Láttam, hogy élvezed, ha szülőhazád helyzetéről beszéltél valakivel. És tudod, azt is szerettem, amikor egy nyelvészeti kérdés kapcsán egy Mandelstam utánérzetre egy Mandelstam idézettel válaszoltál.

Azt a sok emberi melegséget, ami benned rejtőzött annyira el tudtad rejteni mások elől. Kemény tudtál lenni, ítéleteket mondtál, talán néha úgy sértettél meg embereket, hogy nem volt igazad, vagy nem teljesen. Igen, tudom. Bocsánatot is tudtál kérni. Ez nemes emberi tulajdonság, tiszteltelek érte.

Ugye feladtad, ugye akkor adtad fel, amikor Misa elment?! Nehéz volt utána veled, különösen azoknak, akikkel naponta érintkeztél. Hiszen nem akartad mutatni, hogy fájt, pedig mindannyian tudtuk, hogy ez nagyon fáj. És erről se akartál beszélni, csak néha, csak nagyon ritkán.

És most elmentél.

Möge Gott Dich im Frieden ruhen lassen. Schalom.

B.

(Wagner-Nagy Beáta)

Erelt, Mati (ed.): Estonian Language

Linguistica Uralica. Supplementary Series. Volume I. Estonian Academy Publishers, Tallinn.
2003. 413 o.

A könyv bevezetőjében a leíró nyelvészként ismert szerkesztő, M. Erelt elmondja, hogy az észti nyelv iránt érdeklődő külföldiek igényeit kívánja kielégíteni a több mint 400 oldalas testes mű. Ebben a műfajban szaktudományunk keretében tudomásunk szerint Simonyi Zsigmond „Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik“ (Straßburg. 1907) c. műve volt az első, s a most ismertetésre kerülő az utolsó. A fő különbség az első és az utolsó mű között abban rejlik, hogy ez utóbbi több szerzős, minden részterületet a kérdés egy-egy elismert szakértője mutatja be. Az első fejezet az észti nyelvrendszer foglalta magába. A fonológia, az alaktan és a szóképzés kidolgozása Tiit-Rein Viitso nevéhez fűződik, a mondattani részt Mati Erelt írta. A második fejezet az észti nyelv eredetével és fejlődésével foglalkozik. Ezt egészében Tiit-Rein Viitso állította össze. A harmadik rész az észti nyelvjárásokat tekinti át. Ez Karl Pajusalu tollából származik. A negyedik rész az írott észti nyelv ismertetését nyújtja, szerzők: Heli Laanekask és Tiiu Erelt. Az ötödik fejezet az észti nyelv beszélt változatával foglalkozik, összeállítója: Leelo Keevallik. Végül a hatodik fejezetben M. Erelt az észti nyelv tanulmányozásának, fejlesztésének történetét ismerteti.

Erelt bevezetőjében utal rá, hogy a mű nem előzmény nélküli, ennek számítja „A. Raun és A. Saareste, Introduction to Estonian Linguistics. Ural-Altische Bibliothek XII. Wiesbaden. 1965.“ c. könyvét.

Erelt rövid bevezetőjében néhány mondatban jellemzi az észti nyelvet. Megemlíti, hogy tipológiai szempontból agglutináló nyelvről van szó, amelyre történelme során jelentős hatást gyakorolt a német, a finn és az orosz, napjainkban pedig az angol.

A könyv nyelvészeti fejezeteinek fő szerzője, Tiit-Rein Viitso korábban (l. Keel ja Kirjandus 33: 456–461; 542–548) határozottan kiállt amellett, hogy az észti nyelvre ma már nem az agglutináció, hanem a flektálás a jellemző, s itt is (25) flektáló nyelvként említi az észtit. Annyi biztos, hogy mind az agglutinációra, mind a flektálásra tömegesen lehet példákat idézni az észtből, pl. *katus* 'tető' ~ adessz. *katusese* 'tetőre' agglutináló eljárás, de *tuba* 'szoba' ~ gen. *toa* 'szobának a', illat. *tuppa* 'szobába' flektáló eljárások.

Az észti fonológia, morfológia és a szóképzés bemutatását Tiit-Rein Viitso végezte el csaknem száz oldalon. A szerző természetesen a finnugor átírást használja, pontosabban ennek a balti finn nyelvek leírására kiegészített válto-

zatát, amely elsősorban a magán- és mássalhangzók hosszúságának jelölésére használ több jelet a megszokottnál. Az *a* hang például fonetikailag lehet túlrövid ($\ddot{a}$), rövid (*a*), félhosszú ($\dot{a}$), alsó hosszúságú ($\grave{a}$), teljes hosszúságú ($\bar{a}$), a teljes hosszúságúnál hosszabb ($\tilde{a}$) és túlhosszú ($\hat{a}$). Fonológiai szerepe szerencsére csak az *a*, $\bar{a}$, $\dot{a}$ hosszúságú magánhangzókra lehet, de például a szóvégen az észt kiejtési norma szerint az $\grave{a}$ vagy más félhosszú magánhangzó ejtése kötelező. A mássalhangzók magánhangzók előtt lehetnek rövidek (*D*), félhosszúak (*řt*), hosszúak (*tt*) és túlhosszúak (*řt*) (9).

A szótag hosszúságát a szó elé tett éles vagy ferde ékezet jelöli. Az első ékezet a hosszú, a második a túlhosszú szótag jele 'linna SgGen 'városnak a', 'linna SgPart 'várost' stb.

A szerző az észt nyelv leírását a szótagok bemutatásával kezdi. A különböző szótagtípusokat számos képlet ábrázolja. Jellemző a szerzőre, hogy a nyelvi leírásban a lehető legnagyobb, a természettudományokra jellemző egzaktásra törekszik. Az észtben szó eleji mássalhangzó-torlódás eredeti szavakban csak hangutánzó és hangfestő jelleg esetén fordul elő, továbbá kölcsönzésekben. Az egyetlen kivétel a *praegu* 'most' szó (< *para aikoihen), amelyben össze-vonódás történt. A szótagok száma a szóban 1–5-ig terjed, összetett szavakban természetesen ennél lehet több is.

A hangsúly az észtben köztudottan az első szótagon van. Két-három felkiáltó jellegű szó képez csupán kivételt, mint pl. az *aĩtäh* [*aĩttä h̄*] 'köszönöm'.

Bonyolultabb a helyzet az idegen szavak tekintetében. Az esetek egy részében az észtben megőrződik az átadó nyelv hangsúlya, pl. *palee* [*palē*]. Az esetek jelentős részében az utolsó előtti szótagra teszik az idegen szóban a hangsúlyt, s gyakran előfordul, hogy ez nem egyezik meg az átadó nyelvével. *Modena* város nevében az észt ösztönösen az utolsó előtti szótagot hangsúlyozza, pedig az olaszban az első szótagon a hangsúly. Az egyébként példásnak tekinthető észt nyelvújításban talán ennek a hangsúlyozási szabálynak a megtartása a legkevésbé szerencsés lépés. Erről a szerző persze nem szól, ő csak regisztrál, nem véleményez.

Az észt szavak első szótagjában három nyílásfokon 9 magánhangzó fordul elő (*i*, *ü*, *u* ~ *e*, *ö*, *õ*, *o* ~ *ä*, *a*). Minden magánhangzó lehet hosszú. Viitso itt nem részletezi, hogy a hosszúsági kategórián belül vannak fonéma értékű hosszú és túlhosszú magánhangzók. A helyesírás különben sem jelöli a túlhosszú kategóriát. A nem első szótagi magánhangzó állomány szegényesebb. Itt mindössze négy magánhangzó fordul elő (*i* ~ *u* ~ *e* ~ *a*), s ezek csak rövidek lehetnek.

Az észt diftongusállomány rendkívül gazdag. Mind a kilenc magánhangzó lehet diftongus első tagja, a második komponens *i*, *e*, *a*, *o*, *u*. Érdekes, hogy az észt nyelv csaknem minden kombinációs lehetőséget kihasznál, s így a difton-

gusok számát tekintve messze maga mögött hagyja az ismert nagy európai nyelveket.

Közismert, hogy a közfinn korszakban a mássalhangzó-állomány fele kivezett, s a hangszínt tekintve az észten is csak 11 eredeti mássalhangzó van (az η -vel 12, de ezt nem jelöli az észti helyesírás). Idegen szavakkal meghonosodott az észten még az $\check{s}$ és a $\check{z}$. Nem tüntet fel Viitso a helyesírásban *ts*-vel és *tš*-vel jelölt hangokat. Nyilván nem tartja őket igazi affrikátáknak. Az észti helyesírás, s hozzátehetjük, a kiejtés alapján, nem is azok. A *metsas* 'erdőben' szót így szakítják meg: *met-sas*, s nem *me-tsas*.

A helyesírás nem jelöli, de a *t*, *D*, *n*, *l*, *s* és *z* lehetnek palatalizáltak. Viitso nem említi, de nem érdektelen megjegyezni, hogy az észti palatalizáció gyengébb, mint az orosz. Érdekessége, hogy geminált mássalhangzók esetén a palatalizáció csak az első komponensre terjed ki, pl. *'kott* [*koʔ*] 'zsák' ~ *'koti* [*koʔti*] 'zsáknak' a' ~ *'kotti* [*koʔti*] 'zsákot' (partitívusz).

Végeredményben arra a megállapításra kell jutnunk, hogy mind az észti magán-, mind a mássalhangzórendszer jóval gazdagabb, mint az európai nyelvek átlaga.

Külön táblázatok adnak áttekintést a szó belsejében előforduló mássalhangzó-kapcsolatokról. Ezek az esetek többségében két mássalhangzóból állnak, de szép számmal akadnak háromból állók is.

„A morfofonológiai váltakozások” c. fejezetben (25) Viitso részletesen tárgyalja a fokváltkozás jelenségét az észten, ahol a zöngétlen zárhangokon kívül az *s* és az $\check{s}$ is részt vesz a fokváltkozásban, s a jelenség a magánhangzórendszerre is kiterjed. Viitso a fokváltkozást, mint az erősödés és gyengülés folyamatait mutatja be. Nem idegen számunkra ez a megközelítés, hiszen Jerzy Bańcerowski is így tárgyalja folyóiratunk hasábjain a finn fokváltkozást (NyK 70: 3–21, 277–307).

Van mennyiségi és minőségi fokváltkozás. Viitso természetesen a fokváltkozás eseteiről is jól áttekinthető táblázatot közöl. A gyengülés esetei (17) majdnem pontosan kétszeresen (9) múlják felül az erősödés eseteit.

Viitso táblázata megadja az egyes szám nominatívuszi (NSg), partitívuszi (PSg), tovább a genitívuszi (GSg) és a többes partitívuszi (PPl) alakokat. A gyengülés a genitívuszi alakban mutatkozik meg, pl. NSg *'lipp* 'zászló', PSg *'lippu*, GSg *'lipu*, PPl *'lippe*; NSg *'koor* 'énekkar', PSg *'kooori*, GSg *'kooori*, PPl *'koore*; NSg *'sugu* 'fajta, nemzetség', PSg *'sugu*; GSg *'soo*, PPl *'sugusid* stb, s szemléltesse legalább egy példa az erősödést is: NSg *'hüpe*, PSg *'hüpet*, GSg *'hüppe*, *'hüppeid*. Az esetek túlnyomó többségében flektáló eljárásokkal találkozunk.

A tövégi magánhangzók változásai szintén mutatnak flektáló vonásokat, pl. *tuli* 'tűz' ~ GSg *tule*.

A kétszótagú, *u*-ra végződő tövekben első szótagi *i* esetén a minőségi fokváltkozás során az *i*-ből *e* lesz, az *u*-ból *o*, pl. *tigu* 'csiga' ~ GSg *teo*. Ezek a váltakozások is látványos esetei a flektálásnak. Ilyen váltakozás jó néhány van az észtnben.

Ezt a tendenciát tovább erősítik az ún. rövid illatíviszok, melyeket joggal ugyanebben a fejezetben, de külön pont alatt tárgyal a szerző. Azért joggal, mivel a '*veri* 'vér' ~ '*verre* 'vérbe', '*udu* 'köd' ~ '*uttu* 'ködbe', '*maja* ~ '*majja* 'házba' stb. alakok minden további nélkül besorolhatók az erősödési kategóriába.

A rövid illatíviszok keletkezése – magyar hangtani terminussal élve – pótlónyúlással magyarázható (az angol *counterbalance* terminust bízvást fordíthatjuk pótlónyúlással). A közfinn *tupahen 'szobába' alakból az észtnben *tupaan > *tupaa fokokon keresztül *tuBa* lett, ami megegyezik a nominatívusszal. Az alaki rövidülést rekompenzálandó és az alaktani homonímiát elkerülendő jött létre a rövid *tuppa* illatívisz. Az észtn a magyartól eltérően nem a magánhangzót nyújtja meg, hanem a mássalhangzót.

Az észtn hangtan szép és tanulságos példát szolgáltat arra, hogyan változhat meg belső fejlődés eredményeképpen egy nyelv típusa.

Az alaktant áttekintő 3. fejezetben Viitso először a névszóragozással foglalkozik. Másokhoz hasonlóan ő is 14 esetet különböztet meg. Ezek a teljes értékű esetek. Így a rendszeren kívül reked az insztruktívisz (pl. *jala* 'gyalog'). Az ok elsősorban az lehet, hogy az észtnben az insztruktíviszi alakok rendszerint megkövesedett formában maradtak fenn. Az észtn esetek tehát a következők: nominatívusz (N), genitívusz (G), partitívusz (P), illatívisz -1, -2 (III), inesszívusz (Ine), elatívisz (Ela), adesszívusz (Ade), ablatívisz (Abl), translatívusz (Trl), terminatívusz (Ter), esszívusz (Ess), abesszívusz (Abe), komitatívusz (Com).

Hiányzik az esetrendszerből az akkuzatívusz, amely formálisan egybeesett a genitívusszal, s ezzel elvesztette jogát a létezésre. Később a szintaxis tárgyalásánál M. Erelt ugyancsak azt írja, hogy a teljes tárgyat az észtnben nominatívusszal vagy genitívusszal lehet kifejezni. A tárgy ez utóbbi módon való kifejezése nem példátlan más nyelvekben sem. Az oroszban, ha a tárgy személynév, pl. *я видел Ивана* 'láttam Ivánt', genitívuszragot kap. Leíró szempontból tehát elfogadható lenne Viitso és Erelt álláspontja, történetileg azonban, mint említettük, nem. Nem vonjuk kétségbe a leíró nyelvészet szuverén voltát, de szerintünk elfogadhatatlan, hogy egy tudomány egyik ága olyat állít, ami a másik ág szempontjából téves. Valamilyen áthidaló megoldást kell keresni, amely mindkét oldal számára elfogadható. A fejlődés útja más volt ugyan, de a mordvinban ugyanez történt, mint az észtnben vagy a finnben. Keresztes László mordvin chresthomátiájában genitívus-accusatívusként emle-

geti a szóban forgó esetet. Raija Bartens is ezt teszi a mordvin determinált főnévragozás bemutatásakor (Bartens 2001: 83). Számomra ez elfogadhatóbb eljárás.

Az esetek közül a genitívusz és az el nem ismert akkuzatívusz mellett a partitívusz is nyelvtani esetnek számít. A partitívusznak annyi grammatikai funkciója van, hogy ilyen minősítése mindenképpen helyeselhető.

A többes szám megformálása az illatívusztól kezdődően kétféleképpen történhet: a többes genitívusz (*-te, -de*) + esetrag, pl. Ade *lastele* 'gyerekeknek' ~ *-i* többesjel + esetrag, pl. *lastile* ua. Az *-i* többesjelet, amely az északi észtbén csupán nyomokban maradt meg, pl. *meile* 'nekünk', a nyelvújítók honosították meg az irodalmi nyelvben a délésztbén nyelvhasználat alapján. A két többes használata között elsősorban stiláris különbség van. Az *-i* többesjel használata az emelkedettebb stílusra jellemző.

A melléknevek fokozásánál hasonló a helyzet. A felsőfokot ki lehet fejezni analitikus eljárással: *kõige parem* 'legjobb' és szintetikusán: *parim* 'ua.'. Ez utóbbi esetben a forrás a finn nyelv volt.

A számnevek és a névmások jól áttekinthető bemutatása nem vet fel problémát az olvasó számára. Ezek után tér rá Viitso az észtbén ige tárgyalására. Az észtbén öt igemódot különböztet meg: jelentő, feltételes, felszólító, indirektális (angolul *quotative*-nak van fordítva) és parancsoló módot. Ezek közül a nem észtbén olvasó számára elsősorban az indirektális szolgálhat kuriózumul. A *Sina räägid saksa keelt* 'Te beszélsz németül' mondat indirektálisban *Sina rääkivat saksa keelt* 'Te állítólag beszélsz németül'. Ez az igemód a balti finn nyelvek közül csak az észtbén és a lívben van meg.

Két egyszerű igeidő van: jelen és múlt, és két igealak: cselekvő és személytelen. Példán szemléltetve: *ta elab siin* 'ő itt él' ~ *siin elatakse* 'itt valaki él'. Ez utóbbi alakot szokásban volt szenvedőnek is nevezni, de ma már általánosan elfogadott, hogy a balti finn nyelvekben nincsenek olyan szenvedő igealakok, mint az indoeurópaiakban. Ha a második észtbén mondat magyar fordítását nézzük, könnyen érthető, hogy az imperszonális találóbb megnevezés, mint a passzívum. A kiváló észtbén nyelvész, V. Tauli nyelvтанában (1980) viszont a passzívum terminust használja. Bizonyára a hagyománynak engedve.

Az észtből jóformán kiveszett a tagadó igeragozás, bár itt-ott maradtak nyomai. Viitso nem is beszél tagadó igeről, hanem tagadó partikulárról.

Nem áll módunkban, hogy végighaladjunk Viitsonak az igemódokat, igeidőket stb. táblázatokkal szemléltetett világos áttekintésén, csupán az érdekesebb fejezeteknél teszünk egy-egy rövid megállót.

A szóképzést tárgyaló fejezetben az egyik alpont az összetett igék, vagy ahogy mi mondjuk, az igekötős igék. Az észtbén az igekötő nem jutott olyan fejlettségi fokig, mint a magyarban. Ez nyilván azzal függ össze, hogy később

kezdt kialakulni. Általában ezért testesebbek is, mint a magyarban. Viitso azt írja, hogy az összetett igék egy segéd határozószóból és egy igéből állnak, pl. *ette maksma* 'előre fizet', *läbi vaatama* 'átnéz'. A határozószók legtöbb esetben illatívszban állnak, s az esetragok még nem tűntek el, mint a magyarban, a legtöbb esetben külön írják őket, de vannak igekötők, amelyeket egybeírnak, pl. *ülehindama* 'túlértékel'.

Az összetett igék két csoportra oszlanak. Egyikbe az előbb felsorolt példák tartoznak, a másikba az ún. „kifejezésigék” (*phrasal verbs*), amelyek egy igéből + egy főnévből vagy melléknévből, ill. névmásból állanak, pl. *kätte võtma* 'fogja magát' (tkp. kézbe vesz), *pahaks panema* 'rossz néven vesz' (tkp. 'rosszul tesz, helyez').

Az észti alaktan áttekintése arról győz meg bennünket, hogy túlnyomóan agglutinatív sajátosságokat mutat, de arra a kérdésre, hogy a hangtan flektáló vonásai vagy az alaktan agglutináló jellege közül melyik van fölényben, Viitso itt nem ad választ.

A mondattani rész Mati Erelt munkája. A harminchat oldalas fejezet csak a lényegesebb vonások áttekintését tette lehetővé.

Erelt megállapítja, hogy az észti alapvető szórend SVO. A szórend variációit táblázat szemlélteti.

Az állítmányt ki lehet fejezni egyszerű verbum finitummal vagy egy analitikus igealakokkal, pl. *Poiss loeb / on lugenud raamatut* 'a fiú olvassa / olvasta a könyvet'.

Mint fentebb már említettük, az észti nincs indoeurópai értelemben vett passzívum, imperszonális van.

Az észti morfológiai különbséget tesz jelen és nem jelen idő között. A modern észti megfigyelhető olyan tendencia, hogy jelent vagy imperfektumot használnak analitikus igealakok helyett: *Ta töötab (on töötanud helyett) juba 20 aastat* 'már húsz éve dolgozik (dolgozott)'. Az imperfektum használata tehát éppen ellenkező tendenciát mutat, mint a németben, franciában, olaszban stb.

Nincs morfológiailag jelölt jövő idő: *Ma sõidan homme koju* 'holnap hazautazom'. Tehát az észti e tekintetben megegyezik a legtöbb finnugor nyelvvel.

Az aspektus nem létezik nyelvtani kategóriaként az észti. Részben grammatikai, részben szemantikai eszközökkel fejezik ki. Nyelvtanilag a nominatívusz/genitívusz (azaz akkuzatívusz) ~ partitívusz szembeállítás fejezheti ki: *Poiss ostis raamatu (G)/raamatud (NPI) ~ Poiss luges raamatut (P)* 'a fiú megvette a könyvet/könyveket' ~ 'A fiú könyvet olvasott'.

Az igekötők – úgy, mint más nyelvekben, amelyekben igekötők vannak – fontos szerepet játszanak a befejezettség kifejezésében. Ez lényeges mondattani különbség az észti és a finn között.

A mondattípusokat illetően az észtt nem nagyon különbözik a közép-európai kultúrkör nyelveitől.

A jelző és a jelzett szó egyeztetésében az észttben több a kivétel, mint például a finnben. Az észttben terminatívuszbán, esszívuszbán, abesszívuszbán és komitatívuszbán a jelző genitívuszbán áll, nem veszi fel a jelzett szó esetragját.

A könyv második, egyben legterjedelmesebb része Az észtt nyelv eredete és fejlődése címet viseli. Ennek a szerzője Tiit-Rein Viitso. A szerző először azt mutatja be, hogyan alakultak ki a közfinn alapnyelvből a mai balti finn nyelvek. Tizennégy ismert tudós véleményét sorolja fel publikálásuk sorrendjében röviden összegezve elméletüket. Az említett ismert szakemberek zárójelben elméletük közzétételének évével a következők: E. Setälä (1917), H. Ojansuu (1922), L. Kettunen (1940), P. Ariste (1956), A. Raun (1971), A. Laanest (1872), T. Itkonen (1972), P. Alvre (1973), P. Samallahti (1977), T.-R. Viitso (1978), E. Koponen (1991), K. Wiik (1996), H. Leskinen (1999). Általában a legjellemzőbb momentum az észak–déli felosztás, melyhez T. Itkonen hozzáveszi az észttől keletre beszélt eloroszosodott balti finneket. Megnevezésükre a ma már egyik balti finn néphez sem köthető „csúd” elnevezést használja. Viitso felosztásában is szerepelnek a csúdok. Fontos fogódzója a felosztásoknak az *e* fonéma megléte vagy hiánya.

Viitso azzal zárja a fejezetet, hogy egyetlen lapra sűrítve különböző jelek felhasználásával egy táblázaton szemlélteti az észtt nyelv újításait a többi balti finn nyelvhez viszonyítva. Ez a próbálkozás is bizonyítja azt a szerző egész munkásságát átható igyekezetet, hogy minél egzaktabbá tegye tudományát. Az csak a baj, hogy a táblázat használatához 32 jel ismerete szükséges, ami igen bonyolulttá teszi a dolgot.

Az egyes balti finn nyelvek kialakulását az teszi meglehetősen bonyolulttá, hogy a közfinn alapnyelv beszélői földrajzilag máig se nagyon távolodtak el egymástól, s történelmük során hol az egyik nyelv közeledett a másikhoz, hol fordítva, s így gyakran nehezen kibogozhatóvá vált egymáshoz való viszonyuk. A különböző érintkezések, áttelepülések következtében nem egy nyelvi jelenség elterjedése nem áll meg a nyelvhatáron, hanem átnyúlik rajta. A lívnek pl. vannak közös vonásai az észtt szigetek nyelvével, a nyugati finneknak az északnyugati észttekével, mivel zömükben innen települtek át mai lakóhelyükre. A modern észtt nyelv is különböző finnségi nyelvjárások hosszas érintkezése és integrációja eredményeképpen alakult ki. A leglényegesebb különbség az észtt és a délésztt között van. Viitso írása alapján a következőképpen lehet a mai észtt nyelv kialakulását dióhéjban összefoglalni. A 18. században elkezdődött az észtt nyelvjárások észttiasodása. A 19. sz. második felében kétnyelvűségen keresztül végbement a folyamat. A 20. század végére esetleg némi tájjelleggel, de mindenki beszéli az észtt észttet.

Az észti lakosság csaknem egytizede beszéli az utóbbi időben leginkább „võrui nyelvként” emlegetett délészti. Egy bizonyos M. Toomse emigráns észti nyelvész 30 kéziratban maradt kötetben állította össze a délészti jellemző sajátosságait. K. Pajusalu a mássalhangzórendszerben 46, a magánhangzókéban 30, a névragozásban 20, az igeragozásban ugyancsak 20 délészti innovációt mutatott ki.

Viitso lépésről lépésre végighalad az észti hangtan és alaktan jelenségein, s röviden utal az egyes nyelvi jelenségek kialakulására. Úgy látszik, ahol nem saját kutatásainak eredményeit közli, ott kitart a széles körben elfogadott vélemények mellett. A jelen idejű tagadó igealakok végén a *k-t (pl. *ei *olek 'nincs'*) jelen idő jelnek mondja, ahogy hosszú időn át szokásban volt. Honti azonban meggyõzően bizonyítja (Honti 1997: 81–96), hogy nem jelenidőjelről, hanem igenévképzõrõl van szó. Ezt közvetve a cseremisiz is alátámasztja.

A könyv harmadik része az észti nyelvjárások ismertetésével foglalkozik csaknem félszáz oldalnyi terjedelemben. Szerzõje az ismert észti dialektológus, K. Pajusalu. Viitso dialektológiai áttekintése és Pajusalu fejezete között van némi átfedés, de nem olyan mértékû, hogy zavaró legyen.

Dialektológiai szempontból Észtországot három részre szokás osztani. Ezen belül megkülönböztetnek 8–10 nyelvjárást és 105–120 alnyelvjárást. Ez a felosztás a 19. sz. második felének és a 20. sz. elejének állapotát veszi figyelembe. Az egyes nyelvjárási vonások nem maradnak meg észti területen, hanem közösek lehetnek egyes szomszédos rokon nyelvekkel. A lívnek egy sor közös sajátossága van a saaremaai nyelvjárással. Az észti északi partvidék számos közös vonást mutat a finnrel.

Délészti nyelvjárásról szokás beszélni, de nyelvészeti szempontból külön nyelvnek tekinthetõ.

Pajusalu áttekinti az észti nyelvjáráskutatás történetét is. A 19. sz. második felében az anyanyelv, a népköltészet felé fordulás része volt a nemzeti mozgalomnak, s az anyaggyûjtésre a szakembereknél jóval számosabb értelmiségit sikerült bevonni a munkába. Nem érdektelen egy-két beszédes adatot megemlíteni. Idõk során 4 millió nyelvjárási szócédula gyûlt össze, ezenkívül 600 ezer helynévcédula, 50 ezer oldalnyi nyelvjárási szöveg és 80 ezer oldal különféle nyelvjárási természetû anyag.

Nem véletlen, hogy finnugor nyelvterületen az észtek voltak az elsõk, akiknél megindultak egy nyelvatlasz összeállításának munkálatai. 1922-ben kezdtek hozzá, s 1932-ben megkezdõdött az anyag publikálása, mely elsõsorban A. Saareste nevéhez fûzõdik.

Pajusalu megismertet bennünket a nagy elõdõk, A. Saareste és A. Kask nyelvjárási felosztásával, majd térképre vetítve részletesen bemutatja a saját

rendszerét, melyet 1999-ben publikált, s minden nyelvjárásról ad egy adatokkal szemléltetett rövid jellemzést.

A könyv negyedik fejezetének címe „Az írott észtl nyelv”. A fejezet szerzői H. Laanekask és T. Ereht.

Az észtl írásbeliség első korszaka a 13–16. századig tart. Ez főként a szórványemlékek kora volt. Olyan jelentős forrásokat említhetünk, mint Lett Henrik kónikája (Henrici Chronicon Livoniae, 1224–1227), melyben észtl szavak és egy-két rövid mondat található. A másik kiemelkedő jelentőségű kútfő az 1241-ben készült dán adóösszeírás, a Liber Census Daniae, amelyben számos észtl helynév és személynév található.

A reformáció már az 1520-as évek elején elérte Észtországot. 1525-ben egy észtl nyelvű káté jelent meg Lübeckben, de ennek összes példánya elveszett, úgyhogy az első fennmaradt szövegmélek három katolikus imádság (Miatyánk, Üdvözlégy, Hiszekegy), melyeket 1524 és 1532 között jegyeztek le. A szövegek helyesírása ebben korban az alnémet normáknak megfelelően alakul. Az első nyelvemlékek fordítások, s készítőik többségükben németek.

Az észtl írásbeliség a déli és az északi nyelvváltozaton indul. A szerzők közlik, hogy az egyes korszakokban hány könyv jelenik meg az egyik, ill. a másik nyelvváltozaton, s ez érzékletesen szemlélteti a két nyelvváltozat versenyének állását. Érdemes felsorolni néhány számadatot: 1632–1690-ig 20 könyv jelent meg délésztl, s 12 a tallinni nyelvjárásban. 1715–1800-ig 348 könyv látott napvilágot, s ebből már csak 68 délésztl. 1801–1850-ig 803 könyvet adtak ki, köztük 150 volt délésztl. A 19. sz. második fele a délésztl erős háttérbe szorulását hozta.

A második korszak a 17. sz. elejétől 1686-ig tart, az Újtestamentum délésztl fordításának rigai megjelenéséig.

A harmadik korszak a teljes Biblia 1739. évi kiadásáig tart. Ez az északi nyelvváltozatban készült, s mint annyi más népnél mind helyesírása, mind nyelve hosszú időn át szolgált normául. A Biblia igen tekintélyes, hateres példányszámban jelent meg, s 1773-ban még újabb négyezer példányt nyomtattak ki belőle.

A negyedik korszak csaknem egy évszázadot ölel fel, 1857-ig, a Kalevipoeg kiadásának kezdetéig tart. Erre az időre esik a nagy esztofil német tudós, J. H. Rosenkoplánter (1782–1846) munkássága. Párnui evangélikus lelkész volt, s itt adta ki Beiträge zur genaueren Kenntniss der ehstnischen Sprache című folyóiratát, melynek 1813–1832-ig 20 kötete jelent meg. Rosenplánter meg volt róla győződve, hogy az észtl irodalmi nyelvnek a népnyelven kell alapulnia. Tudta, hogy a finn az észtl rokon nyelve, s ő ezt tartotta példaképnek az észtl nyelv számára. Ez a magatartás teljes ellentétben állt az egész 17. és 18. századon végighúzódó felfogással, mely a németet tekintette követendő példának.

Az ötödik korszak (1857–1905) az észti nemzet megteremtődésének kora, s érthető, hogy az anyanyelv fejlesztésének terén is ennek megfelelő döntő folyamatok zajlanak le. Ezt segíti a 19. sz. végére igen megemelkedett általános kulturális színvonal is. 1890-ben az észtek 90%-a tudott írni-olvasni (az orosz területeken ez a szám nem haladta meg a 25%-ot), a néhány évvel későbbi statisztika már 96%-ot említ. Az észti nyelv fejlődését elősegítő fontos művek jelennek meg. 1869-ben látott napvilágot F. J. Wiedemann hatalmas észti–német szótára (50 000 címszó), melyet mindmáig használunk. Wiedemann már azokra az időkre is gondolt, mikor az észti nyelv hivatalos státust kap Észtsországban. A szótárt az észti nyelvtan követte (1875), melyre nem ritkán napjaink szakirodalmában is találunk hivatkozást. A 19. század második felében sok egy és két nyelvű szótár jelenik meg. A Magyarországon is megfordult, Hunfalvy és Budenz óráit látogató K. A. Hermann megírta az első észti nyelvű észti nyelvtant (1884). Ő teremtette meg az észti nyelvű nyelvtani terminológiát.

A közélet észti nyelvűvé válásának, ill. változtatásának igényét jól szemlélteti az egyre több észti nyelvű sajtótermék megjelenése. Addig amíg 1860–1870 között négy észti újság jelenik meg, 1880-ban már 9, 1900-ban 12 és 1905-ben 22. Ugyanezt látjuk a könyvkiadásban is. 1865-ben 81, 1890-ben 186, 1901-ben pedig 444 észti nyelvű könyvet adtak ki. Egységesül az észti helyesírás, jelentősen bővül a szókincs, de a 20. sz. elejéig nem beszélhetünk mozgalomszerű nyelvújításról.

A hatodik korszak terjedelmében igen rövid, nem egészen két évtizedet ölel fel (1905–1918), de a mai észti irodalmi nyelv kialakulása szempontjából óriási jelentőségű. Az észti nyelvújításnak két nagy, egyaránt matuzsálemi kort megért alakja volt J. Aavik (1880–1973) és J. V. Veski (1873–1968). Észti felfogás szerint tulajdonképpen Aavik volt a nyelvújító, mert a nyelvi normák megszabását, a nyelvtani rendszer megreformálását – ezt végezte Veski – elválasztja a nyelvújítástól. Aavik nyelvújító elveit az észti irodalomban mély nyomot hagyott „Ifjú Észtsország” irodalmi csoportosulás 1905-ben megjelent albumában fejtette ki. Aavik esztétikai elvei az osztrák K. Vossler és a dán O. Jespersen felfogására vezethetők vissza, de a legnagyobb hatással mégis Kazinczy Ferenc volt rá. Aavik számára az ideál a finn nyelv volt.

1906-ban a cári kormány lehetővé tette észti és lett tanítási nyelvű magániskolák alapítását (korábban csak az elemi iskolában folyt anyanyelvi oktatás), s ehhez ki kellett dolgozni a különböző tudományágak (matematika, fizika, kémia stb.) terminológiáját.

A nyelvújítás csúcsidejét 1912–1924-re teszik, de az észti nyelvhelyességi szótár első kiadása már 1918-ban, a függetlenség kikiáltásának évében jelent meg. Az új állam hivatalos nyelve az észti lett, s az új szótár nagy segítséget jelentett az iskolákban, a kormányhivatalokban és általában a közizgatásban.

A hetedik korszak 1919–1940-ig tartott. A függetlenség az anyanyelvi oktatás előretörését hozta az elemi iskoláktól az egyetemig. A függetlenség első tíz évében nagy jelentőségű volt Veski munkássága a különböző szakterületek észt terminológiájának kidolgozása terén. A vezetése alatt álló szakbizottságok 180 ezer szakterminust teremtettek meg.

Az észt több nemzetközi szakszót használ, mint a magyar vagy a finn. Ez nem valami nyelvi sajátossággal magyarázható, hanem azzal, hogy mindössze néhány év állt rendelkezésre a különböző szakterületek terminológiájának kidolgozására.

A korszak végére, 1940-re az észt nyelv sokoldalúan fejlett nemzeti nyelv lett, amely az élet minden területén magas szinten töltötte be feladatát.

A nyolcadik korszak 1941-től 1960-ig húzódik. A szovjet rendszer minden eszközzel igyekezett kitörölni az észtek emlékezetéből a függetlenség emlékét. Több tucat milliónyi kiadványt zúztak be. Az észt tanítási nyelv azonban megmaradt a szovjet korszak végéig, s a hivatalokban is elsősorban az észtet használták. Orosz részről erősen szorgalmazták a szókölcsonzést, de ezt sikerült valahogy minimumra csökkenteni, helyette a tükörfordítás lett a tipikus.

Avik emigrációba kényszerült, de J. V. Veski mint a Tartui Egyetem professzora folytatta munkásságát. A korszak végén megjelent az Észt nyelvhelyességi szótár bővített, százezer szót tartalmazó kiadása.

Az 1960-tól 1988-ig tartó kilencedik korszak csaknem 30 évig tartó időszakára az volt jellemző, hogy Moszkva, mint máshol is a Szovjetunióban igyekezett minden eszközzel háttérbe szorítani a nemzeti nyelvet, s az orosz bevezetni helyette. Az észtek tudatában voltak, hogy milyen nemzetmegtartó ereje van az anyanyelvnek, s a nagy nyomás ellenére szép eredményeket ért el a nyelvművelés. A hatvanas évek végétől mondhatni az egész észt társadalmat megmozgató nyelvjúító mozgalom kezdődött. 1972 áprilisában pályázati felhívás jelent meg az összes központi és a jelentősebb vidéki lapokban új szavak beküldésére. A cél a fölösleges idegen szavak észttel való helyettesítése és a régebbi nehézkes szóalkotások rövidebbre cserélése volt. A pályázatot az Észt Anyanyelvi Társaság hirdette meg. Ennek a rövid, de sikeres nyelvjúító mozgalomnak az eredményeit egy másfél száz oldalas szótár foglalja össze, amely 1985-ben látott napvilágot. A módszert tekintve ez a mozgalom sokat megőrzött Avik eljárásaiból.

Az emigrációban élő V. Tauli 1968-ban „Introduction to a Theory of Language Planning” címen megjelentetett egy művet, amely világszerte figyelmet keltett. Tauli elkészítette a könyv észt változatát is. Szerinte az ideális nyelv az, amely minimális eszközökkel maximális eredményeket ér el. Tauli elméleti megállapításai figyelemre méltó visszhangra találtak az észt nyelvművelésben is.

Az észti irodalmi nyelv fejlődésének tizedik korszaka 1989-ben kezdődik, s jelenleg is tart. Ebben az évben hozták meg az első nyelvtörvényt, melyet 1995-ben még egy másik követett. Ezek a törvények biztosították az észti nyelv államnyelvi státusát. Az orosz nyelv perifériára szorult, sok tekintetben az angol és a finn léptek a helyére. Ez utóbbi a finn tévéadások nagy nézettsége következtében már a szovjetkorszak utolsó egy-két évtizedében is nagy szerepet játszott.

A szovjet rendszerrel kapcsolatos terminológiát kicserélték. A lakosság szélesebb köreinek anyanyelvi tájékozódását egész sor újonnan megjelent kézikönyv segítette és segíti. Ilyenek például a több mint ezer oldalas észti nyelvtan (Eesti keele grammatika I–II. Tallinn. 1993–1995), az észti nyelv kézikönyve (Eesti keele käsiraamat. Tallinn. 1997), az észti helyesírási szótár (Eesti ortograafia. Tallinn. 1995), az észti nyelvhelyességi szótár (Eesti keele sõnaraamat. Tallinn. 1999), amely tulajdonképpen a fentebb említett 1918. évi első kiadás bővített, modernizált folytatása. Az észti nyelv használatának, fejlesztésének problémáival az Észti Anyanyelvi Társaság 1993-ban létrehozott bizottsága (Emakeele Seltsi keeleteoimkond) foglalkozik. Az észteknél jóval erősebb az igény, mint nálunk, hogy a modern élet beözönlő idegen szavaira vagy legalábbis a leghasználatosabbakra saját szót alkossanak. Gyakori jelenség, hogy nagy példányszámú napilapok pályázatokat hirdetnek egy szó vagy fogalomkör észtesítésére. Így születtek meg olyan ma már szélteben használt szavak, mint *üileilmastumine* 'globalizáció', *lõimumine* 'integráció', *täisleppimatus* 'zérótolerancia', *tarkvara* 'software'.

Ez utolsó korszak egyik említésre méltó momentuma, hogy megszületően van a délészti irodalmi nyelv.

A könyv ötödik fejezetének szerzője L. Keevallik. A fejezet tárgya szocio-lingvisztikai: a beszélt észti nyelv. Ez a terminus az észti nyelv egy nem normatív változatát jelenti, amely gyakran tartalmaz regionális sajátosságokat.

Ennek a nyelvváltozatnak legmegfoghatóbb része a szókincs. A cikk szerzője T. Hennostét idézi, mint a kérdés elméleti oldalának kidolgozóját. Hennoste három kategóriát vezetett be: 1. A hétköznapi szókincs, 2. A spontán beszéd szókincse, 3. A párbeszéd szavai.

A beszélt nyelv szókincsében sok a kölcsönzés. Ezek eredet szerinti megoszlása a következő: 39% angol, 26% finn, 24% orosz.

Ebbe a fejezetbe tartozik az ún. „slang” vizsgálata. A korszak elején (1991) jelent meg M. Loog szerkesztésében az első észti slangszótár, amely 7000 szót tartalmaz. A slangnek megvannak a maga hangtani és nyelvtani sajátosságai. Ezeket a szerző frappáns példák segítségével sorra bemutatja. Ilyen slang sajátosság például a mutató névmások határozott névelőként való használata.

A könyv rövid hatodik s egyben utolsó fejezete az észti nyelv tanulmányozásának történetét tekinti át a 17. századtól a 21. sz. első éveigi. A fejezet írója: M. Erelt.

Nem említettük még, pedig említést érdemel, hogy minden egyes fejezet végén jól összeválogatott részletes bibliográfiát találunk.

Végezetül azt tudom mondani, hogy a M. Erelt szerkesztette könyv díszére válik az észti nyelvtudománynak, s nagyban hozzájárul – hogy Rosenplänter folyóiratának címéből idézzünk – „zur genaueren Kenntniss der ehstnischen Sprache”. Sokoldalúan mutatja be az észti nyelv múltját és jelenét. Ma már Európa számos egyetemén van észti oktatás, s ebben nagy segítséget nyújt a könyv nemcsak a diákoknak, de az oktatóknak is.

Irodalom

- Alvre, Paul (1973), Läänemeresoome aluskeele varasest murdeliigendusest, eriti eesti ja soome keelt silmas pidades. *KK* 3: 161–162, 5: 291–299.
- Ariste, Paul (1956), Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. In: Moora, Harri (toim.), *Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Eesti Riiklik Kirjastus. Tallinn. 5–23.*
- Bañcerowski, Jerzy (1968), A gyengülés-erősödés folyamata a finn nyelvben. *NyK* 70: 3–21.
- Bartens, Raija (1999), Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. *MSFOu* 232.
- Honti, László (1997), Die Negation im Uralischen I. *LU* 33: 81–96.
- Itkonen, Terho (1972), Historiantakaiset Häme ja Suomi kielentutkijan näkökulmasta. *Historiallinen aikakauskirja* 70/2: 85–112.
- Keresztes László (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kettunen, Lauri (1940), Über das Verhältnis der ostseefinnischen Sprachen und die vorgeschichtliche Gruppierung der entsprechenden Völker. *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat* 1938, 100–120.
- Koponen, Eino (1991), Itämerensuomen marjannimistön kehityksen päälinjauja ja kantasuomen historiallista dialektologiaa. *JSFOu* 83: 123–161.
- Laanest, Arvo (1972), Itämerensuomalaisten kielten ryhmituskysymyksiä. *Vir* 76: 113–121.
- Leskinen, Heikki (1999), Suomen murteiden synty. In: Fogelberg, Paul (toim.), *Pohjan poluilla. Suomalaisen juuret nykytutkimuksen mukaan. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk* 153. Suomen Tiedeseura, Helsinki. 358–371.
- Ojansuu, Heikki (1922), Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia. *Turun suomalaisen yliopiston julkaisuja. Sarja B. Osa I. N:o 3. Turun suomalainen yliopisto, Turku.*
- Raun, Alo (1971), Problems of the Number and Grouping of Proto-Finnic Dialects. In: Raun, Alo, *Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics. Uralic and Altaic Series.*

- Volume 107. Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague. 45–98.
- Sammallahti, Pekka (1977), Suomalaisten esihistorian kysymyksiä. *Vir* 81: 119–136.
- Setälä, Erkki (1917), Suomen kieli ja kirjallisuus. Tietosanakirja 9. WSOY, Helsinki. 343–369.
- Tauli, Valter (1968), Introduction to a Theory of Language Planning. *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Philologiae Scandinavicae Upsaliensia* 6. Finsk-ugriska institutionen, Uppsala.
- Tauli, Valter (1980), Eesti grammatik II. Lauseõpetus. Finsk-ugriska institutionen, Uppsala.
- Viitso, Tiit-Rein (1978), The History of Finnic *õ* in the First Syllable. *SFU* 14: 86–106.
- Wiik, Kalevi (1996), Kuinka itämerensuomalaiset kielet syntyivät. In: *Congressus primus historiae Fenno-Ugricae. Societas Historiae Fenno-Ugricae*, Oulu. 591–598.

Bereczki Gábor

Napolskikh, Vladimir –Siikala, Anna-Leena –Hoppál, Mihály (eds.): Khanty Mythology

Encyclopaedia of Uralic Mythologies 2.
Akadémiai Kiadó – Finnish Literature Society, Budapest – Helsinki. 2006. 241 o.

Az ismertető könyv egy nagyszabású vállalkozás egyik állomása. Az 1990-es évek elején fogalmazódott meg az az igény, hogy egységes szerkesztési elvek szerint készített könyvsorozat jelenjék meg az egyes uráli nyelveken beszélő népek hitvilágáról. A sorozat az „Uráli Mitológiák Enciklopédiája (Энциклопедия уральских мифологий; Encyclopaedia of Uralic Mythologies)” nevet kapta, a szerkesztők pedig a szűkebb szakma legtekintélyesebbjei közé tartoznak: a finn Anna-Leena Siikala, a magyar Hoppál Mihály és az oroszországi Vladimir Napolskikh.

A sorozatszerkesztők a koordináló munkát végzik, az egyes kötetek azonban helyben készülnek, a szóban forgó népek kutatói és képviselői írják a fejezeteket és a szócikkeket. Ezt az igen helyes elvet ma, a 20–21. század fordulóján már lehet alkalmazni, ugyanis az oroszországi uráli népek körében is kinevelődött az a tudós nemzedék, amely képes ilyen összefoglaló jellegű munkák elvégzésére. A munkát úgy tervezték, hogy az egyes kötetek először orosz nyelven (vagy a

helyi nyelveken, azaz finnül, észtil stb.) jelennek meg, majd elkészül az angol fordításuk is. Ez a módszer különösen a keleti finnugor és szamojéd népek hitvilágának megismertetését segíti elő jótékonyan, hiszen ezáltal az Oroszországon kívüli szakmai közönség is friss, autentikus információkhoz jut.

Más szempontból is megérett az idő egy újabb összegzésre. Uno Harva (Holmberg) nagy vállalkozása, a „Suomen suvun uskonnot” (A finnugorság vallásai) sorozat régi orosz forrásokra és a 19/20. század fordulóján finn és magyar kutatók által gyűjtött anyagokra épült¹. Az azóta eltelt évszázadban a kutatás tárgyában, módszereiben és feltételeiben is sok változás történt.

Az Uráli Mitológiák Enciklopédiájának első kötete a komi mitológiát mutatta be (Konakov et al. 1999), ennek angol nyelvű változata 2003-ban jelent meg. A második kötet a most ismertetendő „Khanty Mythology” (orosz eredetije: Kulemzin et al. 2000). A manysi kötet is napvilágot látott, egyelőre oroszul (Gemuev et al. 2001), hasonlóan a szölkuphoz (Tučkova et al. 2004). Az első három kötetet részletesen ismertette nemrégén Sirkka Saarinen (2006). A szölkup kötetéről azért nem írt, mert nem tudta megszerezni. Én is csak a bibliográfiákból értesültem a megjelenéséről².

A jelen sorozat mindegyik kötetére jellemző, hogy a szerzők először az illető népet, történelmét, kutatásának történetét ismertetik, majd összefoglaló tanulmányt közölnek a nép hitvilágáról. Ez a bevezető rész a köteteknek mintegy a harmadát teszi ki. A második kétharmadban következik a lexikon, azaz az illető nyelvnek a hitvilággal kapcsolatos szavai, kifejezései ábécé-rendben, nyelvi és néprajzi magyarázatokkal. A köteteket gazdag képanyag egészíti ki, valamint eredeti nyelvű folklór szövegek, fordítással. A kötetek kolofonjában rangos intézmények sorakoznak: az Uráli Mitológiák Enciklopédiája sorozatot a Finn Tudományos Akadémia és a Helsinki Egyetem, az Oroszországi Tudományos Akadémia és annak Udmurt Történettudományi, Nyelvészeti és Irodalomtudományi Intézete, valamint az MTA Néprajzi Kutatóintézete jegyzi. A hanti kötetben ezek mellé felsorakozott az Északi Kislétszámú Népek Ügyeinek Bizottsága, a Hanti-Manysi Autonóm Körzet, az Obi-ugor Népek Tudományos Kutatóintézete, valamint a Tomszki Állami Egyetem Régészeti és Helytörténeti Tanszéke.

A hanti, tágabban az obi-ugor népek hitvilága több mint száz éve kutatás tárgya. Eleget mondhatok Munkácsi Bernát és Artturi Kannisto munkásságára a

¹ Ennek egyes kötetei németül is napvilágot láttak a Folklore Fellows' Communications sorozatban, l. <http://www.folklorefellows.fi/comm/comm.html>, majd az összefoglalás angolul (Holmberg 1927, 1964)

² A kötetek beszerzése valóban szinte lehetetlen. Az orosz változatok a nagy távolság és a szervezetlenség miatt, az angol változatnak pedig hiába magyar az egyik kiadója, a kötet Magyarországon nincs könyvárusi forgalomban.

manysik, Pápay József, Serafim Patkanov, Heikki Paasonen, valamint K. F. Karjalainen munkásságára a hantik körében. Ez utóbbi nagy műve, a Jugriai népek vallása (finnül 1918, németül: 1921, 1922, 1927) kiindulópontja minden egyéb kutatásnak. Tulajdonképpen főként a 19/20. század fordulóján gyűjtött forrásokra támaszkodva állította össze Vértes Edit is mitológiai összefoglalásait, először magyarul (1990), majd egy német nyelvű mitológiai enciklopédia két kötetében (1997).

A most ismertető kötet szerzői közül ketten szibériai oroszok, ketten hantik. V. Kulemzin és N. Lukina a tomszki egyetem neveltjei és kutatói, az obi-ugor népek jó ismerői. Évtizedek óta számos terepkutatást végeztek, többször közösen. V. Kulemzin elsősorban a Vah és a Vaszjугan folyó menti hantik között kutatott, a sámánizmus volt a központi témája. N. Lukina az utóbbi években a nemzeti értelmiség kinevelésében szerzett elévülhetetlen érdemeket. Számos kandidátusi disszertáció született az ő vezetésével, tudományos műhelyeket, fórumokat, kiadványsorozatot hozott létre. Helyesen ismerte fel, hogy az oroszországi kutatás akadályai a folklór szövegek ismeretének hiánya, hiszen magyar és finn (valamint Steinitz révén német) kutatók által gyűjtött és publikált szövegekről van szó. Schmidt Évával közösen nagyszerű válogatást közölt az obi-ugor népköltészet prózai műfajaiból (Lukina 1990), több német nyelvű munkát oroszra fordított, ezek közül talán a legjelentősebb Karjalainen már említett monográfiája az obi-ugor mitológiáról (1994, 1995, 1996).

A hanti kutatók a kazimi közösség képviselői. Timofej Moldanov réntartó családból származik, és az 1990-es években vált kutatóvá – ebben is nagy része volt Schmidt Évának. Felesége, Tat'jana Moldanova hanti apa és orosz anya gyermeke, matematika–fizika szakos tanárból lett a hanti nemzeti ébredés egyik vezető személyisége, tudós, tudományszervező, közösségi ünnepek szervezője.

A könyvből nem derül ki világosan, hogy melyik rész pontosan melyik szerző munkája (a szerzők: Vladislav M. Kulemzin, Nadežda V. Lukina, Timofej A. Moldanov, Tat'jana A. Moldanova). A bevezető fejezetek írásakor valószínűleg együttműködtek a szerzők, felosztották egymás között a területeket. A lexikonban a szócikkek végén ott van a szerző neve, eszerint a mintegy másfélszáz szócikknek több mint a 80 százalékát V. Kulemzin írta, N. Lukina csak 20 szócikket jegyez. A kötet végén közölt három mitikus ének a Moldanov házaspár gyűjtése és lejegyzése.

A bevezető fejezetben („The Khanty”, 15–29) az alapvető információkon kívül (népnév, lakóhely, lélekszám, nyelvjárások³) a hantik történelmi,

³ A nyelvjárási felosztásba bekerült egy furcsa baki: „According to the newest classification (Honti 1995) the following main dialects belong to the eastern group: Vakh, Vasyugan, Upper Kazym and Surgut (including Tromyegan, Yugan and Pim).” (16) A Felső Kazimon természetesen északi nyelvjárást beszélnek. A szerző a Honti által említett verhnye (felső)-kalimszki (VK)

társadalmi viszonyairól, anyagi kultúrájáról olvashatunk. Az Ob-vidék betelepülésének bemutatásakor a szerzők tárgyalják a folklór mint történeti forrás kérdését. Megismerhetjük a hantik nemzeti-rokonsági viszonyait, szó van a település-szerkezet, a foglalkozás, az étkezés, az öltözködés és a díszítőművészet kérdéseiről, a folklór műfajairól és témáiról. A hantik vallásáról szólva a szerzők megállapítják, hogy mint minden vallás, ez is szinkretista: a hitvilág ugor rétege, mely iráni hatásokat is őriz, keveredik a kereszténység és a materializmus (ez is vallás!) elemeivel. Az utóbbi két évtizedben a hagyományok újraéledését lehet tapasztalni, némileg megváltozott körülmények között. Érdekes a tűz és a vas szerepének az átértékelődése. Ezek korábban egyértelműen pozitív elemek voltak, az utóbbi időben azonban fenyegető erővé váltak a hantik szemében: a fűrotornyok és az állandóan égő olaj- és gázfáklyák a hagyományos kultúrájú őslakosok ellenségei. A szerzők kiemelik az 1980-as évek végén létrejött Jugria megmentése társadalmi szervezet közösségszervező és kultúramentő szerepét, mely példaként szolgált a többi szibériai népnek is.

A tudománytörténeti fejezetben – „Written Sources and Studies of Khanty Mythology” (30–38) – a hanti mitológia kutatásának hosszú történetét olvashatjuk az első orosz utazók tudósításaitól kezdve a mai, fiatal nemzeti értelmiség kutatási eredményeinek felsorolásáig.⁴

Az irodalomban való tájékozódást segíti a kötet végi igen bőséges bibliográfia is.

A hantik világnézetét tárgyaló fejezet – „The traditional Khanty world view” (39–70) – élén a szerző fontosnak tartja megjegyezni, hogy a hantik szoros kapcsolatban élnek a körülöttük lévő világgal, és nem tesznek különbséget az evilági és a természetfölötti között. A szakrális–szekuláris, racionális–irracionális különbségtétel szerinte csak a tudósoknak fontos. Ez részben igaz, másrészt viszont az obi-ugorok igen világosan elkülönítik a szakrális és a profán zónát térben, időben, tevékenységben egyaránt (vö. pl. Anttonen 1990). Hogy ezt a szerző (valószínűleg V. Kulemzin) nem vette észre, talán abból adódik, hogy – amint a lexikonból kiderül – összekever két szót a oK *jəm* Kaz *jäm* 'jó' és a oK *jim*, Kaz *jem* 'szent, érinthetetlen, tabuszabály alá eső' kifejezéseket, ezért egy nemlétező jó–rossz ellentétet állít fel, szerintem helytelenül. Az *atəm* 'rossz'

nyelvjárást keverte össze a kazimival. Kár, hogy a két felső-kazimi szerzőnek, akik Juilskból valók, – és nem Jurilskból! (10) – elkerülte a figyelmét ez az adat.

⁴ Az orosz nyelvű változathoz képest néhány hiba is becsúszott: a fordító Pápai Károly nevét önkényesen Pápay József-re változtatta és Pápayt tette meg Munkácsi Bernát útítársának (32.), pedig tudjuk, hogy a két tudós útja között tíz év telt el. Két magyar nyelvű mű címét (Munkácsi: Vogul népköltési gyűjtemény és Vértes Edit: Szibériai nyelvrokainak hitvilága) oroszul hagyta meg azt a látszatot keltve, hogy ezek orosz nyelvű munkák (32, 36).

szócikkben felsorolt tiltások egy része a – jelen lexikonban nem szereplő – *jim* szócikkbe tartozna (főleg a nőket érintő tiltások), más részük az egész világon érvényes, vadászati etikával kapcsolatos. Ezt a tévedést Anna-Leena Siikala is szóvátette már korábban (Siikala – Uliášev 2002: 160).

A hitvilágot bemutató fejezet a következő alfejezetekre oszlik: az ember és a tárgyak, az ember és a társadalom, az ember és a természet viszonya, hiedelmek az életerőről (azaz a lelkekről), az élőről és az élettelenről, a környező világról, valamint az ember életútjáról.⁵

A könyv kétharmadát kitevő, másfélszáz szócikket tartalmazó lexikon nagyon sok értékes adatot tartalmaz. Igen nehéz azonban ezen a nyelvileg- és kulturálisan is nagyon tagolt területen mindenre kiterjedő, a variációkat is figyelembe vevő áttekintést adni. Számomra nem egyértelmű, milyen alapon lesz egy kifejezésből címszó. Az állatok közül címszóként szerepel a medve és a jávorszarvas, de hiányzik a szintén totemállatként tisztelt hód. Van béka, de nincs kígyó. A tárgyak közül címszó a fazék, de a ház nem, pedig igen fontos szerepe van a hantik hitvilágában. Az obi-ugor nyelvterületen széltében ismert erdei szellem (*möňk, mäňk, meňk*) csak véletlenül van megemlítve. A medve-ünnepi rovásfa két helyen is szerepel, különböző nevekkal, de nagyjából azonos magyarázó szöveggel (131 és 148), utalás nélkül, hogy ugyanarról a tárgyról lenne szó. Egyébként is egy ilyen kultúrában, ahol minden mindennel összefügg, nagy szükség lenne az utalásokra. Vértes Edit hasonló célú lexikonában (1997) 118 címszó mellett 319 utalást használt (Zaicz Gábor adata, 2001: 246). Itt a kötetvégi tárgymutató betölthetné ezt a szerepet, helyettesíthetné az utalásokat, de sajnos az oldalszámok közel sem jelölik az összes előfordulást.

A hantik és manysik körében egyaránt nagy tiszteletnek örvendő Világügyelő férfi nevei, funkciói töredékesen, egymásnak ellentmondóan bukkannak fel az egyes szócikkekben. Tudvalevőleg a Világügyelő férfi a folklórban azonos az Asszony unokaöccse (*imi ħili-ħita~káλλγ*) néven emlegetett tréfacsinálóval is, ez azonban nem derül ki egyértelműen. Az általánosan ismert kifejezés helyett a legperiférikusabb, Vah-menti *alwäli* válik címszóvá és hivatkozási alappá. Ennek az az oka, hogy V. Kulemzin a vahi–vaszjugáni területen kutatott a legtöbbet, ezért az ottani jelenségeket tekinti etalonnak, kiindulópontnak.

A könyv egészére sajnos nem jellemző a nyelvi pontosság, de talán ezt nem is róhatjuk fel egy nem-nyelvészeti kiadványnak. Az orosz szerzők nem tudnak hantiul, a hanti munkatársak pedig csak a saját nyelvjárásukat ismerik, de annak a helyesírásával sincsenek teljesen tisztában. Az angol nyelvű kiadást Ulla-Maija

⁵ „Relations between Man and Objects” (39–43), „Relations between Man and Society” (43–46), „Relations between Man and Nature” (46–49), „Beliefs about Vital Forces” (49–53), „Ideas about Living and Non-Living” (53–56), „The Surrounding World” (56–61), „Man and his Life” (61–70).

Kulonen, a helsinki egyetem finnugor tanszékének professzora lektorálta a transzkripció szempontjából, de feltehetőleg nem került minden adat a kezébe.⁶

Nem szerencsés a nyelvileg igen tagolt hanti nyelvterületen két adatváltozat (Northern, Eastern dialekt) megjelölése, amikor tudjuk, hogy ezen belül is még számos változat lehetséges. Az északi nyelvjárásra való utalás a legtöbbször kazimi adatot jelent (de a *t*-zó adatok pl. serkálit sejtetnek, ha nem délit), a keleti pedig vahi-vaszjuganit, pedig jól tudjuk, hogy a szurguti területen is elevenen él az ősi hanti hitvilág.⁷

Miért ismertetünk mitológiai témájú kötetet nyelvészeti szaklapban? A benne fellelhető nyelvi anyag miatt. A szócikkek hanti nyelvű címszavai bár sok kívánnivalót hagynak maguk után, a nyelvész olvasót is tájékoztatják – a szakember tudja, hogy milyen megbízható forráshoz, szótárhoz nyúljon, ha pontosítani akarja a transzkripciót. A legnagyobb érdeklődésre azonban nyilvánvalóan az a három mitikus ének tarthat számot a nyelvészek körében, melyek a kötet végén szerepelnek. Az első egy 176 soros énekes mese (*məs ar*) mely a kis *məs* férfi vadászatáról szól, amikor elejti a hatlábú jávorszarvast.⁸ A következő egy 573 soros, bőséghozó ének (*mis ar*) a Kazim folyó védőszelleméről, melyet medveünnepeken szoktak előadni. Az ének az istennő utazását írja le Ob-menti otthonából mostani, a Kazim felső folyása melletti Numto-tavi szigeten lévő lakóhelyéig. A harmadik egy 199 soros ének egy erdei szellemről, a Sokházas Anyóról, aki már a Kazimi istennő odaérkezése előtt a folyóvidék lakója volt. A két utóbbi éneket a Moldanov-házaspár a Kazim-vidék pantheonját bemutató könyvében is közölte, de csak orosz fordításban (Moldanov – Moldanova 2000.).

Az angol változat szerkesztésekor az énekszövegek szerencsés módon eljutottak a hamburgi Widmer Annához is, akinek köszönhetően a mitikus énekek szövegei következetes, megbízható helyesírással, a kazimi nyelvjárásnak Steinitz által létrehozott fonematikus írásmódjával jelennek meg. Widmer Anna elkészítette a szövegek német fordítását is, ez az angol mellett, gondosan jegyzetelve mintaszerű módon jelent meg.

Az angol kiadás egészében is átgondoltabb, jobban szerkesztett, nyelvileg

⁶ A nyelvi ismeretek hiányából adódik, hogy nemlétező, hibrid kifejezések is címszóvá válhatnak, mint pl. a *woj ärəχ*, *woj arəχ* (147) 'medveének' jelentésben. A lekopott szóvégű *woj* tipikusan északi szóalak (keleten *wajəγ*), az *ärəγ* (és nem *arəχ*) pedig keleti, ez északon *ar(ə)*. A kifejezés helyesen *woj ar(ə)* lenne, ezt használják északon. A keletiek viszont nem az 'állat' jelentésű *wajəγ* szóval képezik a medveének kifejezést, hanem azt mondják: *pupi ärəγ* – ezt viszont hiába keresnénk a címszavak között. Ez csak egy példa a sok téves, íráshibás adat közül.

⁷ Talán nem véletlen, hogy szurguti hanti ismerősömnnek igen rossz véleménye volt a kötetről: szerinte ez az összefoglalás nem tükrözi saját népe hitvilágának legfontosabb elemeit.

⁸ Ennek az éneknek egy variációját Schmidt Éva is lejegyezte, s az ének másolatát átadta nekem az 1990-es évek közepén. Éva archívuma azóta zár alá került, de úgy látszik, a mások által hasonló időben, helyen és személyektől gyűjtött, azonos szövegű éneket ki lehet adni.

pontosabb, némileg bővebb is (hússzal több szócikk van benne), mint az orosz, s a tárgymutatóval lehetővé válik a keresés azok számára is, akik nem ismerik a hanti nyelvű kifejezéseket.

A fordító (a finn Marja-Leena Hattuniemi) összességében eredményesen birkózott nehéz feladatával, csak néhány helyen támadt kedvem vitatkozni az értelmezésével.⁹

A sorozat és a kötet legnagyobb érdeme, hogy létezik, tájékoztató és hivatkozási alap. Innen folytatható a kutatás. Ki lehet egészíteni, esetenként helyre lehet igazítani a benne lévő adatokat. Az angol nyelvű változat a világ minden táján ismertté teszi az uráli népek mitológiáját. Ezt kell megköszönnünk a szerzőknek, a szerkesztőknek és a kiadás támogatóinak.

Irodalom

- Anttonen, Veikko (1990), The Khanty concept of *jemen* and the Mansi concept of *jelpin* from the point of view of comparative religion. CUFU-7/4: 56–62.
- Gemuev, I. N. et al. [Гемуев, И. Н.] (2001), Мифология манси. Энциклопедия уральских мифологий II. Издательство Института Археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск.
- Holmberg (= Harva), U. (1927), Finno-Ugric, Siberian. Mythology of All Races IV. Boston. 2. kiadás: 1964: Cooper Square Publisher, INC., New York.
- Karjalainen, Kustaa F. (1918), Jugralaisten uskonto. Suomensuvun uskonnot III. WSOY, Porvoo.
- Karjalainen, Kustaa F. (1921, 1922, 1927), Die Religion der Jugra-Völker. FFC 41, 44, 63. Helsinki.
- Karjalainen, Kustaa F. [Карьялайнен, К. Ф.] (1994, 1995, 1996), Религия югорских народов I, II, III. Издательство Томского университета, Томск.
- Konakov, N. D. et al. [Конаков, Н. Д.] (1999), Мифология Коми. Энциклопедия уральских мифологий Том I. Редакторы серии: Anna-Leena Siikala, Владимир Напольских, Mihály Hoppál. Издательство ДИК, Москва – Сыктывкар
- Konakov, N. D. et al. (2003), Komi Mythology. Vladimir Napolskikh – Anna-Leena Siikala – Mihály Hoppál (eds), Encyclopaedia of Uralic Mythologies I. Akadémiai Kiadó – Finnish Literature Society, Budapest – Helsinki.
- Kulemzin, V. M. et al. [Кулемзин, В. М.] (2000), Мифология хантов. Энциклопедия уральских мифологий III. Издательство Томского университета, Томск.
- Lukina, N. V. (szerk.) [Лукина, Н. В. (ред.)] (1990), Мифы, предания, сказки хантов и манси. Главная редакция восточной литературы, Москва.

⁹ Helyenként megtévesztette viszont, hogy a hanti nyelvi adatokat latin betűvel adták meg a szerzők az orosz szövegben, és a latin *m* betűt cirill *t*-nek olvasta. Így lett a Földanya *təχ imi* (*məχ imi* helyett), a hód pedig *məχ* helyett *təχ* (59, 239).

- Moldanov, T. – Moldanova, T. [Молданов, Т. –Молданова Т.] (2000), Боги земли Казымской. Издательство Томского Университета, Томск.
- Saarinen, Sirkka (200), Die Mythologien der nördlichen finnisch-ugrischen Völker. FUF 59: 209–214.
- Siikala, Anna-Leena – Uliashev, Oleg (2002), Landscape and spirits. The sacred places of the northern Khanty and their rituals. In: Lehtinen, Ildikó (ed.): Siberia. Life on the Taiga and Tundra. National Board of Antiquities, Helsinki. 155–185.
- Tučkova, N. A. et al. (2004) = Tučkova, N. A. – Kuznecova, A. I. – Kazakevič, O. A. – Kim-Meloni, A. A. – Gluškov, S. V. – Bajdak, A. V. [Тучкова, Н. А. – Кузнецова, А. И. – Казакевич, О. А. – Ким-Мелони, А. А. – Глушков, С. В. – Байдак, А. В.], Мифология селькупов. Энциклопедия уральских мифологий. Том 4. Томск.
- Vértes Edit (1990), Szibériai nyelvrokonaink hitvilága. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vértes, Edith (1997), Die Mythologie der Uralier Sibiriens. Schmalzriedt, Egidius – Haussig, Hans Wilhelm (Hrsg.), Wörterbuch der Mythologie 30–31. Lieferung. Klett–Cotta, Würzburg.
- Zaicz Gábor (2001), Szibériai nyelvrokonaink mitológiai lexikona. MNy 97: 242–249.

Csepregi Márta

Tamás Ildikó: Tűzön át, vízen át. A sarkvidéki lappok énekhagyománya.

Napkút Kiadó, Budapest. 2007. 191 o.

Bár a cím az alcímmel együtt már önmagában is sugallja, az olvasó az első pillanatban nem igazán sejtí, hogy a vékonyka, 173 + 18 oldalas kötettel valójában két könyvet kap. Tamás Ildikó nagy fába vágta a fejszét, hiszen hasonló mű egyetlen rokon népünkről sincs forgalomban: a könyv első része inkább a nagyközönségnek szóló, ismeretterjesztő jellegű néprajzi anyag a lappokról (9–72.), a második, terjedelmesebb rész viszont a lapp jojkákkal ismerteti meg, mégpedig a szerző saját tudományos eredményeire támaszkodva (75–173). A kötethez 18 oldalon tárgymutató, függelék (benne Szomjas-Schiffert György egy kéziratának másolata, valamint több jojka kottája), irodalom- és forrásjegyzék kapcsolódik. Külön néprajzi és külön népzenei munkák jelentek már meg több uráli népről is (pl. tanulmánygyűjtemény a szurguti osztjakokról Lázár Katalin szerkesztésében), sőt tudomásunk van

készülő kiadványokról is (pl. a zürjén népzene tárgyköréből), de egy kötetbe foglalt összefogó néprajzi és népzenei, tudományos és tudományos-ismeretterjesztő könyv eddig még nem létezett. A szerző ugyanakkor jó ízléssel és remek stílusérzékkel közelíti egymáshoz a két témát, így a nagyközönség is élvezni tudja a jojkák világáról szóló, Tamás Ildikó doktori értekezésének részleteit tartalmazó tudományos részt, míg a szakmai olvasók is sok új információt szerezhetnek az ismeretterjesztő fejezetekből. Még érdekesebbé teszik a könyvet a szerző és férje által készített színes és fekete-fehér fotók, valamint a különböző archívumokból átvett korábbi fényképek.

A szép kiállítású könyv jó minőségű papíron, jó minőségben fűzve jelent meg; esztétikai szempontból legfeljebb a betűtípus szúrhat szemet, az is csak a kérdőjeleknél: első pillantásra azt hihetnők, a spanyolban szokásos fordított kérdőjelet látunk (a recenzens először el is könyvelte magában nyomdahiának). Ki kell emelni ugyanakkor a tördelést: a szerkesztő igazi professzionális munkát végzett, hiszen az olykor terjedelmes kották soha nem törnek meg az oldalak között, a táblázatok közül is csak egyetlen egyet kellett két oldalon elhelyezni, ezt is sikerült azonban a lehető legjobb helyen elvágni. Mindezek apróságoknak tűnhetnek ugyan, de tapasztalatból tudjuk, hogy – különösen kisebb kiadók esetében, mint amilyen a Napkút is – ilyesmire gyakran nem helyeznek kellő hangsúlyt, s így megnehezítik az olvasó dolgát.

A könyv első fejezete (9–27) Tamás Ildikó és férje, Csáji László Koppány lappföldi útját mutatja be, annak is az élményszerű oldalát; a tudományos gyűjtés eredményét a második részben olvashatjuk. A szerző olvasmányosan írja le a pénzszüke miatt gyakran kalandos utazást, a lapp adatközlők olykor gyakran való hozzáállását a kutatáshoz, a norvégok sajátos véleményét a helyi őslakosokról.

Az első részben az úti beszámoló után először a lappok történelmét ismerhetjük meg (29–35) – már legalábbis amennyi tudható róla, hiszen a lappok őstörténetének, etnogenezisének nem egy kérdése még ma sem tisztázott. A további fejezetek (35–72) a számik 20. századi történelmét, majd hagyományos és modern kultúrájukat írják le a hétköznapoktól az ünnepekig, a születéstől a halálig, az étrendtől a meséig, a rénszarvastenyésztéstől a halászatig, a hagyományos orvoslástól a hitvilágig. A rövidre szabott, de roppant olvasmányos, lényegre törő, még a szakmai olvasók számára is újdonságokkal szolgáló részt a szerző a jojkák és a lapp hitvilág összefüggéseit bemutató fejezetekkel zárja, mely egyben jó átvezető a második részhez, azaz a jojkák történeti, funkcionális és formai elemzéséhez. Tamás Ildikó saját érdeklődési és kutatási területe ennek a résznek az arányaiból is jól kirajzolódik: a szellemi néprajz elemei sokkal nagyobb szerepet kapnak, mint a tárgyi néprajz, bár ez utóbbit sem mellőzi: kapunk leírást a hagyományos öltözködésről, a sámán-

dobok ábráiról, a korai barlangrajzokról, a lapp sátrak szerkezetéről és berendezéséről. Ugyanakkor a legrészletesebben a lapp hitvilág, mesekincs és népzene tradícióit ismerhetjük meg.

Ha valaki az első rész elolvasása után leteszi a könyvet, sokat veszít ugyan, de a lappok életével és kultúrájával kapcsolatban meglehetősen alapos tudásra tehet szert, s mindezt egy hihetetlenül élvezetes olvasmány formájában sajátítja el; ezt az élményt még az itt-ott természetszerűleg előforduló sajtóhibák sem rontják el.

A könyv második része komoly tudományos munka, ám megint ki kell emelnünk, milyen virtuózan kezeli Tamás Ildikó a tollat (klaviatúrát): a tudományos próza minden követelményének megfelelő, ugyanakkor bárki által érthetően fogalmazott értekezést olvasunk.

Bár a szerző azzal a – Kodálytól idézett – megjegyzéssel zárja művét, hogy „a lapp népzeneben [még mindig] van keresnivalónk” (173), az olvasónak nem marad hiányérzete: átfogó és részletes képet kapunk a jojkák kutatásának történetéről, a jojkák típusairól, zenei és prozódiai jellemzőiről, funkcióiról, születéséről („készítéséről”), dialektológiájáról, a lejegyzés sajátosságairól és nehézségeiről, a jojkálási alkalmakról, a hagyomány örökléséről és öröklődéséről, a modern jojka helyzetéről, a leghíresebb, legismertebb jojkaművészekről, a jojka és a zeneesztétika, zeneszemiotika, zenei univerzálék összefüggéséről, a lapp jojka és más népek népzenei hagyományainak kapcsolatáról.

Az első fejezet (75–79) szinte a lehetetlenre vállalkozik: definiálni a jojkát. Bár a műfajt sokan sokféleképpen próbálták már meghatározni, nincs olyan, egységes, mindenki által elfogadott, a jojka minden fontos tulajdonságát bemutató definíció, amely képes lenne magába sűríteni a jojka lényegét. Mint Tamás Ildikó rámutat: „a jojka a lappok sok évszázados tapasztalatainak, a világról szerzett ismereteknek egyfajta foglalata” (79), s mint ilyen jóval több, mint egyszerű improvizált ének (78). Egyértelmű definíciót ő sem ad, de maga a könyv akár egyetlen, nagylélegzetű meghatározásnak is felfogható.

A további fejezetek közül különösen érdekesek a jojkálás elsajátításáról és a jojka születéséről szólók (105–116): megtudhatjuk, hogy a gyermek közösségben nem is jojkálhat, csak otthon próbálkozik egészen addig, míg a szülők, a közvetlen környezet alkalmasnak nem ítéli őt a közösség előtti fellépésre, s ekkor kapja meg a saját személyjojkáját is, melyet egyébként neki magának nem szabad (vagy legalábbis nem ildomos) elénekelnie.

Tudományos szempontból azonban a leginkább feltűnő a szöveghelyettesítő, -kitöltő és -kiegészítő paneleket tárgyaló fejezet (134–143). Ezeket az elemeket korábban több névvel illették, Tamás Ildikó saját terminus technicusa a *panel*, melyet azért vezet be (s mely, reméljük, hamarosan helyet kap a tudományos köztudatban is), mert az eddig létezett kifejezések egyike sem volt kellőképpen

pontos, míg a *panel* kifejezés átfogja mindazokat a funkciókat, melyeket ezek a szavak betöltenek, betölthetnek. A panelek részletes vizsgálata sok olyan újdonságot mutat meg, melyeket az ezt megelőző kutatások nem vagy csak részben tártak fel. Ilyenek például e panelek és a beszélt nyelv fonotaktikai egyezéseinek és főleg különbségeinek részletei, valamint a panelek és a prozódiai jellegzetességek összefüggései. A dallam és szöveg kapcsolatát (a prozódiát) tárgyaló fejezet (153–159) felhívja a figyelmet egy olyan jelenségre, mely a népzenekre általában nem jellemző, ám a jojkákban időről időre megjelenik: a nyelvellenes ritmizálás. A problémát Tamás Ildikó sem tudja minden kétséget kizáróan megoldani, ám munkájában jelzi, hogy ez lehet a kutatások egyik újabb témája (164). A fejezet végén a szerző plasztikusan, táblázatban ábrázolja az egyes problémás helyeket: a beszélt nyelvi hangsúly- és hosszúságviszonyokat, a szóalakok szótári és szövegbeli előfordulását, valamint a jojkában a beszélt nyelvi normához képest helytelenül használt hangsúlyokat.

Az utolsó fejezet (164–173) „A jojkák mélyszerkezete” címet viseli, s itt a hagyományos kották mellett grafikus ábrázolását is megtaláljuk a jojkadallamoknak. Ez a leírási mód nagyban elősegíti a gyakran díszítő elemekkel (előkéekkel, utókéekkel) tarkított dallamok vázának megismerését, a dallam ciklikusságának felismerését. Ezek a transzkripciók ugyan szokatlanak tűnhetnek a hagyományos kottaolvasáshoz és -íráshoz szokott olvasó számára, de a dallamtípusokat, a mélyszerkezetet valóban sokkal szemléletesebben láttatják, mint a kottakép vagy a szonogram. Ebből rajzolódhatott ki az a szerkezeti séma, mely táblázatba foglalva mutatja be a jojkák területenként tipikusnak nevezhető sorszerkezeteit.

A példaanyag terjedelmi okok miatt nem lehetett teljes, de a példák kiválasztása során a szerző sikeresen törekedett arra, hogy alá tudja támasztani állításait. Sajnos a jojkák szövegeiről nem tudjuk meg, melyik milyen helyesírással készült, s ez nagyban megnehezíti a nem lappológus olvasó számára a jojkák olvasását. Valószínűnek tartom, hogy mindig az eredeti forrásban szereplő írásmóddal szerepelnek a könyvben a szövegek, de erre nem találunk utalást. Talán nem csak a nyelvész olvasó hiányolja a magyar nyelvű jojkaszövegek fordítójának nevét: ezek csak elvétve találhatók meg a kötetben. Feltételezhetjük, hogy az eredetileg idegen nyelvű szakirodalmi idézetek magyar fordításai a szerző művei, ám ezt sem tudhatjuk biztosan; ezek az idézetek olykor idegen nyelven is olvashatók, de pl. a norvég vagy svéd források eredetijét nem adja meg a szerző (pl. a jojkadefiníciók esetében a 75–77. oldalakon). A 132–133. oldalakon a jojkák szövege vagy csak lappul, vagy csak magyarul van meg, jó lett volna mindkét helyen mindkét nyelven olvasni a szöveget (ez kéthasábos szedés esetén nem foglalt volna el nagyobb helyet).

Néhány terminus technicus használata nem egészen egyértelmű. Így például a 80. oldalon partitúrákról ír a szerző, holott a zenei szaknyelv ezt a kifejezést „többszólamú zene kottairásos lejegyzése, amelynél a szólamok egymás felett, illetve alatt helyezkednek el, közös ütemvonalal” jelentésben használja (Boronkay 1985: 79–80), márpedig a jójka tipikusan egyszólamú, hangszerkíséret nélküli műfaj. Amennyiben viszont az említett kották netán a dobkíséret ritmusának leírását is tartalmazzák, vagy ha speciális értelemben használjuk a *partitúra* szót, arra külön fel kellene hívni a figyelmet. Bizonyára csak elírás a 48. oldalon, a *Munieš* < *mun* 'én + *ieš* 'maga' név kapcsán a *vonatkozó névmás* kifejezés *visszaható* helyett. A jójákban gyakran történik utalás egyes madarakra, kakukkra, hófajdra stb. Tamás Ildikó a *Parus cinctus* magyar neveként rendszeresen a *lappcinege* kifejezést használja, ennek hivatalos neve azonban *lappföldi cinege*, mely a *lappföldi barátcinege* alakból rövidült; *lappcinege* nevet Kiss Jenő sem ismer (Kiss 1984: 291) A *rozsdásfarkú vízirigó* (64) szintén ismeretlen a magyar ornitológiai nevezéktanban, a *Cinclus cinclus* hivatalos neve egyszerűen *vízirigó* (Kiss 1984: 253); a jelző azért is kétséges, mivel a vízirigó torok- és mellrésze fehér. Lehet, hogy a rozsdástorkú pityerrel (*Anthus cervinus*) keverte össze a szerző, mely a tundrák, vizenyős rétek jellegzetes lakója?

Az itt felsorolt apróbb hibák azonban semmit nem vonnak le Tamás Ildikó kettős monográfiájának értékéből. Hiánypótló művet tartunk kezünkben (erre a szerző – igaz, roppant szerényen fogalmazva – maga is felhívja a figyelmet a bevezetésben), hiszen e távoli nyelvrokonokat ilyen részletességgel még senki nem mutatta be nekünk, s nincs egyetlen rokon népünk sem, amelyről ilyen típusú és szerkezetű, összefoglaló, átfogó mű készült volna. A szaktudományokban (a többes szám jogos: a könyv finnugristák, néprajz- és népzene kutatók számára egyaránt alapvető szakirodalommá kell hogy váljék) szinte szokatlan módon olvasmányos, gördülékeny mondatokban írt munka ugyanakkor a nem szakmai közönség körében is érdeklődésre tarthat számot, s minden bizonnyal sikert is arat. Érdeklődéssel várjuk a következő tanulmányokat, a kutatások beigért folytatását!

Irodalom

- Boronkay Antal (szerk.) (1985), Brokhaus Riemann zenei lexikon. 3 kötet. Dahlhaus, Carl – Eggebrecht, Hans Heinrich (Hrsg.). Zeneműkiadó, Budapest.
 Kiss Jenő (1984), Magyar madárnevek. Akadémiai Kiadó, Budapest.

G. Bogár Edit

Lehetett volna...

Csepregi Márta – Masonen, Virpi (szerk.): Grammatika és kontextus. új szempontok az uráli nyelvek kutatásában. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Finnugor Tanszék, Budapest, 2004. április 4–7.

Urálisztikai Tanulmányok 17. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 2007. 358 o.

0. A „Grammatika és kontextus” című konferenciát 2003 áprilisában hirdette meg az ELTE BTK Finnugor tanszéke. Az eredeti felhívás így szólt: „The objective of the symposium is to bring together linguists interested in the relation between the so-called pragmatic aspects and the grammatical aspects of language, i.e. the relation between extralinguistic situations and language as a set of systems and/or how this relation between language and context can be seen in actual language use. We invite papers on this theme from a synchronic or a diachronic perspective. Your specific topic can be approached, for example, from the point of view of text linguistics, conversational analysis, translation studies, language learning and teaching or studies in the use of a second/foreign language. Any other approach is naturally also invited as long as the focus is on the relation between grammar and context in a Uralic language” (<http://listserv.linguistlist.org/cgi-bin/wa?A2=ind0304&L=ura-list&P=79>, 2007. november). A megfogalmazás kissé zavarba ejtő, hiszen kezdetben a pragmatikai és a grammatikai szempontok összekapcsolásáról van szó, később ez kitér a nyelven kívüli környezetre és a nyelv kapcsolatára (ebbe belefér például az életmód és a szókincs kapcsolata is, míg az előbbibe semmiképpen sem). A felhívást olvasva homályban maradt, hogy a konferencia szervezői milyen konferenciát is képzelnek el. Az ilyen felhívás veszélye, hogy a konferenciára jelentkezők különbözőképpen vonatkoztatják magukra, így végül olyan résztvevők gyűlnek össze, akik nem tudnak sokat mondani egymás számára – nem beszélve arról a veszteségről, hogy sok potenciális résztvevő ezt a veszélyt látva inkább nem is jelentkezik.

Havas Ferenc megnyitóbeszédéből (mely a kötetet nyitó írás) kiderül, hogy maguk a szervezők sem lehettek tisztában céljaikkal. Havas elismeri, hogy valójában nem csak azt nem tudja, mit is kellene grammatikán vagy kontextuson érteni (sokatmondó, hogy az utóbbi szó jelentését etimológiáján keresztül szeretné megközelíteni, és még a tógát és a taktust is belekeveri fejtegetésébe), de még abban is tanácstalan, hogy mi az az és.

A hatnyelvű megnyitóbeszéd kétségtelenül kellemes hangulati elem lehetett a konferencia megnyitóján, de a kötet elé komolyabb előszó kívánkozna, az viszont teljes egészében egy nyelven (vagy a teljes szöveg több nyelven). Aligha lesznek sokan, akik a megnyitó teljes szövegét végig tudják olvasni, ráadásul az orosz és a német szakasz már teljesen öncélú, hiszen orosz és német nyelvű cikkek nem kerültek a kötetbe. A kötet nyelvpolitikájával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy nem világos, kit is kívántak megcélozni. A finn, észt és magyar nyelvű cikkek ugyanis leszűkítik a potenciális közönséget (lényegében csak finnugristák remélhetik, hogy végigolvashatják a kötetet, de közülük sem mindenki ismeri mind a három nyelvet). Így aztán a kötet sem nemzeti, sem nemzetközi nem lesz. S míg a finn és észt szerzők vagy az anyanyelvüket, vagy az angolt használják, addig a magyarok közül (a magyar és az angol mellett) hét szerző is a finnt választja. Az esetek többségében ezt legalább az indokolja, hogy a cikkek a finnről szólnak. Az absztraktok általában angol nyelvűek (kivételesen egy német nyelvű, ill. az utolsó cikk, melyhez egyáltalán nem tartozik absztrakt).

A kötetből keveset tudhatunk meg a konferencia programjáról – sajnos ez (már?) az interneten sem hozzáférhető. Arra, hogy különböző szekciók működtek, csak abból következtethetünk, hogy a megnyitó beszédben szó esik az első plenáris előadásról (de ez sem azonosítható, legfeljebb a teljes kötet végigolvasása után sejthető, hogy Johanna Laakso előadásáról van szó). A szerkesztők (Csepregi Márta és Virpi Masonen) megelégedtek azzal, hogy a 31 előadást az előadók neve alapján ábécé-sorrendbe állítsák: e megoldás azzal is magyarázható, hogy eleve reménytelen volt a cikkeket tematikusan rendezni. A recenzensnek el kell ismernie, ezzel a feladattal ő sem tudott megbirkózni.

Legelőször arról a tizenkét cikkről (a kötet harmadáról) szeretnék szólni, amelyek semmiképpen nem felelnek meg a kötet (és a konferencia) alcímének, mivel nincs köztük az uráli nyelvek kutatásához – ha valamiképpen kötődnek is az uráli nyelvekhez, kutatásuk tárgya nem maga a nyelv. Ezek után a kötet többi cikkét ismertetem. Mivel tematikai csoportosításukat reménytelennek látom, minőségük szerint fogom őket csoportosítani. Végül a kötet szerkesztők munkájáról szölok.

1. A kötetben négy cikk (Bata Alexandra Julia, Beczner Barbara, Panka Erzsébet, Simon Valéria) foglalkozik a nyelvoktatással, ráadásul mind a négy nyelvkönyveket vizsgál valamilyen szempontból. Bata (16–26) táblázatokban mutatja be, hogy milyen köszönésformák és megszólítások milyen „társasági vagy társadalmi viszonyokban” jelennek meg a magyar nyelvkönyvekben. Ahhoz azonban, hogy megértsük, hogy a tankönyvekből mely formák milyen használatának bemutatása hiányzik, azt is meg kellene mondania, hogy szerinte a valóságban melyik forma milyen „viszonyokban” (kommunikációs helyzetekben) fordulhat elő (különösen egy nemzetközi konferencián, ahol ez a magyarul

tudó résztvevők számára sem lehet mindig világos). Beczner (27–38) azt vizsgálja, hogy a finn nyelvkönyvek mennyire tanítják meg az udvarias nyelvi viselkedés szabályait. Megállapítása szerint a tankönyvíróknak jobban kellene ügyelniük a szituációs/műfaji változatosságra. Panka (262–271) cikkének fő kérdése, hogy a finn nyelvkönyvek miként mutatják be a tárgyat kifejező különböző esetek használatát. Úgy véli, a szabályok túlságosan morfológiaközpontúak, pedig a használathoz kellene kapcsolni őket (sajnos nem világos, ezt miképp képzele). Szerinte a tankönyvek nem mutatják be kontextusban a különböző alakú tárgyak használatát – az általa idézett példák alapján azonban a recenzens ezzel nem tud egyetérteni. Simon (295–302) a szóképzési módok oktatását vizsgálja különböző tankönyvekben, komoly javaslatot azonban aligha tehet, hiszen a szóképzés tanítására külön tankönyv készült (Lepäsmaa – Lieko – Silfverberg 1996), melyet Simon is nagyon jól sikerültnek tart. Így csak azt az – egyébként meg-lehetősen kézenfekvő – javaslatát értékelhetjük, hogy a produktív, transzparens képzők tanítását a jelenleginél előrébb lehetne hozni a tananyagban. A négy cikk közös vonása, hogy egyébként is meglehetősen egyszerű javaslataikat (többet, alaposabban, hamarabb) csupán az általuk vizsgált kérdés szem előtt tartásával, nem egy komplex tanmenet figyelembevételével teszik meg. Szintén a nyelvoktatás kérdéseivel foglalkozik Olga Milovidova (248–261), aki finnül tanuló pétervári orosz diákok grammatikai és kommunikációs fejlődését vizsgálta. Ez a cikk azonban még annyira sem kötődik egyes nyelvtani kérdésekhez, mint az előzőek.

Két cikk foglalkozik irodalmi szövegek fordításával. Eliisa Pitkäsalo (272–279) azt vizsgálja, hogy egy finn regényben (Sinisalo: Sankarit) előforduló reáliák miképp lennének magyarra fordíthatók. Sajnos a javaslatok gyakran meglehetősen sikerületlenek: az *iskelmäprinssi* lehetne *slágerkirály*, *slágermilliomos* vagy akár *popsztár* is, de semmiképpen nem lenne szerencsés fordítása a *sláger hercege*, a *tangokuningas* is *tangókirály*, nem pedig a *tangó királya*. A *rénszarvascsorda* egybeírandó. Ha már a szerző nem konzultált anyanyelvi beszélővel (erre utaló köszönetnyilvánítás a cikkben nem szerepel), a magyar anyanyelvű szerkesztő-nek feltűnhettek volna a hasonló furcsaságok. Varga P. Ildikó (339–347) Sente Imre Kalevala-fordítását elemzi, pontosabban annak néhány elemét vizsgálja. Ez a cikk még csak fordításelméletinek sem tartható, sokkal inkább fordításkritika.

Balicza Klára (6–15) egy finn–magyar konzekutív tolmácsolás anyaga alapján arra kíván rámutatni, hogy a szövegstruktúra megértésének kulcsszerepe van az üzenet sikeres átadásában. Érvelése kevésbé meggyőző, hiszen a példában a tolmács abban hibázik, hogy egy mondat elkerüli a figyelmét (vagy nem érti meg). Sajnos a példaszöveg csak a cikk végén található meg, így állandó a lapozási kényszer. Ráadásul különböző kiemeléseket találunk benne, amelyek-

hez nem kapunk kulcsot. A cikk tanulságot nem fogalmaz meg, egyetlen érdekes adata, hogy a célszövegben több a szövegszervező elem (kötőszó, utalószó), mint az eredetiben. A szövegszerkezet megértésének fontossága aligha új gondolat, hiszen a szerző állítása szerint a tolmácsokat ennek figyelésére külön tanítják.

Friedmann Eszter (101–109) interjúszövegekben vizsgálta, miként foglalják össze mások gondolatait az interjúkészítők és az interjúalanyok. Két műfaj (szakértői interjú, ill. az ún. krízisbeszélés) között állapít meg bizonyos különbségeket: a függő beszéd típusai eltérő arányban jelentkeznek bennük. Bár a vizsgált korpusz mérete (9 + 6 interjú) nem teszi lehetővé, hogy eredményei meggyőzőek legyenek, a cikk arányos, jól felépített. A vizsgálat azonban inkább textológiai vagy műfajelméleti jellegű, még utalás sincs arra a kérdésre, hogy a fellelt különbségek mennyiben nyelvfüggők vagy nyelvtől függetlenek.

Sokat ígérő címe („Ész szemmel a magyar megszólítási formákról”) ellenére a magyar megszólítási formákról semmi sajátosat nem állapít meg Lea Kreinin (166–177): a megszólításokra vonatkozó adatait valójában egy 1981-es (!) forrásból veszi, vizsgálata pedig Magyarországon tanuló észtek nyelvhasználatára terjed ki. A vizsgálat formája „önbevallás” (ti. az informáns arról nyilatkozik, ő kihez hogyan fordul és hozzá ki hogyan fordul), az eredmény papírforma. További probléma, hogy a megszólítás kérdését el sem választja a tegezés/magázás/önözés/tetszikezés kérdésétől.

M. Bodrogi Enikő (39–47) elvben a norvégiai kvén és a romániai magyar kisebbség helyzetét veti össze, azonban párhuzamokra annyira nem tud rámutatni, hogy a cikk a kvénekről és a magyarokról szóló szakaszokra esik szét. A kérdéseket egyoldalúan szemléli, úgy tűnik, véleménye szerint az államnak minden kisebbségi nyelven mindenhol, korlátozás nélkül biztosítania kell az anyanyelv használatát (ennek gyakorlati és anyagi nehézségeiről nem esik szó), a történetiség elhomályosul (pedig e nyelvek és népek helyzete kisebbségben sem változatlan). A kvénekre vonatkozó adatait egyetlen (kvén) újság néhány évfolyamából veszi, így írása a tudományos vizsgálódás alapvető szakmai és etikai követelményeinek nem tesz eleget.

Sírató Ildikó (303–313) magyar nyelvi játékokat mutat be és osztályoz. Megjegyzése szerint előbújt belőle az „amatőr nyelvész” (habár nem világos, miért beszél a cikke végén „komoly tudományos vizsgálat”-ról) – a recenzens mindenesetre nehezen feledkezik meg arról, hogy elvben egy tudományos konferencia kötetét tartja a kezében. Bár a példákon jót szórakozhatunk, sajnos a szerző besorolásaival aligha érthetünk egyet: a *Mari ott vót, ahol az észť oszťják* mondatot aligha tarthatjuk szemantikai játéknak, hiszen a népneveket figyelembe véve grammatikus, de nem igazán értelmes mondatot kapunk (vö. *az angol ott orosz, ahol a spanyol norvég*), ha viszont a népnév – nem népnév olvasatokat

keverjük, agrammatikus mondatokat is kapunk, például *észt (N-Nom) *osztják* (V), *észt (N-Acc) *osztják* (N-Nom). Hasonlóképpen a „Miben hasonlít a házasság és az utazás? Mindkettő előtt jegyet kell váltani.” vicc is a homonímiára épül (igaz, ebben az esetben legalább történetileg beszélhetünk polyszemiáról). Nem világos, mitől grammatikai játék a fonémák felcserélése (*A belgaság dicsérete*) vagy a palindrom (*ingovány – nyávogni*). Nyelvészeti elemzésben aligha lehet szó nélkül hagyni, hogy míg a *több vérből sebzik* grammatikailag jól formált (legfeljebb szemantiakilag problémás), addig a *kap fogni* 'fog kapni' jelentésben nem.¹

Ez a tizenkét dolgozat nyugodtan elhagyható lett volna a kötetből, sőt utóbbi kettőt és a két, az irodalmi szövegek fordításáról szóló cikket minőségi okokból mindenképpen el is kellett volna hagyni.

2.1. A kötetben található, valóban az uráli nyelvek kutatásával foglalkozó cikkek között néhány egészen kiválót is találunk.

Johanna Laakso (201–217) a strukturalista-generatív leíró nyelvtant és a történeti nyelvészetet veti össze abból a szempontból, hogy azok mennyire voltak tekintettel a kontextusra. Kontextusként kezel mindent, ami a szigorúan vett nyelvtanon kívül a nyelvvel kapcsolatos lehet, ide értve a nyelvek közötti érintkezésektől kezdve a társadalmi viszonyokon át a nyelv biológiai háttéréig sok mindent. Nemcsak rendkívül gondolatgazdag és olvasmányos cikk, de a kötet egyetlen cikke, amelynek valódi mondanivalója van a kontextusról. Rámutat, hogy míg a történeti nyelvészet nyitott ezek felé, sőt kifejezetten favorizálja a nyelven kívüli szempontok figyelembevételét, addig ezen belül éppen a szigorú komparatív módszer zárja ki ezeket. Másfelől viszont az ezeket elvben is kizárni igyekvő modern leíró iskolák gyakran hivatkoznak funkcionális vagy biológiai szempontokra.

Anne Tamm (319–330) a befejezett aspektusú, de partitivusi alakú tárgyat tartalmazó mondatokat vizsgálja az észtbén. Ezekkel kapcsolatban bevezeti a minimális lehatároltság (minimal boundedness) fogalmát, mely a hagyományosan használt (maximális) lehatároltsággal szemben olyan eseményt fejez ki, amely ugyan egy bizonyos ponton lezárult, de potenciálisan folytatható. Ezek csak olyan mondatokban fordulhatnak elő, ahol az ige graduális változást fejez ki, a tárgy partitivusban van, és ha van mértéket kifejező határozós szerkezet, annak a teljes tárgynak megfelelő esetben (azaz nominativusban vagy accusativusban) kell állnia. A leíráshoz a lexikális-funkcionális nyelvtan eszközkészletét használja fel. Az egyetlen cikk, amely az elméleti nyelvészet számára

¹ Meg kell jegyeznem, hogy a *Királynőt megölni...* kezdetű szállóige nem Katonától, hanem Meráni János esztergomi érsektől származik (a Bánk bánban hasonló motívum nem is fordul elő), s eredetileg latin nyelvű (egyébként a *királyné* lenne a helyes fordítás). Míg a többi játék nem fordítható, ez igen: egy nyelvészeti elemzés számára ez aligha maradhatott volna közömbös.

is hoz újdonságot, ti. hogy a minimális és maximális lehatároltság megkülönböztetésére – legalábbis bizonyos esetekben – szükség van.

Liina Lindström (227–247) olyan (tag)mondattípusokat vizsgál a beszélt észben, melyek kérdőszóval kezdődnek és korábban tipikusan igére végződtek. Kimutatja, hogy ahol a kérdőszó van a fókuszban, ott az ige a mondat végén marad, ahol a kérdőszó nem fókuszban van (alárendelt mellékmondatok), ott a mondat a mai beszélt nyelvben csak kisebb százalékban végződik igére.

Kubínyi Kata (178–200) azt vizsgálja, hogy az egyes szám harmadik személyű, indeterminált ragozású tárgyias ige mellett a tárgy mikor interpretálódik első, ill. második személyűként. Valódi szabályok megfogalmazásáig ugyan nem jut el, de ez csak annak a következménye, hogy az értelmezésben a világismeretnek, szöveggörnyezetnek szabályokba nehezen foglalható szerepe van. (Csak kivételes esetekben nem tudtam egyetérteni az elemzéssel: pl. a *nevetségessé tett a viselkedésem* mondat implicit tárgya szerintem – az írottakkal ellentétben – könnyen lehet második személyű is.) Az egyetlen cikk, amely valóban szoros összefüggést tud teremteni grammatika és a szűkebb értelemben vett kontextus között. Ugyanakkor nem világos, hogy a cikk miért finn nyelvű, ha egyszer elsősorban a magyar nyelv kutatóinak, másodsorban általános nyelvészeknek szolgáltart értékes anyagot.

Kovács Magdolna (146–155) ausztráliai finn és magyar bevándorlók beszédében figyelte meg, hogyan töltik ki a lexikai réseket. Megállapítása szerint a lexikai réseknek komoly grammatikai következményeik lehetnek: pl. a friss átvételek nem ragozódnak. Figyelemreméltó tanulmány a kétnyelvűségről, kívülálló számára is érdekes adatokkal.

2.2. Néhány további cikk ugyan nem szolgál rendkívüli eredményekkel, de korrekt leírása bizonyos nyelvi jelenségeknek.

Mati Erelt és Helle Metslang (76–87) cikke azt mutatja be, hogy az észben milyen formák fejezhetnek ki felszólítást, ill. ezeknek a szerkezeteknek milyen árnyalataik és egyéb funkcióik (pl. felszólítás függő beszédben – akarod, hogy maradjunk –, óhajtás stb.) vannak. Komplexen vizsgálják a morfológiai, szintaktikai, szemantikai, pragmatikai szempontokat, kitérnek a nyelvjárási különbségekre és a különböző funkciók kialakulásának történetére is.

Reet Klettenberg (133–145) a megengedést, engedélyezést kifejező szerkezeteket vizsgálja a 17–18. századi észti szövegekben. Korrekt statisztikai-leíró munka, de a konstrukciós nyelvtanról szóló bevezető feleslegesnek tűnik. Nem világos, miért veszi be a vizsgálatba a *paluma* 'kér' igét, a példák alapján ez mindig kérésre utal, és nem engedélyezésre.

Ilona Trigel (331–338) a finn-észti *saa*- és a finn *voi*-, *észti* *vöi*- modális segédigék ('szabad, lehet, bír' stb.) használatát vizsgálja kontrasztív módon. Eredményei szerint az észti *saa*-nak általában a finn *voi*-, az észti *vöi*-nek a finn

saa- felel meg, habár megjegyzi, hogy bizonyos kontextusokban az azonos etimológiájú tövek azonos jelentésben használatosak mindkét nyelvben.

2.3. Vannak a kötetben olyan cikkek, amelyek ugyan formálisan eleget tesznek a tudományos cikkektől elvárható követelményeknek, különböző okokból mégsem érik el céljukat, érvelésük nem meggyőző.

Bár Csáki Éva (55–66) feltételezése szerint a *-nAn* „ablativusi eset” a magyarban (*innen, onnan, honnan* stb.) török eredetű, ezt nem sikerül bizonyítani, és a cikk zárlatában már óvatosabban fogalmaz. A törökben hasonló forma egyébként is csak az esetek kis részében (nazálisok után) fordul elő (egyébként *-tAn* alakú), a magyar *tő* pedig nem tartalmaz nazalíst. Ráadásul a magyar *-nAn* szorosán összekapcsolódik a *-nAt*-tal, ami török eredettel nem magyarázható. Mivel az *n* és a *t* univerzálisan is gyakori mássalhangzók, a két alak hasonlósága véletlen is lehet. A különböző tematikus szerepek ablativusszal való kifejezése általános szemantikai folyamatokra (hely → idő → absztrakt viszony) is visszavezethető, így bizonyító ereje aligha lehet. Természetesen az esetek egy részében közrejátszhattak az areális kapcsolatok, de ezek tételes igazolása – amennyiben lehetséges egyáltalán – a cikkben találhatónál mélyebb és megalapozottabb érvelést igényel.

Kirsi Höglund (121–132) észti korpuszon vizsgálja, miként épülnek fel egyes észti mondatok, pontosabban: hány fő- és alárendelt tagmondat van bennük és ezek milyen sorrendben kapcsolódnak. A statisztikáktól és a példától azonban csak addig jut, hogy az alárendelt mondatok grammatikai szerepe alapján bizonyos tendenciákat vázoljon fel a tagmondatok kapcsolódási sorrendjére. Szabályokat azonban nem fogalmaz meg, és a megfigyelhető tendenciák feltételezhető okaira sem mutat rá.

Jaakko Leino (218–226) cikke első részében a konstrukciós nyelvtant mutatja be röviden, a második részben pedig azt vezeti le, hogyan keletkeztek a finn permisszív szerkezetek adást kifejező szerkezetekből ('Kalle egy almát ad enni Villének' → 'Kalle hagyja, hogy Ville megegye az almát / almát egyen'). Nem világos azonban, hogy mit ad az elemzéshez a konstrukciós megközelítés – hasonló magyarázatokkal jóval korábban is találkozhattunk a szakirodalomban, pl. Szerebrennyikov (Serebrennikov 1969: 51) hasonlóan magyarázza, hogy a permi nyelvekben a tárgy birtokosa miért áll ablativusban: 'elveszi az embertől a kést' → 'elveszi az ember kését'. A harmadik részben Leino amellett érvel, hogy miként a lexikálisan kötött idiómák (*Ajándék lónak ne nézd a fogát*) és a lexikálisan nyitott idiómák (*minél ...bb, annál ...bb*) között nem lehet éles határt vonni, éppúgy az idiómák és egyéb konstrukciók (pl. a permisszív szerkezetek) között sem.

2.4. Három cikkről feltételezhetjük, hogy esetleg érdemleges eredmények, komoly kutatások vannak mögöttük, de a cikkek jelenlegi formájukban erről

semmiképpen nem győznek meg minket, sőt, közlésre való alkalmasságuk is megkérdőjelezhető.

M. M. Jocelyne Fernandez-Vest (88–100) tanulmánya elején rögtön a kötött indoeurópai és a szabad uráli szórendre utal (amely pl. orosz–hanti összevetésben meglehetősen sajátosan hangzik). Ő valójában a lappról, kisebb részben a finnről szól. A magyarra vonatkozó kutatásokról látszólag semmit sem tud, holott az angol nyelvű források is bőségesek: ezek ismeretében aligha nevezhetné forradalminak a szórend és az információs szerkezet kapcsolatának kutatását. Jobb benyomást kelthetne, ha a téma fontosságának hangsúlyozása helyett inkább a lapp szórend szabályosságainak részletesebb bemutatására összpontosítana. (Mithun 1987 hiányzik a bibliográfiából.)

Csepregi Márta (66–75) azzal indítja tanulmányát, hogy a 19. századi kutatók több szakterületen is kutattak, és a 20. század vége (kokréta a Szovjetunió felbomlása és a terepmunka újbóli lehetősége) hozta ismét előtérbe az interdiszciplinaritást.² A beszélőközösség kultúráját tekinti kontextusnak és ennek a nyelvre gyakorolt hatását vizsgálja. Cikke három részre oszlik: az elsőben a házassági rokonok közötti nyelvhasználat kérdésével, a másodikban a tabunyelvvel, a harmadikban az énekek nyelvvel foglalkozik. Ez a fajta felosztás kevésbé érthető, hiszen a házassági rokonok közötti nyelvhasználat is egyfajta tabunyelv, a másik tabunyelv pedig az énekekben, pontosabban a medve-énekekben, medveünnepi színjátékokban használatos. Az általa megfigyelt jelenségeket érthetetlen okokból valamiféle szabály–ellenszabály-rendszerekbe szeretné foglalni, de ezek aligha lehetnek meggyőzőek. Az énekekben megjelenő γ -töltőelemet pl. ekképp magyarázza (72): 1. fonológiai szabály: a szavak magánhangzókkal vagy mássalhangzókkal kezdődnek; 1.1. alszabály: a γ és a η nem fordulhatnak elő szó elején; 2. ellenszabály: az énekekben minden szó mássalhangzóval kezdődik; 3. eredmény: a magánhangzóval kezdődő szavak γ , w vagy η epentézist kapnak. Aligha vezethető le az 1. és 1.1. szabályból, hogy ahol epentézis van, ott pont a γ és a η fog megjelenni: sokkal inkább azt várnánk,

² E megállapítást aligha fogadhatjuk fenntartások nélkül, hiszen a kultúra és a lexikon kapcsolatával, pontosabban a tabunyelvvel Bakró-Nagy 1979-ben megjelent munkája foglalkozott a legmélyebben. E műre cikkében Csepregi maga is hivatkozott. De említhetjük Schmidt Éva életművét is: bár elsősorban néprajzi kérdésekkel foglalkozott, nyelvészeti munkássága sem elhanyagolható. Igazán intenzíven csak a Szovjetunió felbomlása után gyűjthetett terepen, de tette ezt már a Szovjetunió felbomlása előtt is. Azok a magyar nyelvészek, akik bármiféle szöveggyűjtést végeztek (Bereczki Gábor, Honti László, Kálmán Béla, Rédei Károly stb.), elsősorban folklórszövegeket gyűjtöttek az ötvenes–nyolcvanas években is. Vértes Edit elsősorban nyelvész volt, az obi-ugor népeknél sosem járt, önálló szöveggyűjtést nem publikált, de cikkeket, tankönyvet és egy terjedelmes monográfiát is publikált a obi-ugorok hitvilágáról. A korszak uralisztikájának fő problémája éppen az, hogy az amorf nyelvészeti–történeti–néprajzi szemlélet akadályozta a szigorúan szaktudományos kutatások elindítását.

hogy bármi, de ezek nem (hiszen tiltva vannak). Ha viszont egy itt ki nem fejtett szabályból kifolyólag az epentézisben olyan hangnak kell megjelennie, mely egyébként az adott pozícióban tiltott (pl. a homonímia elkerülése végett), akkor mit keres ott a *w*, amely előfordul szó elején? Sokkal inkább tűnik úgy, hogy a dalban megjelenő hangok a félhangzók, és megjelenésüknek semmi közük az 1. és 1.1. „szabály”-okhoz.³ A cikk kidolgozatlansága azért is sajnálatos, mert különösen a házassági rokonok közötti nyelvhasználatra vonatkozó adatok igen értékesek, és módszeres vizsgálatuk kitűnő írást eredményezhetne.

Kozmács István (156–165) a jelöletlen és a jelölt tárgy használatának szabályait vizsgálja az udmurtban. Cikke nagy részében olyan példákat mutat be, melyek a szakirodalomban korábban megfogalmazott szabályok érvénytelenségét mutatják. A cikk értékét nagyban csökkenti, hogy hasonló cikket korábban Csúcs Sándor is közölt (2003). Sajnos Csúcs és Kozmács egyaránt csupán korpuszt vizsgál, egyikük sem vette igénybe anyanyelvi beszélő segítségét, pedig az ő kommentárjaik hasznosak lettek volna: ha tudjuk, mely esetekben használható a másik megoldás is, ill. ilyenkor milyen különbség van a két szerkezet jelentése között, feltehetően sokkal pontosabb szabályokat tudnánk megfogalmazni. Kozmács annyival mond többet, mint Csúcs, hogy azt feltételezi: az ismert nyelvtani szabályoknak meg nem felelő esetekben a nyelvtani és a kommunikációs szabályok konfliktusáról van szó – sajnos nem derül ki, pontosan milyen szabályok ütköznek. Nem szabad azonban megfélekedni arról, hogy ez a konfliktus csak a nyelvtanulók számára létezik, az anyanyelvi beszélők számára nem okoz gondot, hogy jelölt vagy jelöletlen tárgyat használjanak-e. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a tárgy jelölésének szabályai nem ütköznek, csupán a létező leírásoknak nem sikerült megfelelően kódolniuk őket.

2.5. A fennmaradó öt cikk arról sem tudta meggyőzni a recenzenst, hogy bármiféle érvényes mondanivalója lenne a nyelvtudomány számára.

G. Bogár Edit (48–54) a finn nominatívusi és genitívusi előtagú összetételeit vizsgálja, és fő tétele, hogy nincs szabály arra vonatkozóan, mikor melyik formában jelenik meg az előtag. Megállapításait Sadeniemi 1942-es (!) cikkére építi. Bár a megjósolhatatlanság tényével végső soron egyet kell értenünk, a cikk

³ Csepregi elemzései helyenként furcsa ellentmondásokat tartalmaznak (pl. szerinte a 3. személyű imperatívus kiveszett a beszélt nyelvből, holott leírása alapján csupán átértékelődött, és a házassági rokon utasítására specializálódott). Bizonyos megfogalmazásai nem érik el az egzaktitás tudományos szövegben elvárható szintjét: „az énekek a hétköznapitól eltérő valóságát az igenevek jelölik”. Arra utal, hogy az énekszövegekben gyakran igenevet használnak ott is, ahol a beszélt nyelvben finit igét. Az igenevek azonban önmagukban nem jelölnek „hétköznapitól eltérő valóságot” (?), hanem a gyakori igenévhasználatot a beszélők az éneknyelvre, a költői nyelvre jellemzőnek tartják, ezért az ilyen stílust emelkedettnek érzik. Az, hogy az énekekben gyakran használnak igeneveket, ill. hogy a igeneves szerkezetek gyakorisága sajátos stílushatással jár, kölcsönösen határozza meg egymást.

szolgál meglepetésekkel: megtudhatjuk például, hogy a finn összetett szavak vizsgálatához válogatott korpusz összeállításakor szempont lehet, hogy a finn szó magyar megfelelőjében az igekötő hány szótagú. Bár a konklúzió szerint a magyar megfelelőekkel való összevetés időnként magyarázhatja a finn előtag formáját (?), ezt a cikk alapján nehéz belátni. A cikk erénye, hogy az összetételek „hagyományos magyar mondatrészes elemzés”-e a beharangozás ellenére elmarad. Mindettől függetlenül elfogadhatatlannak tartom, hogy egy nyelv grammatikai szabályait egy másik (ráadásul tulajdonképpen véletlenszerűen kiválasztott) nyelv alapján próbáljuk megmagyarázni.

Katarzyna Wojan (348–358) elképzelése szerint a homonímia a nyelvek közötti érintkezésből ered (349). Ez eleve nyilvánvaló tévedés, mint ahogy az is, hogy a jövevényszavak korábban ismeretlen fogalmakat írnak le (351), vagy az, hogy a jövevényszavak fonetikai-fonológiai módosulása kizárólag az átadó nyelvet nem ismerő beszélők körében megy végbe. Az orosz *капука* > *kalikka* 'koldus', svéd *gurka* > *kurkku* 'uborka' szavakban a k megnyúlása nem fonetikai okokra vezethető vissza. A cikkel kapcsolatos fő probléma maga a kérdésfeltevése: az ugyanis, hogy miért vannak homonimák a nyelvekben és miért nem tűnnek el, semmiféle magyarázatot nem igényel.

Pomozsi Péter (280–394) dolgozatában arról igyekszik meggyőzni olvasóit, hogy az észten van accusativus.⁴ Szerinte, ha tagadjuk az észten accusativus létét, az olyan, „mintha az elefánt ormányáról csak azért nem vennénk tudomást, mert ugyanolyan szürke, mint a farka”. Mivel az elefánt a farka és az ormánya között is szürke, e hasonlatot aligha tarthatjuk frappánsnak, és aligha értelmezhetjük másként, mint hogy a szerző az ellenkező véleményen levőknek nem egyszerűen nyelvészeti kompetenciáját, de legegyszerűbb szellemi képességeit vonja kétségbe. Márpedig a cikk első részében azt mutatja be, hogy a finn és észten nyelvtanok számon tartják-e az accusativust – az eredmény, hogy a finnek szinte mindig, de az észtek egy 17. századi nyelvtan kivételével nem (e nyelvtanok szerzőire vonatkozik az elefántos hasonlat). A második részben tipológiai szempontból közelíti meg a kérdést, ahol fő érve, hogy „nominatív felépítés mellett szükség van a tárgy kifejezett jelölésére, azaz a tárgyesetre”. Hosszan lehetne magyarázni, hogy ez az érv miért nem helytálló, helyette csak arra utalok, hogy az angol nominatív nyelv, még sincs benne accusativus: tárgyat jelölheti a

⁴ Az észten nyelvtanok az accusativust azért nem tartják számon, mert a teljes tárgy alakja egyes számban a genitivuséval (meghatározott szerkezetekben a nominativuséval), többes számban a nominativuséval esik egybe, a részleges tárgyat pedig a partitívus fejezi ki. Hasonló a helyzet a finnben is, de ott néhány névmás esetében megkülönböztethető egy, kizárólag a tárgyra specializálódott alak, ezért a finnben az accusativust mint esetet számon tartják, hozzátevé, hogy a névszók többségénél ez egyes számban a genitivusszal, többes számban a nominativusszal homonim.

szórend (vagy más nyelvekben adpozíció is).⁵ Kérdés, hogy ha a tárgy meglétéből következik a tárgyeset megléte is, akkor Pomozi számára mi jelenti (jelentené, jelenthetné) a tárgy és a tárgyeset közötti különbséget. A második rész végét és a harmadik részt Pomozi a nyelvtörténeti szempontoknak szenteli, holott ezek aligha érinthetik azt a kérdést, hogy ma van-e accusativus az észtben. A negyedik rész leíró szempontú vizsgálat, itt legfőképp arra mutat rá, hogy az egyes számú teljes tárgy az észtben bizonyos esetekben nominativusszal, más esetekben a genitivusszal homonim alakban van. Nem világos, hogy ezek közül melyik lenne az accusativus. (A legrosszabb megoldás persze az, hogy mindkét alak accusativus: ebben az esetben hiába mondaná a mondattan, hogy az adott pozícióban accusativusban kell állnia a névszónak, nem derülne ki, hogy melyikben – azaz valójában nem egy, hanem két újabb esettel kellene bővíteni a mai ész nyelvtenokban szereplő esetek sorát. Az accusativus I. a genitivusszal, az accusativus II. a nominativusszal lenne homonim – vagy fordítva. Kérdés, hogy mit nyerne ezzel a leírás.) Az ötödik részben Pomozi arra mutat rá, hogy az accusativusi alakok más nyelvekben (orosz, lengyel, lett) is lehetnek homonimák más esetekkel (ráadásul éppen a nominativusszal és a genitivusszal), csak éppen arról feledkeznek meg, hogy ezekben a nyelvekben nem minden tőtípus⁶ esetében azonosak a homonímia-viszonyok. Pomozi cikkében csak egyre nem mutat rá: hogy miért lenne szükséges az észtben az accusativus felvétele az esetek közé. Befejezőleg azt állapítja meg: „Az akkuzativuszt mint formát akkor lehetne joggal kiiktatni a rendszerből, ha a homonímia számfüggetlen és tökéletes lenne.” Sajnos nem indokolja, hogy a tárgy esetválasztását számtól függően miért ne lehetne a szintaxisban kezelni,⁷ sem azt, miképp egyeztethető ez össze azzal a korábbi kijelentésével, hogy nominatív nyelvben kell tárgyesetnek is lennie. Az elefántos hasonlatnál is komolyabb tudományetikai kérdést vet fel az a tény, hogy Pomozi Viitso ellen érvelés helyett⁸ Honti tekintélye mögé próbál bújni,

⁵ Az angolban az *I – me, he – him* alakváltozatokat (bár az előbbi szinte kizárólag az alany jelölésére szolgál) aligha tekinthetjük nominativusi, ill. accusativusi alakoknak. A kínaiiban pedig kizárólag a szórend vagy előljárószó jelölheti a tárgyat (Bartos Huba személyes közlése).

⁶ Pomozi szerint „ez a homonímia az oroszban és a lengyelben nemfüggő”, ami egyszerűen nem igaz: az orosz nana például élő hímnemű, mégsem azonos az accusativusa és a genitivusa.

⁷ Ebből a szempontból érdekes a Pomozi által is idézett lett, ahol az előljárószók után egyes számban genitivusban, accusativusban vagy dativusban áll a névszói szerkezet, míg többes számban mindig dativusban. Ha Pomozi elveit követjük, akkor a lett leírásába be kell vezetnünk két új esetet, amely egyes számban a genitivusszal, ill. az accusativusszal homonim, többes számban pedig a dativusszal.

⁸ Azt aligha tekinthetjük érvenek, hogy „Ha [...] a genitivusz töltötte be a teljes tárgy esetragjának szerepét is, akkor [...] többes számban miért nem tehetta vajon a genitivusz ugyanezt?”. Ha az uráli/finnugor többes számú accusativusra el is fogadjuk a Honti által rekonstruált *-tVm alakot, tény, hogy ennek nem a szabályosan várható *-tVn (mely a pluralis

ignorálva, hogy Viitso a balti-finn alapnyelvről, Honti pedig az uráli/finnugor alapnyelvről beszél.

Havas Ferenc (110–120) abból indul ki, hogy elsősorban a (tágan értelmezett) kontextus nyelvre való hatásával szokás foglalkozni, holott a nyelv(tan) is hat a kontextusra, konkrétan a logikai gondolkodásra: nem kevesebbet állít, mint hogy „a logikai–grammatikai hagyomány annak a véletlennek köszönheti az eredetét, hogy Platon, Arisztotelész, később pedig a rájuk támaszkodó grammatikusok indoeurópai, azaz nominatív nyelvek megfigyeléséből vonták le következtetéseiket”. Ami a grammatikusokkal kapcsolatos állítást illeti, nyilván nem újdonság, elég, ha a latin alapján a magyarban is hat esettel számoló Sylvestert juttatjuk eszünkbe. Egyet kell értenünk Havassal, amikor cikke vége felé arról ír, hogy a nominatív nyelvek leírása rányomta bélyegét a nem nominatív nyelvek elemzésére. Amikor azonban azt fejtegeti, hogy a magyarban végbe menő analógiás folyamatok, pl. az ikes és iktelen paradigmák körében megfigyelhető átrendeződés a logikusságra való törekvés miatt megy végbe, erős kétségeink támadnak: először is a beszélők e változásoknak nincsenek is tudatában, másfelől ha a logikát valóban a nominatív, triadikus vagy ergatív felépítés határozná meg, akkor a kiegyenlítődési folyamatok más-más „logika” szerint játszódának le a nyelvekben. Ha esetleg ez így is lenne, ennek bizonyításától még igen távol vagyunk.

Ami a logikai gondolkodást illeti, Havas szerint az „alany–állítmány típusú ítéleteket par excellence módon éppenséggel a nominatív nyelvekben lehet kifejezni, pontosabban megalkotni, hiszen az »alany« logikai fogalma előfeltételezi annak nyelvtani fogalmát, ez utóbbi pedig a generális alanyeset meglétét.” Ezzel azonban nehéz egyetérteni, hiszen a „alany–állítmány típusú logikai ítéletek” (Szókratész ember. Minden ember halandó. Szókratész halandó. stb.) mind intranszitiv mondatok, és teljesen irreleváns, hogy ezek alanya a tranzitiv mondatok mely bővítményével esik formailag egybe (ha egybeesik).⁹ Ebből következik, hogy az „alany–állítmány típusú ítéletek”-et nem érintheti, hogy az adott nyelvben nominativus, absolutivus vagy stativus van-e. Havas szerint min-

genitivus végződésével lenne homonim) a folytatója. Ha valóban ez az alak volt meg, a finnségi nyelvekben valamikor (és minden bizonnyal a finnségi alapnyelv felbomlása előtt) ezt felváltotta a pluralis nominativus -t végződése. Ha ezt a változást elképzelhetetlennek tartjuk, azzal mindenekelőtt azt kérdőjelezhetjük meg, hogy az uráli/finnugor alapnyelvben valóban *-tVm volt a végződés.

⁹ Igaz, létrehozhatunk szillogizmusokat tranzitiv mondatokból is: *Szókratész ember. Minden ember szereti a sajtot. Szókratész szereti a sajtot.* Aligha hihetünk azonban annak jelentőségében, hogy az alanyok azonos megformáltságának szerepe van az ilyen szillogizmusok felállításában, hiszen a behelyettesítésben az sem jelent problémát, ha ugyanaz az elem az egyik mondatban alany, a másikban tárgy: *Tiszteljük a görög filozófusokat. Szókratész görög filozófus. Tiszteljük Szókratészt.*

denesetre „a nominatívusz a legabsztraktabb, s így [sic! – FL] a legfiatalabb eset”.¹⁰ Nem világos, mire alapozza, hogy a finnugor (uráli???) nyelvekben a tranzitív igék ágense valaha jelölt volt (114), de az biztos, hogy egy sor finnugor nyelvben éppen a tárgy ragja új.¹¹ Mindezt azzal folytatja, hogy amikor a nominativus megjelent a nyelvekben (!), megkezdődött a „kényszeres alanyosítás”. Szerinte ilyenek az esik az eső, fúj a szél, ég a tűz is, ezekben ugyanis tautologikus az alany. Függetlenül e szerkezetek értékelésétől, ahhoz, hogy a nominativus feltételezett megjelenése és az ilyen szerkezetek kialakulása között ok-okozati viszonyt mutathasson ki, legalább azt kellene demonstrálnia, hogy a triadikus és ergatív felépítésű nyelvekben ilyenkor bővítmény nem jelenik meg. Erre azonban kísérletet sem tesz. Szerinte a finn a magyarnál jobban ellenáll a nominativizációnak („a logikai kontextus grammatikalizációjának”), erre néhány alanytalan szerkezet a „bizonyíték”. Havas cikke végén a következő fejlődési sort vázolja fel: „nominatívusz → nominatív nyelvek → nominatív logika → nominatív nyelvtudomány”. Az első lépcsőfok azért kérdőjelezhető meg, mert éppen Havas mutatott rá, hogy a „nominatívusz” és a „nominatív” (nyelv, felépítés) egymást kölcsönösen feltételezi (azaz sem időbeli, sem ok-okozati viszony nem állítható fel közöttük). Azt sem tudja meggyőzően bemutatni, miképp határozza meg a nyelv felépítése a logikai gondolkodást (számomra az sem világos, hogy mi lenne az a nominatív logika, és miben térne el mondjuk az

¹⁰ Az ok-okozati viszony itt azért is megkérdőjelezendő, mert a kevés elemű esetrendszerben egy-egy eset kényszerűen több szerepben fordul elő, tehát „absztraktabb”. Ahogy bővül az esetrendszer, az új alakok egy-egy szerepre specializálódnak, azt várnánk tehát, hogy az új esetek egyre kevésbé „absztraktak”. Amikor az esetrendszer leépül, akár több eset esik egybe, akár bizonyos esetek kiszorulnak a használatból és mások veszik át a szerepüket, új esetekről nem is beszélhetünk, viszont az egyes esetek „absztraktabbak” lesznek. A kérdést tovább bonyolítja, hogy miként elemezzük az esetek adpozíciók mellett betöltött szerepét.

¹¹ Ezzel a problémával Havas nem foglalkozik, mint ahogy azzal sem, hogy a tárgy testes jelölője a finnugor nyelvekben csak bizonyos esetekben (nagyon leegyszerűsítve: a determinált tárgyak esetében) jelenik meg, azaz az intranszitiv igék ágense, a tranzitív igék ágense és patiens is állhat nominativusban, és a tranzitív igék patiens csak meghatározott körülmények között különbözik az agensektől. A jelöletlen tárgyat csak egyszer említi, amikor arról beszél, hogy a *kirja luetaan* 'a könyvet olvassák ~ a könyv olvasatik' szerkezetben „a nominativusz értékelődött át akkuzatívusszá” (sic!), majd többek közt arra hivatkozik, hogy a *kirjaa ei lueta* 'a könyvet nem olvassák ~ a könyv nem olvasatik' szerkezetben a *kirjaa* partitivusi alakja bizonyítja, hogy a 'könyv' e mondatokban tárgy. Ez az érvelés egyfelől azt sugallja, hogy Havas nem tesz különbséget tárgy és accusativus között (hiszen úgy gondolja, hogy ha tárgyról van szó, akkor csak accusativusban lehet – habár eközben maga említi a partitivusi tárgyat, lehet, hogy csak a nominativusban álló tárgy létét tagadja, bár nem világos, miért), másfelől az érvelés átvitele az észtre érdekes következményekkel járna. Az észten ugyanis a *mina olen koolis* 'az iskolában vagyok' tagadó formája mind *ei ole koolis* (legalábbis ha az 'én' kontrasztív topik), és Havas érvelését e szerkezetekre alkalmazva az derülne ki, hogy itt is tárgyról van szó.

ergatív vagy a triadikus logikától). S bár a logika és a grammatika tudománya valóban egy töről fakad – legalábbis a görögöknél, a szanszkrit nyelvtanok esetében ez aligha igaz –, évezredek óta külön utat járnak, és aligha mondhatjuk, hogy a logikai gondolkodás erősen hat a nyelvtanokra. A nominatív nyelvek és a nyelveírás közvetlen kapcsolatára (azaz hogy a nominatív nyelvek leírására kialakított fogalmainkkal próbálunk meg nem nominatív nyelveket is leírni) ez az ábra nem utal. Kétségtelen, hogy Havas ötletei eredetiek, de igazolásukra már nem fordít elegendő figyelmet, enélkül pedig aligha győzheti meg olvasóját.

B. Székely Gábor (314–318) cikke címe szerint a vogul személyes névmásokról szól. A cikk első részében a (jukondai) vogul névszók eseteit mutatja be. Úgy tűnik, az esetek között valamilyen alapon sorrendiséget feltételez (az első a nominativus, az utolsó a translativus). Szerinte az esetek három kategóriában lehetnek jelöltek vagy jelöletlenek: irány, mennyiségi meghatározás (kvantifikáció), marginalitás. Személy szerint ezek közül legfeljebb az irányt vélem érteni (bár nem világos, miért is jelöletlen irány szempontjából az accusativus), és egyáltalán nem értem, miért jelöletlen mennyiségileg a lativus, de jelölt a locativus, vagy mitől jelölt marginalitás szempontjából az ablativus, ha jelöletlen a lativus. A cikk második része a személyes névmásokról szól. Bár a jukondai vogulban a személyes névmásnak önálló accusativusi alakja van, B. Székely szerint formálisan még sincs accusativus, mivel a személyes névmáson nem figyelhető meg az accusativus ragja. (Eszerint tehát a magyar *engem*, *téged* sem lenne „formálisan” accusativus.) B. Székely bemutatja a személyes névmások morfológiai struktúráját is, de ábráját nem sikerült megfejtenem, mint ahogy azt sem értem, hogy a nominativusban álló személyes névmások jelentése miért ’én itt’, ’te itt’ stb. A harmadik részben B. Székely bevezeti az inherens kontextus és a koherens kontextus fogalmát: sajnos ezek különbségét és jelentőségét sem sikerült megértenem, mint ahogy azt sem, hogy miből „gondolja” (!) a szerző, hogy „az egyeztetés a legkedveltebb koherens kontextus a világ nyelveiben”. A cikk „konklúziója”, hogy „a nyelvek leírásában nemcsak egyszerűen fel kell sorolni a kategóriákat, hanem meg is kell magyarázni belső viszonyaikat”. A recenzens véleménye szerint egy kötet szerkesztője tehet ugyan bizonyos minőségi engedményeket, és az olvasónak már aligha lehet kétsége afelől, hogy a Grammatika és kontextus c. kötet szerkesztői tettek is: van azonban egy pont, aminél lejjebb semmi esetre sem szabad menni. B. Székely Gábor cikke bőven ez alatt a pont alatt van.

3. A fentiekből kiviláglik, hogy a „Grammatika és kontextus” mind tematikáját, mind színvonalát tekintve meglehetősen heterogén kötet. Bár a cikkek elvben a grammatika és a kontextus kapcsolatát vizsgálják, valójában a harmaduk grammatikai kérdésekkel nem is foglalkozik. A kontextus fogalma viszont olyan szélesre tágítható, hogy önmagát érvényteleníti. A nyelv egyik

alapvető feladata a kommunikáció, a kommunikáció pedig a valóság minden elemére (és a valóságon túli tapasztalatra is) vonatkozhat: bármilyen nyelvi jelenségről szeretnék is beszélni, meg tudunk hozzá nevezni valamilyen kontextust. A lexikai elemekkel a nyelven kívüli világ elemeit nevezzük meg, a grammatikai szerkezetekkel a nyelven kívüli viszonyokat „ábrázoljuk” vagy a szövegösszefüggést teremtjük meg. Mi több, arra is lehetőség lenne, hogy a lehető legtisztább grammatikai kérdések vizsgálatát is kontextuálisnak tüntessük fel: bármely disztribúciós elemzés nevezhető kontextuálisnak, hiszen azt vizsgáljuk, hogy az adott elem milyen környezetben jelenik meg.

A kontextus fogalmának ilyen tág értelmezhetőségét szerezésen használta ki Johanna Laakso, aki több kontextusfogalmat egyszerre használva világít meg tudománytörténeti jelenségeket. Várható volt azonban, hogy ilyen többszemponú összefoglaló előadásokkal a konferencia nem tölthető ki, a jelentkezők többsége a kontextus fogalmát különbözőképpen értelmezik. Egy konferencia alapvető célja a résztvevők közötti eszmecsere: ha a résztvevők kutatási területei, az őket érdeklő tudományos problémák nagyon távol esnek egymástól, egymás kutatásainak megismerése aligha jelentett szakmailag jelentős segítséget saját munkájukban. Ha a résztvevők nagyon távoli témákon dolgoznak, valódi eszmecsere nem jöhet létre. A helyzetet súlyosbítja, hogy a bemutatott vizsgálatok többségével kapcsolatban azonban aligha merülhetne fel a kontextus fogalma, ha nem ebben a kötetben szerepelnének: csak igen erőltetett magyarázatokat adhatunk, hogy miképpen kapcsolódnak a kontextus valamely szokatlanul kitágított jelentéséhez. A tematikai sokszínűség alapján megkérdőjelezhető, hogy a konferencia valóban lehetőséget adott a párbeszédre. A kötet pedig mint egység nem az uralisztika egy adott területén folyó kurrens kutatásokat mutatja be.

Mindezek ellenére vélhetnénk úgy, hogy alapjában véve jó ötlet volt ennyire kevésbé behatárolni a tematikát, hiszen ez adott lehetőséget arra, hogy az uráli nyelvészet legkülönbözőbb területeiről begyűjthessük a legizgalmasabb eredményeket. Ha magáról a kongresszusról nem is sikerül kiszűrni a kevésbé színvonalas előadásokat, a konferenciakötet erre minden lehetőséget megad. A konferenciakötet szerkesztői számára egy ilyen szűrés nem csak lehetőség, hanem kötelesség is. A beérkező írások válogatás, a minőségi szempontok nélküli egybeömlesztése nemcsak azokkal szemben méltatlan eljárás, akik egészen kiváló cikkeket küldenek, hanem mindenkivel, akinek tisztességesen megírt cikke végül egy színvonalatlan kötetben jelenik meg. Az általam a 2.1. és 2.2. pont alatt ismertetett cikkek beválogatásával egy egészen kitűnő, a 2.3. alatt ismertetett cikkek (és esetleg az 1. pontban említettek közül a jobban sikerültek)

beválogatásával még mindig jó kötetet lehetett volna kiadni. A szerkesztők azonban ezt a lehetőséget elmulasztották.¹²

A probléma enyhíthető lett volna a cikkek lektoráltatásával (a lektorok felsorolását, a nekik szóló köszönetnyilvánítást a kötet nem tartalmazza – a cikkek színvonalán kívül ez is arra utal, hogy nem voltak): egy kívülálló új szemmel nézve a szöveget sok kisebb-nagyobb hibát felfedezhetett volna, a jó írásokból még jobbak, a kevésbé jókból kevésbé rosszak lehettek volna. Lelkiismeretes lektorál(tat)ással akár az is elérhető lett volna, hogy az általam a 2.5. pont alatt felsorolt cikkek némelyike akár a 2.2. pontban felsoroltakhoz hasonló szintű legyen. A konferencia időpontja és a kiadás között eltelt három és fél év erre is bőven elegendő lett volna.

Feltehető, hogy a szövegeket még korrektor sem nézte át, vagy legalábbis nem mindegyiküket. A kötetben igen sok a technikai hiba: rögtön a megnyitó beszéd első oldalán a *t* (tehát nem egy ritka mellékjeles betű) helyén találunk háromszor is téglalapszerűséget; a 9. oldalon egy egyszerű táblázat sorai tolódnak el; a 89. oldalon francia szöveg közepén találunk *ř*-t, a 93. oldalon pedig hivatkozást egy Hagčge nevű szerzőre; Kozmács István cikkében az udmurt mellékjeles betűk hol helyesen, hol helytelenül jelennek meg; Johanna Laakso cikkében az *i* helyén többször is egy pont jelenik meg, a 205. oldalon egy rejtélyes *Ń* bukkan fel, a 215. oldalon pedig egy *Ū* helyén áll egy kereszt (!); Jaakko Leino írásában több fejezetkezdő bekezdés úgy van szedve, mintha csak mottó volna; Liina Lindström cikkében a glosszázás omlik időnként össze és válik követhetetlenné; Simon Valéria cikkében a kötőjelekkel van probléma (*verbaalisubs-tantiivijohdin*; *tykätä* - verbi; a *-minen* képző kötőjele pedig az előző sor végén marad: három soron belül három különböző, kötőjellel kapcsolatos hiba). Ezen hibák mindegyike van annyira feltűnő, hogy a korrektúrázás során mindenképpen szembeötlött volna.

A kötetből nemcsak a konferenciáról tudhatunk meg keveset, hanem arról sem értesülhetünk, hogy a tervek szerint hasonló címmel további konferenciák (és kötetek) várhatóak – holott a kötet megjelenési időpontja a következő, Helsinkiben rendezett konferencia idejével esik egybe.¹³

A kötet ismertetését a recenzens nem zárhatja le anélkül, hogy rámutatna, milyen koncepció sejlik a bemutatott kötet mögött: „Biztosítsunk lehetőséget

¹² Nem szerencsés, hogy a tanszék munkatársai – talán kötelességüknek érezve a saját rendezvényükön való szereplést – tömegesen vettek részt a konferencián, miközben a kötet alapján arra lehet következtetni, hogy a konferencia színvonalát csak Kubinyi Kata (ill. az azóta a tanszéken észlektorként dolgozó Reet Klettenberg) előadása tudta emelni.

¹³ A helsinki konferencián a tanszékről csak Reet Klettenberg észlektor és Balicza Klára doktorandusz adott elő. (<http://www.helsinki.fi/hum/skl/konteksti-2007/ohjelmaprogram.pdf>, 2007. november)

kollégáink minél szélesebb körének, hogy különösebb erőfeszítések nélkül eleget tehesen publikációs kötelezettségeinek.” Ezt a koncepciót a kötet sikeresen meg is valósította.

Irodalom

Csúcs Sándor (2003), A votják tárgyról. NyK 103: 126–136.

Lepäsmaa, Anna-Liisa – Lieko, Anneli – Silfverberg, Leena (1996), Miten sanoja johdetaan? Finn Lectura, Helsinki.

Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1969), Историческая морфология пермских языков. Издательство Академии Наук СССР, Москва.

Fejes László

Hoffman István (szerk.): Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye

A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen. 2005. 450 o.

1. Impozáns szótársorozat első kötetét vehette kezébe a magyar névtan, nyelvtörténet és korai történet iránt érdeklődő olvasó 2006 elején, amikor elhagyta a nyomdát a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének egyik legfigyelemreméltóbb helynévtörténeti kiadványa. Hogy miért nevezem „szótársorozat”-nak ezt a várhatóan öt kötetben kiteljesedő lexikográfiai vállalkozást, alább röviden megindokolom; előtte azonban szeretnék néhány szót szólni arról a munkaközösségről, amely a mű mögött áll.

2. Nem ritka eset, hogy egy tudományos, kutatói stábot maga a mű megírása hív életre. Különösen így van ez nagyobb szintézisek létrehozásakor, amikor az átfogni kívánt terület olyan széles, a végrehajtandó feladatok mennyisége és összetettsége olyan mértékű, hogy az meghaladja egy vagy két ember tudását, teljesítőképességét. Hogy néhány konkrét példával éljek: így állt össze egy-egy nagyobb kutatóhely kollektívájának (pl. az MTA Nyelvtudományi Intézete) vagy több intézmény összefogásának eredményeképpen „A magyar nyelv értelmező szótára”-nak, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak, „A strukturális magyar nyelvtan”-nak és „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-nak alkotói közössége.

A Debreceni Egyetem helynévkutató munkacsoportja azonban már korábban létrejött, és sikeres működésének számos, kézzel fogható jelét adta. A kutatócsoport vezetője, a „Korai magyar helynévszótár” szerkesztője, Hoffmann István, miután kandidátus disszertációjával (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993) megvetette egy új helynévelemzési modell alapjait, tanítványokat gyűjtött maga köré a Debreceni Egyetemen, hogy belekezdjenek az ómagyar helynevek gazdag anyagának feltárásába és elemzésébe. A tanítványok nagy része időközben doktori fokozatot szerzett és tervszerűen csatlakozott a közös vállalkozáshoz. Az egyéni és közösségi kutatómunka szoros egységben halad tovább immár több mint egy évtizede: a nyersanyagot – kisebb kiegészítésekkel – Györffy György ismert szintézise, „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” (1–4. Budapest, 1963–1998) szolgáltatja, amely rendezett, lokalizált, minősített formában, megyék szerint közli a korai ómagyar kor helynévanyagát (nem kevés személynévi adalékkal együtt). A földrajzi, történelmi stb. szempontú extralingvisztikai közlés mellett azonban különböző célú nyelvtörténeti, névtani feldolgozásokra is szükség van. Hoffmann István ezt a szükség-szerűséget felismerve kezdte meg a csapatépítést, és tanszékén fiatal kutatókból álló munkaközösséget hozott létre. A teljesség igénye nélkül említék meg néhány munkatársat, akinek az ómagyar helynévkutatás tárgyában már önálló kötete is megjelent: Tóth Valéria, Rácz Anita, Póczos Rita, illetve a Bényei Ágnes – Pethő Gergely szerzőpáros (akik időközben kiváltak a helynévkutató munkacsoportból). Ezek a művek többnyire nem állnak meg a korszerű adattárak szintjén, hanem – bennfoglaltan vagy külön egység(ek)ben – elemzésekkel egészülnek ki. Az elemzések között vannak szintetikusak és esettanulmány jellegűek is. Az utóbbiak szép számmal sorjáznak a debreceni Nyelvtudományi Tanszék évkönyvében, a Magyar Nyelvjárásokban, illetve a névtannak is teret engedő nyelvészeti és hungarológiai konferenciák köteteiben. A régi magyar helynévadás kutatására specializálódott onomasztikai műhely a közelmúltban új tematikus sorozatot is elindított „Helynévtörténeti tanulmányok” címmel (Debrecen, 1. 2004; 2. 2006), amelyet Hoffmann István és Tóth Valéria szerkeszt, és immár nemcsak a debreceniek munkásságát kívánja megjeleníteni, hanem más névtanósok írásait is közli.

3. A korai magyar helynévszótár (KMHSz) közvetlen lexikográfiai előzményei között külön említést érdemel ugyanennek a munkaközösségnek egy másik sorozata, a „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” (Debrecen, 1. 1997; 2. 1999), amely Györffy történeti földrajzának első két kötetét (Győr megyével bezárólag) mikrotoponimák szerint dolgozta föl. Ez a két kötet még szorosabban igazodott a történeti földrajz megyéről megyére haladó szerkezetéhez, de a szócikkek felépítése, a kitűnő névmutatók, a tipográfia és a formátum sok tekintetben már a KMHSz-t előlegezi. Figyelemre méltók továbbá azok a

névtérképek is, amelyek kísérletképpen, de a bírálók és felhasználók egyöntetű elismerését elnyerve csatlakoznak a megyei adattári egységekhez. A névföldrajzi feldolgozások a korszerű onomasztikának egyre inkább a szerves részévé válnak, de kiteljesedésük attól is függ, hogy a birtokba vett névtani anyag mennyire fedi le a vizsgálatra kiszemelt földrajzi területet, illetve hogy ezek a területek vannak-e olyan szélesek, hogy megalapozott geolingvisztikai következtetések keretében szolgálhatnak. A korai magyar helynévszótár anyaga is magában rejti azt a lehetőséget, hogy történeti névföldrajzi vizsgálatok forrása legyen, ehhez azonban el kell jutnia a készültség (értsd: területi lefedettség) olyan fokára, hogy legalább nagytérési szinten, végső soron pedig a nyelvterület egészére relatíve teljes adattárul szolgáljon.

4. És itt, az adattári teljesség kapcsán érünk el egy koncepcionális kérdéskörhöz: mikor kell/lehet/érdemes történeti helynévszótárt készíteni, és ennek a műnek milyen legyen a szerkezete. Ha idealisztikusan közelítjük meg a problémát, akkor a válasz abba az irányba mutat, hogy meg kell várni az Árpád-kori történeti földrajz elkészültét, hogy ennek teljessége alapozza meg a lexikográfiai szintézis teljességét. Mint az közismert, sem Györffy Györgynek, sem elődjének, Csánki Dezsőnek (I. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 1–3, 5. Budapest, 1890–1913.) nem sikerült befejeznie élete nagy művét. Györffy negyedik kötete Pilis megyéig jutott el, s bár tudomásom szerint a szerző halála után nem szakadtak meg az Árpád-korra vonatkozó történeti földrajzi munkálatok, nem tudjuk megjósolni, hogy a hiányzó kötetek mikor készülnek el.

Ebben a helyzetben logikus célkitűzésnek látszik az, hogy a nyelvészeti-névtani adatfeltárás és közzététel a már megjelent anyagra terjedjen ki, nem zárva ki (sőt inkább remélve), hogy időközben a történészek munkája nyomán a történeti földrajz publikációja is előrébb lép. A következő nagy dilemma viszont abból adódik, hogy az ómagyar névallományból milyen autonóm szótári egységek jöjjenek létre.

A) A „törzskötet – pótkötet” szisztéma. – Az egyik kézenfekvő megoldás (a fentebbiekből következően) az, hogy a már napvilágot látott négy Györffy-kötet anyagából álljon össze a törzskötet, Abaujtól Pilis megyéig. A pótkötet akkor készülne el, amikor a hiányzó megyék történeti földrajzi leírása megjelent. Ez tehát két A-tól Z-ig futó szótári kötetet jelentene, amely hosszú távon is viszonylag jól használható lexikográfiai segédletet eredményezne, hiszen ha egy nyelvész, névkutató (ill. bármely felhasználó) egy adott helynév vagy tulajdonnévi szóelem korai ómagyar előfordulása után kutatna, legfeljebb két kötet betűrendi helyén kellene megnéznie a keresett tételt.

B) „Györffyt követő” szótári szisztéma. – A másik megoldás kevésbé felhasználóbarát, és lexikográfiai is kevésbé indokolható. Ennek lényege az, hogy Györffy György történeti földrajzának alapján négy plusz kettő

vagy három plusz kettő kötet kapjon önálló, A-tól Z-ig futó helynévszótárat. A szerkesztők az utóbbi mellett döntöttek, így a munka végén a négy megjelent és a még ezután megjelenendő „Györffykből” öt, önálló betűrendű helynévtörténeti szótár áll elő (1. Előszó, 5). A jövő névkutatójának tehát ha az egész korszakot vagy az egész Kárpát-medencét átfogó vizsgálatot végez (akár egy névre, név-elemre kiterjedően is), öt szótárat kell fellapoznia, és ezekből a maga egyesített szócikkét előállítania. Ennek a helyzetnek az „orvoslása” vagy egy mutatókötettel, vagy egy újraegyesített szótárral oldható majd meg. Az is elképzelhető azonban, hogy az internetkorszakban a folyamatosan frissített mutatózás lesz a gyorsabb megoldás, amikor a kutatócsoport honlapján minden kötet megjelenésekor megújul majd az elektronikus felületen megnyitható aktuális névmutató.

Gondolom, a kutatócsoport vezetőjének, Hoffmann Istvánnak nem kevés vívódást jelentett eldöntenie, hogy melyik irányt válassza a fentiek közül (esetleg valami „harmadik utas” megoldást keressen). Végül a rövidebb távon is gyümölcsöt hozó, a kutatócsoport létérdekeit szem előtt tartó szempontok diadalmaskodtak a „B” változat követésével – szerintem helyesen. (Magam is ezt az utat választottam volna.) Ha az „A” variáns mellett döntöttek volna, akkor az első kötet elkészüléséig sokkal több időt, energiát, pénzt kellett volna befektetni, hiszen az egy ábécérend alá tartozó nyersanyag a négy Györffy-kötet lett volna. Ha viszont egyszerre csak egyet vagy kettőt jelölnek ki feldolgozásra (= „B” variáns), akkor abból belátható időn belül kész, „könyvkötészetileg is realizálható”, szótárilag kerek részegységet lehet felmutatni. Ez mind a munkaszervezés gyakorlata, mind „lélektana” szempontjából praktikusabb megoldás, nem is beszélve a tudományos létünket alapjaiban meghatározó anyagi támogatások pályázati feltételeiről. Ha ugyanis egy OTKA (stb.) pályázati ciklus 2-3 éve alatt egy kötet előállítható és ennek megfelelően pályáztatható, akkor nemcsak egy könyvnek, hanem egy egész kutatócsoportnak (részben egy egyetemi tanszéknek) a léte finanszírozhatóvá válik. Hiába érvelne tehát a recenzens névtanosként, nyelvészként, lexikográfusként az „A”-val jelzett technológiai szisztéma mellett, ha egy közösség tagjai csak a távoli jövőben (már tíz év is annak számít a mai világban!) vehetnék kezükbe munkájuk gyümölcsét, ha egyáltalán sikeres lenne a pályázat. Előfordul ugyanis, hogy a pályázati kuratóriumok, zsűrik sajnálkozva ugyan, de nemet mondanak egy nagyszabású, „a tervezett munkával arányos költségvetésű, ám a jelenlegi pénzügyi lehetőségekhez képest támogathatatlan” projektum láttán. (Kérem a tisztelt olvasót, hogy idézőjeles kitételeimet ne tekintse pusztá stílusfordulatnak, hanem kemény valóságnak, amelyet magam is megéltem pályázóként...) Ezekhez a „szorongatásokhoz” képest eltörpülnek azok a filosz aggályok, hogy mi lesz majd a szegény nyelvészszel, akinek öt-hat helynévszótárat kell fellapoznia, hogy kinyerje az azonos betűrendi helyen keresendő anyagát...

A választott szervezési és kiadási rend előnyei között a szerkesztők megemlítik azt is, hogy a szótárak kiadása után tervezett egyesítési munkafázisban mód lesz a tévedések kijavítására, a korábban mellőzött források bevonására és a szakirodalomban időközben felhalmozódott új tudásanyag beépítésére (Előszó, 8).

5. A kötet előszavát egy részletes tájékoztató fejezet követi (9–18), amely kiérlelt lexikográfiai elvekről és gyakorlatról tanúskodik. Itt válik nyilvánvalóvá, hogy történeti helynévszótárt készíteni milyen bonyolult, speciális feladat, amely a nyelvtörténeti, névtani, helyesírás-történeti ismereteken túl történet-tudományi (történeti földrajzi, településtörténeti stb.) ismereteket is kíván, hiszen például a szótári egységek körülhatárolásakor nyelven kívüli információkat is figyelembe kell venni. Idézem a szótári tájékoztató egyik kulcsmondatát: „A szótárban egységet alkot ... minden olyan adat, amely azonos helyet jelöl és morfológiai szempontból megegyező szerkezetet mutat” (9). Ebből következik, hogy a szócikkek kialakítása mindig feltételez egy morfológiai elemzést és egy lokalizációs műveletet. A különböző helyeket jelölő, azonos morfológiai szerkezetű nevek egy szócikkbe kerülnek, félkövér arab számokkal elválasztva. Ha a homonimák között különböző névfajták (pl. településnév, ill. természeti név) szerepelnek, ezeket római számok választják el egymástól. Vagyis a lokalizáción túl megjelenhet egy identifikációs művelet is.

A szótári tájékoztató hat alfejezetben (és számos alpontban) veszi sorra nemcsak a szótárhasználattal összefüggő, hanem az elvi-módszertani kérdéseket is tartalmazó lexikográfiai megjegyzéseket. A hat alfejezet a következő: 1. A szótár kialakításának elvei és a szócikkek szerkezete; 2. A címszavak; 3. A lokalizálás; 4. Az adatközlő rész; 5. Az utalások; 6. A mutatók. Mielőtt az itt elmondottak néhány mozzanatára röviden reflektálnék, szeretném a figyelmet felhívni néhány nyelvészeti terminusunk pontosított használatára, mivel az elnagyolt terminológia néha ellentétbe kerül(het) a rendkívül precíz lexikográfiai elvekkel és gyakorlattal. – Induljunk ki például az első alfejezet bevezető gondolataiból: „Azonos szócikkbe ... a morfológiai szempontból azonos névadatok kerülnek... E tárgyalásmódot az indokolja, hogy így közös címszó alá vonhatók a nyelvi formájukban megegyező nevek anélkül, hogy az egyes megnevezéseknél esetleg meglévő alakváltozatok vagy szinonimák adatai megbontanák az egységes tárgyalást” (9). Véleményem szerint a nevek fonológiai szerkezete is hozzátartozik a nyelvi formához, ezért a fenti idézet „nyelvi formájukban megegyező nevek” megfogalmazását „morfológiai alkatukban megegyező nevek”-re javítanám, az „alakváltozatok” terminust pedig „hangalaki változatok”-ra pontosítanám. Annál is inkább, mivel a következő lap első mondatában, ahol folytatódik a gondolatsor kibontása, ez olvasható: „A különböző helyeket jelölő azonos alakú neveket közös szócikkben összevonva mutat-

juk be, egymástól számozással elkülönítve...” (10). Itt is tanácsos az „azonos alakú nevek” megjelölést „azonos morfológiai szerkezetű”-re változtatni, tudniillik a „nevek alakja”, a „címszavak alakja” megfogalmazások magában a szótárban is különböző tartalmúak. (Most olyan „apróságokba” nem is kívánok belemenni, hogy a *hangalak* értelmezése is differenciálódhat, hiszen pl. egy *Aszó ~ Aszo* kettősség fonológiai egységes jelsor, miközben fonetikailag jól definiálhatóan kétarcú.) – Harmadik idevágó idézetem a következő: „A címszavak alakjának a megállapítása a nyelvtörténeti szótárak szerkesztésének egyik legnehezebb feladata” (10). Mint a szótár meggyőző példái is bizonyítják, a címszók meghatározásakor nagyon sokszor mérlegelni kell a nevek korabeli (korai ómagyar) hangalakját, a mai (legtöbbször kodifikáción is átment) ejtést és helyesírást is. Mindezek az „alak” terminus alá vont mérlegelések különböző nyelvi és nyelven kívüli síkokhoz köthetők, ezért hasznos a velük kapcsolatos szakszóhasználat pontosítása is. (Nem tartozik szorosan ide, mégis megemlítem, hogy a korai ómagyar szórványok írásáról szólva nyelvészeti szakkönyvekben, tanulmányokban pontosabbnak tartom a hangjelölés terminus használatát, mint a helyesírást, mivel ez utóbbi a normalizáltságnak már nagyobb fokát feltételezi. Mindezek mellett természetesen nem feledjük, hogy a helyesírás alá nem csak hangjelölési kérdések tartoznak.)

A hat alfejezet gondos lexikográfiai mérlegeléseivel, döntéseivel szinte kivétel nélkül egyetérthetünk. Ezek taglalása kellő mértékű. Az olvasóban olykor felébred ugyan a kíváncsiság egyes részletkérdések dolgában, de megválaszolásuknak nyilván egy külön tanulmányban lenne a helye. Érdekelne például annak a további boncolgatása, hogy a közszoji vagy a közszo és tulajdonnév határán álló adatok szótárázása hogyan illeszkedik a tulajdonnévi szócikkekbe, ill. közé, azaz mikor kap önálló szócikket egy efféle adat, és mikor tagolódik be egy helynévbe (10). – Csak helyesírást a változatok szerepeltetése a címszókban olyankor, amikor kellő támpont híján nem dönthető el az olvasat, illetve eldönthető ugyan, de a különböző változatok egymáshoz való viszonya nem tisztázható, avagy egyenrangúság áll fenn.

A szócikkek adatközlő részének filológiai felszerelése a magyar nyelvtörténetben elfogadott gyakorlatot követi, de általánosságban is elmondható, hogy az egész szótári mű a kiegyensúlyozottságot, pontosságot, rendezettséget mutatja – ahogy ezt a debreceniektől már eddig is megszoktuk. (Engem csupán egy apróság zavart a bevezető fejezetekben: a bekezdések mellőzése. Kár lemondani erről az értelmi tagolást optikailag segítő tipográfiai eszközről.)

A szótári főfejezet előtt a hagyományokat követve rövidítés- és forrásjegyzék található (19–25). Hasznos a speciális grafikai jelölések értelmezése is (20), mivel tekintettel kell lenni az olvasókra is, akik járatlanok a magyar történeti névtan filológiai apparátusában, illetőleg egy-egy graféma többfunkciós

lehet. Ilyen például a kerek zárójel, amely itt a címszóban kikövetkeztethetetlen betűhív alakot jelöl; vagy a csillag (*), amely a történeti nyelvészetben rekonstruált, a leíró nyelvészetben agrammatikus formát jelez, itt viszont arra szolgál, hogy rámutasson az okleveles adat címszóhoz való tartozásának bizonytalanságára.

6. A 27-től a 307. lapig sorjáznak a szócikkek az Arad megyei *Abád*-tól a Bodrog megyei *(Z)su(z)suktó*-ig. Anélkül, hogy a szócikkek érintenék az eredet, az etimológia kérdéseit, a régi magyar helynévállomány gyönyörűséges gazdagsága tárul elénk. Ha figyelembe vesszük, hogy ez a várható anyagnak csupán mintegy ötöde, akkor nagy várakozással és örömmel nézünk a további kötetek elé.

7. A művet egy közel százötven lapos név- és szóalakmutató, illetve név- végmutató jegyzék zárja. Ezek nagymértékben segítik a régi írásmódú, egyedi történeti adatok gyors megkeresését és a morfématörténeti vizsgálatokat.

8. Az A4-es méretű, kemény kötésű, meggyzín táblájú, esztétikus küllemű könyvet jó kézbe venni. Kissé súlyos, de ha vékonyabb, könnyebb papírra nyomnák és tömörebb szedést, szűkebb sorközöket alkalmaznának a kivitelezők, akkor még vastagabb is lehetne ugyanilyen súly mellett. Nem árt az ilyen technikai finomságokat is mérlegelni, hiszen a következő kötetnek a tervek szerint másfél „Györffy”-t kell befogadnia. A bibliapapír pedig kifejezetten illenek a helynévkutatók leendő bibliájához!

Juhász Dezső

Kiefer Ferenc: Aspektus és akcióminőség – különös tekintettel a magyar nyelvre

Akadémiai Kiadó, Budapest. 2006. 344 o.

1. Kiefer Ferenc láthatólag két célt tartott a szeme előtt, miközben ezt a könyvet írta. Az egyik cél az volt, hogy egy igen informatív, összefoglaló jellegű szakkönyvet készítsen (l. a „Befejezés”-ből vett következő mondat: „[m]unkánk reményeink szerint a magyar nyelv aspektuális tulajdonságaira vonatkozó összes fontos általánosítást tartalmazza”). A könyv másik célja pedig az, hogy felhasználóbarát módon ismertessen számos kapcsolódó elméletet, beleértve a saját munkáit is (l. szintén a „Befejezés”-ben: „Munkánknak azonban nem az volt a

célja, hogy egy részletes intervallumszemantikát mutasson be. Egy elméletnek nem kell feltétlenül formálisnak lennie...”). Ez a könyv a szerző eddigi munkásságát is összegző vállalkozás, hiszen jól ismert több évtizedes munkássága, melynek – mint azt a könyv irodalomjegyzékében felsorolt 20 általa vagy társszerzőségben írt munkája is bizonyítja – egyik meghatározó kutatási iránya bő két évtizede folyamatosan az aspektus, időszerkezet és az akcióminőség problémaköre. Azonban – mint az az „Előszó”-ban olvasható – „A jelen munka ... nem a korábbi tanulmányok összefoglalása, hanem teljesen új mű”, mivel egyrészt a korábbi publikációkra épülő fejezetek (1., 2., 3. fejezet) is új szempontokkal gazdagodtak, másrészt két teljesen új fejezet is található a könyvben (4. és 5.). A továbbiakban fejezetenként ismertetem a könyv tartalmát, és folyamatosan, a mindenkori fejezethez kapcsolódóan, kitérek a bennem felmerült esetleges kérdésekre. Azonban ezek a megjegyzések, kérdések a könyvben tárgyalt nyelvi tények, elméleti fogalmak és elemzések gazdagságához képest elenyészően kis számúak, és csakis azt bizonyítják, hogy ez a valóban számos újítást tartalmazó könyv a szerző korábbi munkáiban jártas olvasót is a nyelvi példák újragondolására és az egyes problémák megoldásának (tovább-) keresésére ösztönzi.

2. A könyv öt fejezetre tagolódik, amit kiegészít egy rövid „Előszó” és egy rövid, de igen informatív utószó „Befejezés” címen. Javaslom ez utóbbi fejezettel kezdeni a könyv olvasását: röviden ismerteti a fejezetek tartalmát, és azt is megtudhatjuk belőle dióhéjban, hogy miért választotta a szerző a magyar aspektus kutatására az angolszász nyelvészeti tradíció követését, illetve a magyar akcióminőség vizsgálatára a szlavisztika akcióminőség-fogalmát – természetesen mindkét tradíción módosítva, azokat fejlesztve.

2.1. A könyv 1. fejezete (13–91) az aspektus ismertetésével, a kapcsolódó fogalmak tisztázásával foglalkozik. A szerző szembeállítja a szlavisztika nézőpont aspektus-fogalmát az angolszász tradíció eseményaspektus-fogalmával. Az előbbi lexikai kategóriaként kezeli az aspektust (l. a mondat aspektusát is meghatározó tiszta perfektív–imperpektív ige párok), míg az utóbbi mondatszemantikai kategóriaként (l. az aspektus kompozicionalitásának a kérdése). A szerző az aspektust mondatszemantikai kategóriaként kezeli, de mindkét megközelítésből átvesz elemeket: kimutatja, hogy egyrészt a magyarban az aspektus már lexikai szinten kódolva van, másrészt a lexikailag kódolt aspektuális érték mondatszinten sokszor megváltoztatható. Az az állítás, hogy mindig egyértelmű aspektuális kategóriájú az izolált igealak (45) módosítja a szerzőnek pl. a *lomtalanít*-igecsoportról 1992-ben adott elemzését (Kiefer 1992). A mondataspektus (röviden: aspektus) a mondat belső időszerkezte, ami független a múlt-jelen-jövő felosztástól, mely utóbbi a mondat külső időszerkezetével kapcsolatos. A külső időszerkezetet tárgyalva

Kiefer bemutatja a Reichenbach-féle rendszert, megfogalmazva azzal szemben saját kritikáját is (Reichenbach 1947). E kritika egy része azon alapul, hogy Reichenbach pontszerűnek tekintette a beszéd-, az esemény-, illetve a referenciaidőt, míg Kiefer intervallumszemantikai keretet használ. Itt jegyzem meg, hogy véleményem szerint téves Kiefer azon állítása, hogy „[a] múlt idő viszont mindig a megnyilatkozás idejéhez viszonyít” (17), vö. az alábbi példa utolsó tagmondata: *Mi lesz, ha nem talál itt engem? Azt fogja gondolni, hogy már elmentem.*

A belső időszerkezet (aspektus) tárgyalása a 32. oldalon összefoglalt kategóriák ismertetésével és elméleti megalapozásával foglalkozik (vö. ÁLLAPOTOK, ESEMÉNYEK, illetve eseményeken belül NEM KORLÁTOZOTT FOLYAMATOS, PROGRESSZÍV FOLYAMATOS, TARTÓS BEFEJEZETT és PILLANATNYI BEFEJEZETT ESEMÉNYEK). A szerző a különböző időhatározókkal való összeférhetőség tesztjeiből kiindulva minimálpárok segítségével vezeti le, hogy vannak különféle igeosztályok, melyeknek a szótári jellemzésben különböző belső időszerkezetet kell tulajdonítani. A különböző időszerkezetek pedig különböző időintervallumokkal ábrázolhatók. A legalapvetőbb aspektuális distinkció a BEFEJEZETT és a FOLYAMATOS ESEMÉNYEK között található. E két aspektust teszteli a szerző például amikor *A könyvet olvastam* és *A könyvet elolvastam* mondatokat kombinálja a *három napon át*, illetve a *három napon belül* időhatározókkal (és ezen túlmenően még féltucat egyéb tesztel). A folyamatos–befejezett aspektuspár egy fontos megkülönböztető jegye a mondatnál nagyobb szöveg (diskurzus) időviszonyainak szerveződésére gyakorolt hatásuk: a befejezett aspektusú tagmondatok az egymásutániségra utaló időhatározók hiányában is egymásutániségot fejeznek ki, míg a folyamatos aspektusú példákra ez nem áll (34):

- (1) *Leült és megvacsorázott.* (egymásutániség)
 (2) *Nézte a tévét, és kézimunkázott.* (egyidejűség)

A szerző külön fejezetet szentel annak az angolszász és német szakirodalomban alaposan kutatott témának, hogy milyen esetekben nem teljesül az előbbi alapfeltevés (1.8. fejezet) például, ha általános szövegformáló elvek (pl. okozati összefüggés) felülírja azt: *Anna eltörte a lábát. Tegnap elcsúszott a folyosón.* Érdekes ennek kapcsán felhívni a figyelmet arra a kutatási irányra, amely Nicholas Asher és Alex Lascarides vonatkozó munkáiból nőtt ki (vö. Lascarides – Asher 1993).

A befejezett–folyamatos distinkció megkülönböztetendő a TELIKUS–ATELIKUS SZEMBENÁLLÁS-tól, mely utóbbi arra utal, hogy az igék lexikai jellemzésében szerepel-e egy (potenciális) természetes végpontra való utalás. Ezt Kiefer – Garey-re támaszkodva – a francia igeidők (*imparfait*, *passé*

simple, passé composé) segítségével illusztrálja: például a (3)–(4) mondatok egyaránt a telikus *arriver* '(meg)érkezni' igét tartalmazzák, de az imparfait-s mondat folyamatos szemléletű, míg a passé composé-t tartalmazó mondat befejezett égiszként látta az eseményt (Garey 1957).

- (3) *Pierre arrivait.* imparfait
 (4) *Pierre est arrivé.* passé composé

Mivel például a telikusság és befejezettség elkülönítésére használt francia ideidőknek a magyarban nincs megfelelőjük (csak egy múlt időnk van), ezért Kiefer felteszi a provokatív kérdést: Van-e értelme a magyarban telikusságról beszélni? A 69. oldalon található válasz (azaz: egy korlátozott érvényű általánosításon túl a magyarban a telikusság fogalma szerephez nem jut) meglepően hat, főleg ha az aspektus kompozicionalitásáról szóló fejezeteket is elolvassuk (49–66). Azonban Kiefer megismétli ezt az állítást a könyv 306. oldalán (5. fejezet), ahol azt tárgyalja, hogy a Carlota Smith elméletében szereplő szituációs aspektus (kb. igeaspektus, azaz telikusság) és nézőpontaspektus (kb. perfekív–imperfektív szembenállás) közti különbség a magyarban nem releváns, és el kell ismerni, hogy meggyőző érveket hoz állítása igazolására. A progresszív aspektussal külön fejezet foglalkozik (2. fejezet, 1. alább). Az ÁLLAPOT-PREDIKÁTUMOK kívül állnak a folyamatos–befejezett distinkción (és időhatározós tesztekkel meg sem különböztethetők a folyamatos aspektustól, 212–213, hanem csak a progresszíválás, felszólító módba tevés stb. tesztjeivel).

Az 1. fejezet az előbbieken túl részletesen tárgyal a befejezett aspektushoz kapcsolódóan számos nyelvspecifikus (csak a magyarra jellemző) és számos általános elméleti problémát. Kiefer véleménye szerint „az aspektuális kategóriákat illetően nagyfokú egyezést tapasztalhatunk az egyes nyelvek között ... [de] ... a nyelvek ... már lényegesen különbözhetnek egymástól abban, hogy milyen módon fejezik ki az egyes kategóriákat” (90). Így például számos nyelvet érint az EGZISZTENCIÁLIS MÚLT problémája vagy az ASPEKTUS KOMPOZICIONALITÁSÁ-nak a kérdése (tulajdonképpen ez utóbbi az ún. aspektusnyelvek – pl. szláv – kivételével az összes többi), de ezen belül számos kérdést vet fel konkrétan a magyar nyelv kutatása (pl. utótárgyas szerkezet – *Mostam neked egy almát* –, áltárgyas szerkezet – *Táncoltunk egyet* –, vagy a progresszív aspektus hátravetett igekötővel való jelölése – *Anna éppen jött le a lépcsőn*).

Nagy érdeklődésre tarthat számot az 1. fejezetből az IGEKÖTŐK jellemzése. Kiefer már a magyar igekötők funkcióinak a felsorolásakor (48) újít korábbi munkáihoz képest. Kiefer – Ladányi (2000)-hez hasonlóan itt is három alapvető funkciót különít el, de ebből az egyik merőben új: a perfektíválás és az

a k c i ó m i n ő s é g - k é p z é s mellett az igekötő harmadik funkciója jelen könyv szerint már nem a szóképzés, hanem az ún. összetételi funkció (ami voltaképpen a határozói jelentésüket többé-kevésbé megőrző igekötőpéldányok funkciója) (Kiefer – Ladányi 2000). Ez nemcsak terminológiai változás, hanem annak a felismerésnek hangsúlyos kimondása, hogy a magyarban a téri jelentésű igekötőpéldányok nagyon sajátos viselkedésük miatt – l. például a megjelenhetőségüket a progresszív aspektusú mondatokban – külön kutatási irányt igényelnek.

Már az 1. fejezetben'előreköszön a 3. fejezetben tiszteletreméltó mélységben tárgyalt akcióminőség: ugyanis az igekötők összekapcsolják ezt a fogalmat az aspektussal. Egyrészt a magyarban az igekötők az igékhez a perfektiváláson túl többnyire akcióminőség-jegyet is hozzáadnak (míg például a szláv nyelvekben gyakoribb a „tisztá” perfektiválás az igei prefixumok körében). Másrészt néhány akcióminőség – nevezetesen a rezultatív akcióminőség alesetei (l. 183) – Kiefer szerint nagyon közel áll a perfektiváláshoz. Ezt támasztja alá a rezultatív akcióminőségről a 170. oldalon írt következő mondat: „Ez az akcióminőség áll legközelebb a tisztá perfektivitáshoz”; illetve az a tény, hogy a szerző a 253. oldalon a perfektív igék legnagyobb homogén csoportját éppen a rezultatív utóállapot meglétével definiálja). Már az 1. fejezetben (45–46) szóba kerül az a később többször is megfogalmazott állítás, hogy a magyarban bizonyos igék esetében „alanyi ragozásban tárgy nélkül általában csak a befejezettség jelenik meg”, ezzel szemben tárgyas ragozás és explicit tárgyi argumentum mellett az igekötős ige a befejezett aspektuson túl a rezultatívitás akcióminőségét is kifejezi (vö. *Anna megfőzött* kontra *Anna megfőzte az ebédet*). Azért emeltem ki ezt a tételt, mert ez az egyik olyan pont a fejezetben, ahol hiányérzetem támadt. A szerző meggyőzően mutatja be, hogy az aspektus és az akcióminőség fogalma bizonyos esetekben világosan elkülönül, és azt is, hogy éppen a rezultatív akcióminőség és a perfektivitás kapcsolata a legbonyolultabb (itt kerül a legközelebb egymáshoz az aspektus és az akcióminőség jelenségeköre). Azonban a könyv 45–46. oldaláról imént idézett tétel esetében úgy gondolom, feltétlenül hasznos lett volna nagyobb formális eszköztárat is bevetni. Ugyanis ha a szerző – sokakhoz hasonlóan – az utóállapot megléte segítségével definiálja a perfektív igék legnagyobb csoportját (253), akkor nehézségekhez vezet a rezultatívitás megjelenése az akcióminőségek között is (egyszerűbb lenne csak a perfektivitásnál tárgyalni).

Röviden néhány további megjegyzés az 1. fejezethez. Hiányoltam a könyvből azt a distinkciót, amely Kiefer korábbi munkájában (1992) még szerepelt: nevezetesen a végpontoszerű és nem végpontoszerű pillanatnyi események közötti különbségtételt. Ugyanakkor nagyon érdekesnek találtam – és ez a könyv gazdagságát bizonyítja – azt a számos szöveghelyet, ahol a szerző ezt a

problémát „kerülgette”. Csak illusztrációképpen: (i) a *Megérkezett* mondat jobbról zárt intervallummal jellemezhető (23), (ii) a pillanatnyi események tovább osztályozhatók alesetekre (28), (iii) az *alatt* névutós időmódosítót általában akkor használjuk, amikor a perfektív esemény vagy duratív vagy pedig előzményhez kötött pillanatnyi esemény (39), illetve (iv) a pillanatnyi eseményeknek szentelt 4.5. fejezet. Sejttem, hogy a szerző azért óvakodik a „végpontszerű pillanatnyi esemény” fogalmától, mert az az intervallumszemantikában nehezen lehetne megkülönböztethető a vendleri teljesítményigéktől. De ha a szerző amúgy is alkalmatlannak tartja a vendleri osztályozást (307), és ha több helyen is a pillanatnyi események több alcsoportra bontása mellett érvel (igen meggyőzően), akkor talán ez a distinkció visszakerülhetne az aspektusok összegző ábrájába. Mint már fentebb szó volt róla, a könyv nagyon gazdag nyelvi anyaggal illusztrálja az esetenként igen elvont elméleti fogalmakat és igen mély elemzéseket is. Az 1. fejezetben található az egyetlen szöveghely a könyvben, ahol hiányzott nekem egy példa: „Egyébként van rá eset, hogy egy állapot beálltát vagy végét igekötős igével fejezzük ki ... (pl. *megszeret*, *megismer*)” (32). Jó lett volna egy olyan példa, ahol egy állapot végét jelzi egy igekötős ige, mert sem a *megszeret*, sem a *megismer* nem ilyen. Még két apró megjegyzés. A 26. oldalon az olvasható, hogy „Eseményeket mondatok és nem igék írnak le”. Érdeemes lenne ezt a gondolatot összevetni a kurrens szakirodalomban igen népszerű Henriette de Swart-féle elemzéssel, mely szerint az igék egy „eseményleírást” (eventuality description) fejeznek ki, melyet a mondat egyéb összetevői módosíthatnak, és végül az igeidő egzisztenciális lezárást hajt rajta végre (de Swart 1998: 347–385). A másik megjegyzés a 61. oldal következő mondatához kapcsolódik: „... a *fut* és a *játszik* ige olyan cselekvést jelöl, amely mennyiségileg nem tagolható (nem „kvantálható”)”. Nem annyira tartalmi, mint inkább terminológiai zavart okozhat, hogy Kiefer a KVANTÁLHATÓ PREDIKÁTUM fogalmát használja, pedig a szakirodalomban a QUANTIZED PREDICATE ’kvantált predikátum’ a Manfred Krifka (1992) által adott definícióban van mintegy már „lefoglalva”, és az más tartalommal bír, mint a jelen könyv 61. oldalán olvasható névrokona (Krifka 1992). Kiefer a mennyiségileg tagolható („kvantálható”) eseményt a *Két vödör víz szivárgott a falból* mondattal illusztrálja, míg véleménye szerint a *Két egér futott a szobában* mondat nem tagolható eseményt ír le. Ez okozza, hogy az előbbi mondat befejezett, míg az utóbbi folyamatos szemléletű. Ugyanakkor Krifka elemzése ezekről a példákról azt mondaná, hogy mindkét mondatban az alanyi főnév egy-egy kvantált entitásra referál, továbbá mindkét mondatban az ige önmagában egy-egy nem kvantált predikátum. Azt, hogy a főnév kvantáltsága kvantálttá teszi-e az egész eseményt vagy nem, a kérdéses argumentum és az ige közti tematikus viszony természete határozza meg (annak inkrementális vagy nem inkrementális jellege).

2.2. A 2. fejezet (93–135) a PROGRESSZÍV ASPEKTUS-ról szól, mely a szerző szerint azért érdemel külön fejezetet, mivel „a progresszív aspektus a legbonyolultabb aspektuális kategória”. A fejezet elején Kiefer azt a célt tűzte maga elé, hogy a releváns általánosításokat megfogalmazza, de anélkül, hogy formális szemantikai reprezentációt adna. A progresszív olvasat a folyamatos aspektus speciális esete, amely egy a referenciaidőben éppen végbemenő cselekvést, folyamatot fejez ki. Az aspektus és akcióminőség témájának a komplexitását mutatja, hogy jóformán minden fejezet továbbtárgyalja más fejezetek „címadó” témáit. Ahogyan már az 1. fejezetben is sok szó esett a progresszív aspektusról és egyes akcióminőségekről, úgy a 2. fejezet is újabb információkkal szolgál az 1. fejezetben tárgyalt egyéb aspektuális kategóriákról – hiszen a progresszivalás lehetősége például a túlnyomórészt befejezett szemléletű igekötős igéknél vagy lehetetlensége az állapotoknál szerteágazó problematikát mutat –, illetve a 3. fejezetben tárgyalt akcióminőségek is megelőlegeződnek ebben a fejezetben. Kiefer rámutat arra, hogy egyes akcióminőségek összeférhetnek a progresszív aspektussal (értsd: egyes akcióminőségeket képző igekötőpéldányok megjelenhetnek progresszivalt mondatokban: pl. rezultatív akcióminőség, *Éppen takarítja ki a vendégszobát*, illetve totális akcióminőség, *Éppen keni be az arcát festékekkel*). Visszaköszön az 1. fejezetből az aspektuális osztályoknak a DISKURZUS IDŐSZERVEZŐ ELVEI-vel való kapcsolata: Kiefer hangsúlyozza, hogy ez a terület a szemantika és pragmatika határterülete (l. a következő mondat a 116. oldalról: „az időviszonyok megítélésében döntő szerepet játszanak mindennapi ismereteink”). Például az (5)-ös példa M1, illetve M2 tagmondatában leírt események időintervallumainak időbeli viszonya egymáshoz képest többféle lehet: lehet hogy M1 tartalmazza M2-t, de lehet fordítva is, vagy egymással egybeeshetnek. Ezt mindennapi ismereteink természetesen pontosíthatják (pl. hogy a házunk mellett levő templom harangja hány percig szokott harangozni).

(5) *Éppen jött le a lépcsőn (M1), amikor a delet harangozták (M2).*

Kiefer az igekötők tárgyalása kapcsán bevezeti azt a terminológiai distinkciót, mely különbséget tesz a szerkezetek jelentésének TRANSPARENCIA-ja és KOMPOZICIONALITÁS-a között: egy szerkezet jelentése lehet kompozicionális anélkül, hogy transzparens lenne. „Ha például az *agyon* igekötő jelentését a ’túlzott mértékben’ jelentéssel azonosítjuk, akkor az *agyonhajszol* jelentése szemantikailag kompozicionális, de nem transzparens” (101). Kiefer a határozói jelentésüket valamennyire megőrzött igekötőket tartalmazó igekötős igéket nevezi szemantikailag transzparensnek, és megfogalmazza azt az általánosítást, hogy progresszív aspektusú mondatokban csak transzparens jelentésű igekötős ige fordulhat elő (*Éppen baktatott fel a dombra, amikor...*) – eltekintve a már említett rezultatív és totális akcióminőségeket kifejező igekötőktől. A 2.7.

alfejezet szemantikailag mély és alapos elemzését adja a magyar igekötők kategóriájának, részletesen tárgyalva az igekötők 1. fejezetben már megemlített három funkcióját. Külön kiemelendők azok az általánosítások, melyeket a szerző a progresszív aspektusú mondatok alanyi argumentumainak lehetséges tematikus szerepeivel kapcsolatban fogalmazott meg: „Progresszív aspektusú mondatban tárgyas ige alanya csak ágens, tárgyatlan ige alanya pedig csak ágens vagy patiens lehet” (108–109). Ez a megszorítás magyarázza például a (6) mondat furcsaságát:

(6) **A folyó éppen törte át a gátat, amikor...*

Kiefer (316) szerint „Bár az aspektus tulajdonságait elsősorban magyar anyagon mutattuk be, megállapításaink jó része általánosabb érvényű. Általános érvényűnek tűnik például a progresszív aspektusú mondat szereplőire (tematikus szerepeire) vonatkozó megszorítás...” Azonban a lektor felhívta arra a figyelmet, hogy bár ezek az általánosítások a magyarra kétségtelenül igazak, nem univerzális érvényűek. Például az angolban a progresszív aspektusú mondatok alanya nem csak ágens lehet:

(7) *The river was cutting a new channel to the sea, but the men with the sandbags stopped it from doing so.*

kb. 'A folyó éppen egy új csatornát vágott (PROGR) a tenger irányába, de az emberek homokzsákokkal elejét vették a csatorna létrejöttének.'

A szerző a 112–115. oldalon részletesen jellemzi számos progresszív aspektusú példa INTERVALLUMSZEMANTIKAI tulajdonságát. Már itt is látszik a – bármennyire vázlatos – intervallumszemantikai elemzés hatékonysága, amit majd a 3. fejezetben az akcióminőségek intervallumszemantikai jellemzése során újra megfigyelhetünk. Érdeemes lett volna külön fejezetet szentelni az intervallumszemantika ismertetésének, bár a példákön keresztül így is jó bevezetést kapunk ebbe az elemzési módszerbe. A könyv egy további erénye is tetten érhető ebben a fejezetben: Kiefer nem hallgatja el az egy-egy elméleti megközelítés számára problémás eseteket, esetleges megválaszolatlan kérdéseket, és arról is tudósít, ha egy-egy kérdés saját maga által készített magyarázatát nem tartja véglegesnek (például a 124. oldalon a rezultatív és totális akcióminőséget kifejező igekötők progresszív szerkezetben való megjelenése kapcsán: „Megbízható magyarázatot erre a jelenségre ... nem tudunk adni...”). És ezáltal megbízhatóan kijelöli a legfontosabb még megválaszolásra váró kérdéseket.

A 2. fejezet ismertetését is néhány apró kritikai megjegyzéssel zárom, melyek semmit sem vonnak le a jól, olvasmányosan megírt és a fejezet elején tett ígérethez hűen nagyon gazdag nyelvi anyaggal operáló rész értékéből. Az egyik

kérdés ahhoz a 105. oldalon tárgyalt jelenséghez köthető, hogy létezik „progresszív szerkezet progresszív jelentés nélkül”: vö. *A hétvégén 'jön 'haza Pista* mondat rendelkezik a progresszív mondatok formai ismérveivel (hangsúlyos ige + az ige mögé helyezett hangsúlyos igekötő), de nem fejez ki progresszív olvasatot. A kérdés az, hogy miért nevezzük akkor ezeket a szerkezeteket progresszívnek? Kiefer azt írja, hogy ez esetben „a progresszív aspektus ... a beszélő érzelmi érintettségét jelzi”, de megkockázatom, hogy a [hangsúlyos ige + az ige mögé helyezett hangsúlyos igekötő]-szerkezet az, ami itt a beszélő érzelmi érintettségét jelzi. Íme megint egy olyan kérdés, amit a könyvben szereplő példák és elméleti fogalmak, elemzések gazdagsága vetett fel. A másik apró megjegyzés a 119. oldalhoz kapcsolódik, ahol Kiefer – revideálva a Kiefer – Ladányi (2000)-ben olvasható álláspontot – azt írja, hogy az irányt jelölő igekötőket azokban az esetekben sem érdemes argumentumként elemezni, ahol első látásra „igei argumentumként is lehetne értelmezni” őket. Ennek oka pedig az, hogy „meg kellene tudnunk magyarázni, hogy a (8)-hoz hasonló mondatokat miért érezzük hiányosnak (hiányzik mellőlük a ragos helyhatározó)”:

(8) *Pisti bement.*

Hasznos lett volna röviden összevetni a Kiefer – Ladányi (2000) által javasolt differenciáltabb elemzést – mely szerint az igekötők némely esetekben kielégítik az ige valamely argumentumát – az itt adott javaslattal.

2.3. A könyv 3. fejezete (137–204) az „Akcióminőség és aspektus” címet viseli, hangsúlyozva azt az előző két fejezetben már többször példákkal és elemzésekkel alátámasztott tényt, hogy két szorosan összefüggő, de különböző kategóriáról van szó. Kiefer úgy különbözteti meg a kettőt, hogy az akcióminőséget lexikai, míg az aspektust grammatikai és mondatszemantikai kategóriának tekinti. Hogy a kettő mégis gyakran összemósodik, az következik abból az 1. fejezetben olvasható tételből, mely szerint „az ígék és igei szerkezetek aspektusáról is beszélhetünk, mégpedig a következő értelemben. Egy ige vagy igei szerkezet aspektusa nem más, mint ... jelentésének hozzájárulása a mondat belső időszerkezetéhez, aspektusához” (26). A szerző a szlavisztika és jelesül A. V. Isačenko (1962) akcióminőség-felfogásából indul ki, aki az orosz akcióminőségek három tulajdonságát sorolta fel: (i) általuk a bázisige jelentése csak módosul, lexikai jelentése nem változik meg; (ii) a módosulás toldalékolás (szuffixum, prefixum) eredménye; (iii) akcióminőséget kifejező igékből az oroszban nem képezhetünk másodlagos imperfektív igéket (Isačenko 1962). Kiefer megtartja Isačenko (i) és (ii) kritériumát – a (iii) elv a magyarban nem használható –, és azokat kiegészíti azzal az elvvel – ezt jelölhetjük (iii')-vel –, hogy akcióminőség-képzésről akkor beszélhetünk, ha

termékeny képzésről van szó (a lexikalizálódott igekötős igéket tehát kizárja az elemzésből). Kiefer ezen felül a 143. oldalon felsorol négy olyan kérdést, melyet a szlavisztika – amúgy az angolszász hagyománynál sokkal jobban használható – akcióminőség-felfogása eddig megválaszolatlanul hagyott, és amelyek a magyar akcióminőségek vizsgálata során sem kerülhetők meg: (a) mely akcióminőségek képezhetők termékeny módon, (b) ha egy akcióminőség több igekötővel is képezhető, mi szabja meg az igekötők eloszlását, (c) egy-egy akcióminőség az igék milyen szemantikailag meghatározott köréből képezhető, (d) összesen hány akcióminőség van egy-egy nyelvben. Talán csak a (b) kérdés vizsgálata szorult kissé háttérbe, a másik három kérdést a szerző teljes alapos-sággal körüljárta. A képzés termékeny voltának a vizsgálatát Kiefer belevitte az akcióminőség általa adott definíciójába is (vö. (iii') kritérium, fentebb): ezáltal ez már a releváns nyelvi adatok összegyűjtésében is szerepet játszik. Az egy-egy nyelvben megtalálható akcióminőségek számát megtalálhatjuk a 3.5. fejezetben, amely példákkal jól illusztrált tipológiai kitekintést tartalmaz a magyaron túl számos más nyelvre: ebből kiderül hogy, ha a szerző akcióminőség-definícióját alkalmazzuk, akkor például az oroszban minimum tizenhét akcióminőséggel számolhatunk, míg a magyarban tizenhárommal, a németben pedig hárommal vagy négyel. A (c) kérdésre a 3.2. fejezet alfejezeteiben találunk választ, ahol Kiefer ismerteti a 13 termékeny magyar akcióminőséget: FREKVENTATÍV, ITERATÍV, DEMINUTÍV, SZEMELFAKTÍV, DELIMITATÍV, INCHOATÍV, REZULTATÍV, TOTÁLIS, SZATURATÍV, TERMINATÍV, EXHAUSZTÍV, INTENZÍV, SZUBMERZÍV AKCIÓMINŐSÉG. Így például megtudhatjuk, hogy a hasonló intervallum-szemantikai tulajdonságokkal rendelkező frekventatív és iteratív akcióminőségek közül az előbbi duratív vagy pillanatnyi eseményt leíró igekötős igékből is képezhető (vö. *el-elovas, fel-felkiált*), míg az utóbbi csak pillanatnyi eseményt leíró igekötőtlen igékből (vö. *csukogat*). A könyvben tárgyalt akcióminőségek között van kettő, amely nem szerepelt még Kiefer (2000)-ben: a TERMINATÍV AKCIÓMINŐSÉG – melyet az *elmesél, elzongoráz* stb. igék példáznak –, valamint a napjainkban egyre terjedő SZUBMERZÍV AKCIÓMINŐSÉG – melyet pedig a *beájul, bealszik* stb. igealakok képviselnek. A szerző a 3. fejezetben is több helyen tárgyalja azt a fentebb már megemlített problémát, hogy a perfekтивitás (aspektus) és az akcióminőség elválasztása nehéz, mivel egyrészt az igekötőknél „a perfekтивáló funkció legtöbbször a rezultativitás jelentésmozzanatával, illetőleg annak valamely válfajával (terminativitás, totalitás) társul” (148), másrészt „Az igekötővel képzett akcióminőségek egyúttal perfekтивitást is kifejeznek” (47). Erre a kérdésre fentebb már kitértem, ezért itt csak jelzem, hogy igen alapos tárgyalását találhatjuk a könyv különböző részein. Kiefer – saját korábbi álláspontját revideálva – az akcióminőség-képzés meghatározó tulajdonságai közül kivette azt a tételt, mely szerint annak nem lehetnek szintaktikai követke-

ményei, és tárgy is olyan példákat, ahol akcióminőség-képzés során megváltozik a bázisige argumentumszerkezete (vö. *Bebi-ciklizte a várost*). További újdonság, hogy a szerző az igekötő megkettőzhetőségét tesztként használja annak eldöntésére, hogy a legfeljebb kétszótagú igemódosítók közül melyek tekinthetők igekötőknek. Így például a *kint* és *bent* elemeket nem tekinti igekötőknek. (Másféle osztályozásra példa É. Kiss 2004.)

Az akcióminőséggel foglalkozó fejezet az egyik legalaposabb és leginformatívabb része a könyvnek. A fejezet pontos és kimerítő jellemzését adja a magyar akcióminőségeknek, egyszerre ad rengeteg példát, továbbá egyes akcióminőségeknél (pl. iteratív és frekventatív) formális szemantikai definíciót, valamint intervallumszemantikai jellemzéseket is (3.3. alfejezet). Ebben a fejezetben az egyetlen pont, ahol vitába szállnék a szerzővel, az a DELIMITATÍV AKCIÓMINŐSÉG definíciója (168). A delimitatív akcióminőség (vö. *Elborozgatott egy ideig*) az egyik legnehezebben megragadható kategória, és Kiefer érdeme, hogy igen precíz definíciót próbált meg hozzárendelni. A kérdéses kategória bonyolultságát az adja, hogy látszólag egyszerre ötvözi az (imperpektivitásra jellemző) atelikusságot és kumulativitást, valamint a (perfektivitásra jellemző) behatároltságot. Ezért Kiefer úgy definiálja, hogy ha egy DELIM jeggyel rendelkező predikátum érvényes egy x entitásra (mondhatjuk azt is, hogy időintervallumra), akkor egyrészt (i) érvényes x minden valódi részére, másrészt (ii) nem érvényes egy olyan entitásra sem, amelynek x valódi része. Véleményem szerint a delimitatív akcióminőség bonyolultságát jelzi, hogy részlegesen mind az (i), mind a (ii) tulajdonságot mutatja, de eközben esetenként mindkét tulajdonság ellentettjét is. Az *elborozgat* ige példájánál maradva: ha igaz az a mondat, hogy *Péter elborozgatott két óráig a kertben*, akkor az a mondat is igaz, hogy *Péter elborozgatott egy óráig a kertben*, de ugyanakkor az nem igaz hogy *Péter elborozgatott három óráig a kertben*. Eddig stimmel a dolog. Azonban a delimitatív akcióminőséget hordozó igék jellemzően megkívánnak egy (pragmatikailag meghatározott) minimális időtartamot: ez például az *elborozgat* esetében lehet kb. félóra (tehát nem érvényesül a teljes oszthatóság). Másrészt a példaige esetenként mutatja a felfelé kumulativitást: ha igaz az az állítás, hogy *Péter 2 és 3 óra között elborozgatott a barátaival*, illetve az az állítás is, hogy *Péter 3 és 4 között elborozgatott a barátaival*, akkor igaz az az állítás is, hogy *Péter 2 és 4 óra között elborozgatott a barátaival*. Mindazonáltal a Kiefer által adott definíció mellett is lehet hatékonyan érvelni (ahogy azt a szerző meg is tette).

Ezzel végére értünk a könyv azon fejezetei tárgyalásának, melyek Kiefer szerint nagyban építettek saját korábbi munkáira. Elmondható, hogy ezek a fejezetek egyenletesen magas színvonallal íródtak, nagyon gazdag példaanyagot illusztrálják a téma szempontjából fontos kategóriákat, tételeket, és a szerző

korábbi vonatkozó munkáihoz képest igen sok újítást is tartalmaznak. Ezek után térjünk rá a hátralevő két fejezet ismertetésére, melyek a magyar nyelvű szakirodalomban hiánypótlóknak tekinthetők. A 4. fejezet az eseményszerkezettel foglalkozik, amely egy olyan leírási szintnek tekinthető, ahol mind az aspektus, mind az akcióminőség problémái adekvátan, pontosan és részletesen jellemezhetők. Ezáltal ez a fejezet tekinthető egyfajta szintézisnek. Az 5. fejezet pedig a magyar nyelvű szakirodalomban először ismerteti egy csokorba fűzve olyan fontos kurrens aspektuselméleteket, mint a holland Henk Verkuyl vagy az amerikai David Dowty nemzetközi szinten mérvadónak tekinthető elméletei, ezáltal ez a fejezet a könyv korábbi fejezeteitől függetlenül is érdekes és jól használható (bár igazi értékét a korábbi fejezetekben tárgyalt konkrét nyelvi problémák kontextusában éri el).

2.4. A 4. fejezet (205–257) annak az indoklásával kezdődik, hogy az ige szemantikai reprezentációjában miért is van szükség egy ESEMÉNYVÁLTOZÓ felvételére. Ezt azok a nyelvi példák indokolják, ahol névmással egy egész eseményre (és nemcsak annak valamely résztvevőjére) utalunk vissza: vö. *Meg kell írni a fellebezést – Igen, ez az egyetlen megoldás* (vö. Davidson 1967) Kiefer úgy véli, ahhoz, hogy számot tudjunk adni a különféle aspektuális osztályok közti különbségekről, nem elég egy felbontatlan eseményváltozó, hanem az események belső szerkezetét is vizsgálnunk kell. A szerző kimutatja, hogy a Zeno Vendler (1967) által felállított és a nemzetközi szakirodalomban kitüntetett szerepet kapó négy igeosztály (ÁLLAPOT, CSELEKVÉS, EREDMÉNY, TELJESÍTMÉNY) valójában ESEMÉNYSZERKEZETI TÍPUSOK-nak felel meg. Különféle időmódosítók alkalmazása révén Kiefer megállapítja, hogy nem négy, hanem legalább tíz különböző eseménytípusba sorolhatók például a magyar igék (ezek összegzése a 212–213. oldalon látható). (Kiefer IDŐMÓDOSÍTÓ-nak nevezi a mondatok belső időszerkezetét, azaz aspektusát módosítani képes időhatározókat.) Ezt követően a fejezet további részében egy nagyon jól megszerkesztett eseményszerkezeti bevezetőt olvashatunk a legalapvetőbb fogalmaktól egészen mély elemzésekig eljutva oly módon, hogy viszonylag kevés előismerettel rendelkező olvasó számára is jól követhető lehet. Ezért ajánlható akár bevezető jellegű egyetemi kurzusok olvasmányaként is. (Maga a szerző jelzi, hogy az itt bemutatott eseményszerkezeti áttekintés több szempontból leegyszerűsített – vö. „Ezek az ábrázolások több szempontból nem adekvátak, az egyes igeosztályok tárgyalásához azonban alkalmas kiindulópontot szolgáltatnak” (221) – de az általa készített „elmélettöredék” így is nagyon alapos elemzéseket tesz lehetővé. Továbbá a szerző jó szakirodalmi útbaigazítást ad a mélyebb elméleti eszköztárra vágyó olvasóknak.) Kiefer tehát ebben a fejezetben egészen az alapoktól kezdve felépít egy jól használható és igen hatékony eseményszerkezeti elemzési eljárást, sok példával és néhány részletesebb elemzéssel

illusztrálva. Három ontológiai kategóriát használ: állapotok (A), folyamatok (F) és pillanatnyi események (P), továbbá két lehetséges időbeli relációt: megelőzés (<), illetve időbeli átfedés (<>). Ezek segítségével elvégzi a korábban időmódosítók segítségével felállított eseményszerkezeti osztályok elemzését. Például a *megáll* ige eseményszerkezete a következő: $F(x, e_1) < P(x, e_2) < A(x, e_3)$. Azaz az ige által leírt esemény három aleseményből tevődik össze: egy folyamat (x lassul), majd egy azt követő pillanatnyi részesemény (megállás pillanata), s végül egy utóállapot (x áll). Kiefer több alfejezetet szentel az események részeseményeinek meghatározására alkalmazható tesztek (időmódosítók, módhatározók, szintaktikai alternációk stb.) ismertetésének. Ezt követően a szerző két probléma tárgyalásával hosszabban foglalkozik: az UTÓÁLLAPOT, illetve a PILLANATNYI ESEMÉNYEK problémájával. Az utóállapotok kitüntetett szerepe és részletes tárgyalása nem szorul különösebb magyarázatra, hiszen – mint azt a könyv korábbi fejezetei is tanúsítják – a rezultativitás megkerülhetetlen kérdés mind az aspektológia, mind az akcióminőségek kutatása számára. A pillanatnyi (pontoszerű) események problémája is sokszor szóba került már a könyv korábbi részeiben, és az 1. fejezet ismertetése során részletesen volt szó róla. A fejezetet mintegy már összefoglaló AZ ESEMÉNYTÍPUSOK ÉS AZ ASPEKTUS című 4.7. alfejezet tartalmazza a 4. fejezetben tárgyalt eseménytípusok összefoglaló ismertetését. Megjegyzem, hogy a delimitatív akcióminőség problematikus (különleges) volta – mely akcióminőségnek a Kiefer által a 3. fejezetben adott elemzését vitathatónak tartottam – itt a 4.7. pontban közvetett módon szóba kerül: „A delimitatív akcióminőséget képviselő osztálytól eltekintve megállapítható, hogy a perfektív aspektusú események vagy utóállapotot tartalmazó eseményszerkezettel rendelkeznek, vagy csak egy pontoszerű eseményből állnak” (254).

2.5. Végül a könyv 5. fejezete (259–311) több, a nemzetközi nyelvészeti kutatásokban mérvadónak tekinthető aspektuselmélet – David Dowty, James Pustejovsky, Carlota Smith, Zeno Vendler és Henk Verkuyl elméleteinek – bevezető ismertetését tartalmazza, Kiefer bőséges észrevételeivel, kiegészítéseivel. Az itt ismertetett elméletek eredeti formájukban többnyire formális szemantikai jellegűek. Kiefer az ismertetésük során a lehetőségek határain belül minimalizálta a formális szemantikai eszközök használatát, de ez sehol sem ment az ismertetés pontosságának a kárára. Az aspektológiai kutatásokban általában a Vendler által leírt négy ontológiai osztályból szoktak kiindulni (állapotok, cselekvések, teljesítmények, eredmények). Kiefer is ezzel kezdi az aspektuselméletek tárgyalását. David Dowty 1979-es munkájára támaszkodva felsorolja a négy osztály elkülönítésére alkalmazott nyelvi teszteket. (Dowty 1979) Ilyen teszt például az, hogy az állapotigék nem használhatók felszólító módban (vö. * *Érezzük a fáradságot!*), vagy hogy az eredményigékből képzett

főnevek nem állhatnak aspektuális körülíró szerkezetekben (vö. **Befejeztük a hegycsúcs elérését*), míg teljesítményigékből képzett főnevek igen (*✓Anna befejezte az újság elolvasását*). A következő elmélet, melyet Kiefer részletesen ismertet, Verkuyl rendszere. Mint Kiefer írja, „Verkuyl óta beszélünk mondat-aspektusról és az aspektus kompozicionalitásáról” (278). Így ebben az alpontban (5.3. alpont) részletesen szó esik arról, hogy az igén túl milyen mondat-összetevők játszanak szerepet a mondataspektus meghatározásában (épp ezért érdemes együttolvasni az 1.4.3. fejezettel, mely szintén az aspektus kompozicionalitásáról szól). Verkuyl elemzése értelmében az ige vagy dinamikus szituációt ír le (ami változást implikál) vagy nem, illetve az egyéb összetevők (a főnevek, az időhatározók, sőt a helyhatározók is) vagy térben behatároltak (meghatározott mennyiséget jelölnek) vagy nem. A mondat csak akkor befejezett aspektusú, ha minden összetevő pozitív értékű (az ige dinamikus eseményt ír le és a többi összetevő térben behatárolt). Ez a PLUSZ-elv: csak a csupa [+] érték eredményez perfektív aspektust, és elég egyetlen [-] az imperfektivitáshoz. Így például a (9) mondatban minden összetevő [+] értéket képvisel, míg a (10)-ben a tárgy [-] jegyű, térben nem behatárolt:

(9) János[+] három zsemlét[+] evett[+]. → BEFEJEZETT

(10) János[+] zsemlét[-] evett[+]. → FOLYAMATOS

Kiefer számos kritikát fogalmaz meg Verkuyl rendszerével kapcsolatban: például azt, hogy nem különíti el a teljesítménypredikátumok és az eredménypredikátumok kategóriáját. A következő ismertetett aspektuselmélet David Dowty-é. Ez az alfejezet ahhoz a 4. fejezetben már tárgyalt problémához kapcsolódik, hogy az aspektus pontosabb megértéséhez az események belső szerkezetét is vizsgálnunk kell. Dowty az igék jelentését elemi predikátumok (vö. pl. angol DO, BECOME) segítségével kisebb összetevőkre bontotta, és ezáltal Vendlernél pontosabb osztályozáshoz jutott el. Az utolsó elmélet, melyet Kiefer ismertet könyve utolsó fejezetében, Carlota Smith kétszintű aspektuselmélete. Azért kétszintű, mert különbséget tesz kétféle aspektus: SZITUÁCIÓS ASPEKTUS és NÉZŐPONTASPEKTUS között. A szituációs aspektus durván megfeleltethető annak, amit Kiefer eseménytípusoknak hív (vö. igeosztályok). Smith ötféle szituációs aspektust különböztet meg (vö. a négy VENDLER-OSZTÁLY, kiegészítve az ún. SZEMELFAKTÍV IGÉK típusával). A nézőpontaspektus pedig a perfektív–imperfektív oppozíciónak feleltethető meg. Smith elmélete is foglalkozik azzal a jelenséggel, hogy az ige alapvető szituációs aspektustípusa a mondatban megváltozhat: ez történhet akár úgy, hogy az eredeti esemény valamely részeseményére fókuszálunk (vö. *olvasta* → *olvasni kezdte*: hangsúly az időtengely kezdőpontján), akár az eredeti eseménytípus átértékelésével (vö. *habituális olvasat*). A kétféle aspektus megkülönböztetésére Smith olyan angol

nyelvi példákat használ, melyekben telikus, illetve nem telikus igék állnak sima múlt időben vagy progresszív alakban. Ez emlékeztethet a fentebb a telikusság és a befejezettség szétválasztása kapcsán olvasott francia példákra, vö. (3)–(4) – bár természetesen a francia *imparfait* nem az angol *progressive voice* teljes megfelelője, mint ahogy mind a francia *passé simple*, mind pedig a *passé composé* viselkedése részben különbözik az angol *simple past*-étól. De alapvetően a telikusság és a befejezett aspektus közti distinkció köszön vissza Smith elméletében.

Az aspektuselméletek ismertetésével foglalkozó fejezet – és egyúttal a könyv – végére értünk. Ez a fejezet nagyon értékes, jól hasznosítható lehet mind az egyetemi oktatásban, mind pedig a kutatók számára. Egy furcsaság mindamelllett megemlíthető. A 309. oldalon Kiefer azt írja, hogy „nincs okunk arra, hogy feltételezzük, hogy akár az eseménytípusok, akár a nézőpontaspektus kategóriái minden nyelvben univerzálisan jelen vannak”. A nézőpontaspektus esetében igaz lehet az állítás, de az eseménytípusok említése ilyen kontextusban meglepő. Vélhetően véletlenül maradt ez a mondat ilyen formában a könyvben, mert például a „Befejezés”-ben a következőt olvashatjuk: „Az eseményszerkezet és az aspektus összefüggései is általános érvényűek”, és a könyv gondolatmenetéből ez utóbbi állítás következik.

3. Röviden összegezve egy olyan könyvet kapott kézhez a magyar nyelvész-közösség, amely több módon is hasznosítható: hasznos lehet az egyetemi oktatásban, az elméleti kutatásokban, de egyúttal a magyar nyelvi adatok és a magyar nyelvre vonatkozó empirikus általánosítások nagyon gazdag leltára is a vizsgált jelenségcsoport vonatkozásában. A könyv magas és egyenletes tudományos színvonalon, olvasmányos, jól követhető stílusban foglalja össze az aspektológia, az akcióminőség és az eseményszerkezet azon problémáit, melyek a magyar nyelv kutatása szempontjából a legrelevánsabbak. A könyvet kiegészíti egy jól hasznosítható személynév- és tárgymutató, valamint egy igen informatív befejező fejezet, melyek még jobban megkönnyítik a könyv feldolgozását.

Irodalom

- Dowty, David (1979), *Word meaning and Montague grammar*. Reidel, Dordrecht.
Davidson, Donald (1967), *Essays on actions and events*. Clarendon Press, Oxford.
Garey, Howard B. (1957), *Verbal aspect in French*. *Language* (33), 91–110.
É. Kiss Katalin (2004), *Egy igekötőelmélet vázlata*. *MNy* 100: 15–43.
Isačenko, Alexander V. (1962), *Die russische Sprache der Gegenwart*. Teil I. Formenlehre. Niemeyer, Halle.

- Kiefer Ferenc (1992), Az aspektus és a mondat időszerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan. 1. kötet. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 832–833.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000), Az igekötők. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan. 3. kötet. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 453–518.
- Krifka, Manfred (1992), Thematic Relations as Links between Nominal Reference and Temporal Constitution. In: Sag, Ivan A. – Anna Szabolcsi (eds), Lexical Matters. Lecture Notes 24. CSLI, Stanford. 29–53.
- Lascarides, Alex – Nicholas Asher (1993), Temporal interpretation, discourse relations and commonsense entailment. *Linguistics and Philosophy* 16: 437–93.
- Reichenbach, Hans (1947), *Elements of Symbolic Logic*. University of California Press, Berkeley.
- Swart, Henriëtte de (1998), Aspect Shift and Coercion. *Natural Language and Linguistic Theory* 16: 347–385.
- Vendler, Zeno (1967), *Linguistics in Philosophy*. Cornell University Press, Ithaca, NY.

Szilárd Balázs

Kicsi Sándor András: Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép.

ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2006. 203 o.

E munkában Kicsi Sándor András röviden ismerteti Gombocz Zoltán életrajzát, majd összefoglalja a nyelvtudós tudományos munkásságát. A szerző a „Jegyzetek”-ben említi, hogy a munka eredetileg egy Gombocz műveiből vett válogatás társkiadványának készült, ez a terv azonban nem valósult meg. A szerző arra is utal, hogy egy ilyen válogatás korábban már megjelent, nem említi azonban, hogy ezt a válogatást is ő gondozta, ez csak a bibliográfiából derül ki. Tulajdonképpen tehát a jelen munka is felfogható ennek a válogatásnak a kísérő köteteként.

Kicsi Sándor András munkája az alábbi fejezetekre tagolódik: (a) Paul és Wundt követője, (b) A fonetikus, (c) A turkológus, (d) Az etimológus és az őshaza kutatója, (e) A magyar nyelvész, (f) Az utolsó évek. Az első fejezet a kuhni elmélettel indít: elmondja, hogy a kuhni paradigmaváltás mit jelent, azt azonban nem tudjuk meg a fejezetből, hogy a strukturalizmus miért váltotta fel a történeti-összehasonlító nyelvtudományt. Persze a fejezetnek nem is ez volt a fő

célja. Jó lett volna azonban – ha már a szerző megemlíti Kuhn munkáját –, ha legalább vázlatosan megemlíti azokat a rendellenességeket, megoldhatatlan problémákat, amelyek a kuhni elmélet szerint szükségszerűen paradigmaváltáshoz vezettek. Megjegyzendő, hogy a tudományos forradalom a nyelvtudományban Saussure fellépése idején még nem volt érezhető, Európában a strukturalizmus sokáig elszigetelt jelenség maradt. Ezért erős túlzás azt állítani, hogy „a történeti-összehasonlító paradigmát éppen [Gombocz] pályája csúcán, kb. az 1920-as években váltotta fel világszerte a strukturalista paradigma”. Sajnos, nem ez volt a helyzet. A Gombocz által nagyra becsült Prágai Nyelvész-kör hatása alig volt érezhető, működése még a Károly Egyetemen is elszigetelt jelenség maradt. Gombocz ezért tudományos forradalommal nemigen szembe-sülhetett, zsenialitását bizonyítja azonban, hogy – a korabeli magyar nyelvtudomány művelői közül alighanem egyedülként – észrevette az „új idők új szeleit” és örömmel üdvözölte a prágai funkcionalizmust.

A következő fejezetek – az előzményekre is kitérve – Gombocz tudományos tevékenységének főbb területeiről adnak rövid összefoglalót. A fonetikáról szóló fejezet rámutat arra, hogy a modern magyar fonetika területén úttörő helye van Balassa Józsefnek és Gáti Bélának, ugyanakkor Gombocz saját fonetikai munkásságról kevés szó esik. Nagyobb súlyt kap (a következő fejezetben) Gombocz turkológiai munkássága, amelynek legfőbb eredményei a bolgár-török–magyar érintkezés kérdésköréhez kapcsolódnak. Külön kiemelendő a bolgár-török jövevényszavakat tárgyaló összefoglaló munkája. Az etimológia is fontos szerepet játszott Gombocz munkásságában, amelyet számos kisebb közlemény is tanúsít, legfontosabb munkája azonban ezen a területen a Melich Jánossal együtt szerkesztett, de sajnálatos módon befejezetlenül maradt Magyar Etymológiai Szótár. „A magyar nyelvész” c. fejezet Gombocz szűkebb értelemben vett magyar nyelvészeti munkásságát mutatja be. Számomra nem egyértelmű az a megállapítás, hogy Gombocz „lényegében magyar nyelvész” volt, hiszen a magyar hangtörténetre, a magyar–bolgár-török érintkezésre, a magyar szavak eredetére vonatkozó kutatások is a magyar nyelvészethez tartoznak. A fejezet is ezt bizonyítja, hiszen annak első részében a szerző Melich János és Németh Gyula nyomán összefoglalja Gombocz az előző fejezetekben érintett témakörökben elért legfontosabb eredményeit. A fejezet második részében röviden szóba kerül Gombocz egy figyelemre méltó alaktani elemzése, majd utána következik talán legfontosabb művének, a „Jelentéstan”-nak a méltatása. Sajnos a „Jelentéstan” bemutatásából nem derül ki, hogy miben és milyen mértékben volt Gombocz újító a nemzetközi jelentéstani kutatások szempontjából. Gombocz talán elsősorban szintézisre, a jelentéstani jelenségek újszerű rendszerezésére és nem annyira új összefüggések feltárására törekedett. Gombocz „Jelentéstan”-a az új jelentéstani irányzatok térnyeréséig, lényegében a 60-as évek végéig,

nálunk alapmunkának számított. Szinte minden megtalálható benne, amit a nyelvi jelentésről tudni lehetett. Túlzásnak tűnik azonban az az állítás, hogy Gombocz „Jelentéstan”-a tanítványa, Ullmann István révén vált nemzetközileg ismertté. Ullmann ugyan Gombocz munkáját felhasználta a *The Principles of Semantics* c. munkájának megírásakor, a nemzetközi nyelvtudomány számára Gombocz neve azonban ettől még nem vált ismertté. A korabeli olvasó legfeljebb azt vehette észre, hogy Ullmann munkájában a sokat idézett és ismert tudósok mellett egy ismeretlen magyar szerző neve is előfordul. Ullmann könyvét egyébként a 60-as évek végéig – a második jelentéstani könyvével (*Semantics. An Introduction to the Science of Meaning*) együtt – világszerte tankönyvként is használták.

Gombocz utolsó éveiről valóban mondható, hogy a Prágai Nyelvészkör működését „élénk szimpátiával szemlélte”, de azért nem vált strukturalistává. Kicsi Sándor András legtalálóbban talán akkor jellemzi Gombocz Zoltán munkásságát, amikor Wilhelm Ostwald tipológiáját felhasználva Gomboczot a ’klasszikus’ tudósok közé sorolja, akiről azt szokás mondani, hogy munkásságuk fontosabb a kortárs tudomány, mint a jövő számára. Gombocz – mint ahogy a szerző megjegyzi – ebből a szempontból is kivétel volt.

A 203 lapos könyvnek nem egészen egy harmada foglalkozik Gombocz munkásságával, a könyv felét a jegyzetek foglalják el, amelyekben sok hasznos információt találunk Gombocz kortársairól, a magyar és nemzetközi nyelvtudomány neves képviselőiről. Ugyanakkor számos – Gombocz pályaképét nem érintő – jegyzet is szerepel a könyvben. Így például részletes jegyzetet szentel a szerző a bolgár-törököknek, a kazároknak, a csuvasoknak, a hunoknak. De részletes ismertetések találhatunk a jegyzetekben egy-egy nyelvész munkásságáról, elsősorban Wundt-ról, Saussure-ról, Meillet-ről, de az inkább csak finnugor nyelvészeti körökben ismert Setälä-ről is. A szerző egy igen hosszú jegyzetbe sűriti bele az Eötvös Kollégium történetét is. Sok az enciklopédiaszerű adat, amelyek másutt is – például a Magyar Nagylexikonban – könnyen hozzáférhetők. Ilyen terjedelmes jegyzetapparátus esetében nem meglepő, hogy a jegyzetek egyike-másika nem mentes a szubjektív értékelésektől sem. Így például a szerző szerintünk túlzott jelentőséget tulajdonít a Gombocz előtti magyar jelentéstani kutatásoknak. Némely esetben érdemes lett volna a jegyzet mondanivalóját a fő szövegbe beépíteni. Erre példa az a jegyzet, amely Gombocz Meyerrel közösen végzett beszédtempó-vizsgálatait ismerteti.

A fő szöveghez hasonló terjedelmű a bibliográfia is, amelyben az elkerülhetetlen hivatkozások mellett helyet kap jó néhány kevésbé fontos munka is. Üdvözlendő viszont, hogy közli Gombocz munkásságának (alighanem) teljes bibliográfiáját.

Összegezve: örömmel üdvözölhetjük Kicsi Sándor András munkáját, amelyet hiányosságai ellenére a magyar nyelvtudomány-történet egyik alapműveként tekinthetünk, és amely nélkülözhetetlen olvasmány mindazok számára, akik Gombocz munkásságában kívánnak elmélyedni.

Kiefer Ferenc

Péter Mihály: Nyelv, stílus, költői beszéd. Válogatott tanulmányok

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XLIX.
Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2005. 215 o.

Péter Mihálynak ez a tanulmánygyűjteménye a Tinta Könyvkiadó „Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához” sorozatának XLIX. kötete. Az itt újraközölt, különböző folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben megjelent írások valóban jó szolgálatot tesznek a nyelvészet, a stilisztika és a fordítástudomány iránt érdeklődőknek a tájékozódásban.

Rokonszenves már az előszó helyett írt gondolatsor is, amelyben a tudományos értékek nagyrabecsülésével jól megfér a meleg hangú visszaemlékezés a nagy elődökre, akik hatására a szerző nyelvészeti pályája formálódott. Így a bevezető írás címe ez is lehetett volna: „Utam a költői nyelv vizsgálatához”. Ebben az írásban a szubjektív hangvétel jó megalapozó a kötet tanulmányainak befogadásához. Már csak azért is, mert a nyelvészek őszintesége napjainkban nem egyszer inkább az erős támadásokban merül ki, ezért jóleső volt olvasni a mások teljesítményének tisztelettel adózó sorokat, a más nyelvészeti elveket vallók munkásságának az elismerését, miközben Péter Mihály bevallja: „Egyetlen nyelvészeti irányzat vonatkozásában sem érzem magam kizárólagosan elkötelezettnek. Ugyanakkor az említett hatások kétségtelenül befolyásolták nemcsak szemléletem, hanem kutatási köröm alakulását is” (12). A szerző megszívlelendő óhaját a hagyományosnak és a modernnek mondott nyelvészet kapcsolatáról feltétlenül szükségesnek érzem szó szerint idézni: „kívánom, hogy e két vonulat képviselője nyelvészetünkben kerüljön mihamarabb gyümölcsöző egyensúlyba. Művelőik ne csak kölcsönösen tolerálják egymást (ami egyébként tudományetikai alapkövetelmény), hanem »beszéljenek is egymással«, azaz

olvassák és igyekezzenek megérteni egymás munkáit, keressék az érintkezési pontokat, az együttműködés lehetőségét” (13–14).

A kötet „Általános kérdések”-et boncolgató nagy egysége a nyelvészet és az irodalomtudomány, a nyelv és a zene, valamint a tudományos nyelvművelés és a mesterséges nyelvek kérdéseivel foglalkozik. Ezt a részt a „Nyelvészet és irodalomtudomány viszonyáról” című tanulmány indítja, amely már az első bekezdésében előlegezi a szerző végkövetkeztetését: lehetséges a nyelvészet és az irodalomtudomány magasabb rendű új együttműködése. Az új filológiai szintézis létrejötté pedig a nyelvészeti szövegtan kialakulásának köszönhető, mert ezzel a nyelvészet átlépi a mondat határát. Ennek igazolása érdekében Péter Mihály végigvezeti az olvasót a két tudományág szükségszerű együttműködésének és törvényszerű szétválásának fázisain. Egymásra utaltságuk okát azzal magyarázza, hogy a nyelv tanulmányozásához nélkülözhetetlen írásos anyagot az irodalmi szövegek szolgáltatják. A filológia szinkretizmusa felbomlásának okát mindkét tudományág önállósodásában látja: a nyelvtudomány függetlenedését az jelzi, hogy elégtelennek bizonyul vizsgálataihoz az irodalmi szövegek feltárása, hiszen az apróhirdetések vagy reklámszövegek is nyelvi anyagot szolgáltatnak, megszüntetve a szépirodalmi szövegek monopolhelyzetét. Az irodalomtudomány pedig nem elégedett meg a szövegek nyelvi értelmezésével az esztétikai érték és hatás felméréséhez.

Az „Általános kérdések” című egység második írása „Ismét zene és nyelv viszonyáról” szemiotikai megközelítéssel szól, és a szerző a zenei szimbólum és a nyelvi intonáció jeltipológiai hasonlóságának megállapításáig jut el. Azt hangoztatja, a zene és a nyelv összevetetőségének alapját az adja, hogy mindkettő sajátosan szervezett jelrendszer, és a nyelvi jelek egyik típusa, az intonáció hasonlóságot mutat a zenei jelekkel. Azt veti föl, hogy az általános nyelvészet felfogásával ellentétben ne tekintsük az intonációt a nyelvvel párhuzamosan működő jelenségnek, hanem ismerjük el nyelvi státusát, hiszen az intonáció „nem lép ki” a nyelvi rendszerből, mert annak szerves része, és az élőbeszéd éppen általa nyeri el teljes értelmét. Ezt követően az emocionális intonációról szólva, alapvető felismerést hangoztat: „Ha az emocionális intonáció a maga egészében nem jelszerűen, hanem közvetlenül »fejezné ki« a belső élményt, akkor nem tartozna az idegen nyelvek közismerten legnehezebben elsajátítható komponensei közé” (25).

Az általános kérdéseket feszegető harmadik tanulmány a „Baudouin de Courtenay a természetes és mesterséges nyelvekről” címet viseli. Ebben az írásban Péter Mihály a nagy nyelvészlelő nézeteivel kapcsolatban több lényeges megállapítást tesz. Baudouin de Courtenay felismerte a nyelvi változások tudatos befolyásolásának lehetőségét és jelentőségét, illetve a „mesterséges” mozzanatok szerepét a nyelv életében, elismerve a nyelv eszköz jellegét, tökéletesítési

lehetőségét, ezzel megteremtve a nyelv működése tanulmányozásának nyelvészeti pragmatikai elvi háttérét. Utat nyitott a standard nyelvek funkcionális vizsgálatához is, valamint a nyelvművelés elméleti és gyakorlati megalapozásához. Ezenkívül példamutatóan józan véleményt hangoztatott az eszperantó alkalmazási lehetőségéről.

„Az idegen nyelvek oktatásának néhány szemléleti kérdése” című cikk olyan szemléleti problémák felvetése érdekében íródott, amelyek a nyelvoktatással kapcsolatos átfogó és összehangolt cselekvést könnyítenék meg, és ma is időszerű gondokról szólnak. A szerző több okra vezeti vissza a hazánkban folyó gyenge szintű nyelvoktatást. Alapvetően a nemzeti függetlenségért és haladásért vívott harcban az anyanyelvhez ragaszkodásnak nagy szerepe volt, ezért tudati átszerveződés, „átprogramozás” kell egy idegen nyelv tanulásához. Ehhez pedig több elv tudomásulvétele szükséges: „egy idegen nyelvet nem lehet *megtanítani*, azt csak *megtanulni* lehet”, „a nyelvoktatás folyamatából ki lehet üzni az anyanyelvet, de az iskolában tanuló gyermekek fejéből soha” (36). Ezekhez az elvekhez lényegbevágó módszertani kérdések kapcsolódnak, például: Ismerik-e a tanulók a szótárak helyes használatát? Rendszerszerű-e a nyelvtani kategóriák tanítása?

A „Gondolatok nyelvünk állapotáról” című tanulmányban a szerző a szovjet és a magyar 20. századi „nyelvújítás” összehasonlításának felvázolásából indítja gondolat sorát, majd a mai magyar nyelvhasználat aggasztó, valamint a „rugalmas stabilitás” elve alapján elfogadható jelenségeinek taglalása után a hasznosnak ítélt teendőket sorjázza, és ezzel időszerű kérdésekben foglal állást.

A kötet második nagy egysége címének megfelelően a „Szerkezetek és jelentések” kérdéseit vizsgálja, azaz a nyelv működésére, pragmatikájára jellemző szerkezeti jelenségeket (nyilatkozat, mondathasadás), valamint a szemantika tartozó kérdéseket. Ennek az egységnek az első tanulmányként olvasható a sokat hivatkozott „A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége” című tanulmány, amely arra a mondatszemantikai megközelítésből adódó felismerésre alapozódott, hogy a „nyelvi közlés tartalmas egységei nem esnek egybe az adott nyelv grammatikai szabályai szerint szerkesztett mondatokkal” (52). Ez vezeti el a szerzőt a nyilatkozat fogalmának megalkotásához. Nála a nyilatkozat a nyelvi közlés termékét jelenti, szemben annak aktusával, a megnyilatkozással. Péter Mihály a logika felől is megközelíthetőnek vallja a nyilatkozat értelmezését. A klasszikus logika alapján a propozíció a valóságról alkotott állító vagy tagadó logikai ítélet. Az újabb logikai felfogások szerint viszont a propozíció fogalmába beletartozik még az is, amit kérdezőnk, kérünk, tanácsolunk. Ezenkívül több fontos problémát is tisztáz a szerző: a mondat és a nyilatkozat viszonyának kérdését és a nyilatkozat jeltermészetét.

„A mondathasadásról” szóló tanulmány az adnektív emfázisból fakadó jellegzetes szövegszerkesztési mód stílár szerepét világítja meg, ezért szervesen kapcsolódik az előző íráshoz, mondat és nyilatkozat összefüggésének tárgyalásához. A szerző erős érzelmi töltést tulajdonít a mondathasadásnak, mert az eredeti nyilatkozat illokúciós ereje a belőle kihasadt új nyilatkozatban többszörösére nőhet. Azt állapítja meg, hogy a mondathasadás típusai elkülönítésének alapjául az alaprész és a lehasadt rész önállóságának, illetve kölcsönös feltételezettségének mértéke szolgál. A szerző arra a jelenségre is ráirányítja a figyelmet – amelyre eddig nem figyelt fel a nyelvtudomány –, hogy bizonyos fokú hasonlóság fedezhető fel a mondathasadás és a belső beszéd között.

A „Szórend és az aspektualitás” című rövid cikk fontos felismerést igazol: az összefoglaló és a kirekesztő szórend kialakításban a topic-comment szerkezeten kívül, sőt inkább mögött az aspektualitásnak van olyan szerepe, amely magára a topic-comment szerkezetre is hat. Összefüggésük általános szabályát így fogalmazza meg Péter Mihály: „összefoglaló szórendet akkor használunk, amikor az állítmány közvetlen bővítménye megengedi vagy éppen megkívánja az állítmányban kifejezett cselekvés totális szemléletét; kirekesztő szórendet alkalmazunk minden olyan esetben, amikor a cselekvés totális szemléletét a kontextus nem teszi lehetővé” (69).

A „*Ha férfi vagy, légy férfi...*” című tanulmány a kvázitautologikus és kváziellentmondásos szerkezetekről szól. Ebben a szerző leszögezi: az ismétlődő lexikai elemek szerepe nem merül ki a nyomatékosító azonosításban, hanem a kontextustól függően az ismételt elemek szemantikai elmozdulása figyelhető meg. Jól látszik bizonyító erejű példáin, hogy a kommunikációs szféra és a szignifikatív jelentés közötti határ átjárható, ezzel is igazolható a szójelentés belső dinamizmusa, illetve képlékenysége.

„Az ún. fonetikai jelentésről” című írás három részre bomlik. Az első a beszédhangok szubjektív szimbolikájának kérdését tárgyalja, és kiemeli azt a lényeges felismerést, hogy az egyes szavak hangzásának szimbolikai értéke nem egyszerűen a szótestet alkotó hangzók értékeinek összege, hanem a szónak mint hangzó egésznek a sajátja. A második részben az ún. kifejező hangváltásoknak két típusáról beszél a szerző: a „hangzó mimézisről” és az emfaticumról. A hangutánzás és a hangmetafora a témája a harmadik résznek.

A „Névmások érzelmi-értékelő jelentése” című tanulmány azt mutatja be szemléletes idézetekkel, hogy a névmások nemcsak index és szimbólum sajátos ötvözetei, hanem érzelmi-értékelő jelentéstartalmakat is hordoznak.

Az „Érzelmi-értékelő tartalmak a szójelentésben” című nagyobb lélegzetű tanulmány abból a régóta ismeretes igazságból indul ki, amely szerint nemcsak ábrázoljuk a világot, hanem értékeljük is, és a jelentés érzelmi tartalma mindenkor értékeléshez tapad, mert a nyelv nem csupán gondolat-, hanem érzelem-

közlésre is szolgál, és ennek alapján ábrázoló és értékelő komponense különböztethető meg. Maga a tanulmány – mint a címe is jelzi – az utóbbi kifejtésére vállalkozik, azaz az érzelmi-értékelő tartalmakat hordozó szókincs fontosabb csoportjainak elkülönítésére. Így szétválasztja a szerző az érzelemfogalmakat, azaz azokat, amelyek az érzelmeket teljesen fogalmi síkra transzponálják; az érzelmeket közvetetten, azaz metonimikusan vagy metaforikusan jelölőket; az általánosan vagy konkrétan értékelő, majd a minősítő szavakat. Lezárásként pedig a szavak szemantikai kapcsolódásából eredő értékelést taglalja.

A „Személyt jelölő expresszív jellemző nevek az oroszban és más nyelvekben” című tanulmányával a szerző kettős célt tűz maga elé: egyrészt meghatározni az ún. személyt jelölő expresszív jellemző nevek helyét az orosz nyelv mai szóképzési rendszerében, másrészt körvonalazni ennek a szócsoportnak az összehasonlító onomatológiai vizsgálati lehetőségét. Az oroszban körülbelül harminc képzője van személyt jelölő expresszív jellemző nevek alkotására, ráadásul e csoport szuffixumainak többsége különböző szófajú alapszókból képez származékokat, ezért érdemes ezt a nagyszámú típust az orosz főnevek derivációs rendszerén belül önálló csoportként számon tartani.

A „Hasonlóságok és különbségek az egyházi szláv–orosz, illetve francia–angol lexikális kapcsolatokban” címben jelzett összevetések létjogosultsága – ahogy a tanulmány igazolja – három-három hullámban ható nyelvi kontaktusok alapján lehetséges.

„»A fordító hamis barátai« orosz–magyar nyelvi vonatkozásban” címben jelzett, idézőjelbe tett fogalom azokra az ún. nemzetközi szókincshez tartozó jövevényszavakra vonatkozik, amelyek két vagy több nyelvben több-kevesebb hasonlóságot mutatnak a kifejezés síkján, ám a tartalom síkján nem vagy nem teljesen felelnek meg egymásnak. Péter Mihály az orosz és a magyar nyelv azonos eredetű és hasonló hangzású szavai közötti szemantikai viszony néhány típusát vizsgálja. Ezeknek több csoportját különíti el: azokat, amelyeknek mindkét nyelvben azonos az ábrázoló és az értékelő jelentése; és azokat, amelyek szópárokban a hasonló értékelő jelentés mellett különbözik az ábrázoló jelentés.

„Stilisztika, költői nyelvhasználat, műfordítás” a kötet harmadik nagy egységének a címe. Ez a nyelvészeti és az irodalmi stilisztika kérdéseit feszegeti, és behatóan foglalkozik műfordítási kérdésekkel is. Ebben az első tanulmány, „Az irodalmi nyelv és stilisztika kérdései a Prágai Nyelvész Kör tanításában” címet viselő először azt ismerteti, hogy milyen szerep különíti el egymástól az irodalmi nyelvet a népnyelvtől. A Prágai Kör nyelvészei – elsősorban Havránék és Mathesius – az irodalmi nyelv polifunkcionalizmusában látják az eltérés okát, az ebből fakadó kifejezőeszközök használatában, valamint a nyelv intellektualizációjában, azaz a mindennapi nyelvénél magasabb absztrakciós szintjében. Az irodalmi nyelv polifunkcionalizmusa kérdésköréhez kapcsolódva Havránék a

funkcionális nyelvi változatokat vagy másként „funkcionális dialektusokat” három ismerv alapján tartja lehetségesnek szétválasztani: a kifejezés meghatározottsága, teljessége és automatizáltsága. A Prágai Kör tagjai nyelvészeti stilisztikai kérdésekkel is behatóan foglalkoztak: például Hausenblas a stílusnorma kérdéseit taglalja, hangsúlyozva, a normák nemcsak a funkcionális stílusokhoz, hanem a nyelvi műfajokhoz is kötődnek; Doležel kutatásainak középpontjába a stílusjelenségek kvantitatív vizsgálata kerül, mert azt vallja, hogy a különböző stílusminőségek statisztikai természetűek; illetve ezenkívül a tanulmány szól még a prágai szövegnyelvészeti és nyelv művelési kutatási irányról is. Péter Mihály nagyra értékeli a Prágai Kör tevékenységét, mert nyelvészei „hozzájárultak a társadalmi nyelvhasználat nyelvészeti vizsgálatának megalapozásához, a nyelv funkcionális varianciájának leírásához, a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat kölcsönös összefüggéseinek feltárásához” (124).

„Szükség van-e stilisztikára?” – teszi fel a kérdést Péter Mihály a következő tanulmánya címében, és kérdésre igennel felel, mert a „nyelvet működésében, cselekvésként vizsgáló nyelvészeti pragmatika keretében szükség van egy olyan tudományra, amely a nyelvhasználat történetileg és társadalmilag változó funkcionális varianciáját vizsgálja” (130). A szerző a stilisztikát a nyelvtudomány egyik legrégebbi és ugyanakkor legmodernebb ágazatának tekinti, amelyet meg kell különböztetni az újonnan keletkező tudományágaktól (szociolingvisztika, szövegtan, nyelvészeti pragmatika), és a kutatás tárgyának felparcellázása helyett a vizsgálat aspektusának, a megközelítés irányának és módszereinek a tisztázása szükséges.

„A szövegtani kutatásról” című írásában Péter Mihály a nyelvészeti stilisztika kutatójaként nyilatkozik meg a stilisztika és a szövegtan kapcsolatáról, egymást inspiráló voltáról. Egy másoktól nem hangoztatott, figyelemre méltó igazságot hangsúlyoz: a textualitás és az alapját alkotó koherencia graduális jellegű.

A „Képzalkotás a szlengben” című tanulmány a köznyelvi és a költői képzalkotás között helyezi el a szleng képzalkotását. Az ezt bizonyító állítássorból érdemes kiemelni kettőt: a szlengben nincs „hapax legomenon”, akárcsak a köznyelvben; „A szleng hiperszinonimitás jellemzi, a költői nyelvet pedig hiperszemantizáció” (140).

„Létezik-e »költői nyelv«?” – kérdezi Péter Mihály a következő tanulmánya címében. A kérdésre adott válaszaival az a célja, hogy meghatározza a költői nyelv helyét a nyelvhasználat egyéb változatai sorában. Nézete kifejtéséhez hat oppozíciós párba állítja a költői és a nyelvi stílusok különbségét. Az utolsóban nagyon kulcsfontosságú eltérést tár fel azzal, hogy azt hangoztatja: „A különböző nyelvi stílusok egymásra kölcsönösen »lefordíthatók«, a »stílusközi fordítás« során a szövegnek csupán a konnotációja változik. Ezzel szemben a költői szöveg – szemantikai bonyolultsága következtében – elvileg nem fordít-

ható le lényeges szemantikai veszteség nélkül sem a mindennapi nyelvre, sem pedig egy másik nyelv költői beszédére” (146).

„A költői nyelv szemantikájáról” című tanulmány azt állapítja meg Jan Mukařovský és Lukács György egybehangzó gondolatai nyomán, hogy szerves kapcsolat – és egyben minőségi különbség is – van a természetes nyelv mint a költészet anyaga és a költői nyelv mint sajátosan szervezett jelrendszer között. Ezt Péter Mihály egy Puskin-vers funkcionális elemzésével szemlélteti.

„Még egyszer »a költészet grammatikájáról«” című tanulmányában a kötet szerzője egy Jakobson-verselemzéshez kritikailag kapcsolódva egy Puskin-vers ürügyén fejt ki nézeteit a költői szöveg grammatikai szervezettségéről, és befejezésként a következő tanulságig jut el: „Mint hogy a műalkotás mindig a valóság koncentrált (sűrített, rövidített) újrateremtése, ezért a művészi koncentráció különböző módjai (a nyelvi kifejezés tömörsége, pontossága, a kompozíció fokozott funkcionális terhelése stb.) a képalkotás különféle fajtáival esztétikailag egyenrangú eszközöknek tekinthetők. Lehetséges, hogy az ún. kép nélküli költészetben a trópusok hiányát éppen a szöveg magas fokú koncentrációja »kárpótolja«” (170).

Az „Anyegin legújabb magyar fordítása” című tanulmány indításként felidézi az Anyegin négy teljes magyar fordításának (Bérczy Károly, Mészöly Gedeon, Áprily Lajos, Galgóczy Árpád) keletkezési körülményeit. Péter Mihály a fordításokat két szempontból tartja értékelendőnek: az idő perspektívájából és az eredeti mű stílárú többszólamúságából, azaz a romantikus emelkedettségéből az elnéző irónián át az éles szatírába vagy éppen az elégikus érzékletességbe való átszökkenés és a stílus költői szintézisét megteremtő líraiság szempontjából. Értéktétele szerint Galgóczy fordítása közelíti meg legjobban az eredeti szöveg stílárú polifonikuságát. Az Anyegin a témája egy következő tanulmánynak is („Morzsák az Anyegin asztaláról”), amelyben a mikrofilológiai megfigyeléseket a rejtett intertextuális vonatkozások fűzik egybe.

A műfordítás problematikája még további tanulmányoknak is témája. A következő („A konnotáció szerepe a műfordításban”) kitűnő példák szemlélteti a konnotáció „kezelésének” négy műfordítói típusát: 1. a konnotáció átmentése érdekében lemond a lexikai hűségről; 2. a változatok közül a konnotáció szempontjából a szöveggörnyezetbe jobban illőt választja; 3. a konnotáció megfeleltetése érdekében a szó szerinti fordítást adja; 4. megfelelő konnotáció híján megelégszik a lexikai hűséggel. „Puskin Rézlovasának új magyar fordítása” kapcsán pedig kiemelten szól a hangszimbólika magyarra való átültetésének lehetőségéről.

Verselemzés, méghozzá összehasonlító módszerű a tárgya a „Két vers az emlékezésről” című cikknek, amelyben az összevetés alapját az adja, hogy egy Puskin- és egy Tvardovszkij-vers az emlékezés lelki folyamatáról szól, és hason-

ló eszközökkel jeleníti meg a különböző idősíkok emlékképeinek asszociációit, rejtett összefüggéseken nyugvó kapcsolódását.

A kötet befejezéseként Kosztolányi Dezső „Szegény anyám csak egy dalt zongorázik” című versének elemzésével a szerző azt kívánja bizonyítani, hogy ez a mű nemcsak A szegény kisgyermek panaszai ciklusnak, hanem a költő egész lírájának reprezentatív alkotása, mert egyrészt a Kosztolányi életművén végigvonuló motívumrendszerre épül, másrészt sűrített kifejezése a költő művészi filozófiájának.

A könyvismertetés nyilvánvalóan igazolta, hogy gazdag és sokszínű anyagot fog egybe ez a kötet a huszonnyolc tanulmánnyal, és valóban betölti a segédkönyv funkcióját a felsőfokú intézmények nyelvészeti oktatásában, mert tanulmányai jól mutatják a szerző érdeklődésének és kutatásainak széles körét, alapos szakirodalmi tájékozottságát és több nyelv beható ismeretét. Egyúttal az olvasó bepillantást nyerhetett egy mértéktartó szerző állásfoglalásaiba, kutatási módszereibe és didaktikai megfontolásaiba, amelyek mögött ott húzódik a legmodernebb nyelvészeti stilisztikai kutatások ismerete. Külön figyelemre méltó a szerzőnek az a törekvése, amellyel az eltérő tárgyú tanulmányokat fejezetekké fűzi össze. Szívesen olvastam volna még ebben a gyűjteményben Péter Mihálynak a stílusdefiníciója miatt sokat hivatkozott írását is (Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. 1978. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 12. 221–231), hiszen a stílus definiálása miatt ez ma már kiindulópont a stilisztikusok számára.

Melegen tudom ajánlani ezt a könyvet nemcsak a nyelvész és irodalmár egyetemi hallgatóknak, hanem mindazoknak, akiket izgatnak a nyelv kifejezési lehetőségeinek kérdései, a stilisztika problémái, a költői beszéd sajátosságainak elemzése és a műfordítás gondjai.

Szikszainé Nagy Irma

Klaudy Kinga (szerk.): Papp Ferenc olvasókönyv. Papp Ferenc válogatott tanulmányai

Tinta Könykiadó, Budapest. 2006. 334 o.

Hat éve, hogy Papp Ferenc nincs közöttünk; a legfiatalabb nyelvészgeneráció tagjai már nem ismerhették. Valójában már a középnemzedéknek sincsenek emlékei az ereje teljében lévő, elsöprő lendületű, betegségtől meg nem érintett Papp Ferencről, hiszen akik a hatvanas, hetvenes években kollégái, tanítványai lehetnek a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen, már a nyugdíj felé közelednek. E kötet Papp Ferenc írásain keresztül hű képet ad mind Papp Ferenc személyéről, a lenyűgözően szellemes, meggyőző előadóról, a tudomány legújabb eredményeit közkinccsé tenni akaró, mindent közérthetően elmagyarázni képes, az önkéntes tanítványok seregét magához vonzó pedagógusról, a hallatlanul művelt, sokoldalú emberről, mind Papp Ferenc szerteágazó, több téren is úttörő nyelvészeti munkásságáról.

A kötet úgy született, hogy Papp Ferenc munkatársai és barátai, többségükben a Papp Ferenc Baráti Kör tagjai kiválasztották a számukra legkedvesebb vagy legfontosabb Papp Ferenc tanulmányokat, és bevezetővel látták el őket, megindokolva választásukat. A közreadott írásokból megismerhetjük Papp Ferencet, a magyar nyelvészt, az általános nyelvészt, a russzistát, a számítógépes nyelvészt, a szemiotika úttörőjét, a pragmatika kutatóját, az antropológiai nyelvészet művelőjét, a lexikográfust, a fordítástudomány képviselőjét, a nyelvpedagógust, a tudománytörténészt.

A kötet magyar nyelvészeti írásainak egy része („A magyar szó szerkezet-rendszer néhány sajátosságáról”; „A magyar mondatok mélységéről”) strukturalista vagy korai generatív szemléletű mondattani elemzéseket mutat be; másik része a „Szóvégmutato szótár” adatbázisán, az ún. debreceni thészauszon alapuló, annak kimeríthetetlen gazdagságából merítő, különféle szóosztályokat és különféle korrelációkat megállapító empirikus eredményeket közöl („Kettős és hármas szófajiságú szavaink”, „Tőigéink”, „A lexémák alaktani szerkezete, szófaja és jelentésgazdagsága”). Számomra a kötet legérdekesebb, legtöbbet mondó magyar nyelvészeti tárgyú írása Papp Ferencnek „A debreceni thészausz” című, először 2000-ben megjelent tanulmánya. A debreceni thészausz – mint köztudomású – az Értelmező Szótár mintegy 58 000 címszavát és a rájuk vonatkozó legfontosabb morfológiai, fonológiai, jelentéstani és etimológiai információkat tartalmazó adatbázis. Mint ilyen, úttörő volt a maga nemében, hiszen a hatvanas évek legelején készült, amikor a nyelvész-társadalom túlnyomó része még egyáltalán nem volt tudatában a számítógépek nyújtotta lehető-

ségeknek. Papp Ferenc írásában beszámol róla, hogyan, milyen elvek alapján határozta meg, hogy mely információk kerüljenek az adatbázisba, és milyen módszerekkel végezte–szervezte az adatgyűjtést, az adatok kódolását, adathorozón való rögzítését, majd az ellenőrzést. Az adatok, melyek már vagy húsz éve személyi számítógépen is hozzáférhetők, kincsesbányát jelentettek és jelentenek – pontosabban jelenthethének – a leíró nyelvészet számára. Feldolgozásuk nagy lendülettel meg is indult. E munkálatok legjelentősebb eredménye Papp Ferencnek A magyar főnév paradigmatisz rendszere című akadémiai doktori értekezése, de több kandidátusi és számos bölcsészdoktori disszertáció is készült a thesaurusz anyagából. Papp Ferenc írásában bemutatja, miféle információk és információ-kombinációk olvashatók ki az adatokból (például hány betű van a magyarban (nem annyi, amennyiről a helyesírás szótárak tudnak), milyen az átlagos szóhossz, melyik a leghosszabb magyar szó, hány hononíma van, hány tőből állnak a címszavak, hogyan oszlanak meg szófaj szerint, melyek a három-, ill. négyszófajú szavaink, átlagosan hány jelentése van egy szónak, hány főnévi tőtípus van, hogyan illeszkednek a vegyes hangrendű szavaink, melyek a hiányos paradigmájú főnevek, stb. A feltárt tényekből, összefüggésekből gyakran a tények magyarázata is következik – például pontosan megfogalmazható, mi határozza meg a vegyes hangrendű szavak illeszkedését. Korrelációt kereshetünk az efféle fonológiai–morfológiai információk és a szavak etimológiája, eredete között is (például igaz-e, hogy a finnugor eredetű szavaink magánhangzósabbak, mint a szláv jövevényszavaink (nem igaz), igaz-e, hogy minél több morfémából áll egy szó, annál kevesebb jelentése van (igaz) stb.) Tanulmányában Papp Ferenc keserűen konstatálja a thesaurusz, illetve a thesaurusz-feldolgozások (pl. Papp Ferenc A magyar főnév paradigmatisz rendszere című könyvének) teljes visszhangtalanságát; mint írja, az elmúlt négy évtizedben „az égvilágon semmi sem szüremlett át eredményeinkből a hazai hagyományos magyar nyelvészeti oktatásba” és a nyelvművelésbe (263).

Papp Ferencet, az általános nyelvészt annak az ismeretterjesztő sorozatnak néhány darabja képviseli (Algoritmus, Kód, Modell, Strukturális-matematikai-algebrikus nyelvészet), melyet a Magyar Nyelvőrnek, a legszélesebb körben olvasott nyelvészeti folyóiratnak A nyelvtudomány műhelyéből rovata számára írt. E kis írások a tudományos ismeretterjesztés nagyszerű mintapéldái; a bölcsészek számára is közérthetően, a mindennapi életből vett példákkal – de mégis pontosan, máig érvényes módon világítják meg a modern, formális nyelvészeti kutatások mibenlétét.

Papp Ferencet, a russzisztát részben magyar–orosz összehasonlító tanulmányok (például a „Félmélyszerkezet”, a „Mondat, szöveg” és az „Anyanyelv és idegen nyelv a verbális asszociációk tükrében” című tanulmányok), részben pragmatikai, az orosz kommunikációval, az orosz emberrel kapcsolatos írások

képviselek. Ez utóbbiak egyike („Az oroszul beszélő ember – emberközlelől”), mely Papp Ferenc „Könyv az orosz nyelvről” című munkájából került a kötetbe, a nyelven túli orosz kommunikációra tanítja az olvasót (mit jelentenek az orosz ember gesztusai, mikor kinek hogyan kell köszönni, kit hogyan kell megszólítani, kit lehet tegezni, kit kell magázni, hogyan kell egy telefonbeszélgetést elkezdni, hogyan kezdünk és fejezünk be egy levelet, milyen helyzetben hogyan búcsúzzunk stb. (Tapasztalatom szerint egy hasonló fejezetnek a magyar nyelvkönyvekben is helyük lenne.) Szerencsére bekerült a kötetbe Papp Ferenc „Apai név” című tanulmánya is. Ez a legszórakoztatóbb nyelvészeti írás, melyet valaha olvastam. Az összehasonlító jelentéstan és a pragmatika határterületét képviseli a szintén a „Könyv az orosz nyelvről” című Papp Ferenc kötetből átvett „Szavak – jelentés” című írás is, mely az orosz és magyar szójelentések megfeleltetési nehézségeiről szól rendkívül érdekesen, szellemesen. Magyar–orosz komparatív grammatikai kérdéseket tárgyal alkalmazott nyelvészeti szempontból „A mondatnál hosszabb szövegegységek végső szerkesztése, avagy az idegen nyelvű szövegek kvázi-helyessége című tanulmány”. Mint Klaudy Kinga bevezetőjéből kitűnik, ez az írás olyan kérdéseket vizsgál, melyek most kerültek a fordítástudomány érdeklődésének középpontjába; azaz ez is azon Papp Ferenc tanulmányok közé tartozik, melyek vagy harminc évvel megelőzték korukat.

Papp Ferencet, a lexikográfust többek között a „Szövegszó, szóalak, lexéma”, valamint a „Konkordancia: írói szótár előkészítése számítógépen” című írások állítják elének. Ezek is a Magyar Nyelvőr számára készültek, oktató, tudomány-népszerűsítő jellegűek. Papp Ferenc távlatos gondolkodására vall, hogy amikor alkotókedve egy-egy új tudományterületre vezetete, az olvasóközönséget, a nyelvész-társadalmat is fel akarta készíteni a várható új eredmények befogadására, értékelésére.

A kötetben – mint ahogy Papp Ferenc munkásságának egészében is – hangsúlyosan szerepel a szemiotika. Papp Ferenc nagy lelkesedéssel üdvözölte és alkalmazta a Roman, Jakobson, Jurij Lotman és mások munkásságából kibontakozó szemiotikát; egyes bölcsészettudományok és a művészetek lehetséges elméletét, a műalkotások elemzésének objektív módszertanát látta benne. A kötetben közölt írások közül több is példát mutat a szemiotikai keretben való műelemzésre – például „Szemiotikai jegyzetek”, „Some aspects of linguistic communication in two recent Hungarian literary works”, „Filmszinkronizálás és szemiotika”.

Papp Ferenc minden írásán átsüt a pedagógiai hevület. Mindenkit tanítani akart, az óvodásoktól a nyelvész-kollégákig – és akik kapcsolatba kerültek vele, nem is tudtak ellenállni Öveges József-i szuggesztivitásának. Nagyon tanulságos az e kötetben újra kiadott „Írástanítás a nyelvész szemével” című írás. Papp

Ferenc akadémikusként is fontosnak találta, hogy írjon „Az orosz nyelv tanítása az általános iskola 4. osztályában” című tanulmánykötetbe, rámutatva az iskolai tankönyv egyes problémáira, a könyvben megadott feladatok eredményeire és kiküszöbölendő hibáira. Papp Ferencet az foglalkoztatta, hogy hogyan lehet a gyerekek számára világossá tenni, hogy a betűk és a fonémák között, illetve a fonémák és a hangok között nincs kölcsönösen egyértelmű megfelelés. Megmutatja, hogy bár a gyerekeknek nincs szükségük a fonéma fogalmának ismeretére, a tanárnak szüksége van rá; csak akkor próbálkozhat a siker reményében az orosz írás-olvasás megtanításával, ha tisztában van vele. Papp Ferenc írása meggyőző érveléssel szolgál az ellen a felfogás ellen, hogy az általános- és középiskolai tanároknak nincs szükségük korszerű nyelvészeti ismeretekre. A kötetnek „A betű” című írása is a betű–fonéma–hang problémakört járja körül – de nem a nyelvoktatás, hanem a számítógépes feldolgozás szempontjából.

Papp Ferenc tanulmányait jól kiegészítik az eléjük illesztett bevezetők; ezek részint Papp Ferenc személyét idézik fel, részint a közreadott tanulmány keletkezési körülményeiről, jelentőségéről, újszerűségéről vagy az utóéletéről, az általa kifejtett hatásról szólnak. Klaudy Kinga szerkesztői bevezetője a kötet megszerkesztésének alapelveit és a tanulmányok újraközlésével kapcsolatos filológiai problémákat mutatja be. Kiefer Ferenc előszava pedig Papp Ferenc munkásságának egészét értékeli, helyezi el a magyar nyelvtudomány történetében.

Összefoglalva az elmondottakat: aki végigolvassa a Papp Ferenc olvasókönyvet, sokat tanul a magyar és az orosz nyelvről, az általános és az alkalmazott nyelvészetről, a szemiotikáról, ismereteket szerez a múlt század utolsó négy évtizedének tudományszociológiájáról, és személyiségrajzot is kap a magyar nyelvtudomány egy kiemelkedő alakjáról.

É. Kiss Katalin

Folyóiratunkban gyakran használt rövidítések

- AASF** = Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Helsinki.
- ACUT** = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. Tartu.
- ÁKE** = Munkácsi Bernát, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben Budapest, 1901.
- AkÉrt** = Akadémiai Értesítő. Budapest.
- ALH** = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae / Acta Linguistica Hungarica. Budapest.
- ÁNyT** = Általános Nyelvészeti Tanulmányok. Budapest.
- AOH** = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
- CIFU** = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapest. 1963.
- CIFU II.** = Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum I–II. Helsinki. 1968.
- CIFU III.** = Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum I. Tallinn. 1973.
- CIFU IV.** = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum I–III. Budapest. 1978–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Turku. 1980–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Turku. 1980–1981.
- CIFU VI.** = Материалы IV. международного конгресса финно-угроведов. I–II. Наука, Москва. 1989–1990.
- CIFU VII.** = Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum 1–7. Debrecen. 1990.
- CIFU VIII.** = Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Jyväskylä. 1995.
- CIFU IX.** = Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Tartu. 2000–2001.
- CT** = Castrenianumin toimitteita. Helsinki.
- DEWOS** = Steinitz, Wolfgang, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin. 1966–1993.

- EEW** = Mägiste, Julius, Estnisches Etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki. 1982–1983.
- ÉFOu** = Études Finno-Ougriennes. (Paris / Paris – Budapest) Paris.
- EK** = Eesti Keel. Tartu.
- EPhK** = Egyetemes Philologiai Közlöny. Budapest.
- Ethn** = Ethnographia. Budapest.
- EWung** = Benkó, Loránd (Hrsg.), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Budapest. 1993–1997.
- Fokos-Fuchs** = Fokos-Fuchs, D. R., Syrjänisches Wörterbuch I-II. Budapest. 1959.
- FU** = Fenno-Ugristica. Tartu.
- FUD** = Folia Uralica Debreceniensis. Debrecen.
- FUF** = Finnisch-Ugrische Forschungen. Helsinki.
- FUM** = Finnisch-Ugrische Mitteilungen. Hamburg.
- FUV** = Collinder, Björn, Fenno-Ugric Vocabulary. An etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm. 1955. Second Revised Edition. Hamburg. 1977.
- IF** = Indogermanische Forschungen. (Straßburg / Berlin – Leipzig / Berlin) Berlin – New York.
- IJAL** = International Journal of American Linguistics. Chicago Ill.
- IJSL** = International Journal of the Sociology of Language. Hága.
- IRAL** = International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. Heidelberg.
- J. Child Lang** = Journal of Child Language. Cambridge.
- JoL** = Journal of Linguistics. Cambridge – London.
- JPhon** = Journal of Phonetics. London.
- JPragm** = Journal of Pragmatics. Amsterdam.
- JSFOu** = Journal de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
- Kann** = Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko, Wogulische Volksdichtung VII. Wörterverzeichnis zu den Bänden I-VI. Helsinki. 1982.
- KESK** = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. И., Краткий этимологический словарь коми языка. Москва. 1970.
- KK** = Keel ja Kirjandus. Tallinn.
- KSz** = Keleti Szemle. Budapest.
- KT** = Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H., Ostjakisches Wörterbuch. Helsinki. 1948.
- Leht** = Lehtisalo, T., Jurak-samojedisches Wörterbuch. Helsinki. 1956.
- Lg** = Language. Baltimore MD.
- Lg&Ps** = Language and Speech. Hampton Hill.
- LI** = Linguistic Inquiry. Cambridge MA.
- LSFU** = Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki.
- LU** = Linguistica Uralica. Tallinn.

- MdWb** = Paasonen, Heikki – Heikkilä, Kaino – Kahla, Martti, Mordwinisches Wörterbuch. I–VI. Helsinki. 1990–1999.
- MNy** = Magyar Nyelv. Budapest.
- MNyj** = Magyar Nyelvjárások. Debrecen.
- MNyTK** = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.
- MSFOu** = Mémoires de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
- MSzFE** = Lakó György – Rédei Károly (szerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei I–III. Budapest. 1967–1978.
- Munk** = Munkácsi Bernát, A votják nyelv szótára. Budapest. 1896.
- M&Lg** = Journal of Memory and Language. New York NY.
- NéNy** = Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged.
- NLLT** = Natural Language and Linguistic Theory. Dordrecht.
- NyIOK** = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest.
- NyudÉrt** = Nyelvtudományi Értekezések. Budapest.
- NyK** = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.
- Nyr** = Magyar Nyelvőr. Budapest.
- Paas** = Paasonen, Heikki, Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss. 2. Aufl. Helsinki. 1953.
- SF** = Studia Fennica. Helsinki.
- SFU** = Советское финно-угроведение. Tallinn.
- SKES** = Toivonen, Y. H. et al. (toim.), Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. Helsinki. 1955–1981.
- SKST** = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. Helsinki.
- SrSIK** = Сорвачева, В. А. (ред.), Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар. 1961.
- SSA** = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.), Suomen sanojen alkuperä I–III. Helsinki. 1992–2000.
- SUA** = Studia Uralo-Altica. Szeged.
- TESz** = Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Budapest. 1967–1984.
- TL** = Tietolipas. Helsinki.
- UAJb** = Ural-Altische Jahrbücher. Berlin.
- UAJb NF** = Ural-Altische Jahrbücher. Neue Folge. Wiesbaden.
- UAS** = Uralic and Altaic Series. Bloomington – The Hague.
- UEW** = Rédei, Károly (Hrsg.), Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III. Budapest – Wiesbaden. 1988–1991.
- UJb** = Ungarische Jahrbücher. Berlin – Leipzig.
- ÚMTSz** = B. Lőrinczy Éva (szerk.), Új magyar tájszótár I–III. Budapest. 1979–1992.

- UT** = Urálistikai Tanulmányok.
Budapest.
- UUA** = Uppsala Universitets
Årsskrift. Uppsala.
- Vir** = Virittäjä. Helsinki.
- VJa/ВЯ** = Вопросы языкознания.
Москва.
- VSUA** = Veröffentlichungen der
Societas Uralo-Altaica.
Wiesbaden.
- Wichm–Korh** = Wichmann, Yrjö –
Korhonen, Mikko,
Wotjakischer Wortschatz.
Helsinki. 1987.
- Wied** = Wiedemann, F. J.,
Syrjänisch–Deutsches
Wörterbuch. St. Petersburg.
1880.
- WUo** = Wichmann, Yrjö – Uotila,
T. E., Syrjänischer
Wortschatz. Helsinki. 1942.
- WWb** = Munkácsi, Bernát –
Kálmán, Béla, Wogulisches
Wörterbuch. Budapest. 1986.

A 104. KÖTET SZERZŐI

Agyagási Klára	DE BTK, Orosz Nyelvészeti Tanszék
Bereczki Gábor	ELTE BTK, Finnugor Tanszék
Csepregi Márta	ELTE BTK, Finnugor Tanszék
Csúcs Sándor	PPKE BTK, Finnugor Tanszék
	MTA Nyelvtudományi Intézet
É. Kiss Katalin	MTA Nyelvtudományi Intézet
Fejes László	MTA Nyelvtudományi Intézet
G. Bogár Edit	PE BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
	Comenius Egyetem BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Havas Ferenc	ELTE BTK, Finnugor Tanszék
Honti László	Udinei Egyetem, Nyelvtudományi és Klasszika Filológiai Tanszék
Juhász Dezső	ELTE BTK, Magyar Nyelvtörténeti, Szocio-lingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
Kiefer Ferenc	MTA Nyelvtudományi Intézet
Rédei Károly	Budapest
Róna-Tas András	SzTE BTK, Altajisztikai Tanszék
Ruttkay-Miklián Eszter	Öwölaj kurt – Budapest
Szikszainé Nagy Irma	DE BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Szilárd Balázs	SzTE BTK, Általános Nyelvészeti Tanszék
Szépe György	Pécsi Tudományegyetem
Tóth Csilla	SzTE BTK, Általános Nyelvészeti Tanszék
Wagner-Nagy Beáta	MTA Nyelvtudományi Intézet

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben és/vagy az nyk@nytud.hu villanypostacímen lehet érdeklődni.

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli, altajisztikai, indogermanisztikai stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és a fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme maximum 1000 karakter lehet.

A kézirat nyomtatott változatát egy példányban postán kérjük. Majd a lektori vélemények ismeretében kialakított végleges szöveget **szerkesztetlen** fájlként fogadjuk el lemezen, amelyhez egy példányban kérjük mellékelni a kinyomtatott szerkesztett változatot. A mágneslemezen lehetőleg a Word szövegszerkesztő dokumentumállományát (.doc) és a szöveg RTF formátumban (.rtf) kimentett változatát kérjük. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó ttf állomány(oka)t is kérjük. A cikkeket mágneslemez helyett villanypostán (csatolt állományként) is fogadjuk az **nyk@nytud.hu** címen.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. „Korhonen (1981a, 1981b)”.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központozási jelek maguk is *dőljenek!* Az értelmi kiemelések ritkítással jelölendők. A jelentéseket ' ' között (félidézőjelben) adjuk meg.

A **cirill betűs** szláv nyelvi és bibliográfiai adatok, valamint jelentések közlésekor kérjük az eredeti, cirill betűs írásmód megtartását.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példák szerint. A szerzők neve után írjuk a megjelenés évét zárójelben. A címetek vessző előzze meg, és pont zárja le. A kiadó nevét és a kiadás helyét vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában a dolgozat nyelve szerinti ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt műveket az eredeti írásmód szerint tüntetjük fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána [ ]-ben az eredeti írásmód szerint is közöljük.

Példák:

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkarin sukulaiskielinä: yhtäläisyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), CT 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965), A -i tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszórágózás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszórágózás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címén:

MTA Nyelvtudományi Intézet 1068 Budapest,
Benczúr u. 33 / 1398 Budapest Pf. 701/518

rendelhető és vásárolható meg .

Számlaszám: MTA Nyelvtudományi Intézet 10032000-01731732-00000000

Egy kötet ára: 1000 Ft (+ ÁFA), előfizetőknek 800 Ft (+ ÁFA), illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euro, külföldi előfizetőknek 1-1 példány ára 25 euro.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the institute; it can be ordered and bought at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézet 1068 Budapest, Benczúr u. 33 / 1398 Budapest Pf. 701/518
IBAN: HU 40 10032000-01731732-00000000 MTA Nyelvtudományi
Swift code: MANEHUHB

Készült a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának támogatásával
a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében

Felelős kiadó: Kenesei István
ISSN 0029-6791
Nyomta az Akaprint Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Freier László

Ára: 1000 Ft (előfizetőknek: 800 Ft)